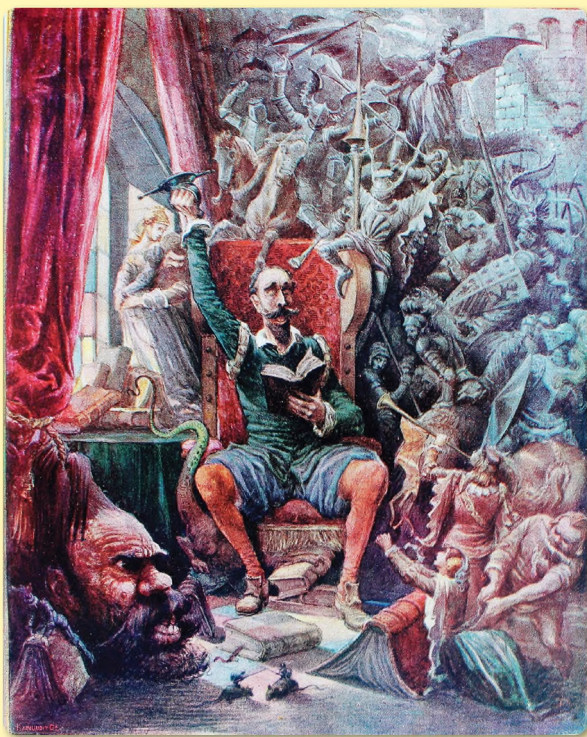

GÖNCZY MONIKA

„csillagokká repesztett szöveg...”

Szövegközi közelítések
a 19. század második felének magyar irodalmához

CSOKONAI

KÖNYVTÁR

Gönczy Monika
„CSILLAGOKKÁ REPESZTETT SZÖVEG...”
Szövegközi közelítések a 19. század második felének
magyar irodalmához

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

60.

SZERKESZTI

Debreczeni Attila

Dobos István

Imre Mihály

S. Varga Pál

Gönczy Monika

„CSILLAGOKKÁ REPESZTETT
SZÖVEG...”

Szövegközi közelítések
a 19. század második felének magyar irodalmához

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2020

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap és
a DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet támogatta.

A kötetet lektorálta
EISEMANN GYÖRGY

A borítón Salvador Tusell akvarellje („Llenósele la fantasía de todo aquello que leía en los libros...”) látható, mely Gustave Doré metszete után készült. Az illusztrált kiadás: El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha / por Miguel de Cervantes Saavedra ; edición adornada con más de 350 acuarelas de Salvador Tusell, sacadas de las célebres composiciones de Gustave Doré. – Barcelona : Luis Tasso, [1894?]

© Gönczy Monika, 2020

© Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020

beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

ISSN 1217-0380

ISBN 978 963 318 882 8

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató

Tördelés: Juhászné Marosi Edit

A nyomdai műveletek

a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében készültek, 2020-ban
dupress.unideb.hu

Édesanyámnak

„– Aki a jó fát választja, azt jó árnyék fogja beborítani. Nekem szerencsém volt, rátaláltam a jó fára, a mámor és képzelet fájára, arra, amelynek gyümölcse bátorságot, vitézséget ad, s amely álmokkal és szépséggel táplálja szellemünket. Csak egy könyv vagyok, egy terjedelmes mű, melyet az idő alakított, az élet írt. Tudom, hogy a könyvek a mi szabadságunk, még ha némelyek azt bizonygatják is, hogy nem többek merő hazugságnál. A könyvek megajándékoznak a lehetőséggel, hogy kitárjunk egy várerődöt vagy egy nagyszerű kastélyt, melynek falai tömör aranyból, csipkés oromzata gyémántból, kapui pedig jácintkőből vannak... És ez nem minden. Hisz igaz, hogy elhunytam, de a halál egyáltalán nem diadalmaskodott. Isten veletek, barátaim!

És ugyanúgy távozott, ahogy jött. Éppen abban a pillanatban tűnt el a tengerben, amikor feltámadt a keleti szél, hogy átkelését köszöntse.”

(Tahar ben Jelloun: *Don Quijote Tangerben*)

TARTALOM

Köszönetnyilvánítás.....	11
I. BEVEZETÉS	13
1. Inspirációk, módszerek, tárgyválasztás.....	13
2. Kelecsényi József, Erdélyi János, népköltési gyűjtemény, magyarmitológiatörténet-írás	20
3. Arany János műjelméleti/műfajtörténeti dilemmája paratextusai tükrében	22
4. Kemény Zsigmond intertextuális szövegszervező eljárásai	23
5. A <i>Quijote</i> -jelenség.....	24
6. Mikszáth Kálmán és a boccacciói novella	25
7. Exkurzus, a hipertexttől a hipertextig.....	26
II. EGY PERITEXTUSRA HELYEZETT GYŰJTŐ-SZER(KES)Z(T)Ő SZÖVEGUNIVERZUMA	29
1. A „nagyszerű vállalat” részese.....	29
2. A peritextus „hőse”: Kelecsényi József (1815–1875? 1895?)	31
3. Kelecsényi József Erdélyi János: <i>Népdalok és mondák I.</i> kötetébe befűzött kéziratos gyűjteménye a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának kézirattárában.....	32
4. A <i>Népdalok és mondák</i> első kötetének paratextusokból épített metatextusa	38
5. Exkurzus – Jókai Mór: <i>Hétköznapiak</i>	51
6. Őrült beszéd – de van benne rendszer (?): Kelecsényi József magyar mitológiája	54

III. ARANY JÁNOS AZ ELVESZETT EPOSZ NYOMÁBAN	67
1. Javaslat az Arany-epika szövegekőzi olvasására	67
2. Az elidegenítő, határátlépő szövegegységek fókuszán át	74
3. Címek, alcímek.....	76
4. Mottók, foglalatok.....	81
5. Szerzői jegyzetek.....	85
6. Előszó, végszó, tervezetek	89
IV. INTERTEXTUÁLIS SZÖVEGSZERVEZŐ ELJÁRÁSOK KEMÉNY ZSIGMOND KÉT REGÉNYÉBEN	
(<i>Gyulai Pál; Özvegy és leánya</i>).....	93
1. Felhívás intertextuális olvasásra	93
2. Palimpszeszt-képzelműdés: <i>Gyulai Pál</i>	96
2. 1. Architextusok sokasága	96
2. 2. A <i>Gyulai Pál</i> mint drámai szerkezetű regény.....	101
3. Palimpszeszt-kedély: <i>Özvegy és leánya</i>	115
3. 1. Az olvasási stratégia kijelölése	115
3. 2. Világi költészet, lovagi epika, antik mitológia.....	122
3. 3. Biblia, egyházi értekezések és a korabeli erdélyi jogrend.....	139
V. „A DON QUIJOTÉ-T OLVASNI FOGJÁK MINDADDIG, MIG AZ EMBEREK EGYÁLTALÁN OLVASNI FOGNAK VALAMIT.” A <i>QUIJOTE</i> MINT ARCHITEXTUS A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK MAGYAR IRODALMÁBAN	161
1. Az észlelés	161
2. „[...] tán nem lesz minden érdek és érdem nélkül, ha tudniillik méltónak találtatik a' hazafiúsításra” – fordítástörténeti áttekintés	166
3. Néhány lap a <i>Quijote</i> 19. századi magyar fogadtatástörténetéből	179
4. A <i>Quijote</i> /don Quijote a klasszikus magyar irodalomtörténetről szóló diskurzusban	190
5. Könyvek könyve.....	195

VI. A BOCCACCIOI NOVELLA KÜLÖNÖS TRANSZFORMÁCIÓJA, AVAGY MIKSZÁTH KÁLMÁN ARCHITEXTUÁLIS HUNCUTKODÁSA (Mikszáth Kálmán: <i>Galamb a kalitkában</i>)	225
VII. AZ ÖZVEGY ÉS LEÁNYA ELEKTRONIKUS KIADÁSÁNAK EGY LEHETSÉGES VÁLTOZATÁRÓL (Mi történik, ha a kritikai kiadás igénye találkozik az inter/kontextuális olvasásmóddal és a digitalizációval?)..	241
FÜGGELÉK	
1. Kelecsényi József bibliográfia	269
A) Kéziratok	269
B) Nyomtatásban megjelent írások	270
2. <i>Bors Janko</i> (népmonda). Lejegyezte: Kelecsényi József (A kézirat átírata).....	276
3. Jókai Mór: <i>Hétköznapiak</i> – Erdélyi János: <i>Népdalok és mondák I.</i> (Alcímek és mottók)	285
4. Arany János verses epikájának idővonala	291
5. A <i>Daliás idők</i> és a <i>Toldi szerelme</i> mottói	292
Felhasznált irodalom.....	297
Névmutató	331

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A könyv a 2017-ben megvédett doktori (PhD) értekezésem alapján. Sok éves munkám eredményét több szakmai közösség is támogatta, több irányú inspirációt nyújtottak számomra az ott folyó különböző korszaktörténeti és változatos elméleti háttérű kutatások. Munkahelyem, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete, különösen annak Klasszikus Magyar Irodalmi Doktori Műhelye lassan harmadik évtizede szellemi otthonom, ahol kollégáimtól (barátaimtól), egykori munkatársaimtól folyamatosan tanultam, tanulok. A textológiai, közköltészeti és Arany János-kutatásban sokat segített az MTA Irodalomtudományi Intézetében Arany János életművének kritikai kiadásán dolgozó munkacsoport, Korompay H. János vezetésével. A klasszikus magyar irodalomtörténet iránti szenvedélyem múlhatatlanul táplálja a korszak kutatóinak hivatalosan soha nem intézményesült intézménye határon innen és túl: a *Vétésforgó*. Kutatásomra nagy hatással volt témavezetőm, S. Varga Pál mindig erős, koherens elméleti alapokon nyugvó írásművésze; kritikai megjegyzései sokszor segítettek, ha megakadtam egy-egy fázisnál, s gyakran emlékeztetett a talentumokkal élés kötelességére – mindezt köszönettel tartozom. Végtelen hálát érzek azért, hogy másik mesterem Imre László lehetett, aki végig biztatott, s hitet adott, hogy a „régikor árnya felé visszamerengni” mégsem hiábavalóság, s a múlton keresztül megszólítható saját jelenünk. Könyvem az ő írásai nélkül nem születhetett volna meg, hisz e kötet a műfaj történeti monográfiáiban megkezdettek folytatására is vállalkoztam. Köszönettel tartozom Bényei Péternek, egykori egyetemi csoport-, majd doktorandusztársamnak, jelenleg is kollégámnak és jó barátomnak az eddigi és jövőbeni közös munkákért, a kritikai észrevételekért, melyekkel írásaim mindig segíti, s hogy értekezésem egyik alapos, hivatalos véleményezője volt. Hálával gondolok Debreczeni Attilára, aki először

adta kezembe doktori képzésem alatt azt a kéziratot, mely a könyv egyik fejezetének tárgya lett; továbbá nagy hatással volt rám textológiai munkássága, a saját tanítványainak adott módszertani tanácsai is segítettek, a filológia iránti alázatot részben tőle tanultam. Szomorúsággal tölt el, hogy Borbély Szilárd tanárom, majd kollégám, bajtársam már nem olvashatja ezt a könyvet, aki az első szigorlati záródolgozatom elismerő témavezetője volt (már akkor is a szövegköziség alakzatait vizsgáltam Ungvárnémeti Tóth László *Nárciszának* és Weöres Sándor *Psychéjének* kapcsán). Köszönettel tartozom értekezésem opponenseinek, Z. Kovács Zoltánnak, Eisemann Györgynek és a bizottság további bírálójának, Csörsz Rumen Istvánnak elismerésükért, éles meglátásaikért, a könyvvé formálás folyamatának segítségével; Eisemann Györgynek külön köszönöm lektori munkáját is. Végül, de nem utolsósorban szeretném megköszönni férjemnek, Herczeg Zoltánnak és családom minden tagjának, hogy nemcsak biztattak, lélekben támogattak, hanem a hétköznapi feladatok átvállalásával ugyanúgy segítettek, mint a digitalizálásban, vagy a kéziratári kutatásokhoz szállásadással. Mindezek nélkül nehéz lett volna helyt állni a sok szerepet megkívánó mindennapokban.

Kelt Debrecenben, az Úr 2020. évében,
Csokonai Vitéz Mihály és Imre László születése napján

I. BEVEZETÉS

„A »kutatásban« az a kellemetlen, hogy az ember addig keresgél, míg végül rátalál... arra, amit nem is keresett.”
(Gérard Genette)

1. Inspirációk, módszerek, tárgyválasztás

Könyvem címe maga is intertextuális játék: két olyan másik szövegre mutat, mely (többek között) befolyásolta kutatási irányválasztásom. Roland Barthes *S/Z*¹ és Szili József *Szellemidézés Aranyéknál, avagy intertextuális közelítés a 19. századi magyar líra asztráltestéhez*² című írására utal. Az újraolvasás, lassú olvasás, a megrögzült, kanonizált értelmezéstől elmozdulás a szöveg-hálózat feltérképezésével, vagy épp a kanonizált olvasat megerősítése, mind Barthes, mind Szili interpretációs eljárása egy új jelentéskonstruálás modelljét jelentette számomra.

Barthes könyve Balzac *Sarrasine* című klasszikussá, azaz befagyottá, művé vált, „olvasható” novelláját egy mesterkurzus könyvlenyomataként éleszti újra „írható” szöveggé az újraolvasás, lassú olvasás módszerével, amikor 561 lexiára bontja, s öt általa definiált kód (szemikus, hermeneutikai, proairetikus, szimbolikus, kulturális) köré szervezi a (szubjektíven tördelt) szövegegységeket.

Csillagokká repesztjük szét tehát a szöveget, megrengetjük, akár egy kisebb földmozgás, hogy széttessen a jelentés olyan darabjaira, melyeknek az olvasás csak tovább gördülő mondatokban, az elbeszélés folyékony szövegében, a hétköznapi nyelv nagy természetes-ségében észrevehetetlenül egybeforrt, sima felszínét érzékeli.³

Az *S/Z*-ben a csillagokká repesztés a korpuszt szövegtöredékekből felépülő szöveg univerzumma/szöveggalaxissá változtatja, a kódok mint egymással összefüggésben levő, egymásra ható jelentések

¹ BARTHES 1997.

² SZILI 1992.

³ BARTHES 1997, 25.

működnek. Barthes, amikor a konnotációs folyamatokra irányítja a figyelmet, nemcsak a jelentés pluralizálódására, hanem a befogadó szituáltságának sokféleségére is rámutat: „A szöveghez közelítő »én« maga is más szövegek, végtelen, pontosabban (eredetében) végtelenbe vesző kódok sokasága.”⁴

Szili József az Arany-lírában olyan visszatérő kulcsszavak (igazából az irodalmi szöveghagyomány kitüntetett összavai: *hit, remény, szeretet*, s ezek képzett formái) nyomába ered, melyek a korabeli költészetben és a magyar lírai költészet hagyományában is „rendezőelvként” vannak jelen. Az előfordulás- és jelentésháló megépítésekor folyamatos dialógusba helyezi az Arany-líra darabjait a romantikus és biedermeier költészet magyar és európai mintáival (a mintát itt nem a szó szoros értelmében kell venni, mert a szövegkapcsolás részben történik csak Arany szövegvilága szerint, inkább az irodalomtörténész befogadóé a meghatározó), fel-felvillantja az értelmezés lehetséges további vágányait (vagy mellékvágányait), további kulcsszavakat kapcsol be (*eszmény, való, álom, élet, emlékezet*). Szili szövegközi olvasással jelöli így ki az Arany-líra (más)hollétét „a nemzeti identitást fenntartó narratívá”-ban.

Kulcsár-Szabó Zoltán az intertextualitás elméleteit értelmezve ismertető, a szövegek irodalomtörténeti megközelítését ab ovo intertextuális olvasásként elképzelő, az intertextualitás funkció-történetének nagyívét megrajzoló írásában (*Intertextualitás: lét-mód és/vagy funkció?*) 1995-ben hívta fel a figyelmemet arra, hogy

Az intertextualitás „története” azonban még valószínűleg sokáig várát magára, hiszen a szövegközi viszonyok általában csak a legkürvösebb példánál, egy-egy alkotó, illetve mű esetében került az elemzések középpontjába. A magyar irodalom ilyen szempontú vizsgálatához még minden korszak esetében rengeteg előtanulmányra volna szükség. Ám, ha elfogadjuk az intertextualitás alapvető szerepét az irodalom történetiségében, illetve az esztétikai kommunikációban, akkor nem szabad lemondani az intertextuális eljárások funkció-történeti feldolgozásáról sem...⁵

⁴ *Uo.*, 21.

⁵ KULCSÁR-SZABÓ 1995a, 505.

A szövegközi olvasásnak az a pozitívuma, előnye, hogy más elméleti alapállásokkal könnyen kombinálható, azaz, ha nem is egyeduralkodón, de az irodalomtudományi irányzatok, beszédmódok változása közepette is működtethető értelmezői pozíció. Így az intertextuális eljárások funkciótörténete megírásának vágya nem válhat idejétmültté.

Jelen munkának mégsem az a tétje, hogy a 19. század közepének, második felének intertextuális eljárásait maradéktalanul feltérképezze, funkciótörténetét kimerítően feldolgozza. Továbbá, az itt következő fejezetek nem kívánnak egy-egy intertextualitás-elmélet apológiái lenni, azaz igyekszem elkerülni azt az értekezői-beszédmód-típust, mely egy-egy elmélet működőképességének bizonyításaként „ráhúzza”, „hozzászabja” a műelemzést az időnként túlságosan előtérbe tolt teóriára; épp ellenkezőleg, az elméleti háttér⁶ – reményeim szerint – hatékony eszközként fog működni a jelentésfeltárások, irodalomtörténeti folyamatok leírása közben, ugyanakkor hozzájárulnak egy olyan szinoptikus munka megírásához a jövőben, mely feltárja a szövegköziség 19. századi alakzatait, szerepét a magyar irodalom történetében.

A fejezetekre jellemző lesz az egységes gondolatmenetet nem veszélyeztető módszertani heterogenitás. Az epizódok vállaltan nyitottak, a lezáratlanság érzetét tudatosan szeretnék kelteni, olyan problémákat, olvasási irányokat kívánnak felvetni, amelyek folytathatóak, (tovább)írhatók – azon túl is, hogy minden interpretáció, minden irodalomtörténet-írási aktus csak akkor nyeri el létjogosultságát, ha képes a párbeszédre, ha képes úgy elmozdulni az értelmezési hagyomány(ok)tól, hogy az elmozdulásban ott vannak a korábbi elmozdulások lenyomatai, s maga is csak egy ér (szerencsés esetben folyó) lesz az irodalomról való beszéd nagy folyam(at)ában. Ahogy Szegedy-Maszák Mihály fogalmazta meg egy Kemény-regény újraolvasának „kényszere” kapcsán:

⁶ ANGYALOSI 1996a, ANGYALOSI 1996b, BARTHES 1997, BARTHES 2001, DÄLLENBACH 1996, FAIX 2006, GENETTE 1979, GENETTE 1982, GENETTE 1987, GENETTE 1988, GENETTE 1996, GENETTE 1998, GENETTE 2006, JABLONCZAY 2006, JASTRZEBSKA 1995, JENNY 1996, KRISTEVA 1996, KULCSÁR-SZABÓ 1995a, KULCSÁR-SZABÓ 1995b, KULCSÁR-SZABÓ 2011, OROSZ 2003, PERRONE-MOISÉS 1996, RIFFATERRE 1996, WAHL 1996, WERNITZER 1995, ŽMEGAČ 1991, ZUMTHOR 1996.

Bármely hozzáférhető mű megérdemelheti az átértelmezést, hiszen „az élők halnak meg; akik írnak, azoknak megadatott a fönnmaradás”. Egy mű magyarázata mindig szükségképpen lezáratlan, s valami csakis akkor tekinthető műalkotásnak, ha át lehet értelmezni. Akár hiszek a kánonok érvényében s fönntarthatóságában, akár nem, ez a kiinduló föltevés mindenképpen indokolhatóvá teheti *A rajongók* újraolvasását.⁷

Vizsgálódásaim tárgyaival azt az előfeltevést is bizonyítani szeretném, hogy az intertextuális szövegszervező eljárás alkalmazása a klasszikus magyar irodalom esetében is gyakran a szöveg létmódjának feltétele, akkor is, amikor akár nagyon jól körülhatárolható funkciója van, vagy amikor a romantikára és a modernségre jellemző dialogikus szövegfelfogástól időnként a posztmodern szövegfelfogás decentraltsága felé billen el egy-egy textus.

Borbély Szilárd Kölcsey Ferenc *Vanitatum vanitas*ának szövegvilágát feltáró dolgozata bizonyította számomra, hogy már a század első negyedében született olyan versünk, mely esetében az intertextualitás létmódkérdés, amennyiben az „nem *csak* egy személy *alkotása*, hanem személytelen, illetve személyközi rendszerek összjátékának az eredménye.”⁸ A korszak olyan szövegvilágait is bevonva az értelmezésbe, melyekről feltételezhető, de filológiailag nem igazolt, hogy Kölcsey olvasott – dolgozatom módszere, tárgyválasztása szempontjából is –, fontos megállapítást tesz Borbély:

Egy ilyen szöveggörnyezetben válik láthatóvá, hogy azok a kérdések, amelyek felvetődnek Kölcsey versében, a korszak „átlagérdeklődése” szempontjából fontos problémákat érintenek. Ezekkel a példákkal azt szerettem volna szemléltetni, hogy a korabeli magyar közönség érdeklődése számára azok a kérdések, amelyeket a *Vanitatum vanitas* (is) érint – bármennyire is archaikus színezettel teszi ezt –, még élő, és viszonylag széles rétegeket érintő is izgató problémák voltak.

⁷ SZEGEDY-MASZÁK 1996, 35.

⁸ BORBÉLY 1995, 13.

Azaz szerzőnk feltételezése szerint a korabeli tudományosság textualizálódott erőterében egy poétikai program eredménye a költemény, egy viszonylag jól körülírható kérdésfeltevésre adott válasz.

A vizsgálandó szövegek/szövegkorpuszok, problémakörök kiválasztásakor – a fentírtakkal összhangban – arra törekedtem, hogy következetesen használhatóak legyenek a genette-i kategóriák és a dällenbach-i *mise en abyme* fogalom. Emellett arra is figyeltem, hogy olyan irodalmi szövegeket tárgyaljak, melyek valamilyen módon (közvetlenül vagy közvetve) kapcsolódtak a Kisfaludy Társaság tematizálta diskurzusokba, hisz:

Az intertextualitás vizsgálatok (!) közös mozzanata végső soron az, hogy hangsúlyozzák a szövegek egymás közötti kapcsolatainak szerepét, e kapcsolatoknak a szövegstruktúrában betöltött funkcióit, jelentéskonstituáló szerepüket, ezáltal az irodalmi szöveget mint kulturális jelenséget, a kultúra, illetve az irodalom, vagyis az irodalmi szövegek rendszerében elfoglalt helyét állítják középpontba.⁹

Az intertextualitás-elméletek közül a funkcionálisan (talán) leginkább alkalmazható kategorizálást Gérard Genette állította fel *Palimpsestes*¹⁰ című művében. Ebben az egyre inkább általánosan használt intertextualitás és – a saját korábbi fogalomhasználatát revideálva – a paratextualitás helyett gyűjtőfogalomként a transztextualitás fogalmát ajánlja. A 'közötti', 'közbeni', 'kölcsonös', valamint 'melletti', 'feletti', 'túli' prepozíció az 'át-', 'keresztül-' 'túl'-ra cserélése is jelzi annak felismerését, hogy a jelenség jóval összetettebb, mint korábban gondolták. Az ötféle transztextuális kapcsolat (intertextualitás, paratextualitás, metatextualitás, hypertextualitás, architextualitás) ugyan egymáshoz viszonyítva jól körülhatárolható, leírható, Genette is fontosnak tartja annak hangsúlyozását, hogy ezek a kategóriák nem függetlenek egymás-

⁹ OROSZ 2003, 113.

¹⁰ GENETTE 1982.

tól, nagyon gyakran kombinálódnak egy-egy szövegben.¹¹ A kutatás tárgyává kijelölt – a 19. század közepéről, második feléből választott, elsősorban epikai, magyar nyelven írt, kanonizált, a kánon peremére szorult, vagy akár a korabeli sikerük ellenére kánonba nem került – műalkotások is ezt bizonyítják.

Közös az lesz a fejezetekben, hogy függetlenül attól, melyik genetika-i kategória domborodik ki jobban egy-egy adott részben (melyik lesz előtér, míg egy vagy több másik a háttér), végső soron mindig valami műfaji billegést, váltást prezentálnak majd, mert

[a] műfajok létformájának szinkrón és diakrón vizsgálata [...] az irodalom működésének leglényegét érinti. Az irodalmi fejlődés így módon nem más, mint a rendszert alkotó műfajok kölcsönviszonyának szüntelen módosulása, a formai eljárások és funkciók szakadatlan kontrasztba kerülése, s ennek révén elhasonulása a megelőző állapottól, azaz a rendszerek folyamatos cseréje.¹²

Így munkám – amennyiben az architextualitás jelenségekörébe tartozó mozzanatokra mutatok rá – folytatása Imre László műfaj történeti kutatásainak¹³ is, hisz maga a műfaj történet-írás intertextuális olvasásmód, akkor is, ha nem használja az intertextualitás-elméletek terminológiáját.

A hosszú 19. század magyar verses regényeiről írt könyve¹⁴ a mai napig meghatározó műfaj történeti alpmű. Az irodalmiasság mint a verses regény egyik műfaji sajátossága nem egy alkotás esetében oly mélységben feltárt, elemzett Imre László kötetében, hogy a művek szövegközi újraolvasására ebben a könyvben most nem vállalkozhatom, bár affinitásom e munka elvégzésére lenne, s voltaképpen a verses regények megkerülhetetlenek a 19. századi magyar intertextualitás funkciótörténete/létmódkérdése kap-

¹¹ „...nem szabad úgy tekinteni ezt az öt transztextualitás-típust, mint elszigetelt kategóriákat, melyek között sem érintkezés, sem kölcsönös átfedés nincs, éppen ellenkezőleg, számos s gyakran döntő jelentőségű kapcsolat áll fenn közöttük.” GENETTE 1996, 88.

¹² IMRE 1996, 48.

¹³ IMRE 1983, IMRE 1988, IMRE 1990, IMRE 1996.

¹⁴ IMRE 1990.

csán.¹⁵ Egy nagy műhelytanulmány megírása így várat magára, mely azt vizsgálná a magyar verses regények korabeli darabjaiban, hogy az egyes művek milyen mértékben, mennyire explicit vagy implicit módon, milyen típusban utalnak a szöveguniverzum más darabjaira, milyen funkcióval felruháztak; mennyiben és hogyan változik az irodalmiasság mint önreflexió a *Bolond Istóktól* a *Margita élni akarig*.

*

A magyar irodalom történetének folyamatszerűségére a 19. századi intézményesült irodalmi élet egyik legfontosabb színtere, az 1836-ban Pesten alapított Kisfaludy Társaság évtizedeken keresztül jelentős befolyással bírt. A Kisfaludy Károly munkáinak kiadására és a költő emlékművének állítására befolyt pénzadomány fennmaradt részét a Társaság pályamunkák díjazására szánta. Jutalmat mindig egy irodalomelméleti/esztétikai ('költői-történeti', 'szépműtani') és egy szépirodalmi ('költői feladás') pályamunkára írtak ki. Ezen felül a Kisfaludy Társaság maga is indított bizonyos „vállalatokat” az irodalmi ízlés fejlesztésére, az irodalmi hagyományok megőrzésére. Ezek a kiírások, vállalkozások gyakran több évtizeden átívelve tematizáltak egy-egy problémát, problémakört, meghatározva így az irodalmi diskurzus csapásirányait.

Nem egyszer találjuk szemben magunkat azzal, hogy az elméleti feladványra beérkező pályamunkák díjazott szövegeit ma már – ha csak nem kapcsolódik szűkebb kutatásunk tárgyához – nem igen tartjuk számon. Ugyanakkor kanonizált szerzőink munkáit, melyek egy-egy, a Kisfaludy Társaság által tematizált kérdésre adnak végső soron választ (akár évtizedes távlatokból is), noha nem a pályázatra írták – nota bene, nem elméleti válaszként, hanem gyakorlati formában megvalósultként (szépirodalmi műalkotásként) –, a mai napig forgatjuk, interpretáljuk.

Jelen munka két ilyen társasági vállalathoz és négy elméleti feladványhoz kapcsolódóan azt nézi meg, milyen válaszok születtek practice.

¹⁵ A verses regényről való megszólalást két másik „hatásiszony” (Harold Bloom) is gátolja egyelőre: TAMÁS 1965 és Z. KOVÁCS 2008.

2. Kelecsényi József, Erdélyi János, népköltési gyűjtemény, magyarmitológiatörténet-írás

A következő fejezetben egy dilettáns régiségbúvár, lelkes gyűjtő, Kelecsényi József kéziratos hagyatéka felől tekintek rá a Kisfaludy Társaság népköltési gyűjteményének 1844 elején induló ügyére, az Erdélyi János szerkesztette *Népdalok és mondák* első kötetére, a korabeli lejegyzői, szövegrögzítői, szöveggondozói, szövegformálói gyakorlatra. Valamint bemutatom Kelecsényi mitológiai lexikonát, melyet eredetileg a Társaság 1846-os jutalomtételére kezd írni. A kiírás terjedelmesebb a szokásoshoz képest, s mivel a céltárgy (a magyar mitológia leírása) igen tág, irányított kérdések mentén várják a pályaműveket:

I. Költői-történeti

A' vallás egyik leglényegesebb tüneménye lévén a' nép' életének, s' annak ismerete minden nemzeti költészetnek igen előkelő tényezője; ohajtható lenne, bár mind az, mit a' régi magyarok' vallására vonatkozólag kifürkészni lehet, philosophiai szellemmel megvizsgálva, összeállítva, együtt birjuk: azért a' Kisfaludy-Társaság hazánk' történetbúvárainak figyelmébe ajánlja e' kérdést:

Mit lehet a' régi bel- 's külföldi krónikákból 's egyéb emlékekből, valamint a' hagyományokból, némelly fennmaradt babonás erkölcsökből, 's végre a' nyelvben található nyomokból, a' pogány magyarok' vallási hitéről és szertartásairól bizonyosat vagy hihetőt kivonni? A' legfőbb lény' neve „Isten” mely régi népek' mythológiáival mutat érintkezéseket? mi annak eredete, jelentése? honnan származhatott maiglan a' néphitben fenlevő „Magyarok' istene” kitétel? Voltak-e elődeinknek több isteneik, vagy egyéb felsőbb lények, név szerint mikori 's mely eredetű és jelentésű fogalmak az Úr (görög!, Uranos? Dankovszky), Ör, Ördög (görög! görög!; -- Eor az ónemet mythológiában? – örök?), Ármány (Ahriman?), Manó (Manes?), Óriás, Boszorkány, Fene, Garabonczás, Lidérc stb, s' milly viszonyban gondoltattak ezek a' legfőbb lénnyel? Millyen volt a' vallás' viszonya a' természethez, annak úgy nevezett elemeihez, s' bizonyos tüneményeihez? Az „ég” szó nem vonatkozik-e ' nap' tiszteletére? Voltak-e, 's milly szent vagy csodás állataik? Mi vala hitök a' világ eredetéről és leendő végéről; a' lélekről, különösen a' lélek' szabadságáról, s' a' halálon tuli állapotjáról? Volt-e 's miféle összeköttetésben a' vallás a' fejedelemséggel vagy

vezérséggel? Kik voltak a' táltosok, jósok, bűbájosok; képeztek-e casztot, 's ha igen, milly hatalommal? Voltak-e 's melly vallási szertartásaik, szent helyeik, áldozataik, imáik, énekeik, üdnepeik (!), szent jeleik vagy bálványaik, írásuk (rovás, rúnák?), 's a' vallással összefüggőleg némi csirái a' művészetnek? Mit tudhatni az esküvés, áldomás, házasság, lakomák, harczok és temetkezés körüli vallásos szokásaikról? mit különösen a' tor, ravatal, kúnhalmok és halottak' tisztelete (gyász) körül? Mit jelent hihetően a' „Lapides” szó szent Lászlónak a' régi magyar vallás' elnyomását tárgyazó törvényében? Van-e nyoma a' régi magyar vallásban egy isteni kardnak, millyennek nem csak más idegen harczos népeknél, péld. a' kvádok, alánoknál, hanem a' szittyák és húnoknál is van nyoma? 's van-e ezzel némi összeköttetésben a' harczra szólító kard' körülhordatásának magyar szokása? Maradtak-e fen 's melly nyomai a' régi hitnek népünk babonás nézetei és szokásaiban? Végre állt-e eleink' régi vallása valamelly, és milly viszonyban a' hellen mythológiával, a' parsismussal, manicheismussal, úgy a' scythák és húnok' vallásával, 's másfelül mit lehet annak felderítésére a' tatár, finn, sőt a' szláv, talán a' német népek' mythológiájából is előhozni? – Minden állítások védokok 's a' források' részletes idézetével kísérendők.

A' pályamunkák' beküldésének határnapja nov. 20. 1847.

Jutalma ötven darab arany és b. Jósika Miklós Elnök Ur' ajánlatából egy ezüst emlékbilikom.¹⁶

Kelecsényi végül a pályamunkát nem küldi be, nem készül el határidőre, ahogy Ipolyi Arnold sem a hatástörténetileg később egyedül számottevő *Magyar mythológiájával*.¹⁷ A pályadíjat Kállay Ferenc nyeri el *A pogány magyarok vallása*¹⁸ című munkájáért.

Kelecsényi kéziratának kutatásával arra mutat rá a dolgozat, hogy az irodalomtörténet perifériáján számon tartott, már-már az „örületbeszéd” közelébe kerülő szerkesztő/szerző szövegei mint paratextusok miként vesznek fel egy metatextuális alakzatot, s miként igazolják az utóbbi egy-két évtized közköltészeti kutatásainak, népiességgutatásának eredményeit (elsősorban Küllös Imola, T. Erdélyi Ilona, Csörsz Rumen István, Czövek Judit, Gulyás

¹⁶ KTÉ 7, XLIV–XLVI.

¹⁷ IPOLYI 1854.

¹⁸ KÁLLAY 1861.

Judit, Domokos Mariann, Milbacher Róbert, Gaborják Ádám munkáit).

A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtára Kézirat-tárának jóvoltából elkészíthettem a *Népdalok és mondák I.* kötetének Kelecsényi kéziratos lapbefűzéseivel kiegészített egyedi példányának kezdetleges digitalizált változatát (a tartalomleírásban szereplő címeket hiperhivatkozásokkal láttam el), mely e könyv alapjául szolgáló PhD- értekezésem mellékletéül¹⁹ szolgál, valamint arra, hogy a közköltészet és a szövegfolklorisztika kutatói számára nyilvánosan elérhető legyen a manuscriptum addig is, míg lehetőség nyílik a kéziratok átírását is tartalmazó elektronikus kiadás elkészítésére.

3. Arany János műjelméleti/műfajttörténeti dilemmája paratextusai tükrében

Az 1839-es, elsősorban Szontagh Gusztáv és Toldy Ferenc között lezajlott nagy vita²⁰ az eposz műfaji korszerűségéről vagy korszerűtlenségéről csak látszólag zárult le, ezt bizonyítja, hogy a Kisfaludy Társaság is jutalomtételként írja ki újra a kérdéskört 1844-ben:

I. Szépműtani feladás

Adassék elő, millyennek kellene a' korszerű eposznak lennie? A' gépek (úgynevezett machinák) használhatók-e, vagy milly módosítással? 's ha épen nem, mi lehet azok' pótléka, hogy nagyszerűségét, mellyel a' regényen fölül áll az epos, korszerűsége mellett is fentarthassa?

Jutalma tizenöt darab arany.²¹

¹⁹ A kézirat digitalizált változata pdf-formátumban elérhető a Debreceni Egyetem Elektronikus Archívumában. Lásd *Melléklet: Erdélyi János: Népdalok és mondák I. – Kelecsényi József kéziratos népköltési gyűjteménye*, <http://hdl.handle.net/2437/24398> (2020. 02. 02.).

²⁰ Lásd ehhez bővebben: DÁVIDHÁZI 1992.

²¹ KTÉ 5, 46.

A jutalmazott Bango Péter *A korszerű eposz*²² című koszorús értekezése, melyet a Társaság évkönyve 6. kötetében közzé is tesz. A magyar költészet berkeibe e koszorúzott pályamű keletkezése után lépő Arany János epikai életműve e műfajelméleti dilemma jegyében születik meg, mintegy a korszerű eposz megteremtésének újra- és újrapróbálkozásaként. Arany epikusi küzdelmét több aspektusból körbejárták már; a kortárs magyar irodalomtörténetesek belátásait ezúttal egy sajátos olvasási stratégiával szeretném igazolni: az intertextuális szövegszervező eljárások széles skáláját alkalmazó, a szöveg hagyományozódásról, a szövegkezelésről föltételebb (poszt)modernül gondolkodó Arany epikus műveinek paratextusait vizsgálom, azzal a hipotézissel, hogy a kompozícióbeli tökéletességre törekvő szerző miként kódolja bele a textus „küszöbei”-nek számító szövegösszeállításokba az eposzíráshoz vetett hitét/hitetlenségét.

4. Kemény Zsigmond intertextuális szövegszervező eljárásai

Az elregényesedés mint a klasszikus műfaji hierarchiát szétziláló jelenség nemcsak az eposzt állítja szembe a regénnyel, hanem a drámát is. A Kisfaludy Társaság már az eposz korszerűségének kérdésfeltevése előtt évekkel a dráma és a regény összehasonlítására, ezek egymásbani módosító hatására kérdez rá:

I. Szépműtani kérdés

Mi különbség van a dráma és regény közt tárgy, mese, szerkezet, személyek, character-kifejtés és helyzetekre nézve? s az utóbbiak változatossága, meglepő fordulatai, mennyire s hol használható inkább? Melly és mennyi helyet foglalhat, s miféle módosításokat szenved az elbeszélői elem a drámában, s viszont a drámai az elbeszélőben?

Jutalma: tizenöt darab arany²³

²² KTÉ 6, 512–538.

²³ KTÉ 1, 156.

A koszorúzott értekezés, Gondol Dániel *Regény és dráma, párhuzamban*²⁴ című opusa mellett D. Müller Godofréd azonos című, dicséretben részesült pályamunkáját²⁵ is közli a Társaság. A könyv Kemény-fejezete az életmű két alkotásában (*Gyulai Pál, Özvegy és leánya*) a szerző műveinek transztextuális telítettségére szeretné ráirányítani a figyelmet, mégpedig úgy, hogy a *Gyulai Pál* esetében a drámai szerkezetű regényre mint architextuálisan gazdag transzformációra fókuszálók, az *Özvegy és leányában* a szereplők szövegvilágainak vizsgálatával pedig arra mutatnak rá, miként értelmezhető kettős hypertextusként a drámai szerkezetű regény.

5. A *Quijote*-jelenség²⁶

A Kisfaludy Társaság 1842. április 30-i ülésén felmerül annak terveze, hogy létrehozzanak egy fordítás-kiadványsorozatot – „főként női közönségnek szívképző s ízlésnemesítő könyvek olvasására édesgetését”²⁷ tűzve ki célul. A *Külföldi Regénytár* vállalkozása az európai irodalom klasszikus és új regényirodalmára vonatkozik, a nyugati nagy nyelvek (angol, francia, német, spanyol, olasz) esetében eredetiből, míg a többiből közvetítő nyelven is elfogadja a társaság a fordításokat. Toldy Ferenc Jósika Miklóst is felkéri, hogy működjön közre, ám ő jelzi, hogy Heckenastnál már belekezdett egy hasonló feladatba, valamint a tervezett fordításokról is információt ad, eszerint a Theodor Mügge *Toussaint*-köteteit követné George Sand *Mauprat*-ja, majd Cervantes *Quijoté*-ja. Mivel a *Mauprat* már kész a Kisfaludy Társaság vállalkozásában, ezért – a kellemetlenségeket elkerülvén Jósikával, hisz ő a társaság kurrens elnöke – a 2. évfolyamra tervezett *Quijote*-fordításról

²⁴ GONDOL 1841.

²⁵ D. MÜLLER 1841.

²⁶ A továbbiakban a spanyol szakirodalomban bevett '*Quijote*' rövidítést használom a Cervantes-mű jelölésére, és a Búsképű lovag megnevezésére a spanyol '*don Quijote*' formát, az ettől eltérő írásmódokat idézetekben, címekben tartom meg.

²⁷ KÉKY 1936, 58.

lemondanak. Jósika viszontválaszként maga is lemond Cervantes művének lefordításáról.²⁸ A kölcsönös lemondás, majd később annak belátása, hogy a *Quijote* túlságosan grandiózus mű egy ilyen sorozathoz, nemcsak azt eredményezi, hogy Lukács Móríc az *El amante liberalt* (*A bőkezű szeretőt*) fordítja le Cervantestől, hanem azt is, hogy a teljes *Quijote*-fordítás három évtizedet késik. A Kisfaludy Társaság csak 1871-ben veszi elő újra a mű fordításának tervét, mikor is Vadnay Károly azt indítványozza, hogy bízzák meg Győry Vilmost a magyarítással, a kiadás költségeit pedig ne az anyagilag éppen helyrejövő Társaság, hanem az irodalom pártolói állják. Győry Vilmos remek fordításának újrakiadását Cervantes halálának 300. évfordulóján (1916) még tervbe vette a Társaság, de a háborúra hivatkozva elhalasztotta azt.

Míg Cervantes művének magyar fordítástörténetét elég alaposan feltárták már; addig magyar fogadtatástörténete és hatástörténete – bár monografikus igényű feldolgozás után kiált – csak több szerző tanulmányaiból mozaikszerűen rakható össze egyelőre. Az 5. fejezetben a 19. század második felében jelenlévő *Quijote*-jelenség körbejárására teszek kísérletet a teljesség igénye nélkül, hisz nem vállalkozom a magyar fordítások mint intertextuális alakzatok (leginkább hypertextek) szövegszerű vizsgálatára (egyszer ezt a feladatot is jó lenne valakinek elvégeznie), de határozottan igyekszem kijelölni a vizsgálódási irányokat, s a korszak jó néhány szépirodalmi alkotását párbeszédbe léptetem a *Quijotéval*, kitüntetett pozícióba helyezve Arany életművének egyes darabjait a műelemzésekkor.

6. Mikszáth Kálmán és a boccacciói novella

1867. február 5-én a Kisfaludy Társaság műfajelméleti pályadíjat hirdet: „Kivántatik a beszély (novella) elmélete. Jutalma 40 arany”²⁹. Nyertes a „Mindennek van határa” jeligés mű, *A beszély*

²⁸ Lásd ehhez Toldy Ferenc és Jósika Miklós levelezését. (Jósika Toldynak: 1842. júl. 5.; Toldy Jósikának: 1842. júl. 21.)

²⁹ KTE Ú3, 42.

*elmélete*³⁰ P. Szathmáry Károlytól. Egy negyedszázaddal később Mikszáth Kálmán 1891-ben megírja a két részből álló *Galamb a kalitkában* című művét, mely a szerzői narrátor intenciója szerint egy történet két változata. Az első történet a középkori Itáliában játszódik, míg a második a 19. század végi Magyarországon. A két – látszólag igen különböző – elbeszélés a befogadó számára olyan olvasati szerződést (*contrat de lecture*) ajánl fel, mely alapján a történetek metaforikus interakciójaként, szövegek párbeszédeként, egy műalkotáson keresztül modellezett stílus- és műfajelméleti dilemma felmutatásaként értelmezhető az opus. Az első elbeszélés az Amicus és Amelius mesetípus feldolgozása, mely típushoz a *Dekameron* X. napjának 8. novellája is tartozik. Noha forrás- és tárgy történetileg egyéb textusokat is behív Mikszáth műve, a szövegben olyan inter- és architextuális utalások sorát találjuk, ami azt erősíti a befogadóban, hogy boccacciói novellaként olvassa az első elbeszélést. A kölcsönösen egymást olvasó két textus dialogikus viszonyt alakít ki a boccacciói novella és az azon túllépni kívánó 19. század végi (mikszáthi) elbeszélés között. A 6. fejezetben azt mutatom meg, hogy miközben az egy cím alá szervezett két szöveg relativizálja egymást (tartózkodván az értéknilyánításoktól), a szöveg egésze maga miként épül fel úgy, hogy mélystruktúrájában mégiscsak a boccacciói novellát variálja.

7. Exkurzus: a hypertexttől a hipertextig

Ambrus Zoltán Cervantes (és Shakespeare) halálának 300. évfordulóján a Petőfi Társaság Cervantes-ünnepén felidéz egy közkeletű anekdotát, miszerint III. Fülöp király egyszer kinézvén palotája ablakán azt látja, hogy a folyó partján egy diák időnként homlokára csap, majd hasát fogva rázkódik. Az eléje táruló képet a király kétféleképpen érti: vagy bolond az a diák, vagy a *Quijotét* olvassa. A kép jelentésének zavaró vagy-vagyiságát az udvaroncok oldják fel, akik leszaladnak a folyópartra, s nemsokára azzal a válasszal térnek vissza, hogy a diák valóban a *Quijotét* olvassa.

³⁰ P. SZATHMÁRY 1870.

Nem véletlen a felvezetés, mert Ambrus tricentenáriumi beszédében³¹ ezután nem egyebet állít, minthogy valóban a könyvek könyvéről van szó, hisz megjelenése óta majdhogynem annyian olvasták, mint a Bibliát, s „olvasni fogják mindaddig, míg az emberek olvasni fognak valamit.”³²

Ambrus szavai óta eltelt újabb 100 év. A kérdés a hétköznapi diskurzusban ma már nem az, hogy emberek olvassák-e még a *Quijotét*, hanem hogy olvasnak-e még „valamit” könyvhordozón, illetve hogyan változnak olvasási szokásaink. Cervantes műve már csak az egyetemeken kötelező olvasmány (ha az), s a 18–19. század fordulóján még oly népszerű ifjúsági rövidített változatokat sem forgatják túl sokan. A könyv, mely könyvekről szól, mely úgy lo-vagregény-paródia, hogy maga az utolsó lo-vagregény, egyben az olvasás, az olvashatóság, az irodalom, a kánonképződés–kánon-csere allegóriája is. Talán sose lenne olyan aktuális újraolvasni, olvastatni, mint most, a Gutenberg-galaxis végén, amikor egyre többször vetődik fel: mi végre való az irodalom, s miért oktatják. Mi történik éppen velünk, amikor mintegy 200 év távlatában a szóbeli hagyomány, az oralitás műfajainak textualizálása, rögzítéskényszere, könyvbezárása után – egy új medialitás korszakában, az adathordozók multiplikálódásával – a mentés másként történik? Amikor úgy rögzít korunk, hogy ugyanakkor szétszór; csillagokká repeszt, galaxis helyett galaxisokkal számol?

Ezen tűnődve a könyv utolsó fejezete exkurzus lesz arról, hogy a szövegekőzi közelítés 19. századi irodalmunkhoz akár olvasásméleti, textológiai, számítógépes irodalomtudományi belátásokhoz is elvezethet. Az *Özvegy és leánya* elektronikus kiadásának egy lehetséges ideáját vázolom fel, mely a hypertextuális olvasástól mozdul el a hipertextes olvasás felé úgy, hogy az elektronikus kiadás különböző típusú felhasználóval számol.

³¹ AMBRUS 1916, 332.

³² *Uo.*, 352.

II. EGY PERITEXTUSRA HELYEZETT GYŰJTŐ-SZER(KES)Z(T)Ő SZÖVEGUNIVERZUMA

„Mennyire czéloat értem itt az írás, forgassátok.”
(Kelecsényi József)

1. A „nagyszerű vállalat” részese

Erdélyi János 1843. december 30-án előadást tartott a *Magyar népdalköltészetről*¹ a Kisfaludy Társaságban. Az előadás tétje: megnyeri a Társaságot egy országos léptékű gyűjtés megindítására egy népköltési gyűjteményhez. Az európai példák, Kultsár István programja a köznép dalainak gyűjtésére, az 1830-as évekbeli ezirányú elképzelések, az akadémiai népdalgyűjtemény-kiadástervezetek után, valamint Kriza János hasonló szándékával, de eltérő céljával párhuzamosan megszülető program, terv T. Erdélyi Ilona meglátása szerint már készen volt az előadás vitájakor.² A Kisfaludy Társaság zöld utat ad a nagyszerű vállalkozásnak, Erdélyi már 1844. január 18-án közzéteszi a Társaság nevében felhívását a Regélő Pesti Divatlapban³. Hosszabb vita után a Tudós

¹ Az elhangzott előadás a Regélő Pesti Divatlapban jelent meg először két részben (1844. január 25., 103–106. és február 1., 129–131.), majd teljes terjedelmében a Kisfaludy-Társaság Évlapjai közölte (ERDÉLYI 1844b).

² „A terv érett voltát mutatja, hogy Erdélyi János még aznap levélben fordult a Tudós Társasághoz, kérve, hogy a levéltárában őrzött, az 1831-ben meghirdetett gyűjtésre beérkezett kéziratokat »méltoztatnék használat végett közleni«. Ugyancsak december 30-i dátumot visel az országos gyűjtésre felszólító levél, ami szintén arra vall, hogy a terv korábban kialakult és Erdélyi csak a megvalósulás lehetőségét várta.” T. ERDÉLYI 1974, 61.

³ „[a Kisfaludy-Társaság] elhatározá lépéseket tenni a magyar népdalok, mondák, mesék és hagyományok felelevenítése, gyűjtése s megőrzése végett. Ez iránt méltó figyelmet ébresztendő, a hirlapok útján kísérti meg, s felszólít mindenkit a két hazában, mennyire népdalok, mondák, mesék és hagyományok a népek ajkáról eltanulva értésére estek, szíveskedjék azokat papírra tenni, de úgy, mint azokat hallotta, minden csinosítás vagy nemesítés nélkül, 'a pusztá meztelenségben', – mert csak így lehetnek a nép szelleme, s költői tehetségének lenyomatai, jellemvonásai – a Kisfaludy-Társaság titoknokához beküldeni.” RPD 1844, I, 75.

Társaság 1844 decemberében átadta az akadémia még 1831-es felhívására érkezett, és 1833-ban további gyűjtéssel és kiadással megbízott Vörösmarty és Toldy népköltési gyűjteményének anyagát. A gyűjtés egyaránt kiterjedt az elsődleges és másodlagos oralitásra, a régi nyomtatványokra és a kéziratos írásbeliségben explikálódó szövegekre. Az ország teljes területéről érkeznek szövegek, kottás dallejegyzések. A Kisfaludy Társaság Évlapjai kötetiben folyamatosan beszámol a közös „ügy” előmeneteléről, listázza a beérkező gyűjtőket, küldeményeik számával. Már 1844 tavaszán arról értesíti lelkesen Erdélyi a Társaságot, hogy

több felől érkeznek küldemények, melyek azon reményre buzdítanak, hogy a szép cél el fog éretni s költészetünknek oly forrás vagy legalább segéd kútfő nyílandik meg, amely a magyar nép eredeti s idegentől ment szellemét leghívebben fogja tükrözni.⁴

A Kisfaludy Társaság 1845. szeptember 27-i ülésén határoz arról, hogy a beérkezett küldemények és a korábbi akadémiai anyag válogatásával, a gyűjtemény szerkesztésével magát Erdélyit bízta meg egy személyben:

hogy az átvizsgálást, a kritikai kiszemelést, a szöveg hű előállítását, rendezést, felvilágosító magyarázattal ellátást az e nehéz munkálkodáshoz szükséges szellemi egység tekintetéből ne bizottmány, hanem egy tag eszközölje [...] egy szerkesztő [...] az ülés tétovázás nélkül Erdélyi Jánosban pontosította össze bizodalmát, ki e tárgyról már kétszer oly lelkesen értekezett a társaság körében, s népkölteményeink kiadását indítványozta is [...] a hangjegyek közlése is kimondatván, Erdélyinek a társaság eddigi egész gyűjteménye munkába vétel végett átadatott.⁵

A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* számára beküldött több ezer szöveg válogatása és rendezése közben piros ceruzás bejegyzésekkel látja el kéziratosokat. „Néhány odavetett megjegyzésétől eltekintve összefüggően csak egyetlen egy gyűjteményhez, mégpedig a legelső, a Nyitra megyei családi Kelecsényi József 1844. március

⁴ ERDÉLYI 1844a.

⁵ Kisfaludy Társaság Jegyzőkönyve, 1845. szept. 27. = KTÉ 7, XXIII–XXIV.

elején érkezett küldeményéhez készített jegyzetek maradtak fent.”⁶ Azé a beküldőé, akit a *Népdalok és mondák* első kötetének előszavában – a felsorolt gyűjtők közül egyedül – egy lábjegyzetben is név szerint megemlíti.

2. A peritextus „hőse”: Kelecsényi József (1815–1875? 1895?⁷)

Hrabói Kelecsényi József Nyitra megye egyik legrégibb birtokos nemesi családjának sarja – aki az irodalom buzgó barátja és szorgalmas régiséggyűjtő –, 1815. mácius 17-én született Nyitraivánkán Kelecsényi Gáspár⁸ és Morvay Mária gyermekeként. Hitvese Bácskady Alojzia (szül. 1823. VI. 28., Kolon). A sikertelen megyei közéleti szerepvállalás után Nyitra megyei birtokára, pontosabban Családra költözik, s tudománnyal foglalkozik. Történelmi és régészeti cikkei jelennek meg többek között a *Honművészen*, *Regélőben*, *Honderűben*, *Religióban*, a *Magyarország és Erdély képekben* című lapokban, néprajzi, honismereti közleményei *István bácsi naptára* vagyis *családos házigadának és gazdasszonyoknak, népnevelőknek, helységelöljáróknak, iparosoknak és földmivelőknek való képes kalendáriomában*. A Kisfaludy Társaság népköltészetgyűjtési felhívására ő volt az első jelentkező, s jó ideig az egyik legbuzgóbb gyűjtő. A *Szent István Társulat Ének és Imakönyvgyűjteménye* számára is küld régi énekeket. Nagy Iván *Magyarország családai* füzetéhez maga szolgáltat adatokat a Kelecsényi-család családfájához⁹. 1854-ben kiadják társszerzőkkel művét, a *Nyitra és környéke képes albumát*.¹⁰

⁶ T. ERDÉLYI 1974, 66.

⁷ Kelecsényi József halálozási éve bizonytalan, a források 1875(?) -re teszik, a kéziratos önéletrajzában az utólag betűzött dátum inkább 1895-nek olvasható. Életére és munkásságára vonatkozóan lásd: ERDÉLYI 1960, 434. és NAGY I. 1987–1988, 3, H–K, 163–167, DANIELIK J. 1858, SZINNYEI J. 1897.

⁸ Apja latin Himfy-fordítását a Nemezeti Múzeum Magyar Tudós Társaságának ajándékozta. Ma a Széchenyi Könyvtár Kézirattárában lelhető fel a 31 Duod. Lat. jelzet alatt (Edidit Josephius Kelecsény de Eadem In Hrabowa. Juvenis Amores Ex Hungarico in Latinus Juvenis Exacer Amor Rhythmi Erotici 1837).

⁹ KELECSÉNYI 1853, KELECSÉNYI 1859.

¹⁰ KELECSÉNYI 1854.

A *Magyarhoni Könyvtárak és képgyűjtemények* című kéziratába¹¹ a Családon található könyvtárát is felveszi, e szerint 1852-ig „Kelecsényi József szenvedélyes könyvbuvárlattal vékony tehetsége szerint műgyűjteményes könyvszekrényében elrendezve iskolás korától jelenkorig 600 kötetnyi” könyvvállománya.

Kelecsényi *Közhasználatu Magyar Nemzeti Regetárházában* egy rövid életrajzi bejegyzéssel emlékszik meg apjáról, és egy kicsit hosszabban magáról. A kéziratai mennyiségét és írásképet tekintve grafomán szerző önarcképét (Eötvös Józseftől vett sorokat követően, szentimentális trópusok közepette) így testálta ránk:

Én ki mintegy Világrul lemondó Karthauzi barát, Családi magányomban cél nélkül *) ridegen éldegelek, unalmam, 's kinos jelenem elűzésére, irok, olvasgatok, jegyezgetek – 's a célba vett Nemzeti Ismetári nagyszerű vállalatomhoz himpor virágokat méhszorgalommal gyűjtögetve, tarka koszorúba fűzőgettem. 1895(?) -ig

*) míg nőtelen voltam, most kitűzött célom vékony tehetségem szerént a hazánakis áldozatot adni.¹²

3. Kelecsényi József Erdélyi János: *Népdalok és mondák* I. kötetébe befűzött kéziratos gyűjteménye a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának kéziratárában¹³

„A »népdalok és mondák«” 1ső kötetében megjelentekhez némi jegyzetek – (mellyeket az összeállításkor): mert a könyvlapjaihoz tiszta iveket tettem, s mint nálam eredetiben megvannak ugy irányokba oda irtam: (tettem) [...] – de az illyekről egy különös kéziratban”¹⁴ – írja Kelecsényi József Erdélyi Jánoshoz 1846. no-

¹¹ KELECSÉNYI 1852.

¹² KELECSÉNYI 1846–48. (Bizonyára nem teljes, de eddig fellelt kézíratainak és nyomtatásban megjelent közleményeinek bibliográfiáját az 1. számú függelék tartalmazza.) Megjegyzés: mind a levelezésből, mind a kéziratból vett Kelecsényi-idézetek esetében megtartottam az eredeti helyesírást.

¹³ KELECSÉNYI 1846–66.

¹⁴ Kelecsényi József – Erdélyi Jánoshoz, Család nov. – fogytán 846 = ERDÉLYI 1960, 283–284, itt: 283.

vember végi levelében. Az *Erdélyi János levelezése* jegyzetapparátusában e passzust illetően azt a megjegyzést olvashatjuk, hogy „Kelecsényinek ilyen jellegű munkája nem ismeretes”¹⁵.

A 2002-es *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*¹⁶ 1409. számú leírása *Énekvilág. (1846–1866)* címmel veszi fel a kéziratot. Stoll a „régí kéziratból” kiírt szövegeket (szám szerint tizenhetet) Kelecsényi oldalszámozása szerint külön kiemeli.

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára népi eredetű versgyűjteményeket és feljegyzéseket tartalmazó könyveket vásárolt meg 160 Ft értékben Biki Sándor nyugalmazott tanítótól 1963-ban. Arról egyelőre nincs tudomásunk, hogy a kézirat miként került épp Debrecenbe a nyugdíjas tanítóhoz, a kötet korábbi sorsáról is csak annyi bizonyos, hogy Kelecsényi József könyvtárát gyarapította. Ezt tanúsítja a kötet első címlapjára beragasztott metszet, mely valószínűleg ex librisként szolgált: közepén a Kelecsényi család címerével, a címer körül emblematisztikus képekkel, felirattal: *Kelecsény Jós könyvtárából*.

Az Erdélyi János szerkesztésében és kiadásában 1846-ban elkészült *Népdalok és Mondák I.* kötetének tárgyal példánya minden nyomtatott lapja után egy kéziratos lap van befűzve. A kéziratos szövegek egy szerzőtől, Kelecsényi József gyűjtőtől származnak¹⁷.

Az eljárás nem egyedi, a korabeli (s valószínűleg még korábbi időkben) a lappótlás az énekeskönyvekbe, kalendáriumokba gyakorlat lehetett. Tahy Gáspár Kelecsényit megelőző példájára Csörsz Rumen István hívta fel a figyelmet, a gyakorlat funkció-történeti különbözőségére is rámutatva:

Néha maga a nyomtatott és bekötött folyóirat mint kötet is másodlagos forrássá válhatott. Kelecsényi József például egy emberöltő múlva azért fűzött üres lapokat Erdélyi János Népdalok és mondák című antológiájának I. kötetébe, hogy saját dalkincse épebbnek tartott darabjait feljegyezze. Tahy Gáspár egy hasonló

¹⁵ T. ERDÉLYI 1960, 457.

¹⁶ STOLL 2002, 586. (A bibliográfia címében ugyan 1840 szerepel, Stoll mégis e kötetbe veszi fel az 1846-tól keletkező Kelecsényi-kéziratos kötetet.)

¹⁷ A kézirat repertóriumát a 2017-ben megvédett PhD-értekezés (GÖNCZY 2017a) 1. sz. függeléke tartalmazza: I–XXXIX.

preparált példányt készített a HM 1821. évfolyamából. A nagyszámú betoldott lap saját szöveghálózatot alkot a nyomtatott folyóiratszámok között, mivel e lapokra rengeteg korabeli verset, főként közköltészeti és népies mődalokat jegyeztek fel, ráadásul többféle kézírással, köztük Tahyéval. Mindez a forrás dinamikusabb, személyesebbé tett használatára utal, jóllehet – Kelecsényitől eltérően – Tahy Gáspár éppenséggel nem a HM-ban közölt dalok „jobb” variánsait jegyezte fel a pótlapokra, bár akadnak érintkező vándorstrófák. A tudós helytörténész, aki maga is verselgetett, a bejegyzések tanúsága szerint egészen 1839-ig bővítette a gyűjteményt.¹⁸

Az Erdélyi-Kelecsényi kötet tipográfiai sajátossága, hogy jól láthatóan négy írástípus különböztethető meg benne: maga a *Népdalok és mondák I.* nyomtatott szövege (1), a nyomtatott szöveg mellett mindig ceruzával írt bejegyzések, módosítások, szövegváltozatok (2), a kézírtos lapokon barna tintával írt szövegek (3), s néhol más színű tintával beszúrások, szövegjavítások (4), ezek a – valószínűleg – későbbi bejegyzések, sajnos, igen gyakran teszik nehezen olvashatóvá, vagy olvashatatlaná a szöveget. (Más kézírtait is figyelembe véve, még az is elképzelhető, hogy élete végéig javíttatta a manuscriptumokat).

Egy-egy kézírtos lap keletkezési idejéről – datálva nem lévén – lehetetlen bármi pontosat mondani. A jól behatárolható dátumok: Kelecsényi bejegyzése szerint a kötet első címlapján 1846 és 1855 szerepel, a második címlapon olvashatók szerint 1853-ig gyűjtött, továbbá az előszó címjegyzésénél utólagosan bejegyezve az 1866-os év szerepel. A kötet közepe táján ezt olvashatjuk: „Vitézség-könyve (vagyis) Visszhangok a múlt és jelenből. Költői Történeti Tábori és Csatári Hadilant – az az a hős népdalok és indulok énekes Koszorúja gyűjté Kelecsényi József – az 1849–1850 [sic!] évi forradalom alatt [!] és után”¹⁹ Elvértve egy-egy lapon is találunk évmegjelölést, de ezek inkább a gyűjtés, vagy ismert szerző esetében a versírás évszámát keltezik. Feltételezésem szerint a kézírtos szövegek nem keletkezési sorrendjükben kerültek be a kötetbe, még akkor sem, ha a fent említett levél tanúsága szerint már 1846-ban befűzettek az üres lapok. Úgy fogalmaznék, hogy nem

¹⁸ CSÖRSZ 2013.

¹⁹ KELECSÉNYI 1846-66, 136/r.

1846-tól 1866-ig, inkább 1846 és 1866 között készült el a gyűjtemény, olyan szakaszokkal benne, melyek valószínűleg egykorú leírások, mint az imént említett 1848–49-es gyűjteményrész. Ezt látszik alátámasztani az a tény, hogy Kelecsényi maga is, akárcsak Erdélyi, tematikailag rendezi össze anyagát (néhány tematikus összefoglaló cím Kelecsényitől: *Világi-Öröm Danolák és Búshangok Szezelem Országából; Tánczversek, Jeremiádok, Sírdalok, Bordalok, Trágár dalok, Költői búvárharang*). Továbbá az, hogy bizonyára korábbi kéziratok gyűjteményeiből is dolgozott, de a kalászoslást nem hagyta abba az 1851-ben megjelent Erdélyi-féle *Magyar Közmondások Könyve* után sem²⁰.

Milyen szövegtípusokból épül fel Kelecsényi kézírata? Maga a népköltési gyűjtemény eredeti népköltészeti és közköltészeti darabokból, ponyvairódalomból, ismert szerzők költeményeiből, versrészleteiből vagy folklorizálódott verseiből; ez utóbbiak szerzőségét vagy jelöli, vagy nem (pl. *Szamárdal [néprománcz]* címmel a *Megy a juhász számáron...*, jegyzetben megjegyezve, hogy „ezen híres Dalrege a kedvelt költő Petőfié, s igen népszerű”²¹, ám az *A virágnak megtiltani nem lehet...* mellett már nem találjuk Petőfi nevét, igaz, a lejegyzett szöveg sem teljesen azonos Petőfiével). A gyűjteményt több helyen mottókkal látja el (pl. a kötet egészét érintő mottó: „A melly Nemzetnek költői vannak élete van” Hamari Dani²²).

Gyakran jegyzetel meg egy-egy szöveget vagy használ bejegyzést, ezek típusai: számok, szerző- vagy forrásmegnevezések, szó- és kifejezésmagyarázatok, a variánsokat, illetve a szöveg elterjedtségét illető megjegyzések, kapcsolódó népszokások, az 1848–49-es események keltette szubjektív megnyilatkozások, elméleti megfontolások. A szemléletesség kedvéért lássunk néhányat ezek közül:

- **Számok**, melyek lényegében oda-vissza utalások a saját, illetve az Erdélyi-féle válogatás variánsai között: pl. „lásd második kötet 3. sz. alatt Népköltési Gyűjtemény”.

²⁰ A saját kéziratokból dolgozás összevetéséhez (Kelecsényi-„autotextusok”) lásd GÖNCZY 2017a 2. sz. függelék (XL–LI), mely az MTAK Kézirattárában fellelhető Kelecsényi-kéziratok reperóriumait tartalmazza.

²¹ *Uo.*, 380/r.

²² *Uo.*, 1/v.

- **Szerző- vagy forrásmegnevezések**, a szövegek kilencven százalékában találkozunk ilyesmivel (példák a teljesség igénye nélkül): Kisfaludy Károly; Kisfaludy Sándor; Faludi Ferenc; Petőfi; Vörösmarty; Csokonai; Bajza; Kölcsey; Kazinczy; Gyöngyössi; Arany János után; lásd Lisznyai Kálmán Palócz dalai-ban; baracskai; nyitrai; kolonyi; gesztelyi; erdélyiessen; somogyi; baracscai népdalaimból; eredetileg a népszájából [!]; hallám Baracskán Bars vármegyében gyermekkoromban; Erdélyi országos ének – Bollanyiné szül. B. Ilona ajkán; megjelent 1822ki [!] Hasznos mulatságokban; Váczi Énekes gyűjtemény; Szórul szóra egy régi kéziratból lemásilám [!]; Barna Péter nótái; egy 1834 [4] leírt Világi gyűjtemény; Regélőben közli K. J. mk.; Győri Kalendárium 1820; régi kalendárium; kéziratból; énekes gyűjtemény; hallomásból [!]; közlé némely kihagyásokkal az 1824 [!] évi kalendárium; Szirmay Hungaria in Parabolis című [!] könyvből van véve; Ezen Ének siralmi Tornai Leveles tárbán találtattak eredetileg egyik Sáros-pataki Tanító által csak nem olvashatlan jegyiratbul [!], átmásitattak [!] (l. Kazinczy poétai munkái 168 lapja) – én ezt így kéziratból átvettem; jurátusi vad pohár közben gyűjtöttem [!]; hallám egy régi szűz kisasszonytól Családon.
- **Szó-, szólás- és kifejezés-magyarázatok**, pl. *Az Argonauták dala (Bécsben)* ’cselszövényes’ szavának magyarázata: „Metternich, ki a szegény magyart vészt hozó politikájával illy vesztélybe hozza, de meg még nem buktathata. – Él még a magyarok Istene, él magyar, áll Búda még! – Éljen a király, de csak a Koronás!”²³ Más hol: „Nem menyecske ki nem barna” sorhoz jegyzete: „a barna csapodár, Vörösmarty, azt tartja”.²⁴
- **A variánsokat, illetve a szöveg elterjedtségét illető megjegyzések**: pl. jelzi egyes daloknál, ha az valamelyik Szigligeti-népszínműben felcsendült. Más hol ezt írja: „Ezen Országos népszerűségű dalra a Nyitrai Tisztujítás alkalmával, egy kortes dal is keletkeze, mellynek elméméből kisiklott végső versszak”²⁵; „Tompá Mihály: *Pusztai dal* Elénekelte a magyar szín-

²³ *Uo.*, 136/r.

²⁴ *Uo.*, 70/v.

²⁵ *Uo.*, 64/v.

házban Hollósy Kornélia kisasszony hangjegyekkel kiadá Eg-
ressi Béni”²⁶, a *Panaszló ének* c. szövegnél ezt találjuk: „Ezen
bús komoly magyar dallnak dallama – fenséges, lélek emelő, s
elragadó – kivált a barna hangászok andalodó kifejezése mel-
lett.”²⁷

- Néhány **népszokást** is lejegyez, pl. a Szent Iván-éjt a Nyitrá-
ban.
- Rendkívül érdekesek az **1848–49-es forradalom és szabad-
ságharc** idejéhez kapcsolódó szövegek **jegyzetei**: pl. egy lapon
közli Petőfi *Dicsőséges nagyurak...* c. versét *Néphez* címmel és
a *Népdalt (Kalapomon nemzeti szín rózsá...)* Arany János
után.²⁸ Petőfi „ezen foga fehérít kimutató kutyadalát [...], melly
nemtelen vadállati bosszút lihegő vastag betyárság s kutyasá-
gok példánya vólt a szent szabadság első évi forradalmi kor-
szakában”²⁹, a nép tiszta érzülete, esztétikai érzékenysége el-
utasította. Arany versét viszont folklorizálta, ezt tanúsítja a
lejegyzett szövegváltozat, továbbá megjegyzi az „Azt is ha kell,
hazámnak ajánlom” sorhoz: „A haza roskadozott oltárára szép
áldozatokat tett a népi felelősség. Hol van a te országod?”³⁰ (Ez
utóbbi kérdést leírja latinul is). Egy másik példa: *Hősdal vitéz-
lő Kelecsényi Pálról. Történeti dal Győrben a kitüntetések al-
kalmával a 3ik aug csata után* [!]³¹ jegyzetében ezt olvashatjuk:

Ezen Történeti honvéddal K. P. tiszteletére _ Komáromban az 1849ki
3 aug csata után következő napokban az 57ik zászlóalj Altisztei
karátul és közhonvédejaitul algyörböli visszajövet alkalmával a
monostori sánczokban diadallal eldaloltatott volt; mit honi szokás
szerént egy nagy áldomás követet, s az egész vidor vacsorázás így
közlelkesüléssel befejeződött. Éljenek! Sajnos, hogy sokan hon-
rontokká lettenek! a szegény honvédek közül is!!³²

A *Világosi feladás* c. szöveg jegyzete:

²⁶ *Uo.*, 214/v.

²⁷ *Uo.*, 278/v.

²⁸ *Uo.*, 138/r–138/v.

²⁹ *Uo.*, 138/r.

³⁰ *Uo.*

³¹ *Uo.*, 140/r–144/r.

³² *Uo.*, 144/r.

A Nemzet árulója Görgey a magyar dicsőséget Világosnál 1849 Aug 8-án homályba borítja. [...] váratlanul a muszkák előtt a fegyverét letéve – miként válhata meg a huszár lovától kardjától a honvéd fegyverétől, a hazafi életétől, azt egy Világosi fegyver-letételt ábrázoló kép – igen nagyszerűen tanusítja – Legyen a Nemzet Isteneinek átka az Árulókon!³³

- **Kelecsényi elméleti megfontolásai** alatt azokat a széljegyzeteket értem, melyek nagyjából keretezik a *Népdalok és mondák I.* kötetét, s melyek tematikájukat tekintve – Kelecsényi szavaival élve – „Kívánnivalók, Jegyzemények, Jegyzetek, magyarázatok és Tudnivalók”, illetve a kötethez írt előszószövegrészek, valamint az Anonymus és Toldy Ferenc után megírt *Nemzeti költészetünkről* és a Toldy Ferencről közölt *Régi költészetünk adattára* című szövegrészek.

4. A *Népdalok és mondák* első kötetének paratextusokból épített metatextusa

Schöner Magda írja Erdélyi-monográfiájában, hogy „[a]mikor megjelent a *Népdalok és mondák* három kötete, a kritika megdöbbenve bámult és hallgatott. Ez a hallgatás volt a legnagyobb elismerés.”³⁴ Kérdés, hogy az igen gyér számú kortársi visszhang valóban az elismerésnek szólt-e? Mi okozhatta a metatextusok hiányát, a „rőla való beszéd”-bénulást?

És az ezredfordulón miért válhatott az (irodalmi)medialitás- és közköltészeti kutatásban az egyik központi szöveggörpuszá?

Hipotézisem³⁵, hogy Kelecsényi kéziratós 'Népdalok és Mondák'-variánsának az intertextuális alakzatok felől olvasásával nem csak

³³ *Uo.*, 330/v.

³⁴ SCHÖNER 1931, 69.

³⁵ Ezt a 2005-ös debreceni Csokonai-konferencián felállított (az előadás írott változata: GÖNCZY 2005) hipotézisemet igazolta Gaborják Ádám 2006-os nagyszabású tanulmánya, mely a népköltési gyűjteményt az azt körülölelő paratextusok felől igyekezett megérteni: „Ebben az olvasatban fontos szerepet játszanak a kötetet körülölelő különböző paratextusok: a gyűjtésre való felhívások, az előfizetői felhívások, mind a kötet megjelenése előtt, mind a

egy-két filológiai problémára lehet választ nyújtani, melyek például Erdélyi levelezése kapcsán merültek fel (lásd a *Libadal tavaszkor* c. kézirat hollétére vonatkozókat, melyről az Erdélyi-levelezés jegyzete azt mondja, hogy kallódik vagy elveszett, s melyről Kelecsényi a kötet végi *Jegyzeményekben* azt mondja, hogy kár nem kiadni³⁶). De árnyalhatjuk tudásunkat a gyűjteményes vállalkozás korabeli extratextusáról, újabb adalékokkal szolgálhatunk az 1840-es, 50-es évek népköltészetéről szóló elméleti diskurzusához, ezen belül is Erdélyi szemléletváltásához, továbbá képet kaphatunk az oralitás – kéziratos írásbeliség – nyomtatott írásbeliség oscillációjáról, ehhez kapcsolódóan a műfajok egy mégsem periódusosan ismétlődő (mediális) alakváltozásairól. Még akkor is, ha ennek a korábban alig észrevett kéziratnak a vizsgálata valószínűleg döntő módon nem változtatja meg tudásunk sem Erdélyi szerkesztői munkájáról, sem az irodalmi népiességről, sem a korszak népköltészetfogalmairól.³⁷

A továbbiakban azt a kritikai aktust, attitűdöt, metatextuális viszonyulást szeretném középpontba állítani, mit Kelecsényi kötetbe befűzött kéziratai mint peritextusok, illetve Erdélyihez írt levelei mint epitextusok képviselnek.

„A kritika megdöbbenve bámult és hallgatott.” Talán nincs is kifejezőbb mondat ennél Kelecsényi befogadói helyzetét illetően. Lelkes gyűjtőként még úgy tekintett a készülő *Népdalok és mondák* kiadványra, mint nagyszerű vállalkozásra. 1844. március legelején keltezett, itt-ott fellengző hangú levelében még azt írja:

kötettel párhuzamosan; a kötet terében megjelenő tanulmányok, melyek mind egyetlen – hol a Kisfaludy Társaság titoknokaként, hol kötet szerkesztőként megjelenő – név (Erdélyi János) körül csoportosulnak, valamint a gyűjtők küldeményekhez mellékelt levelei.” GABORJÁK 2006, 285.

³⁶ A *Libadal* megtalálható több kéziratában is: KELECSÉNYI 1832–40, 93, KELECSÉNYI 1846–66, 20/r–20/v, és az elkallódottnak hitt példány a KELECSÉNYI 1844a, 5rectón található.

³⁷ Erdélyi népköltészet-felfogásához, a népköltési gyűjtemény kiadásához, az irodalmi népiességhez, a póriasság elméletéhez lásd: T. ERDÉLYI 1974, KOROMPAY 1998, MILBACHER 2000, GABORJÁK 2006, CSÖRSZ 2009, GULYÁS J 2010, DOMOKOS 2013, S. VARGA, 2014a, SZILÁGYI M. 2014b, TARJÁNYI 2014, KÜLLÖS 2014, CSÖRSZ 2014, GULYÁS J 2014.

– Azért tehát összetett válakkal iparkodjunk Nemzetiségünk és népi életünk magyar eredetijeit híven a homályban sínylődő szűtte s a porlepte papirokból, ki a napfényre kívánczósó hagyományinkat fölleveníteni – pannoniai phoenixként hamvukból föltámasztani.³⁸

1845. aug. 14-i keltezésű levelében is még úgy lép fel, mint aki – bár névtelenül is – de a nemzet szolgálatának rendeli alá magát:

O vajha ezen elődolgozati szereimet a Kisfaludyak szellemében s a Népéletben jártas férfiak többekkel nevelni s gazdagítani iparkodnának, így eredetileg kitűzött historico poeticus Tárommal cél érve leendne... a munkát valódi népkincsekkel ösztöztoldoztam, foldoztam; – parányiságom szerintis mégis tettem a teendőket, mostanilag pennámat leteszem, befejezését a K-k szellemében avatott, látot, hallot, forgot, és próbált férfiakra bízván, s a fáradságos munkához erőt, egészséget, és kitartást kíván... Kelecsényi József³⁹.

A *Népdalok és mondák I.* megjelenése után leveleinek hangulata, modora megváltozik, s bár nem lép fel erős kritikai éllel, s még az 1851-ben készülő Erdélyi szerkesztette *Magyar Közmondások Könyvéhez* is készséges segédkezni, levelei visszafogottabbak, az Erdélyi iránti lelkesedés helyett a formális tiszteletadás mondatait találjuk. Legutolsó ismert levele sokat sejtet a megváltozott viszonyról. Maga a levél az (ön)ironikus felütés után „Tetszet T.T. úrnak tőlem személyes udvarlásom alkalmával, némely kézirataimat átvenni”⁴⁰ hivatalos hangúvá s tárgyilagossá válik. E levélhez függelékként csatolja az *Ósmondatok és jelszólatok*, valamint a *Jegyzmények és Figyelmeztetések a Magyar Népköltési Gyűjteményre* című írásait. Az előbbi a közmondásgyűjteményhez ajánlja fel, az utóbbiban javaslatot tesz a *Népdalok és mondák* második kiadásának módosítására.

³⁸ Kelecsényi József – Erdélyi Jánoshoz, Család (Nyitra vmegyében) [1844. március 1. körül] = ERDÉLYI 1960, 212–213, itt: 212.

³⁹ Kelecsényi József – Erdélyi Jánoshoz, Család, 1845. aug. 14. = *Uo.*, 251.

⁴⁰ Kelecsényi József – Erdélyi Jánoshoz, Család, 1851. jún. 13. = ERDÉLYI 1962, 30.

Az elhallgatás motívuma már a *Népdalok és mondák* évenként egymást követő három kötete kapcsán megjelenik. Már Banó István rámutatott arra a lényeges momentumra, hogy Erdélyi esetében „az irodalmi szemlélettől a néprajzi szemlélet felé való közeledést találunk az egymás után következő kötetek szerkesztési elveiben és gyakorlatában”⁴¹. Érdekes paradoxon, hogy a gyűjtésben s lejegyzésben egyaránt inkább néprajzi szemléletet érvényesítő Kelecsényi – a kötetek előszavának tanúsága szerint – egyre kevesebb gyűjtéssel járul hozzá a szerkesztési elvekben az etnográfusi nézőpontot egyre komolyabban érvényesítő kötetekhez. Még az 1. kötetben a felsoroltak között ezeket találjuk:

„1. Kelecsényi József urtól 13 darab, köztök egy pár rege

13. Nyitrából Kelecsényi Józseftől 16 db

66. Kelecsényi J. ur ismét néhány egyveleget: rigmusokat és kortesdalokat

73. Kelecsényi József Nyitrából egy költői zsebszótárt és dalokat

85. Kelecsényi József hét kötetkét: többek közt a váci dalos könyvet is”;

a második kötethez már csak egy gyűjteményt küld:

„127. Barsi népdal-töredékek, gyűjté Kelecsényi József”;

a harmadikban már nem is szerepel a neve. Ez utolsó kötethez a Családról darabokat beküldő Kelecsényi már nem József, hanem csak Pál⁴².

Mi változtathatta meg Kelecsényi rajongását? Milyen rejtett sértődést érhetünk tetten? Miért hallgat el? Melyek tényleges kritikai álláspontjai a *Népdalok és mondák*at illetően? Ezekre a kérdésekre maga a kézirat adhat egyfajta választ.

Énekes gyűjteményeket ismerünk – írja Erdélyi az 1. kötet előszavában – aminő 1803-ból a váci, melynek előszavában emlékeztet vagyon egy, 1799-ben készült és megjelent gyűjteményről. Ez utolsót nem ismerem, de mennyiben a kezem között levő *) annak folytatása vagy utánzása lehetett, a mi szempontunkból tekintve,

⁴¹ BANÓ 1947, 423.

⁴² Kelecsényi Pál a testvére, Nagy Iván is így tünteti fel a Kelecsényi-család családfáján.

– nem igen sokat ért, mivel a benne megjelent dalok minden egyéb voltak mint népdalok.⁴³

S a lap alján jegyzetként: „Kelecsényi József buzgó gyűjtő ajándékából a Kisfaludy Társaságé”⁴⁴. Így szorul peritextusra/ba Kelecsényi József. S ha jól meggondoljuk a fent leírtakat – bár szándékolatlanul is, de egy csöpp fricska ez a buzgó gyűjtőnek, hisz nem nagy elismerés a beküldőre nézve sem, ha értéktelen kötetet ajánl a nagy vállalkozáshoz. A lapaljára, jegyzetbe helyezés szimbolikusan kijelöli Kelecsényi számára azt a kritikusi pozíciót, ahonnan ő majd megszólalhat.

Egy rögzített, sokszorosított szövegtörzset (melly csak egy újabb kiadás alkalmával javítható, módosítható) egy konkrét példányán keresztül kerül felbontásra és újraösszerakásra, kvázi dekonstruálódik. A könyv testébe beékelődő, behatoló (először üres, majd teleírt) lapok megváltoztatják az eredetileg lezárt teret, a laptükrök transzfomációja sajátos architectonikájú tárgyat, egy könyvkézirathibridet hoznak létre. A későbbiekben látni fogjuk, hogy a paratextusok nem egyszerűen a széljegyzetírás túlhajtásai, a kéziratok egységes struktúrába rendezésének intenciójával sokkal inkább maga is egy egyre nyilvánvalóbb kritikai attitűd részei, melyek szépen összeállnak az Erdélyi-féle kötet(ek) metatextusává. Még inkább egy olyan felülírásról van szó, amely látni engedi a felülírtat is (az értelmezés kérdése, mennyire dialogikus viszonyban).

A könyv eleji előszónak tekinthető kézirat szöveg első olvasásra a korai levelek hangulatát idézi: „Örömmel üdvözlém, a Kisfaludy Társaság Titoknokának, Erdélyi János úrnak, a Magyar Népköltési Gyűjtemény ereklýei megörzésére célzó nagyszerű Vállalatát ...” – kezdi Kelecsényi, majd ezekkel a sorokkal zárja: „Hála a Magyarok Istenének, hogy ezen rég nélkülözött Nemzeti Bibliánk illy gazdaggá növekedet – Népköltészeti Gyűjteményünk Népdalai és Mondái által, ohajtott szép s nagy célját, a Nemzet közremunkálásával elérheté.”⁴⁵

⁴³ ERDÉLYI 1846, *Előszó*, V.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ KELECSÉNYI 1846–66, 10/r–10/v.

Ám a kötetet tovább lapozva egyre inkább az az érzés kerekedhet felül az olvasóban, hogy e záró mondat valami egészen másra vonatkozik. Mielőtt azonban megadnék egy lehetséges másik értelmezést, rámutatnék arra, miben is állnak Kelecsényi kritikai megjegyzései:

1. A nyomtatott szöveget sok helyütt ceruzával átjavítja, kiegészíti, megjegyzéseket ír mellé.
2. Szövegváltozatokat is közöl. Egy helyütt meg is jegyzi: „Gyűjteményeimben is feltalálhatók, más változásokkal – amint ez minden népdalnál szokásban van, mert a köznép minden tudva lévő dalának kezdetét csak vagy az általa eltanult vers szakot dudolja, a többekből (mint Erdélyi János úr tevő egy egészet olvaszt össze... s így a legények népdalai csak Töredékek)”⁴⁶.
3. Mindig jelzi a forrást, egyes szövegekhez jegyzeteket készít. A *Küküllői népdal* kapcsán például ezt olvashatjuk: „Jelen népdal – megjegyzi Szilágyi Sándor az 1847ki Honderűben – tökéletes Erdélyi népdal, mely a Küküllői nép ajkain szórul szóra eképen él s általában is sokkal jobb, szebb amannál (t. i. a Kisf. népdalgűjt, 258)”⁴⁷.
4. Kéziratos gyűjtését gyakran úgy rendezi, hogy az „párbeszéd”-ben álljon a nyomtatott oldallal, nem csak variánsokat jegyez be, hiánypótlásokat eszközöl, hanem követni igyekszik a kötet műfajbeosztását is.
5. Kifogásait a könyv végére bekötött *Észre vételek* [!], illetve *Kivánnivalók* [!], továbbá *Jegyzemények* címmel ellátott szövegrészekben foglalja össze.

A *Népdalok és mondák*ban a mondák szó köztudomásúlag – a három kötetet tekintve is egy kivétellel – nép/tündérmeséket jelent, éppen a korabeli ’mese’ műfaji megjelölés terheltségét elkerülendő⁴⁸. Kelecsényi a *Kivánnivalók*ban azokat a népmeséket sorolja

⁴⁶ *Uo.*, 484/v.

⁴⁷ *Uo.*, 218/v.

⁴⁸ „A néprajzi kutatástörténetekben vissza-visszatérő fordulat, hogy a monda szó ez esetben a népköltészet műfajaira vonatkozó korabeli terminológia kialakulatlanágát, bizonytalanságát tükrözi, hiszen monda megnevezés alatt a három kötetben túlnyomórészt tündérmesék jelentek meg, holott a monda szó később,

fel, „miket köznépünknel minden gyermek el tud mondani”⁴⁹, s jelzi azokat a népmesei, mondai elemeket, hősöket, mik közkeletűek az országban, de „Itt a többek közt nincsenek meg”⁵⁰, mondja és sorolja a típusokat:

Népmondaink, meséink 's regéinkből, az annyira elterjedt és élénk [!] *emlékezetben élő mősék: Bors szem Janko. – Huszár Jankó, vagyis: Rum, rum pácza, Mars a' Zsakba. – Csalóka Péter – Molnár királyról – Szalonna várról – (miket köznépünknel minden gyermek el tud [!] mondani) Itt a' többek közt nincsenek meg a': hamupipókeről – Garabonczás deákról – Vasorrú boszorkányról, Tökfikóról – Tündér Ilonáról, Bányász Csakány – Sopronyi Veres tikmony X út (Kereszt út) – Valimi [?] Miklós, Toldy Miklós – 's több e féle historiai mondák, regék, 's mesék. Lidérczekről – Táltos lovakról. – Fehérmacskáról. Griffmadrárrul – Isten lova és madaráról etc. Lideczi, Rátóti, és Kónyi furcsaságok, bohózatok etc.*⁵¹

Kívánnivalója összecseng Jókai Mórival, gyaníthatóan nemcsak ismerte, hanem jelöletlenül szabadon idézett annak a *Népdalok és mondák* 2. kötetének *Jelenkorban* megjelent bírálataából:

ugy hiszszük e mind irodalmunk, mind nemzetiségünk egyetlen kincsét az olvasó világ figyelmébe és pártolásába ajánlanunk fölösleges; azon várákozás, mit az első kötet hagyott hátra bennünk,

ismeretes módon, egy másik műfaj megnevezése lett. Ez a korszak gyakorlata nézve helytálló megállapítás, ugyanakkor éppen Erdélyi és a *Népdalok és mondák* kapcsán csak részben igazolható. A kérdés tehát az, miért mondának nevezte Erdélyi azokat az elbeszélő szövegeket, amelyek többsége a mese műfajához tartozott. Az 1840-es évek írásbeliségében a monda szót a mai értelemben viszonylag ritkán használták. A (verses vagy prózai) történeti tárgyú mondára inkább a rege szót alkalmazták (az elit kultúrában); ezt használták 'tündérmese' értelemmel is, bár ritkábban. A *Népdalok és mondák*ban közzétett prózai elbeszélések megnevezésére számunkra kézenfekvőnek tűnő mese szó viszont a tündérmese (és a hiedelemmonda) mellett – legalábbis a kollégiumi műveltséggel rendelkezők számára – egy ekkor még erősen élő irodalmi műfaji hagyományra utalt, mégpedig a fabulára, emellett használták 'találás', 'rejtvény' jelentéssel, de utalhatott az antik mítoszokra, az elbeszélések és drámák cselekményére, végül pedig meglehetősen általános volt 'hazugság', 'pletyka', 'fikció' jelentése is.” GULYÁS J 2014, 632–633.

⁴⁹ KELECSÉNYI 1846–66, 476/r.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo. [Kiemelés tőlem.]

teljesen ki van elégítve e második által; - *csupán a mondák, és általában népköltészetünk prózai fele hagy némi kíváncsúsítást hátra: hol maradtak az annyira elterjedt és élénk mesék, a „borsszem Jankóról” – a „Szalonnavárról” – a „csalóka Péterről” – a „molnár királyról” és többek, miket köznépünknek minden gyermek ismer.* Hiszszük azonban szerkesztő úr népköltészetünk iránt ismert vonzalmáról, hogy e vállalata sikerültével népregéinket és babonáinkat is kész leendő összegyűjteni, mihez előre is sok sikert és pártolást merünk neki ohajtani és jóvendőlni.⁵²

Az *Észre vételek* hasonló áthallással/átírással kezdődik. Mottója: „Csalódnék – aki másnak venné, mint ami Gyűjtemény ez s pedig Nemzeti követelése a tekintélynek, a népnek, s régiségnek”⁵³ valóban replikáló variánsa az Erdélyi-féle 2. kötet előszavában olvashatóknak:

Gyűjtemény ez a szó legszorosabb értelmében, minden követelése nélkül a tekintélynek, alapul és anyagul szolgáló későbbi vizsgálódásokra, mellyel, bár nem egyedüli, de fő cél, megmenteni a magyar népköltészet található ereklyéit, még pedig a maguk jellemző valóságában az elveszéstől. Ki e gyűjteményt így nézi, nem fog felakadni apró külsőségeken, nem főképp azon, hogy némelly dal itt másként adatott, mint énekeltetik bizonyos vidéken.⁵⁴

Az *Észre vételek* kétlapnyi textusából végre kiderül számunkra, miért tartja teljesen elhibázottnak Kelecsényi Erdélyi szerkesztői, kiadói módszerét:

1. Erdélyi, bár magukból a kútforrásokból meríthetett, mégis „zavaros vizet vett”;

2. a beküldött eredeti szövegeket önkényesen átírta, kompilálta: az eredetiség, nemzetiség ezáltal „Osszián modorában finomul elrontva, s minden enyelgési modoroktól kiforgatva, s összevissza zúborolva, aktálva, elegyes vegyessen egybe zagyvalékolva”⁵⁵;

⁵² JÓKAI 1965, 53., Jelenkor, 1847/12, 69. [Kiemelés tőlem.]

⁵³ KELECSÉNYI 1846–66, 478/r.

⁵⁴ ERDÉLYI 1847a, *Előszó*, V.

⁵⁵ KELECSÉNYI 1846–66, 478/r. A lokális kötődés, a saját vidék változatainak hangsúlyos volta nem csupán Kelecsényi, de a legtöbb gyűjtő számára fontos volt. Lásd ehhez, s az Erdélyi-féle szövegek feltételezett dallamkapcsolataihoz: TARI 2017.

3. a mintákat, példákat követve „inkább a külföld sima zubyához, mint a honi zsiros bundákhoz dörgölődött”,⁵⁶ azaz idegen elméletek szerint gyűjtött s nem a gyakorlatban, terepen;

4. nem valódi gyűjtő, mert csak a gyűjtőktől gyűjtötte be anyagát;

5. Erdélyi kitűzött célját megmásította, magát bálványoztatja, ezért nem jelezte a daloknál a beküldő személyét és másította át a szövegeket;

6. Erdélyi János lekicsinyelte, s gyakran nem küldte vissza Kelecsényi kézirateit (ez utóbbi a levelekből is kiérződik): „minden inkább mint Népköltő – ki az én küldeményeimet (mellyek közül többeket már nemis bírom) az övével összeveti”⁵⁷, és itt megint előkerül az ominózus *Váczi Énekesgyűjtemény* említése;

7. Erdélyi anyagi hasznot lát a kiadványban, mit valószínűleg úgy fognak elkapkodni, mint a jó ponyvairodalmat, ezért elsiet a kiadást;

8. a forrásmegjelölés hiányzik (ellenben Kelecsényiével).

„Hiszem így s reméllem hogy Erdélyi János érdemeiből mit sem vontam le”⁵⁸ – zárja le az *Észre vételeket* az úriember modorával.

Kéziratos lexikonában az 'Erdélyi János' szócikk alatt is a népköltési gyűjtemény kritikáját olvashatjuk, mely az *Észre vételek*-beli bírálat kivonata. Ugyanakkor Kelecsényi elismeri – és a jövőbeli kötetekkel szemben elvárása is –, hogy a 3. kötet (amelyhez a nyitrai buzgó már nem küldött be darabokat) szerkesztésekor Erdélyi az „ősi szent hagyományok”-tól vezérelt, a korábbi szerkesztési hibákat kiküszöbölő valódi népdalnokként, népköltői szerkesztőként tevékenykedik. Aki végre megfelel Kelecsényi „Népköltő”-elképzelésének, így újra érdemessé válhat arra, hogy gyűjtőként támogassa annak további munkáját.

Erdélyi János szül: Kaposon Ung megyében 1814ik év tavaszán. a' Magyar acad. lev. és a' Kisfaludy Társaság Titoknoki tagja. A' Magyar Népdalok és Mondák – valamint a Kisfaludy Szépmű Intézet-től megindított Magyar Szép- Irodalmi szemle szerkesztője – [ol-

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo., 478/v.

vashatatlan] {magyar dalnok Erdélyi János –Népdalok és mondák kiadója – Lyricus –} románczak, népszerű költője, Verseit 1846 adta ki.

A Népdalnok költői érdemei az 1846-7-ben megjelent Magyar Népköltési Gyűjteménynek, remek kincsei elrendezésében, és hirlapilag lett felszolgált indítványozásának, ohajtott sikereitében határozodnak. Kár hogy Nemzetiségünk ezen Országossan összegyűjtött gyöngyeit kénye kedve szerint Ossziani modorban átdolgozta, hol kurtara szorítván, hol három és négyből összeaklálván és így mi több tekintetekből igen sajnálatos maguk eredeti pongyolasagukból kivetkőzve divatos arany gondolatokba, és cziczomás feszetségbe bujtatván – Ősi szent hagyományainkat modosita. Csak a IIIik kötetben a „Magyar Nép költemények Gyűjteményében” az igazi és valódi népi szerkesztőt mint a küldemények hű kezelőjét a maguk természeti valóságukban, és cziczomatlan egyszerűségükben – üdvezeljük, méltányoljuk, és megindítását egy ennél nagyobb „Nemzeti Nagy Énekes, és Dalos könyvnek” (mellyhez magam is „Nemzeti Dalnok” gyűjteményem népdalaival és Világi Énekeivel járulhatnék, megindittandolását (?) – indítványozván – varva varjuk ’s elvarjuk.

Arczképe Erdélyi János úrnak, a’ Pesti Divatlap mellett jól találva megjelent – megkapható többekkel együtt Vahot Imre – Nemzeti arczképek Albumában is.⁵⁹

Ezeket figyelembe véve, a könyv jelentőségét hangsúlyozó – fentebb idézett – patetikus sorok („Hála a Magyarok Istenének, hogy ezen rég nélkülözött Nemzeti Bibliánk illy gazdaggá növekedet – Népköltészeti Gyűjteményünk Népdalai és Mondái által, ohajtott széps nagy célját, a Nemzet közremunkálásával elérheté”⁶⁰) vonatkozhatnak arra, hogy amit a kezében tart az olvasó, az a magyarok istenének (akinek keresztény mivolta kérdéses) ígéit tartalmazza, mit maga a nemzet jegyeztet le (immár nem Erdélyi, hanem) Kelecsényi József által.

Talán bátran kijelenthetjük azt is, eltöprengve a kötet címlap-felülírásain:

⁵⁹ KELECSÉNYI 1846–48, 79/r–79/v.

⁶⁰ *Uo.*, 10/r–10/v.

1. *Magyar Nemzeti*
 = *És Erdélyi Nagy Ének világ 1855*
Összes Gyűjteményei
MAGYAR (NEMZETI)
össz- -szeti
NEPKÖLTÉSI GYŰJTEMÉNY
gyűjtögeté Kelecsényi József mk. Családon
 1846

2. *Nagy Dalkönyv*
NÉPDALOK ÉS MONDÁK.
Új-Egyetemes Gyűjteménye.
*Kelecsényi József által 1853)*⁶¹

hogy a kézzel írt, az orális hagyomány tanúságtételéhez közelebb álló paratextusok olybá írják felül az írásos kultúra nyomtatott szövegét, hogy megkérdőjeleződik a szövegtest és a paratextus helye. Ez alatt azt értem, hogy Kelecsényi gyűjtése-szerkesztése is lehet a főszöveg, s Erdélyié a paratextus. Természetesen, ez a megfordított pozíció azt is jelenti, hogy a nyomtatott szöveg is válhat metatextussá.

Pontosan arról van szó, amiről Milbacher, Gaborják és Csörsz beszél egy 20–21. századfordulós rálátásból. Az Erdélyinek kéziratokat küldő, majd szerkesztői munkáját kritizáló gyűjtők (így Kelecsényi is), akik meghökkentek egy-egy szöveg nyomtatással rögzített textusán, voltaképpen saját lejegyzési, szerkesztési gyakorlatuk eredményeként létrejött verziót szerették volna viszontlátni, azaz nem reflektáltak arra, hogy Erdélyi és ő maguk ugyanabban a szöveggondozói, -formálói, rögzítői hagyományban állnak.⁶²

⁶¹ A félkövérrel szedett szövegrészek a *Népdalok és mondák I.* címe, a kurzívval szedettek pedig Kelecsényi címfelülírása.

⁶² Vö.: „A népivel szembesülő arisztokratikus regiszter egyrészt *zárt rendszerként* artikulálódik, másrészt viszont bizonyos fokú nyitottságot tételez a népivel való »találkozás« vágya. A magyar irodalmi népiesség problémaköre tehát az elit és a népi kultúra találkozásának fókuszában fogalmazódik meg, mégpedig dominánsan az elit nézőpontjának érvényesülésével, amely egyrészt a népi karakterjegyek torzításához, deformálódásához (az elithez való hozzáigazítá-

A közköltészeti kéziratos (vagy nyomtatványos) szövegeket másoló, módosító, kompiláló, variáló gyakorlat alkalmazása a valódi, hallott népköltési alkotások emlékezetből lejegyzésekor Kelecsényi esetében is tetten érhető. Jó példa erre az egyetlen nagyobb terjedelmű mese, amit a népköltési gyűjteményhez küldött be, egyike az általa és Jókai által is hiányolt daraboknak: a Bors(szem) Jankó (népmonda)⁶³.

A tízoldalas kézirat végén megjelöli, hogy egy baracskai öregembertől hallotta, de a lejegyzés vélhetően nem egyidejű vagy csak részben egyidejű, s érezhetően szerkesztett szöveg. Anak ellenére is, hogy azt nagyon nehéz lenne megállapítani, hogy az eredeti népmese nyelvregiszterébe „betolakodó” idegen szavak, szófordulatok, az írásbeli kultúrából átvett kifejezések (pl. 'solicita Mater', 'frajczimer', 'Herkopater', 'paniperda', 'bizonyos hamu uton mint Ariadne fonalán', 'Toldy nehézségű buzogányát', 'mint a' véres száju Kinizsy a' fogai közt csüngő Törökkel') Kelecsényi szövegalkításának következményei-e vagy maga a mesélő is használta már. Ugyanez vonatkozik a mese struktúrájára is: a Hüvelyk Matyi/Babszem Jankó mesecsaládnak vajon arról a változatáról van-e szó, ahol a kistermetű hősnek nagyobb testvérei is vannak,

sához) vezet, másrészt pedig az elit kultúra karakterisztikájának kisebb mértékű átalakulását is eredményezi.” (MILBACHER 2000, 28); „[...] az itt felmerülő problémák a nyomtatást és a szóbeliséget mint mediális tereket egyszerre érintik, amennyiben a feltételezett kritikusok nem voltak képesek a közölt szöveget (sőt saját variánsukat sem) variánsként, változatként olvasni, hanem a saját kész és lezárt variánsukat kívánták a másik helyére szöveggként beírni.” (GABORJÁK 2006, 282); „Mai fogalmaink szerint már a gyűjtőfelhívás sem korlátozódott a paraszti szájhagyományra, s mint láthattuk, a beküldők a valódi népköltési alkotásokat is saját, közköltészetes módszereikkel rögzítették. A szövegek és dallamok összegyűjtésekor ők ugyanúgy szöveggazdaként munkálkodtak, mint amikor önmaguknak írtak össze egy versfüzetet. A hitelesség alapja, hogy valamilyen mértékben személyesen ismerték az adott alkotásokat – vagy önmaguk is énekelték azokat, vagy saját füliükkel hallották valakitől. A hagyománylánc logikája szerint sajátjukká tették, lejegyezték a szöveget (emlékezetből vagy talán helyben, tollbamondással). Ez feljogosította őket a szerkesztői, szöveggondozói tennivalókra: spontán módon belejavítottak a dalokba, ahogy más, számukra megszokott közköltészeti alkotásba.” (CSÖRSZ 2014, 82–83.)

⁶³ KELECSÉNYI 1844b, 44/r–48/v, a mese betűhív átiratát lásd a 2. számú függelékben.

valamint a Fehérlófia tetteinek, kalandjainak átruházását, szereplőinek (Fanövő, Vasgyúró, a nagyerejű három arasznyi szakál-lú egy arasznyi emberke, a griffmadár) átvételét látjuk-e, vagy Kelecsényi utólag kompilált-e bele még a hallott alaptörténetbe több általa ismert mesei elemet?

A szóbeliség felől tekintve – a kezdetleges etnográfiai szempontokat jobban érvényesítő – Kelecsényi jó érzékkel emelte meg kötetkompozíciójának súlyát, megsejtve, hogy a nyitottabb rendszerű kéziratos gyűjtemények szöveghagyományozása közebb áll az oralitásban meglévő „szent hagyomány”-hoz:

a kéziratos hagyomány a maga speciális keretei között sokkal közelebbi kapcsolatban van az oralitás szövegeszményével, mint a kinyomtatott művekével. A kéziratosság képes táplálkozni a szóbeliségből, reflektálni tud rá, egyúttal háttérrel biztosít számára az új előadáshoz. A nyomtatott szöveg csak az utóbbira vállalkozik – igaz, explicit formában. Rendezettsége a kanonizáltság látszatát kelti, holott csupán csak nyomdászok üzleti szempontjai érvényesülnek benne.⁶⁴

(Vö. ez utóbbi mondatot azzal, hogy Kelecsényi azt a nem túl jóhiszemű feltételezést is meglebegetti, hogy a *Népdalok és mondák* első kötetének hibái gyaníthatóan a biznissz szemlélet terhére írhatók. Arról nincs tudomása, hogy Erdélyi maga is gondban van, mert Lauka Gusztáv eltulajdonította az előfizetők egy részének pénzét.⁶⁵)

⁶⁴ CSÖRSZ 2009, 28.

⁶⁵ T. Erdélyi Ilona hívta fel erre a kiadástörténeti momentumra a figyelmet, tanulmánya 29. lábjegyzetében közölve az előfizetési ívek egyik példányára írt Erdélyi-megjegyzést: „Ezen pénzeket Lauka Gusztáv vette föl és költötte el – mint szokása, költeni a másét. Többször sürgettem, de soha sem adhatta elő. – Egyszer szóltam felőle bírálólag s azt írta az Életképek borítékán, hogy én haragszom rá, mert adósom. Ezenkívül ha több bűne nem volna, még becsületes ember lehetne. Sárospatak, okt. 9. 1854. Erdélyi János.” T. ERDELYI 1974, 66.

5. Exkurzus – Jókai Mór: *Hétköznapiok*

A paratextusként értett, alkalmazott *Népdalok és mondák* Jókai első regényében, a *Hétköznapiok*ban köszönt vissza ránk.⁶⁶ Minden egyes fejezethez egy vagy több mottó tartozik. E peritextusok megtalálhatók a *Népdalok és mondák* első kötetének darabjai között, egy kivételével, mely a második kötetben szerepel majd.

Az, hogy a regény és a mottók „forrásául” szolgáló népköltészeti gyűjtemény első kötete ugyanabban az évben (1846) jelenik meg, illetve hogy a második kötet (amelyről Jókai majd recenziót is ír) a rákövetkező évben, arra mutat rá, hogy Jókai követi a népköltési gyűjtés folyamatát. Kezdő íróként irodalmi programjának része ez: „akárcsak Petőfi, ő is a népi regiszter magas irodalomba emelésével kísérletezett”⁶⁷.

A mottók sok esetben szövegvariánst képeznek az Erdélyi-féle rögzítéshez képest. A különbségekre több magyarázat adódik: az eltérés a magánhangzók hosszúságában, a központozásban, a szavak egybe- vagy különírásában követhet egyszerűen szerkesztési-nyomdai eljárásból, de éppúgy magyarázható azzal is, hogy Jókai gyakran fejből idézi a sorokat⁶⁸, ami kihagyásokat, szó-, szintagma- vagy akár sorcseréket is okozhat.⁶⁹ Ám e cserék, kihagyások esetében olykor tudatosságra kell gondolnunk, az apró módosítások intencionálisak, a mottó és a fejezet közötti párbeszéd összehangolása érdekében történnek. Így maradnak el például a népdal megszólítottjai *A Cantus praeses* és *A félelmetes tanya* c. fejezetek mottóiból („Húzzátok meg azt a hármas harangot” : „Huzd meg *babám*, azt a hármas harangot”, illetve „Átkozott légy!” : „Átkozott légy, *hadnagy uram!*”). Vagy ez indokolja *A fé-*

⁶⁶ „De Erdélyi gyűjteményének legszebb népdalai belecsempülnek a nagy magyar mesemondónak: *Jókainak* szellemi fejlődésébe is, amikor a *Hétköznapiok* c. regényének minden egyes fejezete a *Népdalok és mondák* egy-egy verskezdetének jegyében születik meg.” K. POSONYI, 1927, 191.

⁶⁷ SZAJBÉLY 2010, 46.

⁶⁸ „A dalokból sokszor csak egyes sorokat kap ki. Bizonyosra vehető, hogy a költő mindezeket könyv nélkül tudta s legtöbbnyire fejből idézte.” GULYÁS 1925, 147.

⁶⁹ A 3. számú függelék tartalmazza a Jókai-mottók és az Erdélyi-kötet darabjainak összevetését.

lelmetes tanya c. fejezetnél az átokmottók sorösszevonását a népköltési gyűjtemény 476. Isten átkát nem kívánom... sorkezdetű darab esetében, a szó- és sorcserét a 386. Fehér László lovat lopott... illetően.⁷⁰

A paratextusok felfejtésére Füttyü-Földi Klára tett kísérletet, párbeszédbe állítva a népköltési gyűjteményből kezdő sorral behívott népdalt a mottóhoz tartozó fejezet szövegtestével, egyéb peritextusával (pl. fejezetcímmel).⁷¹ A regény helyét Jókai életművében és a műfaj hazai történetében átértékelő Imre László pedig az első fejezet népdalsorait és az elbeszélés népmesei szövegépítkezésére utaló kezdő felütését⁷² ironikus gesztusként értékeli⁷³.

Az alcím és a szövegtörzs közé ékelődő népdalmottók jelentése folyamatosan oszcillál, ugyanis az egy szövegegységet összefoglaló alcím keltette olvasói elvárását kibontja, erősíti, bőszavúbban, de maga is előreutalva tömörít, sejtet, intencionalizálja az olvasás aktusát; a fejezet szövegtörzsének befogadása ugyanakkor felülírja a mottó értelmezését, hisz mindig visszafelé is olvasunk a lineáris olvasáskor. Így a fejezetek élén álló népdalmottók gyakran keltenek ironikus feszültséget, amennyiben előzetes olvasásuk

⁷⁰ Vö.: Erdélyinél: „Átkozott légy, hadnagy uram! - / Viz előtted megáradjon, / Sár utánad felfakadjon. / Lovad lába megbotoljon, / Földre téged agyon nyomjon. / Mosdó vized vérré váljon, / Kendő ruhád meggyuladjon, / Az kenyered kővé váljon, / Az ég téged meg se áldjon”. Jókainál: Átkozott légy! / Viz előtted megáradjon, / Sár utánad felfakadjon. / Lovad lába megbotoljon, / Az kenyered kővé váljon. / Az ég téged meg ne áldjon / Földre téged agyon nyomjon, / Mosdó véred vérré váljon, / Kendőruhád meggyuladjon.”

⁷¹ „Felmerül a kérdés, hogy a mottók csupán tartalmi keretként szolgálnak a regényben vagy rendelkeznek valamilyen burkolt mondanivalóval is, párbeszédbe lépnek-e a szöveggel. Abból a szempontból is érdemes körüljárni a kérdést, hogy a *Hétköznapiok* népdalrészletei milyen típusú dalokból származnak, s a szerző leképezi-e az adott fejezetben annak a népdalműfajnak a sajátosságait.” FÜTYÜ-FÖLDI 2010, 135.

⁷² „Mintegy húsz éve lehet, – nem tudom, szerdán volt-e, vagy szombaton – elég az hozzá, hogy nagy - péntek napja volt. A nap, szokása szerint, jókorán reggel fölkelt s megkezdte betanult pályafutását az égen; a verebek fölébredtek s elkezdtek dicsérni az asztagokat, melyekben számukra kész kalászkok teremnek; a verebek fölébreszték a gazdasszonyokat; a gazdasszonyok fölébreszték a cselédeket; és a gazdákat fölébreszté a szomjuság. –” JÓKAI 1846, I, 5.

⁷³ „Az első fejezet élén álló népdalsorok a korszak népiesség kultuszát is megfricskázzák némileg a napkelte »álnaiv« leírásával. (A *helység kalapácsában* Petőfi hasonló módon nevelteti ki a népies sablonokat.)” IMRE 2010, 287.

tartalmi foglalatnak, vagy a jellemábrázolás előrejelzésének tűnik, de a történetek, a cselekményvezetés, a figurák, a narrátori hang nincs összhangban vagy éppen teljesen ellentétes a mottón keresztül behívott népköltészeti alkotással. Ami, természetesen, így relativizálja a szerző Jókai már említett programját, vagyis a népi regiszter beemelésének lehetőségét a magas-, nemzeti irodalomba.

A *Népdalok és mondák* köteteinek darabjai az életmű sok alkotásában elő-előkerülnek az első Jókai-regényt követően más népköltési gyűjteményekből vett vendégszövegekhez hasonlóan. Gulyás József filológiaiilag feltárta jórészt ezeket, illetve műfajilag tipizálta a forrásanyagokat.⁷⁴ E népköltészeti intertextusok funkciótörténeti vizsgálata – a Jókai-korpusz egészét tekintve – fontos adalék lehetne a „nagy mesemondó” szövegalkotásának vizsgálatakor. Meglehet, mégiscsak az igazolódna, hogy sikerült megvalósítania a kezdő íróként eltervezett irodalmi programot. A *Sárga rózsza* például nem pusztán attól nagy kisregény, mert a parasztromantika divatjától elszakadva etnográfiai hiteles, hanem mert olyan imaginárius világot teremt a textus, amely a természeti (itt: pusztai) ember orális kultúrában benne léte elmondhatóságának szuggesztív illúzióját képes kelteni.⁷⁵

⁷⁴ GULYÁS 1925.

⁷⁵ „A természeti ember szükséztűsége mögött nem pusztán a vademberek nyelvi kompetenciájának korlátozott kódja áll, bár kétségtelen, hogy a terjengős kommunikatív formák inkább a civilizációhoz kapcsolódnak. A természeti ember a természet nyelvét beszéli, amit két formában érzékeltet a szöveg. Egyfelől érti és beszéli az állatok nyelvét. Nem az ember válik animálissá, hanem sokkal inkább az állatok antropomorfizálódnak: Lacza Ferkó érti a szarvasmarhák nyelvét, neki engedelmessé válnak az állatok, akiket név szerint is ismer, Decsi Sándor életét pedig a lova menti meg, intim beszélgetést folytatnak a csillagok állásáról, Decsi mintegy gyermekének mesét mesél neki, s – a visszajáról – a lova anyaként altatja el őt. Másfelől a népi kultúrát a pusztai emberek nem használják, idézik és értelmezik, hanem megélik. A javarészt Jókai által gyűjtött dalok kommunikatív használata mutatja ezt. A daloknak természetesen van narratív funkciója, mely nem a szereplők, inkább az olvasó számára fontos. Például amikor Lacza Ferkó a szöveg elején a hűtlen szeretőről énekel, akkor mintegy megnevezi a cselekmény tárgyát. Sokkal fontosabbak most számunkra azok az előfordulások, amikor a szereplők az idézett dalokat szervesen beépítik beszélgetéseikbe.” VADERNA 2015.

6. Örült beszéd – de van benne rendszer (?): Kelecsényi József magyar mitológiája

Szer(kes)z(t)őnket, Kelecsényit nemcsak a népköltési gyűjtemény országos projektje hozta lázba, hanem a Kisfaludy Társaság felhívása magyar mitológia-írásra.

A Kisfaludy Társaság 1846. február 8-án pályázatot ír ki⁷⁶ hazánk történetbúvárainak a régi magyarok vallásának kifürkészésére, határidő: 1847. november 20., a pályadíj ötven arany és egy ezüst emlékbillikom. A magyar ősvallás feltárására vállalkozó Kállay Ferenc (1790–1861) viszi el a pálmát, műve, *A pogány magyarok vallása*⁷⁷ csak halála után jelenik meg,

ám hiába képviselte tudományos igénnyel az összehasonlító módszert, nemcsak a finnugor, hanem néhány török néppel kapcsolatban is, művéről alig vettek tudomást, mert ekkor már az asztalon feküdt Ipolyi Arnold (1823–1886) sokkal részletesebb, frissebb, nagyobb tehetséggel megírt *Magyar Mythológiája*, sőt vitatkoztak is róla.⁷⁸

A centrumba kerülő Ipolyi-mű (és az egyre inkább megírhatatlannak tűnő téma iránti csökkenő érdeklődés) gyaníthatóan nemcsak a pályanyertes írást sodorja perifériára, hanem a többi – határidőre beérkezett, vagy éppen be sem küldött – munkát is.

Érdeklődésünk gyűpontjába most egy olyan mitográfia-kísérletet állítunk, melyhez hasonló munkák publikálását maga Ipolyi fölöttébb kártékonynak tartotta, minthogy

míg népünk hagyományos emlékeinek összegyűjtése, kifürkészése és tudományos vizsgálata igen kíváncsú addig csinált népszerű felületes illusorius [!] holmik, melyek csupáncsak a phantáziában léteznek s a kritikát semmikép [!] sem állhatják meg, mint csupán tévutra [!] vezetők teljesen kerülendőek, mert általuk még azon

⁷⁶ KTÉ 7, XLIV–XLVI. (A kiírás szövegét lásd fentebb a *Bevezetésben*.)

⁷⁷ KÁLLAY 1861.

⁷⁸ KÓSA 2001, 68.

vékonyan csörgedező forrást is, mely fenmaradt [!] tisztaságában megmérgezzük.⁷⁹

Az OSZK Kézirattára őrzi hrabói Kelecsényi József kétkötetnyi archaeo-mitológiai lexikonját. A vaskosabb *Regényészeti kalászatok*⁸⁰, minden bizonnyal, az első kötet, melynek címlapnélküliségét (e rövid cím közvetlenül az első szócikk oldalán található) a második kötet (nevezzük *Közhasználatú Magyar Nemzeti Regetárháznak*⁸¹ a kéziratári leírókarton nyomán) címlapkavalkádja pótolja, s tulajdonképpen az egész vállalkozás megnevezését variálja:

*Közhasználatú Magyar Nemzeti Regetárház. vagyis Költői történeti Pogány Régiségbúvárlatok Tantára. Archaeo-Mythologiai Őstős Szemletárca Képtári Csárnokal Avult mondák és Népdalok, Jelszólatok, Virágok Választékos Szókalászatok Regék [olvashatatlan] ünnepek Szók Név és Czimtára. – az az szittyai sokféle (Ő ’s új regeszerű) Szokások – Szittya hitű szertartások, Ős és jelenkori Szent-hagyományok ’s Példázatoknak Pótlékos ISMETÁRA*⁸²,

*Archao-Mythologiai historiai és poëtikai Lexicon.*⁸³,

Régi Magyar Ős-Tős-Hős HitRegélyek ’s egyéb egyelések Szótántára. Vagyis: ’A Pogány Mythoszok, Ősi nevek, elvek – ’s jelvek, Néphit-hagyományok, Ő ’s újb ereklék; Regélő-Költői ’s történeti regeszerű Magyarázatok Tolmacskönyve. (Zsebszótára.) Őshitünk Tára azaz: Őseink, véreink ’s feleink Szókönyvei. A Hun és a Szittya-Magyar Eleink, ’s azok Honi, Nemzeti Emlékeiknek Ismetára, Költészeti és Mythologiai nevezetességeink Ősi Szógyútarával együtt.

⁷⁹ IPOLYI Arnold levele Kelecsényi Józsefhez 1. sz. é. n. [1855 vagy 1856] OSZK Kézirattár. Hosszabb levélrészletet közölt DOMOKOS Mariann Kelecsényi mitológiai lexikonjának lényeglátó rövid ismertetése kapcsán *Adatok a Magyar Mythologia recepció-történetéhez. Kandra Kabos művének fogadtatása a korabeli sajtótermékek tükrében* című, Kandra Kabos halálának centenáriumi emlékülésén elhangzott előadásában. (Köszönet előadásának kéziratáért.) (Majestent: DOMOKOS 2012.)

⁸⁰ KELECSÉNYI 1846.

⁸¹ KELECSÉNYI 1846–48.

⁸² *Uo.*, 1/r.

⁸³ *Uo.*, 1/v.

Mellyeket hiteles kéziratok, eredeti kútforrások, szóhagyományok, és egyéb Ismetári Tantárokbul regészi fejtéges magyarázatokkal értelmezé – egy igénytelen pályázó 1846/7-iki Években. Jelvel: „Nekemis maradt spicilegiumom.” Kazinczy Ferenc⁸⁴;

Keleti és Nyugati Néphitregélyek és, az egyéb egyelések emléje, vagyis: A' Magyar vallást értelmező Szógyűtárának (Mythologiai Pogány Képcsarnokának Tolmács könyve. Ősi regék Emlény könyve. Szógyűtáros:/ Gyűjteménye.) – A Kisfaludy Társaság által 1846. Febr. 8-án kihirdetett jutalom kérdésre versenyző pályairat. „Quodlibet est in quolibet” (Elkészt.) jelvel.⁸⁵;

Magyar Nemzeti Tár vagyis: Archæo-Mythologiai Ősi Maradványok Szent hagyományok Szittya hitű, pogány szellemű, Nemzeti elemű Költészet, művészet, történet, 's regényészeti Szó-Kalászatok Pótlék Buvárkodásainak Czímháza. Szónyomozó szépműtani fejtegetés magyarázatokkal kísérve összeszedé 's kiszemelgeté Kelecsényi József 1848⁸⁶

A *Közhasználatú Magyar Nemzeti Regetárház* annyiban téveszt meg bennünket, hogy az első oldal alcíme (betűméret, szöveg-elrendezés, tintaszín) voltaképp a *Regényészeti kalászatok* be nem fűzött címlapja is lehet(ne). Az első lapokon feltüntetett további (al)címek, mottók sokasága, a Kisfaludy Társaság jutalomkérdésének lemásolása, s az azt követő előszó szerző *Nyilvánítvány*, mint paratextusok, egy álsorrendet implikálnak. Azt, hogy ez utóbbi kötet voltaképp kiegészítés a *Regényészeti kalászatokhoz*, paratextusok, autotextusok és szerkesztési sajátosságok jelzik. A cím-változatokban kétszer is feltűnik, hogy pótlásról van szó: pótlékos ismetárnak, illetve a regényészeti szókalászatok pótlék búvárkodásai címtárának nevezi a kötetet. A *Regényészeti kalászatok*, stílusosan, *Ádám és Évánál* kezdődik, ám az alfabetikus rend a *Talmudistáknál* véget ér, míg a *Közhasználatú Magyar Nemzeti Regetárház* a teljes magyar ábécén végigmegy. Néhány címszóból is kiderül, hogy a másik kötet az előző, így pl. az *Arkangyal* ese-

⁸⁴ Uo., 3/r.

⁸⁵ Uo., 4/r.

⁸⁶ Uo., 6/r.

tében, mert itt utal az előzőben szereplő *Ádám és Éva* és a *Sánta ördög* passzusokra. Továbbá, a második kötet arányaiban sokkal több történelmi személyt, korabeli vagy egy nemzedékkel korábbi hírességet (azaz tárgy- és szövegtestidegen elemet) vesz be eme sajátos mitológiába, egyes lapjain árulkodó kései dátumokat találunk, a 285. lap recto- és versójára írt (*Elő, és Zárszó*) *Kútfolk és Segéd források* sorai pedig jóformán olvashatatlanok – az íráskép tanúsága szerint igen idős ember kézvonásáról van már itt szó –, az utolsó lapok [287/r–315/r] a *Regényészeti kalászatok* címtárgymutatója a *Pyrker képtáraig*.

Az alap- és kiegészítő kötetre egyaránt jellemző, hogy korabeli ábécé-rendben sorjáztat tematikailag eltérő szócikkeket, a fejezetjelző betűt általában inicializálja, majd mindegyik fejezethez – a pótlékos kötet pótfjezeteihez is – pótlékot fűz. Noha a *Nyilvántmány* tanúsága szerint négy évig dolgozott az összeállításon, voltaképp évtizedek munkája a ránk maradt kézirat. A saját írás permanens újraolvasását az eltérő tintaszín, a beszúrások, a szavakat, félmondatokat olvashatatlanná tevő felülírások, az utólagosan odaírt dátumok bizonyítják. Ez utóbbiak közül a legmeglepőbb Kelecsényi mini curriculum vitae-jének javítása (az utólag beszúrt évszám szerint 20 évvel tovább élt, mint amit a források feltételeznek), mely fél évszázados gyűjtő/rendezgető munkára utal.⁸⁷ Az átértékelés klasszikus példájára pedig a *Görgey Arthur* szócikkreoszt hozhatjuk kiváló mutatványként: „[...] a legtisztább érzésű hazafi (!) ki roppant hadászi tehetségei mellett élhal a szabadságért (:?:) áruelő honpolgár [...]”⁸⁸

Kelecsényi a szókészlet igen széles spektrumát vonultatja fel⁸⁹: a Kisfaludy Társaság felhívásában szereplő hívószókat (*Ördög [Ürdüng]*, *Manó*, *Ármány [Ahriman]*, *Lidércz* – különösen érdeklí, s hosszú oldalakat szentel a *Lapides* kérdéskörének); Bibliai neveket, fogalmakat, eseményeket (*Abrahám fiai*, *Angyali üdvöz-*

⁸⁷ Amennyiben valós. Kelecsényi József halálozási dátumát egyelőre nem találtam sehol.

⁸⁸ *Görgey Arthur* = KELECSÉNYI 1846–48, 102/v. (Kiemelés tőlem.)

⁸⁹ Itt csak néhány példa szerepel a mintegy 3540 címszóból. A *Regényészeti kalászatok* teljes címjegyzékét lásd GÖNCZY 2017a 3. sz. függelékénél (repertorium 8.), a *Közhasználatú Magyar Nemzeti Regétárházét* pedig a 4. sz. függelékénél (repertorium 9.).

let, *Bábeli nyelvzavar*, *Jezus* – gyakran a magyar népi biblikus történetek stíljében elbeszélve, pl. érdemes összevetni az *Ádám és Éva*, *Ádám csutkája* címszavakat a *Parasztbibliával*). Válogat a görög-római mitológia tárgyköréből (*Morfeus*, *Mars Isten és Herkó-pater*), körbejárja a pogány magyar mitológiához kapcsolódó neveket, fogalmakat (*Áldozó csésze*, *Álom isten*, *Csaba és Aladár*, *Hadisten*, *Ősi hitünk*, *Szittyá magyar hitvallás*). Szólás-mondások (*BesteKaraffia*, *Ebrül ebre*, *paprul papra*, *Huj huj!*), játékos iker-szavak (*Csiribiri*, *Dinomdánom*, *Hokuszpokusz*) magyarázatára is vállalkozik. Jeles napokat (*Ebijelesztő péntek*, *Ekebontó–Borbálya*, *Gergely doctor napja*), szokásokat (*Féhérgyász*, *Holdújság imádat*, *Igézés*, *Pilatus verés*) ír le. Címszavazza Magyarország jeles tájegységeit, helyeit (*Agteleki barlang*, *Csörszárka*, *Debreczen*), a történelmi és lokális eseményeket (*Annabál*, *Budapesti árvíz*, *Kenyérmezei ütközet*, *Forradalom legújabb története 1848 és 49*). Kalászol a nyelvészet, irodalomtörténet területéről (*Nyelvemlékek*, *Szittyábetűk*, *Szótárírók*, *Magyarizmusok*, – a költők rövid életrajzaiból külön kis tárházat lehetne összeállítani). Műfaji magyarázatokat ad (*Anagramma*, *Halottas beszéd*, *Kötény dalok*, *Mese mese mi ez?* – még rajzol is a *Képtalányok* bemutatásához), karakterologizál (*Czigányok*, *Drotos tótok*, *Fejér magyarok*). Lejegyez és leír közgazgatási-gazdasági műszókat (*Adóöntők*, *Gazdasági egyesület*), intézményeket (*Archaeologiai egylet*, *Arany gyapjas rend*, *Kalandostársaság*, *Petőfi védő Társulat*, *Sarkány lovagrend*), szerepelteti a flóra és fauna jelesebbjeit (*Bajmóczi hársfa*, *Diófa*, *Fagyöngy*, *Kakuk*, *Kerecseny madár* [*Kelecseny*], *Macska*), kalandozik a gasztronómia területén (*Bors és Paprika*, *Egri bor*, *Mádi bor*, *Nemzeti szakacskodás*). Valós történelmi személyek (*Kossuth*, *Széchenyi*, *Nádasdy*), legendássá vált történelmi alakok (*Angyal Bandi*, *Darvolya Anna*, *Sarvári boszorkány*) éppúgy szerepelnek e nemzeti tárházban, mint jellemtípusok (*Morgós szaju*, *Oktondi*, *Per nahajder*, *Sültparaszt*), figurák (*Ficzko Poéták*, *Kávés nenikék*, *Rátóti ember*), mesealakok (*Bors Jankó*, *Sió* [tündér], *Vasfogú baba és Vasorru boszorkány*), bábfigurák (*Höököm Jancsi*, *Bohó Misi*), csodás lények (*Chinai mumus*, *Fenikszmadár*). Természeti jelenségek (*Sóstoi visszhang*, *Égi tűnemények*), asztrológiai elemek (*Csillagászi jelek*, *Fiastyúk*, *Gönczöl szekere*) keverednek egyszerű használati tárgyakkal (*Sarló*, *kasza*, *Szatyor*), vagy épp jellegzetes

tárgyakkal (*Fancsali feszület, Festet tojás, Gönczi hordók*). A *Sak-játszógépe* és számos hangszer (*Czimbalom, Doromb, Hárfa, Pász-tori síp, vagy urullya*) is megfér egy *Dalárdában*.

A mitológiai lexikonba saját magát kétszer is beleíró Kelecsényi („Én Ezen Magyar Nemzeti Archaeo-historico-poetico-mythico Lexiconnak búza Kalász szedője.”⁹⁰, „Jelen »Közhasználatú Nemzeti költői Történeti és regényészeti Kalászatok« rendezője”⁹¹) kéziratainak felsorolásakor két művet is megnevez, melyeket látszólag zárt egységként kezel („Közhasználatu Népszótár Myriorammája 1844–1845. Ezt követé Összótár, vagy Magyar Költői Történeti hagyományok és Kalászatok című spicilegiumok Tárháza, [Hazai emlékeink, régiségeink, nevezetes ritkaságaink Tárlata.] 1846–7-ig.”⁹²), ám a két kötet kiegészítő-szerkesztésmódja-, folyamatos felülrásai-, beszúrásai-, javítgatásaiból világosan kitetszik, hogy noha eredetileg teljes kötetkompozíció szándékával lép fel Kelecsényi, ezt az egyre bővülő, burjánzó, végső formába nem szerkesztett szövegtörzset is – a gyűjtő alázatával – valami nagyobb egységbe illeszthető előmunkálatnak szánja végül.

A lezárt opus létrehozásának képtelenségét bizonyítja, hogy előzetes jelentést ír egy kiadandó zsebkönyvről (*Hunnia. Hazai buvárkodások Költői-Történeti Emlékkönyve*)⁹³, ugyanakkor Erdélyihez írt levelében a „Nemzeti Myrioramma”-t felajánlja a „Nagy szótár” létrejöttéhez⁹⁴, majd egy bő év múlva visszakéri, jelezvén, hogy egy nagyobb vállalkozásba kezd⁹⁵, gyaníthatóan a mitológiai pályázatra készül. A népszótár visszakérése, egy készülő nagyobb művel való kecsegtetés, majd a tökéletlenséggel, hiányossággal

⁹⁰ KELECSÉNYI 1846–48, 134/a.

⁹¹ Uo., 148/a.

⁹² Uo.

⁹³ KELECSÉNYI [s. d.].

⁹⁴ Kelecsényi József – Erdélyi Jánoshoz, Család, 1845. aug. 14. = ERDÉLYI 1960, 251.

⁹⁵ „Van még Tekintetes úrhoz egy igénytelen kérésem: az Előszóban a küldemények sorozatában értenet »Költői zsebszótárra[«] melynek czime »Népszótár« szükségem volna (mellyet én még m. é. Aug 21^{én} T. Garay János úrnak megküldöttem volt Terévtvénye mellett) egy »nemzeti Szótárhát« című újabban gyűjtött kétszernél több adataimmal, egybeolvasztani [...]”, Kelecsényi József – Erdélyi Jánoshoz, Család, 1846. nov. fogytán = ERDÉLYI 1960, 283.

mentegetőzés visszatérő eleme – a munkacímek folytonos másítása miatt sokszor nehezen értelmezhető – leveleinek.⁹⁶

Szerencsém volt még 1845ik évben, némi nemű Történeti, és népeleti adatokkal tett „Népszótáromat” mint egy Nagyszerű Nemzeti Ismetárunk tükréhez felhasználandó próbalmati-könyvtvereműl, igen hiányos alakban bemutatni. – Im ezen Költői Történet Archaeo s Mithologiai fejtegetésekkel nagyra növekedét halmazom – most újból átdolgozva – egyengető kézre vár, – ámde ezen Mű emledei gyűjtárom lényeges hiányairól meggyőződén – csak magam használatául folytonos Szemlék Tárházaul, s Iralmi [!] – Kalauzomul tekintem⁹⁷

– írja Erdélyinek. Az önpozicionálás nagyon hasonló a *Nyilvánít-mányban*: az arra érdemesebb elméknek csak adatszolgáltató, ám rendkívüli forrásokot, ismereteket felkínáló közlő eleinte alkotói szándékkal lép fel⁹⁸, majd megrettenve tárgyának szétszalazódásától, a nyomok sokaságától, az összefésülés, koncepcióadás – bizonyára adatvesztéssel járó – feladatától, korabeli metaforikával élve⁹⁹: szorgosan szedi a kalászokat, olykor kévébe is kötözgeti, csűrbe is begyűjti, de a kenyér kisütésére nem vállalkozik.

⁹⁶ Lásd ehhez a Kelecsényi József – Erdélyi János-levelezést = ERDÉLYI 1960 és 1963.

⁹⁷ Kelecsényi József – Erdélyi Jánoshoz, Család, 1851, jan. 4. = ERDÉLYI, 1962, 24.

⁹⁸ „[...] eltökéltem magamban török vagy szakad, nyerek v’ vesztek egy Regényeszeti felelettel, a’ jutalom kérdésre, hazánk Történeti buvárival ’s mythologusaival, közremunkállani. Sokat mertem, midőn e’ szövevényes, éles itélő tehetséget, roppant olvasottságot kíváno Ős hitű regélyek, s’ egyéb Nemzeti választékozot egyelűek czimszótárához, (elég bő fejtegetés magyarázattal kísérve, állításimat mindenütt részletes idézetekkel értelmezve) hozzáfogtam.” KELECSÉNYI 1846, 8/v.

⁹⁹ Elég Ipolyi *Magyar Mythológiája* előszavának első bekezdésére gondolni: „Hogy ezen hajdankorunk ismeretének – visszás végzetek s gondtalan feledékenység által elgázolt – térein böngészett kalászokat máris most kévébe kötözgetem, és kepébe illesztgetem, azt csak a jó szándékból teszem, hogy mielőbb legalább alapja legyen már megrakva az asztagnak, mely a nemzeti tudomány jobbjai közremunkálása által, még az ezen elhanyagolt s maig parlagon feledett mezőn is nem csak magasra emelkedhetik, de a nemzeti tudomány újjászületése magvául is nem egy élettéljes szemet lesz még képes szórni.” IPOLYI 1854, I.

Végvalahára Költői Történeti Ismetárom buvárkodásait betűrendileg elrendeznem letisztáznom sikerül, de munka közben is átlátam: hogy e'kézbeli munkámnak olly széles feneket kerítettem, hogy azt mindenestől fogva kimerítenem csaknem éltem szűk körében lehetetlen leende. Tettem, mitőlem telheték, mindent a kút-fők és segédforrások megszerzésében, semmi költséget és fáradságot nem kiméltem – hiszemis: hogy ezen Archologiai Ismetári buvárkodásaimmal máris elfeledt sok ősi szokásokat, és Szent hagyományokat ujbol megismértettem felderítettem, és új életre hozásokat sikerítettem ; hogy némelly régi emlékezetes honi Történeti, és emledelmi ritkaságokat – okirati poros szekrényeimből is kiszemelve itt velős rövidséggel napfényre hoztam; és így a' szépen felviruló Nemzeti regény és regélyi – Költői Történeti irodalmunk feldogozására, bő anyagot – mint egy Nemzeti KincsTárházban letéve – Nemzeti Költőink és Történetirőink [olvashatatlan] kiszolgáltatték.¹⁰⁰

Mi sül hát ki mégis Kelecsényi lexikonjának forgatásából? Valóban csak egy túlbuzgó gyűjtő, régiségbúvár örületbeszédéről lenne szó¹⁰¹, a rendszerező elmét nélkülöző dilettánsról, aki hiába kopogtat az intézményesült tudósság képviselőinek (Erdélyi János, Ipolyi Arnold) ajtaján?

A tudományos diszkurzus, a nagy elbeszélés megírásának kerülése, az etimológia segítségül hívásának ritkasága, az írásos források enthuzionisztikus kompilálása, általában, a tárgya iránti túlzott lelkesedés, a tekervényes, tropikus nyelvhasználat inkább arra mutat rá, hogy a hagyományőrzésnek egy másik, nem éppen kanonizálódó módját, módszerét választotta Kelecsényi. Vállalkozása leginkább az egy nemzedékkel előbbi Szirmay népszerű munkáját veszi mintául¹⁰², nem véletlen, hogy gyakori hivatkozás-

¹⁰⁰ KELECSÉNYI 1846, 10/v.

¹⁰¹ „Az önmagát elfedő, hallgatag beszédként leírt örület nem tárja föl, nem is beszéli el egy mű születését (vagy valamiét, ami a szellem vagy a véletlen útján művé alakulhatott volna); kijelöli az üres formát, ahonnan ez a mű származik, azaz a helyet, ahonnan a mű állandóan hiányzik, ahol soha nem találjuk, mivel ott soha nem is volt.” FOUCAULT 1998, 33.

¹⁰² A latinul két kiadást megért *Hungaria in parabolis sive commentarii in adagia et dicteria Hungarorum*ról van szó (Buda, 1804, 1807). „Sok kézíratos másolat és egyes szövegrészek folklorizálódása jelzi viszont, hogy a *Hungaria* az 1820–30-as években is megőrizte olvasottságát, jól lehet új kiadása nem jelent

si pont, nemzeti Pantheonjában két szócikkkel is szerepel (*Szirmay [Szirmai] Antal Sebestyén, Szirmay végrendelete*). Nem vonatkoz-tatható-e (ha csak részben is) Kelecsényi Józsefre szintúgy az a megállapítás, melyet Csörsz Rumen István mond Szirmayról? „A délibábos ötletek mellett Szirmay számos olyan adalékot meg-örzött az utókornak, melyekről csak általa van tudomásunk.”¹⁰³

Nem annyira forrásai teszik izgalmassá e kéziratot, hanem a parttalan-kontrollálatlan lejegyzés ellenére meg-megcsillanó fel-ismerés: csak az írást kell-e vallatnia annak, aki a Szent Hagyo-mányt akarja őrizni, s ha csak a textualizálás az egyetlen eszköz a kor számára, hogy el ne tűnjék, ami még maradt, hogyan kelle-ne szövegszerűsíteni a nem szövegszerűt (orális hagyomány, dramatikus játékok)? Éles meglátásról tanúskodnak például az *Iván tüze* szócikk sorai:

[...] A Szent Iványi Ének, mely Dalköltészi Gyűjteményem, Jatek dalai közt egész terjedelmében a Kolonyi, Nyitra vármegyei Közmépszájából lejegyeztetett (408 lapon olvasható.) – Ohajtható volna, barha az ilyen dal, tancz, s cselekménnyel egyesült Népre-gészeti játék szokások, és multságok, figyelemre méltatvan, regényészetileg lefejtetve – egybegyűjtetnének.¹⁰⁴

Olykor indulattól sem mentesek felhívó megjegyzései, itt, a lexi-konban is hangot ad Erdélyi-kritikájának, ahol csak alkalom adódik rá, teszi ezt például, mikor gyermekjátékokat ír le mondó-kákkal, dalokkal:

Illyen játék dalokra, a hazában ^{figyelni} s egybegyűjteni kellene. Er-délyi Janos Magyar Népdalok és Mondák 1. kötetgyűjteményiben vannak illy játék és gyermek dalok is de ezeknek se czimjök, se

meg. Kelecsényi József és Rapos József mellett Szirmay hatásáról tanúskodik a Hunyad megyei Nagy László kézírata (1797–1817), aki az idézeteken túl ha-sonló gyűjtésbe kezdett a környékbéli román folklórból.” CSÖRSZ 2008, 18.

¹⁰³ Uo., 12.

¹⁰⁴ *Iván tüze* = KELECSÉNYI 1846, 182/v–183/r. A Kelecsényi fivérekről (József és Pál) mint a szentiványi ének első magyar lejegyzőiről alapos feltáró munkát végzett Czövek Judit (lásd CZÖVEK 2011), és a Zobor-vidék történeti folklóráját vizsgáló korábbi írásában is jelentős szerepet tulajdonít a Kelecsényieknek (lásd CZÖVEK 2009).

fülök, se farkok – szándolag eredetiségükből kiforgatvák – mint a többi Népdalok is (mellyet a késő kor maga jellemző eredetiségükben »Nemzeti dalgyűjteménynek« (mint ennek lenni kellene) soha venni nem fog!... A dalok úgy mint többekből összeaklálva s megcsonkítva vannak, nem finomítvák, de elrontvák. »Csalódnék, aki másnak venné mint a mi«. = Erdélyi Népdalai.¹⁰⁵

A *Sodronybabuk* (és a hozzákapcsolódó vándorkomédiás, bábjátékos címszók) pedig nem pusztán egy újabb hagyományhordozóra hívja fel a figyelmet:

[...] A magyar *a' maga Bohó Misijet*, Paprikás Jancsijet – koczfaló komédiásaival lábra kapatja. Az illy Fajankokat, melyek az alsobb neposztály kedvenczei – a' Népköltési Gyűjteményünkbe a „népbohózatai 's tréfázásai közé fölvenni nem volna fölösleges – a Kisfaludy Társaság Közleményei kozt bizonyosan illy Sodronybabus komedias alakosoktul előadatni szokott játékdaraboknak birtokában foglenni – *ha nem volna egy kis felszollitast az Alföldiekhez – s' leend akárhánynak?*...¹⁰⁶

– hanem máris generál egy kérdést: hová tűnt Bohó¹⁰⁷ Misi „[a]’ sodrony bábuk főszerepet vívó bohócza”¹⁰⁸ a maga fizikai valóságában? Rokona-e vagy csak névrokona a népmesebeli, trufabeli Bohó Misinek? Őse-e Tatár Péter csínytevő ponyvahősének¹⁰⁹, s a *Bohó Misi Nevettető Naptára*¹¹⁰ modernizálódott figurájának? Miért változtatják meg Goldsmith-Schröder *Minden lépés egy botlás* gyakran játszott vígjátékának címét 1807-ben Magyarországon *Bohó Misi de Hájás, vagy minden lépés egy botlás-ra*?

¹⁰⁵ *Játékok* = *Uo.*, 166/r.

¹⁰⁶ *Sodronybabuk* = KELECSÉNYI, 1846, 414/v. [Kiemelés tőlem.]

¹⁰⁷ „Bohó (bahó) Hihetőleg régi eleinknél valami apró cseprő istenkének. v. valami vigszeszélyű tréfás (trufás) versköltőnek neve. „Áldjon meg a’ bohó” – olvastam valahol. L. bohózat (posse) vígjáték.” KELECSÉNYI 1846-48, 38/v.

¹⁰⁸ *Bohó Misi* = KELECSÉNYI 1846, 41/r.

¹⁰⁹ TATÁR 1896–1906; a részeknek korábbi kiadásai is léteznek (pl. a 2. részt Bucsánszky adja ki 1870-ben, Pogány Péter *A magyar ponyva tükörében* feltételezi, hogy már 1857-ben is kiadták).

¹¹⁰ *Bohó Misi Nevettető Naptára* 1907–1918.

Ez csak egy apró kérdéssor, de messze elvihet. Például, hogy nem kellene-e újra megnézni az egész Kisfaludy Társaságnak beküldött vagy eredetileg annak szánt, de ma máshol fellelhető anyagot? Mert nem mirioráma-e maga is a gyűjtemény, mely oly módon készített részekből áll, hogy azok a legváltozatosabb módon állíthatók egy képpé össze?¹¹¹

S mit kezdjünk a hol jókais „Írjunk mitológiát!”¹¹²-lendülettel, a hol Arany János-i mindenbe kapaszkodó mégis lemondással: „Hol [...] a mitológia? Csináljunk! Köszönöm szépen. Ezt csinálni nem lehet, ez csinálódik”¹¹³? Hogy értelmezzük Kelecsényi vanitatum vanitas-írását?

Lehet hogy a célba vett Ösiség eltörlesztése után a Költői Történeti műemlékeket tisztos Óságbuvaraink kevesei addigis annyi baj, költség meg kellemetlenség daczara jobban kibuvárlani fogják, s mit örökre elenyeszve gondoltunk, napfényre kihozandják. Addig is még ezen mesterséges köz kulcs elkészülend, énis Levéltárunk titkos kulcsainak birtokába jutvan (mennyre tölem telhete) néhány adalekokat, jelen Archeo Mythologiai buvarkodasaimhoz gyűjteni serénykedtem. Mennyre célomat értem itt az írás, forgassátok.¹¹⁴

S mit sugalljon a *Közhasználatú Magyar Nemzeti Regetárház* első lapján az S iniciálé? Valóban csak a sárkány keblében jegyezhető le a Szent Hagyomány?

*

Kelecsényi ugyan csak egy a sok gyűjtő, szerkesztő, szerző közül, aki az írásos rögzítés mint „mentés” szellemében tevékenykedett az egész Európát lázban tartó archiváló-integráló korszakban, aki az „alapvetően a szóbeliségben létező korpuszt (illetve annak bi-

¹¹¹ Vö.: „a korszerű szövegfolklorisztika egyik megoldandó feladata a 19. századi magyar népköltési gyűjtemények – köztük az MTA Kézirattárában lévő ún. Erdélyi-hagyaték – hiteles, kritikai újrakiadása.” KÜLLÖS 2014, 609.

¹¹² Jókai *Az ércleány* című novellája kezdődik ezzel a mondattal a *Forradalmi- és csataképekben*. JÓKAI 1989.

¹¹³ Arany – Gyulai Pálnak, Nagy-Kőrös, jan. 21. 1854. = AJÖM XVI, 381–384, itt: 382.

¹¹⁴ KELECSÉNYI 1846–48.

zonyos elemeit) az írásbeliség révén kívánta rögzíteni, annak érdekében, hogy az írásbeli integráció révén egy hagyományközösségre épülő irodalom jöhessen létre”¹¹⁵, ám a sajátosan előállított metatextusával – mint láttuk fentebb – igazolja a legutóbbi idők közköltészet-, szövegfolklor-, medialitáskutatóinak belátásait.

¹¹⁵ GULYÁS J. 2010, 7.

III. ARANY JÁNOS

AZ ELVESZETT EPOSZ NYOMÁBAN

„ha én Toldit ne irtam legyen:
nem volnék most vagabundus.”
(Arany János)

1. Javaslat az Arany-epika szövegközi olvasására

„Ismeretes, hogy a gyakorló epikus [Arany János] miként ingadozott az eposz elfogadása és elutasítása közt; értekező prózájának vizsgálata sokat megmagyarázhat e belső küzdelmek okaiból”¹ – jegyzi meg Dávidházi Péter, s végzi el a műfajelméleti dilemma alapos, kiváló vizsgálatát, rámutatva arra, hogy noha Arany korában már anakronisztikussá vált a korábbi poétikák műfaji hierarchiájában csúcson szereplő eposz, a magyar nemzeti irodalom belső fejlődése a nemzeti eposz utólagos megteremtésére kárhozottat, mégpedig egy utólagos legitimáció szerint:

A szóbeliségbe, tehát a legtágabb szellemi közösségbe való bekerülés rendkívül fontos mozzanat Erdélyi szemléletében [Aranyéban nem kevésbé]: ha a népköltészet nem készítette elő kellő mértékben az irodalmat, akkor, mint a megírandó nemzeti eposz esetében is, a néptől jóváhagyott írásbeliség által mehet előbbre a fejlődés.²

S noha épp a *Toldi* adja meg a végső, igenlő választ az eposz korszerűsíthetősége kérdésének vitájára, „[...] Arany mindvégig sokféle kétséggel viaskodott az eposz megújíthatóságát illetően.”³ Az örök kétely pillérei: alig-alig maradt fenn valami az orális hagyományban, írásos emlékeinkben minimális a nyom, mitológiánk lyukas szita, kérdés, „volt-e nekünk valaha ős eredeti eposzunk?”⁴ Lehet-e rekonstruálni? Hogyan lehet mitológiát, eposzt

¹ DÁVIDHÁZI 1994, 113.

² KOROMPAY 1998, 223.

³ DÁVIDHÁZI 1992, 175.

⁴ ARANY 2012A, 71.

teremteni a jelen időben, amikor a költői kifejezőeszközök éppúgy megváltoztak, mint a költő és az immár inkább olvasó mint hallgató befogadó viszonya, mi több, többszörös világképváltság történt a pogány idők óta, teljesen más a kortárs nemzedék hitvilága, emberképe? S hogy az alkotás szintjén mindvégig megmarad az eposzírás próbájánál, annak több magyarázata is lehetséges. „Legtöbb hívet az a vélemény számlál, miszerint Arany a nemzeti eposz megteremtését közösségétől kapott megbízatásnak érezte, olyan mandátumnak, mely kötelez, s nem akart, nem tudott vagy nem mert más feladatot választani, mint amit elvártak tőle”⁵ – jegyzi meg Dávidházi Péter; ám tanulmányával maga is azokhoz csatlakozik, akik „Arany belső igényének közreműködésével”⁶ is számolnak. Így foglalja össze, mi mindent nyújthatott az eposz mint műfaj Arany költői és emberi alkatának:

Szinte mindenre, amit az eposz általános műfaji sajátosságaként tartott számon, egyszersmind ő maga is áhítozott, valami mélyen átérzett, egyéni sóvárgással. Vágyott a közvetlen személyességtől eltávolító epikus tárgyiasságra, a zavartalan múltbafeledkezésre, a szemlélődés nyugalomára, vágyott a magáért való létezés gyönyörködtető önfeledtségére, a hely és idő esetlegességeitől megtisztított örök emberi lényegre, melyet általánosabbnak, de egyúttal átfogóbbnak és teljesebbnek, s ezért érvényesebbnek is érzett akár a legkülönösebb színezetű egyedi megvalósulásainál.⁷

Míg Dávidházi Péter Arany levelezése, értekező prózája tüzetes vizsgálatával, s egy korabeli kritikátörténeti eseménnyel – mintegy belülről faggatózva – ad egy lehetséges választ Arany János műfajelméleti dilemmájára, S. Varga Pál néhány 20. századi elméleti megfontolás felől – mintegy kívülről fókuszálva – járja körül a kérdést. Husserl primordiális redukcióját, Bahtyin eposz–regény oppozícióját, Genette *transzformáció* és Fry *displacement* fogalmát hívja segítségül annak megmutatására, hogy Arany egy műfajtörténeti paradigmaváltás, „az eposz és a regény őrsekváltásának” cselekvő alanya, akinek esetében „[...] amikor a »nép-eposz« le-

⁵ DÁVIDHÁZI 1992, 180.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

hetőségét fontolgatja, nem csupán rekonstrukciós kísérletről, a naiv népeposz imitációjáról, valamiféle archeológiai ambícióról, vagy – mégoly tiszteletre méltó – »utóvédharcról« van szó, hanem a modern ember tapasztalatainak a hagyományba való bekapcsolódásáról [...]»⁸.

A történő hagyomány (vélt) folytonosságának fenntartásán, mintegy Grált kereső/őrző keresztes vitézként munkálkodó Arany ön- és közösségi szerepkijelölését hasonlóan láttatja Koós István is:

[...] az eposz megírása nem más, mint a nemzeti létezés linearitására felelős emlékezet megteremtése. Hogy Arany milyen sokat bajlódott a nemzeti versidom, illetve egy feltételezett nemzeti mitológia nyomainak kutatásával, és mennyi fájdalommal járt számára a hiány felismerése, ezt jól tudjuk. Az a rengeteg erőfeszítés, amit a nemzeti eposz megalkotásába fektetett, egy linearitásként elgondolt lét utólagos megteremtésére irányult.⁹

Milbacher Róbert monográfiájában számot vet Arany fogalmi rendszerének változásával, és a (nép)eposz megírhatóságának/írhatatlanságának kérdésében jelentőséget tulajdonít a 'népi', 'népiesség' korabeli jelentésmódosulásának, jelentésszóródásának (a népiesség, a népköltészet cél-e vagy a nemzeti irodalom megteremtésének eszköze). A szerző például feltételezi, hogy Arany csak a *Toldi* megírása után szembesül Erdélyi elképzelésével (a népköltészet nem cél, hanem eszköz):

Mintha Arany reakciója arról árulkodna, hogy teljesen újdonságként csodálkozik rá Erdélyi 1847-es cikkének¹⁰ eme tételére, holott elvileg ezt már előbb is olvashatta az 1842-es tanulmányban. Ezzel egyben indirekt bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a *Toldi* írása idején nem ismerte Erdélyi 1842-es, alapvetésnek tekinthető székfoglalóját.

Ennek a belátásnak azonban több megfontolásra érdemes következménye lehet. Először is, míg a *Toldi* kanonizációja Erdélyi népies-nemzeti teóriájának alapján történik meg, addig keletkezése

⁸ S. VARGA 1995, 109.

⁹ KOÓS 2004, 46.

¹⁰ A szóban forgó írás: ERDÉLYI 1847b.

nem köthető ehhez a teóriához. Másodszor, a művet bíráló Toldy Ferenc koncepciója közelít leginkább Aranynak a *Toldi* írásakor követett poétikai felfogásához, létrehozva egy olyan alternatív kanonizációs irányt az alkotással kapcsolatban, amely társtalanul elhal az Erdélyi-féle paradigma fényében.¹¹

Ez a felismerés is azt erősíti, hogy még a teoretikus Arany belátja a népeposz (népies epeopeia) írhatóságának kétséges voltát, a praktikus (verselő) költő haláláig nem tud lemondani annak megvalósításáról.

Látjuk – a szakirodalom tanúsága szerint – Arany tamáskodó küzdelme elveszett epikánk rekonstrukciójáért több aspektusból vizsgálható, például értekező prózájának és/vagy levelezésének tükrében, a heterogenitás és fragmentáltság jelentésképző potenciáljának rákérdezésével, műfaj történeti/elméleti horizontból.

E korábbi irodalomtörténeti belátások megerősítését éppúgy szolgálná, mint ahogy új belátásokat eredményezne, ha intertextuális olvasásmóddal közelítenénk az Arany-epika szövegkorpuszához, mégpedig nem pusztán csak a genette-i transztextualitás kategóriáival. Hisz a szövegköziségnek olyan alakzataival is találkozunk, melyek nem feltétlenül sorolhatók be abba, hanem egyéb intertextualitás-elméletek kategóriáival és a klasszikus retorika alakzataival is operálnánk – segítségül hívva ehhez az Arany-életmű egyes darabjairól született kimerítő tárgy-, motívum- és forrástörténeti kutatásokat, a szövegbe integrált szövegelemek funkciójának meghatározására téve a hangsúlyt. Teljes mértékben egyetértve ebben az Arany János költeményeiben a szövegihletek funkcióját és módozatait vizsgáló Hász-Fehér Katalinnal: sokkal nagyobb figyelmet kellene szentelnünk arra, hogy „Arany versei többségükben transztextuális jellegűek”¹².

Nagyon fontos, hogy az intertextuális háló megrajzolása, egy ilyesfajta Arany-lát(tat)ás, ne az intertextuális nyomok szöveggyűjteményét eredményezze szimplán, hanem funkciójukon keresztül világítsa meg az Arany-életmű egy-egy problematikáját, s a transzformáció mikéntjét és intencióját egyidejűleg mutassa fel.

¹¹ MILBACHEAR 2009, 177–178.

¹² HÁSZ-FEHÉR 2012, 174.

Az Arany-textusok autotextuálisan hálózatosodó és/vagy – igen gyakran bonyolult és nagy kiterjedésű – szöveg-hálóba épülésének mintázatát akkor fogjuk színéről és visszajáról látni, akkor reménykedhetünk egy nagyobb ívű munka megszületésében, ha sok-sok olyan alapos (elő)tanulmány készül el, mint amilyet például Szörényi László írt a *Visszatekintésről*¹³ és a *Toldiról*¹⁴, Hász-Fehér Katalin írt *Az elveszett alkotmányról*¹⁵, valamint Arany János költészetének *dialogikus jellegéről*¹⁶, S. Varga Pál a *Toldiról* és *Toldi estéjéről*¹⁷.

Maga Arany prózájában többször reflektál a szövegmegelőzőttségre, legyen az az orális hagyomány vagy az írásbeliség textusa.¹⁸ Felfogásában még a zseni sem „semmitől teremt világokat”, különösen igaz ez az eposzra, ahol a költő formát ad, kerek egészzé komponál egy voltaképpen befoghatatlan mennyiségű és sokrétű szóbeli műfajú anyagot, melyet maga a nép költ, s valamiféle énekmondói kaszt hagyományoz a „rögzített” műalkotás létrejöttéig:

Szerencsés esetben előáll egy külön dalnokraj, egy testület, mely az emberi szellemnek e talált gyermekeit mindenholonnan összegyűjti, felruházza, ápoló gondjai alá veszi. Ily énekes osztály, viseljen az rhapsod, bárd, vagy scald nevet, firól-fira örökíti a nemzet

¹³ SZÖRÉNYI 1970.

¹⁴ SZÖRÉNYI 1989.

¹⁵ HÁSZ-FEHÉR 1999.

¹⁶ HÁSZ-FEHÉR 2010.

¹⁷ S. VARGA 2010.

¹⁸ Lásd például: „Költészetben – valamint minden ágában a művészetnek – többé-kevésbé mindnyájan *utánzók* vagyunk. Maga a lángész a meglevő példányok után indul. A különbség csak az, hogy villámgyorsan szedi magába mindazt, ami jó van előzőinél; alkotva pedig, habár valami olyat akarna is, aminő mint-ha előtte lebeg, a benne lévő eredeti erő által egészen mást hoz létre.

Hanem fosz meg az utánzás lehetőségétől, zárd el csecsemőkorában minden érintkezéstől a költészettel, nőjön elszigetelve egy magános szobában, adj neki bár alkalmat szelleme egyéb tehetségei kifejtésére, halmozd bár el minden tudománnyal, csupán a költészetnek minden sejtelmét zárd el tőle hermeszilg, ne halljon soha egy népdalt, ne olvasson egy költeményt, tanítsd bár meg ráadásul a mérték és rím mesterségére is, de ne költői darabokon, hanem egyes összefüggetlen szavakon: a te született költőd, ha lángelme is, soha sem fog megszólalni, valameddig ez elkülönzés tart, legfőlebb oly rímjátékot farag, aminőt eléje adtál.” ARANY 2012c, 101–102.

mondai kincsét, a tehetségesb új adalékkal is gyarapítja: végre jó a lángész, „alkotó aethert lehell” a mondavilágba, s az eposz meg van teremtvé.¹⁹

A nyugati eposzírás történetében pedig már nyilvánvaló, hogy ahogy Vergilius Homérosz követője, úgy az összes epopeia szerzője Vergiliusé.²⁰ Arany eredetiségértelmezése egyidejűleg számol a nyelvi és kulturális megelőzöttséggel és a transzformáció szükségességével. Amit Zrínyi kapcsán mond, s amit igazán nagyinak tart benne –

Azonban itt sem vak utánzással lesz dolgunk. Mint a képiró hol egy, hol más színbe mártja ecsetét, hogy a festék öntudatos vegyítése által a kívánt hatást előidézze: úgy kölcsönzi ő vonásait majd innen, majd onnan, az átvettét néhol elevenebbé, néhol meg bágyadtabbá tevén, a mint célja kívánni látszik, – és felolvasztván saját erős egyéniségében annyira, hogy a mit átvész, *az*, és mégsem *az*.²¹

– összhangban van saját alkotói attitűdjével, habitusával, elég, ha összevetjük – a talán legtöbbet idézett – Pákh Albertnek írt sorokkal:

De én vandali módon jártam el az utánzásban: nem csak az Arthus király, Sir Patrick etc. neveket változtattam meg, nem csak a szépen sántító trochaeusokat cseréltem fel a kevésbbé művészi népdalformával, nem csak a mese helyén egészen újat költöttem: de ezenfelül a scot élet helyén magyar életet mertem vázolni; utánozva egyedül a ballada menetelét, ezt is csupán azért, mert népdalaink s egy-két igazán a néptől eredt balladáink folyamával bámulatosan megegyez; de persze a költeményből semmi illyes ki nem látszik, semmi, de semmi studium belőle ki nem rí, épen olly kevésbé, mint Toldiból a Frithiof-rege, vagy a Nibelungen, vagy (ne vess nem bánom) ...

¹⁹ ARANY 2012d, 108.

²⁰ „Általában, a mint Virgil Homérra támaszkodott, akkép támaszkodik őrá egész köre az epopoeiáknak, összes ugynevezett műeposzaink, melyekről elmondhatjuk, hogy azon egy tőnek különböző hajtásai, hogy »facies non omnibus una, nec diversa tamen«” *Uo.*, 109.

²¹ *Uo.*, 140.

Homér! – Ha az „Atridák ragyogó dagályát mosolyogva nyögném a tarka pórázon” akkor tudós költőnek kiáltanátok, ha írnék a „hajnali kellemű fényről”, mely „hinti mosolygva sugárát, s melyre az ifju remény rakja le fellegi várát” nem lenne panasz „Jelki szegénységem” ellen: de minthogy értem a bakancsosok indulóját: „a mit loptál, jól eldugd” bezzeg kell hallanom ezt és amazt.²²

A citált levél jelzi a kihívás nehézségét, ha az Arany-epika hypo- és pretextjeinek vizsgálatát, a transzformációs sor megrajzolását tűzzük ki célul, hisz sosem tudjuk, milyen intertextus bukkan fel. (Arany kedveli a disszimulatív intertextuális alakzatokat, de például a közköltészeti kutatások is más megvilágításba helyezhetnek egyes szövegrészeket az Arany-epikában éppúgy, mint lírájában.) A szöveghagyományba beleíródás, a legitimáló szoros követés mellett számolnunk kell a médiumváltó transzformációval is, hisz a már lejegyzett (az írásos kultúra részévé tett), korabeli terminussal „naiv” és „műeposz”-nak nevezett szövegek redukálhatatlan pluralizmust hoznak létre az orális hagyomány műfajaival keveredve egy intertextuális „emlékezetmunka” (Lachmann) révén.

Amikor az Arany-epika legalapvetőbb (nagypénteki) kérdését: „nem chimaera-e nép-epost gondolni?”²³ kívánjuk mégis körbejárni az architextuális, hypertextuális eljárásokat vizsgálva, vagy az intertextuális olvasásmód egyéb (diffúzabb) módozatait választjuk, a legcélravezetőbb, ha azt egy affirmatív-szubverzív intertextualitás opozícióban tesszük. A referált szöveg elemeinek jelentés/funkcióvizsgálatakor szem előtt kell tartani, hogy megerősítő integrációval vagy változtató integrációval bírnak-e. Arany kronologikusan egymásba ékelődő epikus művei²⁴ ugyanis sajátos ritmusát adják az eposz igenlésének és az eposz lerombolásának. Korrelációban ezzel egy eposzszerű intertextus rendszerrel és egy regényszerű intertextusrendszerrel kell számolni.

A szövegek ilyes vizsgálatának tétje voltaképpen, hogy igazolható-e a Stanesco–Zink szerzőpáros „válasza” Arany kérdésére:

²² Arany – Pákh Albertnek (Nagykőrös, 1853. febr. 6.) = AJÖM XVI, 168–170, itt: 169–170.

²³ Arany – Szilágyi Istvánnak, Szalonta, nagypéntek [ápr. 2.], 1847 = AJÖM XV, 75–79, itt: 77.

²⁴ Lásd ehhez a 4. sz. függelékét.

Nem csupán valamennyi regény közös nevezőjét jelenti a regényesség, ennél magasabb szintű kategória: hasonló ahhoz, ami a dráma esetében a drámaiság vagy az epikánál az epikus jelleg. Regényes jellegzetességek a regényen kívül is előfordulnak, a gesztaénekekben éppúgy, mint az udvari balettban vagy az operában. Eppen a regényesség teszi lehetővé az „irodalom elregényesedését” (Mihail Bahtyin kifejezése), vagyis a regény erőteljes beáramlását a többi műfajba. Nem csupán szereplők, helyzetek, elszigetelt motívumok átvételéről van itt szó a kor éppen divatos regényeiből; mindez egész műfajoknak a regény irányába történő szüntelen, általános fejlődése egészen addig, amíg saját eredeti jellegzetességeik teljesen el nem halványulnak. [...] Az a fordított irányú törekvés, hogy utólag, a forrásokhoz történő „ésszerű” visszatérés-sel az eposzt magát teremtsék újra, minden alkalommal kudarcra volt ítélve.²⁵

2. Az elidegenítő, határátlépő szövegegységek fókuszán át

Nem tűnik tehát alaptalannak felállítani azt a hipotézist, hogy az erős jelentésképző mechanizmussal bíró, a főszöveggel sajátos helyzeti kapcsolatot létesítő paratextusok, *mise en abyme*-ok, metalepszisok is bevonhatóak e tárgykörbe, mivel a szövegközi olvasásnak még e kvázi mikro- és zavaros szintjein is megragadható, körbejárható a kérdés.

Tudjuk jól (többek között Dávidházi Péter mélyreható kutatásainak eredményeképp²⁶), hogy Arany költészetében minden egyes szónak megvan a pontos, hangsúlyos helye, alkotói jelígeje: „nálam főleg a compositióban van a poesis”.²⁷ Rendkívül fontos Hász-Fehér Katalinnak az az észrevétele, hogy a főszöveg tartozékos elemeinek kompozicionális funkciója Arany esetében épp olyan súllyal esik latba, mint magának a főszövegnek a felépítettsége:

²⁵ STANESCO – ZINK 2000, 24–25.

²⁶ Lásd ehhez: DÁVIDHÁZI 1994.

²⁷ Arany – Petőfi Sándornak (Nagyszalonta, 1848. ápr. 22.) = AJÖM XV, 201.

A szigorúan *egymásra vonatkoztatott*, s ily módon behatárolt hypertextualitás rendszer Arany funkcionális, ökonómiát érvényesítő, központosító törekvésű kompozícióeszményének szintén megfelel. Azt jelenti ez, hogy *a megkomponáltság követelményének nemcsak a főszövegben, hanem a kapcsolt szövegek rendszerében is érvényesülnie kell.*²⁸

A paratextualitás Genette *Palimpsestes*jének²⁹ bevezetésében a transztextualitás egyik alapkategóriája, talán a legmegfoghatatlanabb, legkülönbözőbb típusú elemeket magába foglaló valami. A zavart a mű szövegteste és a másik szövegegység közötti viszony, hovatartozás okozza, egyúttal ez is teszi izgalmassá, mert állandó határátlépésre készítet.

Ahogy Onder Csaba fogalmaz:

Ez volna tehát a paratextus: a szöveget (és a könyvet) kísérő, körbefogó és szegélyező, a belsőt a külsőtől elválasztó és/vagy összekötő, velük valahogy mégsem/mégis keveredő valami – (üveg)palackba zárt és a felszínen lebegő üzenetek egész sorozata.³⁰

Ezt a határpozíciót boncolgatja Genette, amikor egy egész könyvet szentel, *Seuils (Küszöbök)*³¹ címmel a paratextusoknak, melyben az alapfogalmat két részre, típusra bontja: peritextusnak nevezi mindazokat a szövegeket, melyek közvetlenül a textus közelében vannak, így pl. a címet, alcímet, előszót, utószót, mottót, műfajjelölést stb., epitextusnak pedig mindazokat a szövegeket, melyek távolabbról utalnak a textusra, azaz a levelezést, kritikát, interjút, recenziót stb.

A peritextusok általános funkciója lehet a paktum biztosítása, azaz a szerzői szándék kinyilatkoztatása, ajánlattétel az olvasónak a befogadói pozíció helyes elfoglalására, szerződésajánlat az olvasás módjára. Arany világosan látja, hogy az eposzi hitel garantálása mellett a korabeli befogadói mássággal is számot kell vetnie, ha elevenné kívánja tenni a hagyományt, ha megkísérli korszerű-

²⁸ HÁSZ-FEHÉR 1999, 5.

²⁹ GENETTE 1982.

³⁰ ONDER 2003, 52.

³¹ GENETTE 1987.

vé tenni az eposzt, amely mintegy a nemzeti identitás alapdokumentuma.³²

Az alábbiakban a paratextusok csak egy meghatározott körének funkcióvizsgálatára teszek kísérletet Arany János epikájában a műfajelméleti dilemma tükrében. A vizsgálódás így elsősorban a címekre, alcímekre, címvariánsokra, mottókra, foglalatokra, szerzői jegyzetekre, tervezetekre, előszókra, végszóra fókuszálódik.

Az Arany-epika paratextusainak ezt a jelentésformáló számbavételét az is hitelesíti, hogy most már hozzáférhetünk az Arany-paratextusok egy különös csoportjához, az életművön kívüli más alkotásokhoz fűzött széljegyzetekhez, azaz olyan – paratextuális formában metatextuális funkcióval felruházott – szövegekhez, melyeknek segítségével akár újraértelmezhető Arany irodalomértése, rekonstruálhatók esztétikai nézetei.³³

3. Címek, alcímek

A címválasztás mindig rövid (kivéve *Az elveszett alkotmány* eredeti címét), megénekelte történeti személyt, mesei-mondai főhőst jelöl (*Toldi, Rózsa és Ibolya, Losonczi István, Varga Mihály, Katalin, Perényi, Bolond Istók, Édua, Csanád, Csaba királyfi*), vagy birtokos szintagma, amely a főhősre fókuszálást némileg elmozdítja (*Toldi estéje, Toldi szerelme, Az özvegy ember árvái, A Jókai*

³² Lásd: „Denique beláttam, hogy korunkban, még nálunk is, az epos nagyon mondva csinált virág: a költőnek magát is, publicumát is vagy hat századdal hátra kéne vinnie, hacsak hexameterben, flosculusokat nem akar pattogtatni: s az nem olly könnyű dolog” Arany – Gyulai Pálnak, Nagy-Kőrös, jan. 21. 1854 = AJÖM XVI, 381–384, itt: 382; vagy „Korunk vezéreszméje, a nemzetiség, már előttünk lobog; s hogy ez nem volna termékenyítő, s nem inkább az eposzra, mint akármely költemény-nemre, alig hihetem. A nemzetiség éppen a múltnak folytatása a jelenben és jövőben: semmi alak nem képes annyira kifejezni, mint az eposz. Más kérdés, vajjon az epopoea, a hősköltemény, úgy, mikép Virgil hagyta, gépeivel, csodáival, isteneivel stb. korszerű-e? De tudjuk, az úgynevezett klasszikai formán kívül, az eposz mennyi különféle idomot ölthet; s hogy ezek közül egy sem volna többé korszerű, – legyen szabad kétségbe hoznom. Már az éjszakai ballada újraéledése napjainkban, megcáfolja ezt. Teremtsetek jó eposzt, – s az eposz korszerű!” ARANY 2012f, 353.

³³ Lásd: HÁSZ-FEHÉR 2016 és HÁSZ-FEHÉR 2019.

ördöge, Buda halála), vagy „eredet/vég”-magyarázatú jelzős szerkezet (*Az elveszett alkotmány, Szent László füve, A nagyidai cigányok, Az első lopás, Öldöklő angyal, Az utolsó magyar*) vagy a múlt egy kitüntetett eseményének, időszakának megnevezése (*Murány ostroma, Daliás idők*).

Címvariánsról csak néhány esetben beszélhetünk. Milton barokk eposzának címére (*Elveszett paradicsom*) rájátszó *Az elveszett alkotmány* eredeti címe a barokkos hosszúságú magyarázó cím (*Az elveszett alkotmány, – azaz Maradvári és Ingadifalvi Ingadi Rák Bendeguznak földön vizen s föld alatt véghezvitt, álmélnködásra méltó vitézi cselekedetei, nem különben életében, és halála után rajta megesett rendkívül való története, melyeket az effélékben gyönyörködőknek kedvéért először ugyan szép versekben szerzett Néhai Nemes és Vitézlő Vadonffy Bertalan ur, mostan pedig ez új formában Világ elébe bocsátott egy hazáját igazán szerető magyar nemes*) régi irodalmunk címadási szokását idézi meg, némi parodisztikus éllel. A tárgy és a célközönség megjelölését is tartalmazó címben két dologra érdemes figyelni. Egyfelől a hős neve kelt némi disszonanciát (Maradvári, Rák – Ingadifalvi Ingadi), melynek értelmét a 7 énekből álló főszöveg után következő *Ráadás* adja meg (a megözvegyült Ingadyné kezével örökli Rák Bende a címet). A *Ráadás* mint fejezetcím inkább helyezi az utószó szerepébe a költemény utolsó versszakait, vitathatóvá téve így e rész pozícióját a főszöveghez képest, egyszerre kelti a szoros szövegösszefüggés és peritextuális viszony érzetét a befogadóban. A cím másfelől kettős szerzősége utal, amikor a mű eredeti szerzőjéül egy fiktív költőt jelöl meg (Néhai Nemes és Vitézlő Vadonffy Bertalan) és egy szerkesztő/átíró névtelen szerzőt (hazáját igazán szerető magyar nemes). Ezt a kettős szerzőséget kettős narrátori hang kíséri, elegendő az *Első ének* és a *Ráadás* felütésére, beszédpozíciójára utalni. Míg a (parodizált) homéroszi kezdés egyes szám első személyű elbeszélője tárgyának biztos ismerőjeként lép fel („Férfiat énekelek, ki sokat s nagy-messze rikoltott. / [...] ki hogy az volt / Aminek énekelem...”³⁴), addig a *Ráadás* beszélője a Krónikától mint a történettudás autoritásától követeli a befejezést („Krónika!

³⁴ AJÖM II, 7.

még mielőtt hallhatatlanságba repülnél, / Mondd el a kútba szorult jó Ingady mostoha sorsát.”³⁵) – az is világos, hogy itt a Krónika egyszerre allegorikus figura és *Az elveszett alkotmány* narrátorának visszamenőleges műfajmegjelölése.

A *Szent László füve* címe a kéziratban még *A keresztfü*, s így is jelenik meg először a *Pesti Divatlap*-ban. A néphit szerint életre keltő növény történetének forrását Arany maga adja meg egy bejegyzésében: „A mondát és a növény nevét (*Gentiana cruciata*) Beythe Istvánnál [a név kijavítva:] Fabricius Balázs szókönyvében találtam.”³⁶ Azaz az eredeti cím voltaképpen a latin megnevezés magyar változata, s csak később változik úgy, hogy a legenda egyértelműen történeti személyhez, mégpedig kizárólagosan Szent Lászlóhoz kötődjön (nevezték még ezt ugyanis Szent Ilona fűvének és Csabaírének is). Arany címváltoztatását és hősválasztását ebben az esetben bizonyára a történeti források többsége magyarázza.

A *Bolond Istók* kéziratban szereplő eredeti címe az értelmező/magyarázó, alternatív megnevezést felsorakoztató címadás mintázatát követi: *Bolond Istók, vagy az élhetetlen*. Tudjuk jól, hogy Arany e műve esetében az eposzi hitelt mindössze egy közmondás („Bétekintett, mint Bolond Istók Debrecenbe”) biztosította, s meg is gyűlt a baja Istókkal, hisz a tervezett négyből csak két ének készül el, az is 23 évnyi távolságban. Az első magyar verses regény eredetileg elképzelt címének jelentéstöbbletét az adja, hogy ott van benne a byron-i modellre utalás, Istók az unheroic hero, az élhetetlen, aki csak bekukkant, nem pusztán a világba, de az Arany-epikába is.

A *Nagy-Idai cigányok* első kiadásának kézi példányára Arany egy nagy A betűt rajzolt. A látszólag jelentéktelen módosítás, a határozott névelővel ellátás a konkrét értelemadás felé zár le. Szilasi László műértelmezésének *A billog és a térkép* c. fejezetében úgyesen tulajdonít megnyugtató bizonyosságot ennek a betűnek, miután a Süsü-sztorin keresztül megmutatja, hogy az európai írás relativisztikusságának leleplezését is tartalmazza a szöveg, mi több Arany írásképtelenségét: „írogat magának (autográf kéziratai lassan bár, de szaporodnak), (nagybetűs) címeket nyomtatásban

³⁵ *Uo.*, 96.

³⁶ *AJÖM* III, 291.

is nagy kedvvel ad, de a szövegek befejezésétől és (döntő részben kisbetűs) nyomtatásától ettől kezdve – ellentmondva népiességből következő íráspártiságának is – mindvégig tartózkodik”.³⁷

A *Szép idők*, majd *Daliás idők* kidolgozásai és a *Toldi szerelme*, azaz a Toldi-trilógia középső része változatainak két kéziratos címlapja van, melyeken az áthúzások, felülírások mellett mottókban megírt tervezetet, további mottósort, megjegyzéseket találunk. Az egyik címlapon mintegy önszuggesztíóként olvasható: „Ez részint cassálva, részint beolvastva az 1863 végén kezdett Toldi Szerelme című k. beszélybe, mely ha isten segít utolsó kidolgozása lesz e tárgynak.”³⁸

A *Toldi szerelme* tisztázott kézirata kettős címlapja (A baloldali címlap: TOLDI. / KÖLTŐI ELBESZÉLÉS. / HÁROM RÉSZBEN. / MÁSODIK RÉSZ: / TOLDI SZERELME. A jobboldali címlap: TOLDI SZERELME. / ELBESZÉLÉS / TIZENKÉT ÉNEKBEN. / ÍRTA / ARANY JÁNOS.)³⁹, akár a *Buda halála* és a hun trilógia töredékes énekeinek címmel való ellátása, akár az anyaggyűjtési ívre felírt *Toldiana*, illetve az Arany-levelezésben hunnicáknak⁴⁰ nevezett *Csaba-trilógia* összefoglaló elnevezése, azt sugallja, hogy e két trilógia valamelyikének vagy mindkettőnek lett volna tiszte betölteni azt az űrt, mely nemzeti (naiv) eposzunk helyén tátong. A *Toldi* (itt a cím alatt a trilógia egészét értve) műfaji, hangnembeli heterogenitása és a *Csaba-trilógia* végérvényes töredékessége ellenére mégiscsak az körvonalmazódik, hogy a *Toldiana* és a *Hunnicák* mint az eposz ideájának különböző megvalósulásai köré szerveződik az összes többi epikai mű, mintegy ujjgyakorlat, formai kísérlet vagy éppen replika.

Alcím-peritexteket kivétel nélkül műfaji paktumként használ, azaz megszab egy olvasási irányt attól függetlenül, hogy a korabeli vagy a mai műfaji osztályozásunk szerint hova sorolható be egy-egy mű. A *Rózsa és Ibolya – Népmese* (1847), a *Szent László fiúje – Népmonda* (1847), a *Losonczy István – Népies krónika* (1848), a *Katalin*

³⁷ SZILASI 1996, 402.

³⁸ AJÖM V, 463.

³⁹ *Uo.*, 464.

⁴⁰ „Ha azt hiszed, hogy én itt valami óriás előmenetelt teszek akár Toldiban, akár a hunnicákban, akár más egyébben: feletted csalatkozol.” Arany – Gyulai Pálnak, Nagy-Kőrös, jan. 21. 1854 = AJÖM XVI, 381–384, itt: 382.

– *Költői beszély* (1850), a *Jóka ördöge – Pórrege* (1851), *A nagyidai cigányok – Hősköltemény négy énekben* (1851), *Az első lopás – Költői elbeszélés* (1853) – a *Buda halála – hún-rege* (1863); a *Varga Mihály* (1850) töredékes művének bizonytalan műfaji kijelölését nem az alcímbe, hanem egyik másik peritextuális helyen, a lábjegyzetben adja meg: „Valami elbeszélés akart lenni Szalontáról.”

Látjuk, hogy a *Buda halálát* leszámítva, a 40-es évek második felétől az 50-es évek első feléig megjelenő kisebb-nagyobb terjedelmű elbeszélői költeményei esetében tartja fontosnak, hogy peritextusban egyértelműsítse a szerzői intenció szerinti műfajmegjelölést. Ez az az időszak, amikor (levelei tanúsága szerint is) a ’népeposz’ (’quasi népies epopeia’) megvalósíthatósága felől gondolkodik, amikor belátja, hogy Toldi szerelmének népies balladai hangoltságú története pusztán egy epizód (talán mint Delimán és Cumilla szerelmi epizódja a *Zrínyiászban*), Toldi alakja és ifjúkori cselekedetei pusztán az eposz kiemelt, párviadalt vívó vitéze (talán mint Deli Vid a *Szigeti veszedelemben*) lehetne egy nagy ívű munkában – így kapja a népies epopeiának induló szöveg az eposzok idődimenziójára (hősi múlt) utaló *Daliás idők* címet.

A paradoxnak tűnő – hisz kollektív szerzőséget feltételező – népmese, népmonda, pórrege, népies krónika, a népies elbeszélésnek szánt költői beszélyek írása valójában mind-mind a szóbeliség műfajainak, a kollektív narratív struktúrák verses epikai műformákká fordításának tesztelése, mintázatok egy nagyobb kompozíció (népies epopeia) létrehozásához. Arany nem imitálni akarja a népi műformákat, hanem létrehozni:

Egyébiránt nálam van nép epos: az Iliás és Odyssea. Nem egyebek ezek egyszerű – téj mézzel folyó, népi költeményeknél. Bennök az egyszerűség a költői fenséggel párosulva van, s ha nem ez a népi költemény feladata, úgy nincs róla helyes fogalmam. Azt akarom mondani, hogy a népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép közt, s legyen egyszerűvé vele, hanem az, hogy tanulja meg a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő. Ez lebegett előttem, midőn Toldit irtam, s ez úton haladok ezentúl is, ha lehet.⁴¹

⁴¹ Arany – Szilágyi Istvánnak, Szalonta, nagypéntek [ápr. 2.], 1847 = AJÖM XV, 75–79, itt: 77.

A *nagyidai cigányok* kilógni látszik ebből a sorból. Amennyiben komolyan vesszük az alcímben megjelölt paktumot, miszerint hőskölteményként kell olvasnunk, akkor az olvasói elvárás nagyon hamar összeütközésbe kerül a szöveggel, amit a befogadó kénytelen vagy provokációnak tekinteni, vagy nyugtázni, hogy ez valami kinyilvánítás arról, hogy nem írható többé eposzeia, csak eposzparódia vagy eposztravesztia. Később (még mielőtt a *Bolond Istók* második énekében megíródik az ismeretes palinódia, ahol a műklasszifikálás a metaforikus „[k]étségbe'esett kacaj” és a kereskedelmi forgalomban pocsék termék „kis könyvem” megnevezhetetlensége között lebeg) Arany a Gyulainak írt 1855-ös életrajzi levélben megpróbálja mégis beilleszteni a műfaji paktuma szerinti népi(es) epikai kísérletek sorába:

A nagyidai cigányok (mellyet ugyan már Kőrösön végeztem be) **népies vig eposz**, oly kedélyállapot kifolyása, midőn a világ<gal> folyásával és önmagammal meghason[u]lva, torzalakok festésében akartam kárpótlást keresni.⁴²

Noha Arany sokáig a Toldinál is sikerültebbnek tartja az „eredeti népmese”-ként értett *Rózsa és Ibolyáját*, a kedvezőtlen fogadtatás előtt értetlenül áll, s amikor nekikezd a téma – végül töredékben maradt – újra kidolgozásának, az olvasási paktumot egy szinttel beljebb viszi: nem csupán a műfajjelölő alcím tűnik el, hanem a mottó visszavonja a szintagma ’nép’ elemét: „Mese, mese, (hagy) hadd mesélek.”⁴³

4. Mottók, foglalatok

Egy 1851-es Toldy Ferenchez írt leveléből azt olvashatjuk ki, hogy Arany ekkor még reménykedik abban, hogy felbukkan a Toldimonda valamely verziója, mely Toldi ifjúkori cselekedeteihez adna támpontot a Toldi második része írásához. Annak ellenére is bi-

⁴² Arany – Gyulai Pálnak, (NKőrös. jun. 7. 1855 = AJÖM XVI, 554–564, itt: 563. [Kiemelés tőlem.]

⁴³ A *Rózsa és Ibolya* műfajtörténeti kontextusáról lásd GULYÁS J 2010, 203–300.

zakodott, hogy szomorúan veszi tudomásul, az 1692-es lőcsei Illosvai-kiadásából hiába másolta ki Toldy azt a 15 versszakot, melyet hiányszónak hitt Arany a saját 1746-os pozsonyi kiadásából. A pretextus szükségszerűségét úgy magyarázza, hogy a saját műveit a textus szerinti prédikációkhoz hasonlítja: a másik „szöveg” (itt még a szóbeliség műfajára [monda] vonatkoztatva) funkcióját a legitimációban határozza meg:

Ha a Toldi-mondából kevés van, vagy semmi nincs is fel azon felül, mit már ismerek, az engem, mint író, nem aggaszt: de rösteltem volna valami főnlevőt, s felhasználhatót fel nem dolgozni. Úgy vagyok én a régi mondákkal, mint a pap a jeligével, szeretek, a hol csak lehet, rájuk támaszkodni, s több hitelt, nyomatékot vélek általuk művemnek adhatni.⁴⁴

A sokat idézett, Gyulai Pálnak írt levélben már nem csak az „eposzi hitel”-hez szükséges (szóbeli) mondai anyag teljes hiányán kesereg⁴⁵, hanem amiatt is, hogy a textus szerinti prédikáció mintázata az írott szöveghagyomány szerint sem működik már:

Ezért pihen olly hosszasán Toldi II; Illosvai magamra hagyott, s én egyik légvárat a másik fölé rakom, de egyikkel sem vagyok megelégedve, mert nem bigyeszthetek mottót a szakaszok fölibe, mint pap a textust,* mintha mondanám: „higyetek, ne nekem, hanem az írásnak; mert meg van írva anno ez s ez, hogy „bika rugaszkodik etc.”⁴⁶

Arany a *Toldiana* és a *Hunnicák* darabjai esetében mindig, de további epikai alkotásaiban is él a jeligék (mottók), foglalatok szö-

⁴⁴ Arany – Toldy Ferencnek [Nagyszalonta, 1851. ápr. 28.] = AJÖM XV, 365–366, itt: 365.

⁴⁵ „Hol az anyag? A gazdag mondanakör? a mythologia? Csináljunk! Köszönöm szépen. Ezt csinálni nem lehet, ez csinálódik. Nem tudom, benn van-e az aesthetica szótárában e terminus: »eposzi hitel« de én annyira érzem ennek hatalmát, hogy történeti, vagy mondai alap nélkül nem vagyok képes alakítani; talán nincs inventióm, phantásiám: elég az hozzá, hogy nekem, ha építeni akarok, téglá kell és mész.” Arany – Gyulai Pálnak, Nagy-Kőrös, jan. 21. 1854 = AJÖM XVI, 381–384, itt: 382.

⁴⁶ *Uo.*, 382–383.

veglegitimáló és/vagy az implicit olvasót szövegolvasási iránymutatással ellátó funkciótulajdonítással.

A Kisfaludy Társaság 1845-ös vígeposz-jutalomkiírására *Az elveszett alkotmány* jeligéjét Byron 1823-ban megjelent tragédiájából, a *Werner*ből kölcsönzi („Oh, thou world! / Thou art indeed a melancholy jest. Byron Werner, Act II. sc. 1.”) – s ezzel meg is határozza azt a nézőpontot, ahonnan a műben leképzett korabeli politikai és társadalmi berendezkedésű magyar „valóság” szemlélendő.

Az amazontermészetű Szécsi Mária alakformálásához – melyről Szilágyi Istvánnak írja Arany, hogy „mindketten [azaz Petőfivel] megleltük az egyetlen archimedesi pontot, melyből Szécsi Máriát művészigleg felfogni lehet és kell”⁴⁷, azaz a „valódi” női hivatás, szerepkörhöz mint a boldogság zálogához visszatérésből/terelésből – Vörösmartytól vesz igazoló-orientáló-tematizáló idézetet, annak *A túlvilági kép* című balladájából. A *Murány ostroma* szerepkijelölő mottója („Ó hölgy! az Isten gyönyörül / Teremte tégedet.” Vörösmarty) megelőlegezi a mű kimenetelét: Szécsi Mária, ha a boldogságot keresi, azt csak Vénusznak, s nem Marsnak hódolva érheti el.

Amikor Arany a Toldi-trilógia minden énekéhez egy-egy paszszust választ Ilosvai Selymes Péter *Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokoskodásáról való historiájából*, nem mechanikusan jár el, azaz az Ilosvai-műből nem a lineáris olvasás mentén veszi paratextusnak a vendégszövegeket – kivéve a *Toldi estéjét*, ahol a hat énekhez választott sorok az Ilosvai szöveg versszakainak növekvő számsorát követi (77, 78, 82, 85, 97, 99. vsz.) (Még egy ilyen Ilosvai szerinti lineáris történetmondást sugall a *Daliás idők II* kéziratán szereplő *Harcias mottók* sora). Az első *Toldi* esetében úgy variálja a vett idézeteket, hogy az saját történetmondói cselekményvezetésének megfelelően (1 vsz. 1-2. sor, 16/3-4, 10/1 és 11/4, 12/2-3, 13/1-2, 12/4, 28/2, 32/1-2, 25/1 és 26/4, 19/3 és 20/4, 29/1-2-3, 35/3-4, 40/3-4), ha kell kihagyásos módszerrel jeligéz: pl. „..... Király..... / Ha tartaná Miklóst otthon, írának nagy kárnak” Ilosvai (25. vsz. 1. és 26. vsz. 4.) vagy „Bika rugasz-

⁴⁷ Arany – Szilágyi Istvánnak, Szalonta, január 27, 1848 = AJÖM XV, 171–173, itt: 172.

kodván, kötél szakadt vala... / Miklósnak akkoron sok máj adatott vala” Ilosvai (19. vsz. 3. és 20. vsz. 4.). A *Toldi szerelmére* is igaz ez a *Toldi Miklós históriája* történetvezetésének más helyi értéket adás (42. vsz. 1. sor, 78/2, 54/2-3-4, 74/2-3-4, 16/2, 50/3, 59/1-2, 80/2, 58/1, 63/1, 39/4, 53/1-2), az opushoz kapcsolódó egyéb töredékes korpuszok mint szövegelőzmények esetében egyenesen azzal találjuk szemben magunkat, hogy cserélgeti, sőt a *Daliás idők* első dolgozatának első jeligeverziónjában mellőzi az Ilosvaitól vett idézeteket. Erdemes áttekintenünk egy táblázatban⁴⁸, hogy változik a ’papi textus’ a *Toldi II*-ben, s hogyan válik végérvényessé egy-egy mottó ahhoz képest, hogy Arany a cserbenhagyó Ilosvait említi. A *Daliás idők* első dolgozatának áthúzott népdalidézetek ugyanazt jelzik, amit az alcím-paratextusok: az eredendő szándék egy népies epopeia megalkotása lett volna. A mottótörlések és a mégiscsak Ilosvaira fanyalodás, azaz a históriás énekhez mint „mész és téglá”-hoz visszatérés, a mottósorverziók mint tervezetek jelzik a vállalkozás kivitelezhetetlenségét, a szövegépítkezés nehézségét, a kompozíció összedőléseit és újrarakásait a *Daliás idők* mint „népepos” (népies epopeia) vágyálmától a *Toldi szerelme* mint „verses regény” realizálódásáig.

A *Csaba királyfi* Ilosvaitól vett mottója („Csuda, hogy mindedig nem emlékeztünk erről.”) inkább kétségbeesett autoritáske-resés, és általános jelmondat elfe(le)dett epikus történeti hagyományunkra vonatkozóan. A *Hunnica* egyetlen lezárt része, a *Buda halála* énekei nem kapnak saját mottókat, mint a *Toldi* darabjai, nem véletlen, hisz nincs olyan mondai nyomokat tartalmazó históriás ének, mint Ilosvai *Toldija*, nem is foglalat-paratextusokat kapnak, a részek címadása sokkal inkább a regények fejezetcím-adására emlékeztetnek (*Buda király megosztja öccsével az uralkodást, Etele álmot lát, Isten kardja* stb.). A jeligéjét ([Ethela] Budam fratrem suum / manibus propriis interfecit... eo / quod... metas inter fratres stabilitas / transgressus fuerit dominando. Sim. de Keza Chron. Hung.) Kézaitól veszi, részben az „eposzi hitel”-hez ez tematikus hivatkozási alap lehet, részben azért, mert poétikailag is erősebb szöveghagyományként kezeli, mint a 16. századi énekmondók históriáit:

⁴⁸ Lásd az 5. sz. függelékét.

Hanem a krónika-ciklus, mely Kézaival kezdődik és Turóczin végződik, számos epizódban annyira megtartotta az eposzi szerkezetet, hogy kész mesével szolgál újabb költőknek.⁴⁹

Az 'eposztagadó' *A nagyidai cigányok* és a *Bolond Istók* nem véletlen nem alkalmaz mástól vett jelégeket, az énekek elején álló foglalat-peritextusok nem pusztán tartalmi kivonatok, tematikus előrejelzések, hanem jelzése annak is, hogy az epikus történetmondói (hézagos) hagyomány szorításából kikerülnek ezek a szövegek. Ugyanakkor megfelelnek annak a történetmondói architextusnak, amely foglalatokat alkalmaz szövegszervezésekor – de ez inkább bekapcsolódás egy szövegkonstruálás-hagyományi sorba, s nem valami külső-belső megfelelési kényszerből való szövegalkotás.

5. Szerzői jegyzetek

S. Varga Pál hívja fel a figyelmet arra, hogyan viszonyul Arany kettősen Erdélyi Jánosnak ahhoz az elképzeléséhez, hogy az egykori népszellemet a költő mint hermeneuta-médium-tolmács képes közvetíteni kora nemzetének:

Ami mármost az áthidalást illeti, a teoretikus Arany alighanem hajlamosabb volt a székszisre a költőnél. [...] A dilemmát Arany elméleti gondolkodóként az eposzi hitel, költőként Erdélyi programja javára döntött el. Azok a nemzeti-történeti „dolgok”, amelyeket Arany János költői művei tárgyává tett, nagy többségükben *már nem éltek* „a nemzet[,], a nép tudalmában, emlékei- s hitében”; vagyis Arany, e téren saját skeptikus elméleti állásfoglalásának ellentmondva, magára vállalta azt a szerepet, amelyet Erdélyi eredetileg Vörösmartyn kért számon.⁵⁰

Ezt a gondolatmenetet (miszerint a „nemzeti költészet csarnoka” a gyakorlatban végül nem épül fel) látom igazolva Arany szerzői

⁴⁹ ARANY 2012A, 75.

⁵⁰ S. VARGA 2005, 566–567.

jegyzethasználatában is. Arany a jegyzeteket a szerző és saját kora odaértett befogadói pozicionálásához használja a heterodiegetikus narrátor (annak meghatározatlan beszédideje) és az elbeszélő műlthoz viszonyítva. Ezek a megjegyzések, magyarázó jegyzetek egyszerre szövegértést segítők és elidegenítők, egy-egy mű kapcsán akár nagyon eltérőek azt tekintve, mit jegyzetel meg Arany, s a szubjektívizmus milyen fokán szólal meg.

Az *elveszett alkotmányban* a lábjegyzet már-már kvaterkázó, időnként szószátyár megszólalójának (szatirikus) hangneme egészen közel van a mű kerettörténetét elbeszélő narrátoréhoz. Nemcsak szó- és szólásmagyarázatokkal találkozunk, hanem a közelmúlt figuráira, szokásaira, eseményeire utalás megvilágosításával („*Valami Zerffy Gusztáv írogatott akkor e címen ferde esztetikai dolgokat.*”, „*A honoratiorok szavazata iránt körülbelül ilyen végzést hozott 1845 táján egy nagy megye híres ellenzéke.*”, „*Sok szó volt akkor állatkínzás elleni egyletek alakításáról.*” stb.), valamint az odaértett olvasóhoz szólással („*Puff. Alább meg fogja látni a kegyes olvasó, hogy mind a puff, mind a püff, sőt még a pöff is, becsületes nemzeti kifejezések.*” „*Ne gondolja a kegyes olvasó, hogy az egyiptomi kastokról van itten szó. Kastos egy igénytelen tájszó, s annyit tesz, mint csatkos, csatkos pedig annyit tesz, mint kastos. q. e. d.*”) Sőt, az első lábjegyzet magának a műnek a történetiségére utal, amennyiben az opusba beleírja a szöveg megjelenés előtti sorsát („*Célzás a Kisfaludy-Társaság által kitűzött 25 arany jutalomra, melyet 1846-ban jelen munka nyert, nem sok dicsőséggel. Innen a kétértelmű játék.*”)

A Losonczy István jegyzete erősen leszűkíti a feltételezett olvasótáborban a mű helyes értőinek körét („*Ki, mint szerző, 1848 első havaiban a nép között élt, érteni fogja a bevezetés hangulatát.*”) Az *Édua*, a *Csanád* és Az *utolsó magyar* töredékének jegyzete a mű „kifejlésé”-nek leírása, egy olyan tervezet, melynek megfogalmazásában ott van, hogy végérvényesen kidolgozatlanok maradnak. A *Jóka ördöge* három jegyzete etnografikus, az egyik közülük valamiféle közös tudásra, sémára alapozza a megmagyarázott szövegrész megfogalmazásának módját („*Ki ne emlékeznék gyermekkorából az úgynevezett madár vagy szarkanyelvre. Az idegen abrakadbra helyett bátorkodtam ezt használni. Tartalma a fenteb-*

bi soroknak: „Tudod, mit fogadtál – Adósom maradtál, / Takarodj hát koma – innét a pokolba”).

A *Zrínyiász* népies kidolgozásának jegyzetei a szövegtestben megjelenített más kultúrák szóhasználatának „fordításai” („*Fejedelem*”, „*Borostyán*”, „*Kaur, gyaur, így nevezte a török a keresztényt, a m. hitetlen*”), mitológiai („*Alvilági istennők, a régi rómaiak hite szerint*”), történeti utalások magyarázata („*Itt és a következő versekben ázsiai és afrikai harcait emlegeti, melyek bővebb magyarázata nem tartozik a dologra*”).

A *Toldi* jegyzetei az Ilosvaitól beágyazott szavak jelzésjelölésén (‘ ’) kívül szinte kivétel nélkül tájnyelvi szavak, szintagmák vagy az irodalmi nyelvhasználatban eltérő jelentésű szavak magyarázata („*Felült Lackó*”, „*Toportyán*”, „*Imette*”, „*Paraszt*”). A főszöveg homogenitása⁵¹ behatárolja azoknak a jelentésegységeknek a területét, melyeket a jegyzetírónak fordítania kell saját társadalmi-kulturális közegének feltételezett befogadói számára. A *Toldi estéjében* mindössze öt jegyzettel találkozunk, ebből kettő Ilosvai-átvételt jelez, és egy további intertextuális kapcsolat jelzése („*Célzás az ismert mesére: »A halál és az öreg.«*”). A *Daliás idők* I. dolgozata jegyzetei szigorú forrásmegjelölések („*Galeotti, Cap. XIV*”, „*Thuróczy, Pars. III. Cap. 15*”, „*Dubnici krónika*”, „*Lajos adománylevele Laczfi István részére. Dubnici krónika*.”), jelzik azt az alkotáslélektani helyzetet, amikor „a monda nem fog rá semmit” az elbeszélendőre, s a tudós szerző történeti kutatásokkal keresi az autoritást a megszólaltathatósághoz. A jegyzetek itt is egyenműek, akárcsak a *Toldi*-ban, de egy egészen más epikusi hagyományt jelölnek. A *Toldi szerelmében* a mű heterogén világával párhuzamosan a jegyzettípusok sokféleségével találkozunk. Megőrzi a történeti forrásokra utalást, de már nem a *Daliás idők*-beli

⁵¹ „Arany János *Toldijáról* bizton állítható, hogy egynyelvű szöveg – amennyiben az elbeszélőt és a szereplőket ugyanaz a jelentésképző beállítódás jellemzi; vagyis »befelé« egynyelvű. Ami azonban az olvasót illeti, más helyzetet teremt az a sokat emlegetett illúzió, amelyet a szöveg már az előhangban megteremt – tudniillik az orális költészet face to face történetmondói szituációjának illúziója. Az *odaértett* olvasó (pontosabban hallgató) osztozik az egynyelvűségben, a feltételezett befogadó azonban nem; a szöveg »kifelé« paradox módon viselkedik.” S. VARGA 2010, 335–336.

szikár hivatkozásról van szó („Laczi Dénes tette történeti episod. L. Szalaynál. [III. 199.]”), ahol talált mondai anyagot, ott a történetírói „tényeket” mellőzi az „eposzi hitel” szellemében, s a nép-eposz megalkothatóságának egykori hitében („*Karlsbad történetírói régibb korra vitatják a forrás ismert voltát s a hely keletkezését: de én a népmondát követem, mely a forrást is IV. Károllyal fődözteti fel, a leírt módon.*” ; „*A régi Visegrád leírását Oláh Miklós után adom, amint még ő látta.*” ; „*Népies geographia szerint, mely a Brunszviki históriából szívárgott népünk közé. Mágnes hegy a tenger közepén, mely minden hajót s egyéb közeledő tárgyat magához ránt.*” , „*Maritabitur A. L. I. O. (alio). E baljóslatot ki használja fel, ha nem a népköltő?*”).

Az ortográfiai megjegyzése arra utal, hogy nyelveket ismerő befogadókkal számol („*Idegen helynevek leírásában, népies műnél, nem követtem se az illető nyelv orthographiáját, sem egészen a magyar kiejtést. Hagyék rajta némi idegent, péld. a c-t nem írtam k-nak, -- annyit mindenki tud, - vagy az olasz g-t dzs-nek, mert nagyon elrúttja a neveket; de már a qu-t kv-nek írom, s a hangzókat ékezem.*”).

A *Toldi szerelme* jegyzeteiben Arany mint szerző megszólalásai Az *elveszett alkotmány* jegyzetírásához hasonlóan szubjektívebb színezetet öltenek, többször egyes szám első személyben beszél. De míg amott az elbeszélő és a jegyzetben megszólaló szerző közelségét az magyarázza, hogy az elbeszélő idő a szerző közelmúltja, itt a mű szubjektívizálódása, elregényesedése adhat magyarázatot arra, hogy a – főszövegben metadiegetikus elbeszélőként is feltűnő – szerző szubjektív jegyzeteket fűz a szöveghez („*Felejtetlen Juliskám szívreható kedves tréfája. „Te, kis idegen!” szokta mondani csecsemőjének az első napokban; nem sejtve még, hogy mint tőle „idegen” fog felnőni.*” ; „*Haldoklásakor; midőn, csaknem jóslati ihlettel, mindnyájunktól elbúcsúzott, gyermekét is behozták, de ezt a fentebbi szavakkal távolítja el.*”).

A *Buda halála* jegyzetapparátusának bősége a *Toldi szerelmé*-éhez mérhető, s típusai is hasonlóak (krónikákra, történeti munkákra hivatkozás, népi kifejezések, szólás-mondás és mitológiai szómagyarázatok). Itt is találkozunk egyes szám első személyű megszólalásokkal, de a *Toldi szerelmé*-vel szemben, ezek között nincs életrajzi, már-már lírai hangoltságú megszólalás. Inkább

akkor használja, amikor névválasztását magyarázza, a forrásokban bizonytalan vagy ellentmondó ismeretek között dönt, s ilyenkor egy olyan odaértett olvasóhoz beszél, akiről feltételezi, hogy ott-honosan mozog az írott kultúra világában, s birtokában van bizonyos szövegek ismeretének, melyek a *Buda halála* szövegszerveződését, kompozícióját segítenek megérteni („*Megszoktuk Budát ifjabb testvérnek képzelni, de csakis megszoktuk. A krónikák egyszerűen frater-t mondanak s az lehet a bátya, öcs egyaránt. A Nibelung Blödé-e, igaz, fiatalabb; de az nem történet. Thierry Amadé [nem tudom mi forrás után] határozottan Budát nevezi frére aíné-nek. Hogy tárgyamra nézve e fölvétel igen háládatos volt, az olvasó meg fog győződni.*”; „*Hogy Detre itt pogányul beszél, holott a Nibelung-énekében keresztyén, azon nem fog megütközni, ki a régibb Edda énekeket ismeri. Azon még mit sem tudtak ama nagy keresztyénségről, melyben egykorú hőseiket a mai német írók, mint a civilizáció [!] képviselőit, a barbár Etelével szemközt állítani annyira szeretik. A história Theodorich-jának semmi köze a regebeli Detrével.*”; „*Tehettem volna: gót-tal, s a rím úgy is megjárná. De nagy vidék így ejti a hoz-hez ragot. Az pereljen az én perlőimmel.*”).

6. Előszó, végszó, tervezetek

A mottók és jegyzetek kapcsán már láttuk, hogy Arany több tervezetet, alaprajzot készít, a kisebb epikus töredékes szövegeknél általában a történeti vázat és az alakformálásra vonatkozó elképzeléseit skicceli fel; az egész életét kísér(t)ő nagyvállalkozásai – melyek hiányzó nemzeti eposzunk úrének betöltésére lettek volna hivatottak – esetében a kompozícióvariánsok száma egyre nő, kivált a hunnicák kapcsán.

A tervezetek, alaprajzok közül ki kell emelnünk a *Bolond Istók* folytatásának tervrajzát, melyet Arany egy 1880-as akadémiai meghívó hátlapjára jegyez le. A további két ének vázlata azt sugallja, hogy bonyolult narratológiai megoldásokat és cselekményvezetést kívánó folytatáson gondolkodott. Kérdés, hogy egy, a verses regény architektonikus előzményei között számon tartott Cervantes-, Sterne-, Fielding-, Diderot-művek narratív struktú-

ráihoz közelítő verses forma elbírta volna-e ezt az elképzelést; elregényesedő elbeszélő költészetének tovább regényesítésével meghúzható maradt volna-e a határ az általa elutasított, de az epikát „eluraló” prózaformával.

A végül elkészült Toldi-trilógia két darabja (*Toldi estéje*, *Toldi szerelme*) és a Csaba-trilógia egyetlen befejezett része (*Buda halála*) esetében Arany szükségesnek érezte, hogy a szövegek keletkezéstörténetéről, az (meg)írás nehézségeinek körülményeiről paratextusban szólaljon meg, de kiváltkép műfaji paktumot kínáljon fel. A 'Végző az első kiadáshoz' szerint a *Toldi estjét*, akkor olvassuk helyesen, ha humoros népi költeményként kezeljük. Az 'Előszó az első kiadáshoz' a *Buda halála* kompozíciójának egyszerre lezárt (Buda és Etele viszonyának tárgyában) és nyitott („csak mintegy előjátékát teszi a nagy tragédiának, mely a szerző gondolatában már megalkotva él”⁵²) voltára figyelmeztet és a szándékoltan naiv formában elbeszélhetőségre (nem a klasszikus eposzok hexameteres, hanem a krónikák egyszerű beszédmódjára). Az 'Előszó' tanúsága szerint a *Toldi szerelmét* is eredendően egy nagyobb kompozíció (*Dalás idők*) „egy eposz (quasi népies epopeia)” epizódjaként képzelte el, ám be kellett látnia, hogy a monda közös nevezőre nem hozható a történetírással.⁵³ Később, már az „elregényesedés”-nek a Buda halálában magát megadó Arany kibékülne „a költői beszély, azaz a *verses regény*” formájával. Hogy a műfaji hierarchiában alábbszállás eredményesen valósult-e meg, azt a befogadóra bízva, ő maga kételyek között marad: „Érdemes volt-e a fáradságra s nem jobb lett volna-e a töredéket nagyreményű és sajnálatos töredéknek hagynom: azt már te fogod megítélni nyájas olvasó!”⁵⁴

*

⁵² AJÖM IV, 19.

⁵³ „De volna bár a tárgy ahármilyen alkalmas eposzra, (azaz epopeiára) : még egy nagy nehézség maradt leküzdetlen. Toldit, a *monda* Toldiját, kiről a *história épen semmit* nem tud, hogyan állítani oda, *nyíltan*, mint nagy szerepű vagy épen fő hőst, a *história világába*, történeti nagy nevek és személyek mellé? Igen, ha mondai korban játszanék a cselekvény: de Lajos kora *mondának* már nagyon világos, történetnek pedig, az eposzíró kívánta részletekre, *nem eléggé* az.” AJÖM V, 8–9.

⁵⁴ *Uo.*, 9.

Az előző fejezetben Erdélyi és Kelecsényi népköltési gyűjteménye kapcsán azt néztem meg, hogy két külön szerzőséghez/szerkesztői szerephez köthető szövegek miként olvashatóak, ha egymás paratextusaiként kezeljük a két, fizikailag egymásba ékelődő textustömb szövegegységeit (és egyéb epitextusait), s a paratextusok hogyan írnak ki egy metatextuális viszonyrendszert. Arany epikai alkotásai esetében egy belső paratextuális viszony megtalálására tettem kísérletet az egy szerzői névhez kapcsolható opusokban, amikor azt vizsgáltam, hogy művek „járulékos elemei” miként erősítik a szövegkomponáltságot, s barométerei-e az eposzírói nyomásnak.

A címválasztás, a műfajmegjelölés (mint alcím), a mottók, a lábjegyzetek, a szerzői előszó Arany epikájában egyszerre szolgálóleányai az eposzi hitelnek és a reflexív narrációs technikának, amely folyamatosan számot vett a (korabeli) odaértett befogadóval. A paratextusok funkciójának efféle elgondolásával cseng össze Milbacher Róbert *Toldi*-elemzésének idevonatkozó summázata:

A paratextus az elbeszélői struktúrát tekintve persze nem a narráció, hanem a szerző szintjét képviseli, vagyis a szöveg határterületén helyezkedik el, amely a korabeli kulturális-irodalmi valóság kontextusa és a mű abban történő elhelyezésének problémakörével áll kapcsolatban. Vagyis a paratextusok itt arra szolgálnak, hogy kijelöljék azt az irodalmi, kulturális közeget, amelyre a Toldi megírása és egyben ideális („helyes”) befogadása támaszkodhat egyben.⁵⁵

Az Arany-epika ilyen irányú vizsgálatakor nem az a cél vezérelt, hogy egy-egy epikai mű egyfelől a maga paratextuális teljességével elének táruljon, hisz az epitextusok folytonos bővülése ezt eleve lehetetlenné teszik, sokkal inkább az, hogy a jól behatárolt peritextusok funkciójának feltárásával, a peritextusokkal kapcsolatba hozható levelezés mint epitextus segítségül hívásával kitapinthatóvá váljék a hit és hitetlenség lüktetése az eposz utáni vágyban, az eposzteremtés reményében/reménytelenségében.

⁵⁵ MILBACHER 2009, 189.

Ezt a műfajtörténeti dilemmát dekódolhatjuk a paratextusokhoz hasonlóan határhelyzetet kijelölő, a szövegkohéziót látszólag megbontó, az elsődleges narrátort „elnémító” belső szövegegységek vizsgálatával is. Aki erre a feladatra vállalkozik, annak egyfelől a metalepszisek, másfelől a szövegbe ágyazott, a kizárólag önálló műként is megálló, saját műfajiságot hordozó *mise en abyme*-ok (A *nagyidai cigányok*ban a cigánynóta, a *Buda halálá-*ban a *Rege a csodaszarvasról*, a *Csaba királyfi*ban Hábor éneke [= *Keveháza*], a *Toldi szerelmében* Anikó éneke, Győri Jakab „balladája”, Zács Klára nótája [ez utóbbi a *Daliás idők* második dolgozatában is]) értelmezésével kell számot vetnie.

IV. INTERTEXTUÁLIS SZÖVEGSZERVEZŐ ELJÁRÁSOK KEMÉNY ZSIGMOND KÉT REGÉNYÉBEN

(*Gyulai Pál; Özvegy és leánya*)

„Töröld ki Keményt, hogy neve sejdíthető se legyen.”
(Kemény Zsigmond)

1. Felhívás intertextuális olvasásra

A Kemény-művek jelentős része (különösen a *Gyulai Pál*, az *Özvegy és leánya*, *A rajongók*, a *Zord idő*, a *Férj és nő*, az *Alhikmet a vén törpe*, *Ködképek a kedély láthatárán*) remek példája annak, hogy „[...] a szöveg felhívó struktúrájában (az Iser-féle Appell-struktur értelmében) megjelenhet a kifejezetten intertextuális olvasásra való »felszólítás«”.¹ Az ideális olvasó igényével fellépő mű kapcsán Szegedy-Maszák Mihály például az *Özvegy és leányát* említi Kemény-monográfiájának azon a részén, ahol a történet-befogadó, a teremtett és tényleges olvasó közötti differenciáltságról beszél:

A mű igényelte olvasót talán annak alapján is lehet jellemezni, hogy föl kell ismernie bizonyos szövegek közötti kapcsolódásokat, idézeteket, függetlenül attól, tud-e a tényleges olvasó róluk. Az *Özvegy és leánya* például olyan befogadóra számít, aki elég jól ismeri a Bibliát és tudja, mikor idéz belőle Tarnócziné.²

Szegedy-Maszák Mihály a szövegközi olvasásra felhívás felismerésében rejlő lehetőséget az *Özvegy és leánya* esetében nem viszi tovább monográfiájában, hisz annak más tétje van, az értelmezésnek másféle irányt szab. A szakirodalom nagy része is érzékelt e regény szövegkorpuszában másfajta szövegek jelenlétét – ilyen

¹ KULCSÁR-SZABÓ 1995a, 496.

² SZEGEDY-MASZÁK 1989, 84.

Thackeray „költészete”³, Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája*, gr. Kemény József *Árpádiája*, Walter Scott *A lammermoori menyaszonja*, Schiller *Wallensteinje*, Dickens *Chuzzlewit Mártonja*, a XVII. század irodalmi divatja: a széphistóriák szeretete, a korabeli erdélyi jogrendszer és az Ótestamentum szövegei⁴, a *Budai Ilona* típusú balladák⁵ vagy ilyen az elbeszélői magatartás és értékelés megváltozását előidéző műfaji minták követése (Scott, Dickens, Thackeray, Shakespeare, a görög s a romantikus végzetdrámák)⁶ –, de az ezredfordulóig Szegedy-Maszákhoz hasonlóan nem tulajdonítottak azoknak olyan jelentőséget, melyre akár önérvényű interpretáció építhető.

A szakirodalom ilyen jellegű észrevételei is inspiráltak, amikor korábban⁷ megpróbáltam egy olyan olvasatot létrehozni, mely igyekszik megfelelni a szöveg efféle kihívásának. Olvasásmódom és értelmezésem legitimálta, hogy az *Özveggy és leánya*-újraolvasás eredményeképpen több olyan jeles tanulmány született a regényről, melyek a szövegközi olvasás jelentésgazdagító hozadékával éltek saját olvasási stratégiájuk kialakításakor.⁸

Szegedy-Maszák Mihály Kemény-könyvének *A regény mint összegző műfaj*: Gyulai Pál (1847) című fejezetében az irodalmi műfajok „Gesamtkunstwerk”-jéről beszél a tárgyalt opus kifejezésformáját illetően:

A *Gyulai Pál* viszont első tekintetre is merőben különbözik a korábban írt magyar regényektől. Egyes korai jelenetei drámai formában készültek, más fejezetei lírai betéteket tartalmaznak, és a

³ PL 1857.

⁴ PAPP 1923, II, 256–283.

⁵ NAGY M. 1972. (Megjegyzés: N. M. is említi Scott *Lammermoori nászát*.)

⁶ „Ami tehát egyenletlenségnek, művészi átgondolatlanságnak látszhatik (az egységes, harmonikus elbeszélő modor hiánya), az az *Özveggy és leánya*-ban nemcsak egy sajátos életrajzi és világgépi fordulattal magyarázható összetettség, hanem a különmemű műfaji mintákhoz (előbb Scotthoz, Dickenshez, Thackeray-hez, utóbb Shakespeare-hez, a görög s a romantikus végzetdrámához) kapcsolódó megváltozása elbeszélői magatartásának és értékelésének.” IMRE 1996, 279.

⁷ GÖNCZY 2000.

⁸ BÉNYEI 2002b, EISEMANN 2007, PINTÉR 2014, BÉNYEI 2014, S. VARGA 2014b, DOBÁS 2017, PÁLFY 2019, TÓTH 2019.

közbeiktatott levelek, valamint a naplóforma szerepeltetése az utolsó kötetben, kifejezetten arra engednek következtetni, hogy Kemény enciklopédikus vagy legalábbis átfogó kifejezésformára törekedett. Fölfogása megfelel a jellegzetesen romantikus elképzelésnek, mely szerint a regény voltaképpen nem „külön műfaj”, de ugyanúgy a műfajok fölött áll, mint az eposz a görögöknél.⁹

Kemény nem csak az irodalmi műfajok olvasztótégelyeként képzelel el a regényt, hanem – ahogy azt Szegedy-Maszák hosszan elemzi – a nem írott, nem irodalmi műfajokkal is számol, amikor az oralitás műfajait is applikálja a szövegtestbe, amikor stilisztikai értékükön felül a jellemalkotáshoz vagy cselekményvezetéshez hozzájáruló különböző nyelvi regisztereket használ.

A műfaji hagyományokat egymás mellé, egymással szembe állító, a hagyományos szerkezetet felülíró írásmód a Kemény-művek jellemzője, ahogy ezt már Péterfy Jenő megállapította:

Kemény nem egyszer hasonlítja a képzelmet asbest tekercshez, melyet, ha tűzbe vetnek, eltűnik róla a régi írás s lapjára új betűk jegyezhetők. Művei többnyire ezen új íráshoz hasonlóak, melynek szövege az eredetitől nem egy részben eltér.¹⁰

A párhuzamosan írt *Özveg és leánya* és *A rajongók* mint azonos korban játszódó történelmi regények, s mint a Biblia szövegvilága, a rajongás motívuma által erősen meghatározott textuskonstrukciók az életművön belül szoros kapcsolatba kerülnek. Mindkét mű transztextusainak feltárására sor került az utóbbi két évtizedben. Itt most egyetlen intertextus-nyomvonalat emelnék ki: a szöveggént hozzáférhető múlt nemcsak direkt történetforrásokként, nyílt utalásokként idéződik meg ezekben a regényekben, hanem jelöletlen forrásmunkákon keresztül is, ahogy ezt Balázs Mihály kimutatta, hangsúlyozva a művészi és történetírói forráskezelés különbözőségét, s azt, hogy „a történeti ismeretek kiterjedt vagy kevésbé gazdag volta is hozzájárulhat az eltérő olvasatok kialakulásához.”¹¹ Meglehet, e dilógiaként is befogadható két alkotás

⁹ SZEGEDY-MASZÁK 2007, 86.

¹⁰ PÉTERFY 1901, 108.

¹¹ BALÁZS 2010, 317.

autotextuális egymásra olvasása (pl. a szereplők elő- vagy háttérben mozgása a regénytörténetben) újabb jelentésrétegeket tárnának fel, de ebben a fejezetben a Kemény-életműnek azt a két szövegét tesszük inkább alaposabb vizsgálat tárgyává, melyek nem úgy lépnek párbeszédbe, mint a Biblia szövegvilágával átítatott történelmi regények, hanem mint hasonló műfajtörténeti kísérletek, hasonló szövegszervezési és poétikai eljárásokat kipróbáló, alkalmazó textusok, s a frye-i értelemben vett tiszta regényformától elkülönülő. Noha a szakirodalomban általánosan elfogadott, hogy a *Gyulai Pál* írástechnikailag, esztétikai kidolgozottságban gyengébb mű a rákövetkező három nagy történelmi regénytől, az intertextuális szövegszervező eljárásai tekintetében nem marad el ezektől. Az *Özvegy és leányával* – más Kemény-szövegekkel szemben – nemcsak a drámai szerkezetű regény megalkotásának vágya rokonítja, hanem architextuális telítettsége és az explicit intertextuális/interkulturális utalásrendszere is.

2. Palimpszeszt-képzeltetés: *Gyulai Pál*

2. 1. ARCHITEXTUSOK SOKASÁGA

Kemény, akárcsak Arany János, egy műfajelméleti/műfajtörténeti dilemmával szembesül teoretice és practice, mikor a kevert műfajok megjelenése, a regény egyre erősödő „divatja”, a színjátszás drámaírással visszaható változásai a hagyományos műfaji hierarchiát megbontják. A műfaji kánonban előkelő helyet elfoglaló eposz és a drámai műfajok (azon belül is a tragédia) elvesztik pozíciójukat – ami magyar irodalomtörténeti kontextusban még azzal a különösséggel is bír, hogy voltaképpen úgy kell szembesülniük hazai íróinknak a műfaji kánonok változásával, hogy sem valódi eposzuk, sem valódi tragédiánk nem született meg.

Az eposz korszerűségének vitája már lezajlott, a színi hatás vitája is lezárult, s épp a tragikumelméleti kritikai diskurzus folyik – ami a századvégen majd a tragikumvitában csúcsosodik ki –, amikor Kemény Zsigmond és Arany János opusaiban két külön-

bőző út körvonalazódik értékmentésre.¹² Arany, aki nem volt jó véleménnyel a regényről¹³, nem ír regényt, noha epikus művei, az eposzteremtési kísérletei arra mutatnak, hogy a regény vehetné át azt a közösségi-művészi funkciót, amivel az eposz bírt. Eposzmentési kísérlete marad a verses epika műfaji, s még inkább formai keretei között, hisz a verses formát mint a magas költészet attribútumát nem kívánja lecserélni prózai formára. (Majd Jókai lesz az – noha bizonyára nem bír olyan mélységű elméleti belátásokkal, értekező prózával, mint Arany vagy Kemény –, aki meghirdeti, hogy „[I]rjunk mitológiát!”¹⁴ s *A hűszívű ember fiaival* megalkot egy eposzi szerkezetű regényt.¹⁵) Kemény maga is kételyekkel tekint a regényre mint a költészet hordozójára, de felismerve azt, milyen lehetőségeket rejt magában¹⁶, s hogy a regénynek van dívatja, míg például „a sokkal tökélyesebb formájú és sokkal költő-

¹² Az egész problémakörhöz lásd: DÁVIDHÁZI 1992; S. VARGA 1999; BÉNYEI 2007, 112–134. (*Eposz és történelmi regény*); BÉNYEI 2007, 169–255. (*A Kemény-regények drámaiságának és tragikumának néhány kérdése*); HOJDÁK 2014, 131–169.

¹³ Pl.: „Regény, novella, népiessége igen mondva csinált dolog.” ARANY 2012b, 79; „Az eposz nem regény. Hiú várakozást, vagy ál félelmet gerjesztő eszközök nem illenek méltóságához. [...]” ARANY 2012d, 130.

¹⁴ „Írjunk mitológiát. Írjuk le az év eseményeit, híven, valóan, mindent, ami megtörtént, minden csodálatost, emberfölöttit, nagyszerűt, amit láttunk, amit tapasztalánk, aminek szemtanúi voltunk, s akkor mondjuk rá, hogy ez mind mese, mert különben nem fogják elhinni.” JÓKAI 1989, 94.

¹⁵ Lásd ehhez: BÉNYEI 2002a.

¹⁶ „A regény költői, bölcselmi és politikai elemek vegyületéből áll, hol az egyiknek, hol pedig a másiknak túlsúlyával. A regény közép-nem, átmenet a költészetből egészen más régiókba, s bár lényegében szépirodalmi mű, nem bírálthatatik meg sem az eposz, sem a dráma különös szabályai szerint; mert ezen tisztán költői terményekkel szervezetére és alapeszméink választására nézve ritkán bírhat még csak felülő hasonlatossággal is.

Azonban abból, mert a regény nem egészen poézis és amennyiben poézis is, nem engedelmeskedik a dráma vagy eposz számára szükséges törvényeknek, még nem következik, hogy romlott ízlés szüleménye és korcs termény volna. De ellenben az okvetlenül következik, miként az ítéztévedésre tévedéseket fog halmozni, ha a regényt akár drámai, akár hűskölteményi szempontokból akarja megbírálni. S bizonyosan nem válik korunk kritikusainak nagy becsületére, hogy a szépirodalom legnépszerűbb és legáltalánosabban elterjedt fájának szervezeti törvényeit kikémleni s összeállítani nem tudták.” KEMÉNY 1971c, 247.

ibb természetű”¹⁷ azaz magasabb költészeti nemű dráma hanyatlik, megpróbálja átmenteni a dráma szubsztanciáját a regénybe¹⁸ – és nem kísérel meg, hogy drámát írjon (bár ígéretet tett rá)¹⁹. Kihaszználva a regénynek azt a sajátosságát, hogy az mindent magába integrálhat, lévén egy nagyon szabad, képlékeny forma, Kemény szavaival „[...] a szépirodalom minden nemei közt a legkétségesebb esztétikai becsű, a legformátlanabb alakú, ti. a regény [...]”, melynek „[t]örvényei oly engedékenyek, köre oly tág, hogy majd mindent a művészi feldolgozás anyagává tehet.”²⁰

Felismeri, hogy a regény e szabadoossága műfaji érték lehet, hisz akár a tragikumot/komikumot mint esztétikai minőséget, a dia-logikusságot (mi több, a monológot), éppúgy magáévá teheti az „új” műfaj, mint ahogy az a drámai műfajoknak sajátja – azaz lehetőség nyílik a műfaji minták megőrzésére, bizonyos műfaji funkciók átruházására.²¹ A „legformátlanabb alakúság” a legkülönbébb

¹⁷ KEMÉNY 1971b, 191.

¹⁸ „Kemény a relativizáló világszemlélet rohamos előretörésében, az egységes nemzet tudatát fenyegető kozmopolita tendenciák térhódításában, a vallási-történeti tradíción nyugvó társadalmi rendképzetek elbizonytalanodásában és a szubjektumfelfogás lényegi módosulásában, az individualizáció térnyerésében jelölte meg a korszakban lezajló változások főbb irányait. Igaz, Kemény az átalakulás legfontosabb irodalmi következményét a regény megnövekedett szerepében látja, s közvetlen nem utal a dráma kanonikus pozíciójának a megrendülésére, ám prózájában érzékenyen reagál a folyamatra: a létalapját vesztett tragédia hatásfunkcióinak egy részét mintegy áttemeli a drámai szerkezetű, tragizáló regényeibe.” BÉNYEI 2007, 191–192.

¹⁹ „Átlátva drámai irodalmunk pangó állapotját, b. Kemény Zsigmond felszólítására tizenkét magyar író, kik közül többen régebb drámai irodalmi működéseikről ismeretesek, kölcsönösen kötelező szavát adta, hogy jövő 1854-ik évi Julius 1-sejéig egy kész drámai művel fog fellépni. A felszólítottak Buljovszkyné, Degré, Dobsa, Hegedűs, Jókai, Kemény, Kovács Pál, Kövér, Nagy Ignác, Obernyik, Szigeti és Szigligeti. Reméljük, hogy ez üdvös verseny olly lendületet adand hanyatlani kezdett drámai irodalmunknak, mely azt az eddiginél magasabb fokra lesz képes emelni.” D 1853, 27.

²⁰ KEMÉNY 1971b, 194.

²¹ Nyilasy Balázs épp arra hívta fel a figyelmet a Kemény Zsigmond születésének 200. évfordulójára rendezett konferencián, hogy Kemény értekező prózájának egészéből olyan regényelméleti koncepció rajzolódik ki, mely megelőlegezi a 20. századi regényelméletek megfigyeléseit (NYILASY 2014). A műfaji hierarchiák változásának módszeréhez lásd: IMRE 1996, 137–155. (*A reciprocitás mint a műfaji hierarchia módosulásának tünete [eposz és történelmi regény]*)

variánsokra ad lehetőséget, teret a „műfaj a műfajban” játékra. Kemény egész regényírói művészetének sajátja marad, hogy él ezzel a lehetőséggel, a széles spektrumú intertextuális szövegszervezői eljárásai között mindig jelen van az architextusok irányította szövegalkotás, hol explicit, hol implicit módon, hol a narrátor *expressis verbis* hívja fel a figyelmet az adott műfaji kódoltságú olvasásra, hol allúziók, reminiszenciák, hol pedig csak a mélystruktúrába rejtett szerkezeti elemek irányítják, igazítják el a befogadót.

Kemény első nyomtatásban megjelent regénye a befogadástörténetében mindig akkor válik érdekessé, akkor értékeli az életmű jelentős szövegeként, ha úgy tekintenek rá, mint ujjgyakorlatra, kísérleti darabra, kérdésfelvetésre, a későbbi nagy regények előszövegére:

A későbbi regények műalkotás-mivoltukban gyönyörködtetnek, a korábban ott érezzük az induló művész élményvilágának még kiforratlan, olykor ragyogó tarkaságát. Ezért a *Gyulai Pál* után a későbbi műveket olvasni nagy tanulmány – de izgalmas élmény amazoktól a *Gyulai Pál*-hoz visszatérni²²

A magas költészet rangjára akarta emelni a regényt. Kísérletezésbe fogott, nagyon is különböző elbeszélési módok összefogásán fáradozott, s így tulajdonképp mindazokat a művészi kérdéseket fölvetette, amelyek megválaszolására későbbi regényeiben s novelláiban vállalkozott.²³

– vagy ha korabeli újszerűségével kitűnő alkotásként, a műfajon belüli műfaji sokszínűsége okán interpretációs lehetőségek kincseshányaként értelmezik²⁴:

Ez a regény hasonlíthatatlanul szenvedélyesebb, mélyebb, mint a Karthausi. Ezért nincs mit csodálni rajta, hogy ma már a kölcsön-

²² BARTA 1967, I, 90.

²³ SZEGEDY-MASZÁK 2007, 87.

²⁴ Ideértve azokat a tanulmányokat is, melyek a portré mint irodalmi és/vagy festészeti műfaj középpontba állításával közelítik meg a regényt: BENCE 2007; KUCSERKA 2012; HOJDÁK 2013.

könyvtárakból is kiveszett. Ép oly kevéssé lehet népszerű, mint pusztaság közepén szagztatott tűzhányó nem lesz a nyaralók kiránduló helye. Pedig *Gyulai Pál* már azért is érdekes, mert benne a mult idők regénye mögött, rejtve mély értelmű modern dráma játszik, melynek transcendentalis hőse maga a regény írója.²⁵

Az elbeszélő műfajokon belül is többféleségre törekszik a regény, egyaránt él a szóbeliség formanyelvéből merítő közös tudásra támaszkodó rege szerepeltetésével, a tételes tanulságot állító fabula általános példázatosságával, továbbá találkozhatunk még értekező hangnemű magyarázó, elemző esszékkel és a vallomásosság személyes műfajaival, az önkifejezés és önmegértés céljával formálódó monológ, a napló, valamint a másikat megszólító, vele párbeszédre törvő levél konstrukciójával egyaránt.²⁶

Alexa Károly egyenesen azt feltételezi, hogy csak a 20. századi regények felől értékelhető igazán a *Gyulai Pál* összetettsége, válik olvashatóbbá a regény:

a mai olvasó [...] hajlamos inkább méltányolni az író merészségét, aki a romantikus és realista elbeszélői kánonok uralma idején volt olyan bátor és fesztelen, hogy vállalja a műfaji sokszólamúságot és egyeztetni próbálta a szöveg autonómiáját az elbeszélő lírai érdekelttségével.²⁷

Thomas Cooper mutat rá, hogy a *Gyulai Pál* magyar irodalomtörténeti jelentősége abban rejlik, hogy Kemény koncepciózus a műfajok kompilálásával megszerkesztett műegész (kollázs) létrehozásakor. Kutatásai szerint a német romantikus mintákat követve egészen a *Quijoté*-ban alkalmazott szövegszervezői eljárásokig nyúlik vissza az elbeszélői hagyományban.²⁸ Mikó Zoltán Gyula pedig meggyőzően érvel amellett, hogy a Kemény-mű a Northrop Frye-i értelemben vett négy prózai fikciós formát (regény, romance, konfesszió, anatómia) – ha nem is azonos mértékben, s nem szinoptikusan – de egyaránt bírja, s ezáltal nemcsak az élet-

²⁵ PÉTERFY 1901, I, 125.

²⁶ PINTÉR 2014, 205.

²⁷ ALEXA 2002, 75.

²⁸ COOPER 2014, 184–203.

műben (a fikciós formák milyenségét tekintve a *Ködképek a kedély láthatárán*al egyetemben), hanem a magyar prózairodalomban is kitüntetett pozíciót foglalhat el.²⁹

2. 2. A GYULAI PÁL MINT DRÁMAI SZERKEZETŰ REGÉNY

A 19. századvégi tragikumelmélet-írók legjelesebbje, Péterfy Jenő a regényíró Keményről szólva azzal a tézismondattal indítja esszéje 4. passzusát, hogy „[i]smert dolog, mennyire drámai érdekűek Kemény regényei.”³⁰ Korábban Gyulai Pál emlékbeszédében kétszer is nyomatékosította ezt a megállapítást, rögzítve a befogadástörténet számára: „Nemcsak legalaposabban értekezett irodalmunkban a tragikumról, hanem regényei egyszersmind a legtragikább magyar regények, tragikaiabbak, mint tragédiáink [...] Kemény a regény formájában tragédiákat írt, s olykor drámaiságban is vetekedett a tragédiaírókkal.”³¹ A tragikum mibenlétét, műfaji hordozójának változásait kutató Péterfy érzékeny, a jellemalkotást a lélektaniség felől megítélő írásának egyik vezérmotívuma végig a Kemény-opus drámaiságának, tragikai jellegének hangsúlyozása. A Kemény-recepció számára magától adódóvá vált tézisre koncentráló, arra koncepciót építő, Péterfy értelmezéséhez hasonló nyomatékú és kifejtettségű írások közül minden bizonnyal Barta János átfogó tanulmánya³², Bényei Péter közelmúltban megjelent monográfiája³³ és Hojdák Gergely blogbejegyzéssé bővített tanulmánya³⁴ vált megkerülhetetlenné a témában. Barta a keményi jellemalkotás nehezen kikezdzhető kategorizálásával, Hojdák a műfaj történeti korszakváltást a korabeli színház történeti, médiatörténeti kontextusba ágyazásával, a tragikum/drámaelméleti polémia vonatkozásainak szem előtt tartásával, Bényei a Kemény-regények drámaiságát és tragikumát széles kritikatörté-

²⁹ MIKÓ 2015.

³⁰ PÉTERFY 1901, I, 128.

³¹ GYULAI 1902, I, 169, 171.; lásd még: „Gyulai Pál alapjában véve egy nagy tragédia regény alakjában” LAJOS 1941; „Ha monologok drámai hőst megteremthetnének, Gyulai Pál volna rá szemem szedett példány.” PÉTERFY 1901, I, 132.

³² BARTA 1987.

³³ BÉNYEI 2007, különösen: 169–317.

³⁴ HOJDÁK 2014, HOJDÁK 2018.

neti kontextusba helyezésével végzett olyan kimerítő munkát, melyek után nehéz újabb eredményeket felmutatni.

A folyamatos és gazdag Kemény-recepcióban tehát nem ismeretlen a kérdéskör; melynek körbejárására vállalkozom, megállapításaimnak nagy része visszhangozni fogja az újabb kutatások észrevételeit, eredményeit. Újdonságot az fog jelenteni, hogy a *Gyulai Pál* mint drámai szerkezetű regény értelmezésekor Kemény műfajteremtő kísérletét az írói munkásság egy bő évtizedének (1845–1857) szem előtt tartásával vizsgálom. Azaz az *Özvegy és leánya* című regényének megírásáig született értekezői, kritikai írásai egy részét műfajelméleti belátásokként értelmezem, olyan teoretikus átgondolásokként, melyek segítik az írói gyakorlat tökéletesítését a két vizsgált regény vonatkozásában. (Az *Özvegy és leánya* interpretációjában is szerepet kap majd az architextuális vizsgálódás.)

A már fentebb jelezett kollázstechnikát szemlélve, ha vizsgáló tekintetünk arra irányítjuk, hogy a prózaepikába miként kerülnek bele eredendően a drámai műnemre jellemzőbb elemek (dramatikus jelenetezés, teatralitás, tragikum, komikum, a tragédia hagyományos szerkezeti kategóriáinak alkalmazása, drámai szerepkörök stb.), akkor nemcsak allegorikus funkciót³⁵ tulajdoníthatunk ennek, hanem egy határozott írói program is kirajzolódik előttünk, melynek kezdőpontja a legtalányosabb, legkevesebb olvasóra számítható *Gyulai Pál*, s megvalósulásának tetőpontja³⁶ a mai napig legolvasottabb Kemény-regény, az *Özvegy és leánya*.³⁷ Ez az írói

³⁵ „[...] az esszéíró által a regény kedvéért az ajtón kidobott dráma/színház az ablakon tér vissza egy tágabb értelemben vett performativitás/teatralitás vonatkozásában. Hiszen éppen a Kemény esszéjében oly kitűnően ábrázolt »kettéhasadt jelölő« alapozza meg a színházi befogadást (a Hamletet játszó színész nem öli meg ténylegesen a Claudiust játszó színészt, csak eljátsszák mindezt...). Ez a teatralitás/performativitás mint a személyiség kifejezhetetlenségének allegóriája kulcsszerepet játszik már a *Gyulai Pál*ban [...]” HOJDÁK 2018.

³⁶ Azért tetőpont, mert a drámai szerkezetű regény mint program darabjai a későbbi nagyregények is (*A rajongók*, *Zord idő*) kevésbé tökéletes alakban. Ezek elemzésére itt most nem vállalkozom.

³⁷ „A közönség »Gyulai Pált« nem nagy tetszéssel fogadta. Valóban e regény elbeszélése vontatott, költőitlen analysis-sel terhelt, szerkezete hibás s általában formátlan, de a kor- és jellemrajz tekintetében rendkívüli tehetséget árul el. [...] Az »Özvegy és leánya« (1855–57) a legjobb szerkezetű magyar regény...” GYULAI 1866, 530.

program nem más, mint Kemény *terminus technicus*ával szólva a „drámai szerkezetű regény” létrehozása³⁸, mely, mint már fentebb jeleztem, műfajtörténeti jelentőséggel bír: egy gyengülő műfaj/műnem/műforma esztétikai értékeit akarja átmenteni, miközben egy erősödő műfaj/műforma magas költségvetési helyét kívánja megteremteni/stabilizálni. Eközben egyúttal egy befogadásesztétikai, olvasásszociológiai tettet is végrehajtani azáltal, hogy a regényolvasást egyre inkább preferáló³⁹ és a színi hatástól befolyásolt befogadót a drámai szerkezettel visszavezeti a drámaolvasáshoz.⁴⁰

Mindezen felül a regény drámához közelítésével olyan differenciapontokat is létrehoz, mely a történelmi regényt különbözteti meg az ugyancsak epikus históriától:

³⁸ Érdekes ugyanakkor, hogy a „drámai szerkezetű” regény fogalmat alig használja, gyakoribb a „drámai szervezet” megnevezés. A drámai szerkezetű regény korabeli poétikája után kutató Bényei így összegzi a műfaji sajátosságokat: „A korabeli értésmód alapján a drámai elemeket ötvöző regény lényeges jellemzői tehát a következők: a szerzői személyesség háttérbe szorulása, tárgyias elbeszélőhelyzet a *történetmondásban*; önelvű világlátás és lélektani motiváció a *jellemek felépítésében*; gyakori jelenetező technika a cselekménybonyolításban, valamint »drámai kényszerű fejlődés« és szigorú ok-okozatiság a *kompozíció* tekintetében, ami természetesen még zavartalanul összeegyeztethető a konstruált életvilág tágasságát kibontó más cselekményalakítási eljárásokkal.” BÉNYEI 2007, 181. [Kiemelés az eredetiben.]

³⁹ „A romantikával elsekélyesedő színházi kultúra, valamint a polgárosodással gyökeresen megváltozó olvasási szokások társadalom- és médiatörténeti folyamatai keretezik a Színművészetünk ügyében központi tézisé, miszerint a regényolvasás térhódítása jelenti a legnagyobb veszélyt a drámai költszetre nézve.” HOJDÁK 2018.

⁴⁰ „Hitem szerint: a regények divatbajotte a dráma-költszetre nézve korszakot – mégpedig szerencsétlent – nyitott meg.” KEMÉNY 1971d, 286.

„A főbb kárt, melyet a regények divatbajotte a drámaköltszetre okozott, s melyet, nézetem szerint, mostani civilizációnk alatt egészen helyreütni aligha lehet, abban találok, hogy a regény a drámától végképp *elvette az olvasóközhöz*.” *Uo.*, 288. [Kiemelés az eredetiben.]

„Nem taglalok tovább, mert úgy hiszem, olvasóim az eddigiekből is láthatják, miként formailag legnehezebb mű a dráma.” *Uo.*, 291–292.

„A dráma az irodalomból száműzetvén, vagy ott csak mint kegyvesztett és mellőzött tengvén, igen megfogható, hogy a színműköltők irányában a színház fontossága emelkedett, s hogy a színész most célnak tekintetik, melyért a darabok készülnek, míg régebben a darab tekintett célnak, melyért a színészek játszanak.” *Uo.*, 301.

A história egy soha be nem végzett egész, mely a múltból a jelenen át a jövőbe szövi magát, s még nagy korszakai sem oly kikerekítettek, mint a teoretikus elmék képzelik, a regénynek ellenben művészileg befejezettnek kell lenni, kiformált mesével, megoldott eszmékkel, célhoz vitt tényekkel, *lepergett szenvedélyekkel és a katasztrófban elmondott költői igazságtétellel*. [...] A história epikai kényelemmel mozog, míg a regényben több drámai gyorsaság kell.⁴¹

Kemény a német romantika műfajjövöztető szándékával kezdi írni a *Gyulai Pált* 1845-ben, mely 1847-ben jelenik meg. Kísérleti regény volta az '50-es évek elején keletkezett elméleti, kritikai írásai felől mutatkozik meg először, majd az 1855–57-es *Özvegy és leánya* tükrében, ahol is a dramatikus tendenciák műimmanensebbek, melynek dramatizáló stratégiája egy homogénebb szövegegész létrehozásában játszik szerepet. A drámai szerkezetű regény szempontjából fontos értekezései (az *Eszmék a regény és a dráma körül* [1853], a *Színművészetünk ügyében* [1853], az *Élet és irodalom* [1852–1853] és a *Szellemi tér* [1853] egyes fejezetei), valamint színírástái (elsősorban a *Manlius Sinister* [1853], annak kéziratosa első verziója: az *Egy római család* [1852], a *Khelionisz* [1854]) kétirányúak, egyfelől betekintést engednek abba, milyen szerzői intenciók mentén születhetett meg a *Gyulai Pál*, másfelől, az első teljes, megjelent regénye írói tapasztalatainak összegzése, továbbgondolása is. Amikor regény és dráma felől gondolkodik ez idő tájt, egyfelől ott van már saját írói praxisa a maga hibáival egyetemben, másfelől a korabeli drámaírói gyakorlat, melyekkel hivatalos drámaírói működése alatt is találkozik, ugyanis 1852-ben elfogadja Festetics Leó felkérését arra, hogy a Nemzeti Színház új drámaírói bizottmányának legyen tagja. A bizottság hárompillérű, a színészet, a színirodalom és a széptan egyenlő arányban képviseltetik, Kemény széptani bíráló lesz, azaz részéről elsősorban a művek esztétikai megítélését várják.⁴²

Az elhibázott, a drámaköltészet esztétikai elvárásainak meg nem felelő színművek egy jól körülhatárolt csoportját képezik számára a regénydramatizációk (pl. Jókai regényének színpadra írt változata). Az *Eszmék a regény és a dráma körül*ben hosszasan

⁴¹ KEMÉNY 1971a, 163–164. [Kiemelés tőlem.]

⁴² Lásd ehhez PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR 1938.

érvel amellett, hogy a regények színpadi művé átírása miért nem szerencsés, s értekezését az egy témát kétszer megírók (eladók) számára írt tanáccsal zárja:

Miután ezen utóbbi divat ellen nálunk sem lehet siker reményével küzdeni – mert ahol pénzünk forog fenn, nehezen kapacitáltatjuk magunkat –, legalább e két úton járó íróinknak ajánlanám, hogy ily célra drámai érdekekkel és szoros drámai egységgel bíró mesét válasszanak maguknak. Aztán tárgyukat előbb dolgozzák ki színművé, s a színműi kidolgozásból készítsék el a regényt, s nem megfordítva.

Mert a színműi szervezetet könnyű a regényben szélesebbé és szabadabbá tenni. Továbbá a színpadon már teljesen indokolt jellemek indokoltak maradnak a regényben is; míg ellenkezőleg – mint fennebb kimutattam – a regény jellemei a dráma számára össze nem vonható részekben nyerik legkétségtelenebb erejüket és sajátságait.⁴³

Jókai *Egy római család* c. színművéről (a *Manlius Sinister* első változatáról) írt bírálata különösen érdekes lehet számunkra, ugyanis az ítésk legfőbb kifogása e darab kapcsán éppen az, hogy nem egy olyan színművet olvas, amelynek tárgya később kidolgozható lenne regénnyé, hanem a regényszerűség annyira uralja a szöveget, hogy nem is tudja drámaként olvasni:

Ő a' nem-drámai mese által, a' czimtól kezdve a' cselekményekig semmiben sem lehetett a' színvilágban.

'S művének nincs valodi alapeszméje, és a' drámai egység helyett inkább csak összefüggő 's egymás utjába lépő történeteket látunk, miként a' regényekben szokás.

[...]

Szóval: a' darab nem is dráma ; de egy dialogizált regény vagy novella.⁴⁴

E bírálat summázata még egy nagyon fontos dolgot enged sejtetni: a dialogizált regény (vagyis a dialógusregény) sem azonos a drámai

⁴³ KEMÉNY 1971b, 212.

⁴⁴ KEMÉNY 1938, 264.

szerkezetű regénnyel. A *Gyulai Pál* épp azt mutatja meg, hogy a Dialogroman mint műfajba integrált műfaj a többi integrált műfaji betét közül akár a regényszerveződés egészét meghatározó lehet,⁴⁵ míg az *Özvegy és leánya* azt, hogy akár teljeséggel ignorálható, s a jelenetezés más módozatával a regény e műfaji hagyománya teljességgel feloldható egy drámai szerkezetű regényben.

A *Gyulai Pál* tipográfiai megoldása, hogy a történetmondás, a cselekményvezetés, a szereplők közötti párbeszéd időről időre drámai formát öltenek. A betétek különböző terjedelműek, változó számú szereplőt színre léptetők, s a regény narrátorának elbeszélése és a szerzői utasítások közötti váltás is több verziót mutat. Az I. rész 2. fejezetében egy 12 jelenetre osztott egyfelvonásos darabban Eleonórán, Zsigmondon és Boldizsáron kívül jóformán mindenki szerepel, aki a regénytörténés szempontjából jelentőséggel bír. A regény narrátora bejelenti a drámai formára váltást („Mi ezentúl következik, azt célszerűnek gondoltuk drámai alakba öltöztetni.”⁴⁶), majd saját hangja feloldódik a szerzői utasításokban, míg a felvonás végén formailag továbbra is egy – tipográfiai is jelzett – szerzői utasításban veszi vissza a regény narrálását. A II. rész 1. fejezetében az olvasót vezető narrátor a szerzői utasításként funkcionáló tömör helyszínleírásával rögtön át is helyezi az olvasót a „drámai alak”-ba, de a kétszereplős (Sofronia és Genga) jelenet végül oda-visszaváltja formailag a drámai dialógust és a narrált párbeszédet. A 10. fejezet végén ismét előre jelzi a formaváltást⁴⁷, s a tizenegyedikben szerzői utasításként kapjuk meg a helyszínleírást, a jelenet idejét s szereplőit. Eleonóra és Barbara dialógusa akkor vált át narrált párbeszéddé, amikor a szomszéd szobából vita hangjai szűrődnek át, majd a tekintetünket mindenhová vezetni képes narrátor átvisz a másik helyiségben zajló párhuzamos jelenetbe, a 12. fejezet éppúgy helyszín-

⁴⁵ A regény olvasási módját befolyásoló dialógusregény mint poétikai-műfaji kód jelentőségéről lásd Szilágyi Márton írását: SZILÁGYI M. 2014a.

⁴⁶ KEMÉNY 2011, I, 20.

⁴⁷ „E megkövült fájdalomnak, mely könnyekké ritkán olvadt, mely viharos kitörésekkel nem enyhíté magát, s mely tétlen elszánással várta az ég védelmét vagy a sors tiprását: rögtön más alakot, új lengületet adott egy véletlen fölvilágosulás, melynek titkához olvasóim a közelebbi szakaszon drámai formába szorított jelenetei által jutandnak.” *Uo.*, 208.

leírással, s a szereplők megnevezésével kezdődik, mint a 11., a rövid dialógus drámai formáról hamar visszavált Genga cselekedetének, érzelmi állapotának narratori (áttételesen hozzáférhető) leírásába. A III. rész 2. fejezetében minden felvezetés nélkül egy igen rövid drámai jelenetkezéssel találkozunk, a formaváltást két majdnem azonos cselekvéssor (hangos olvasás, magában olvasás) egyidejű bemutatásának kényszere indokolja: Báthory Boldizsár levelet kap Prépostvári úrtól, melyet a titkárával olvastat fel, miközben eszébe jut egy másik levél, amelyet Gesztiné küldött neki; míg titkára hangosan olvassa Prépostvári intéseit, Boldizsár magában olvassa házasságtörő szeretője kétségbeesett sorait. Ez az utolsó tipográfiaiailag elkülönített jelenetkezés a *Gyulai Pálban*. (Az *Özvegy és leánya* pedig már teljességgel nélkülözi azt, ez utóbbiban a dramatikus beállítás nyílt narratori bejelentése is csak egyszer fordul elő: „A természettől alkotott ezen kis színpadon, különböző helyzetben és foglalatosság közt találjuk a szerepvivőket.”⁴⁸)

Már a *Gyulai Pálban* is találkozunk olyan dramatikus szöveghelyekkel, kvázi szcenikus beállításokkal, melyek jelöletlen jelenetkezések, de következetes regénypoétikai megoldásként az *Özvegyben* sikerül alkalmaznia. Ezekre a regényrészekre jellemző a tárgyias elbeszélőhelyzet a történetmondásban, a máshol fecsegő, az olvasóknak kiszóló narrátor háttérbe vonul, a szüksézáván deskriptív mondatszerkesztés nyelvileg a szerzői utasításhoz közelít, a szabad függő beszédet, az egyenes beszédet felváltja a tiszta dialógus, a (belső) monológ, egyes kulminációs pontokon akár tiszta szölamokkal vagy épp a szölamok egymásba csúszásával találkozunk.

Ilyen például a *Gyulai Pál* kezdete Kristóf vajda temetési ceremóniájának leírásával, ahol a regény felütése egy pontos szcenárió, leosztott szerepekkel:

[...] A gyász kíséret négy öltre a templomtól megáll.

Rövid szünet és mély csend.

Ekkor előlovagol Gyulai Pál, a templom falán széttöri láncsáját, s innepélyes arccal fordul a gyülekezethez.

⁴⁸ KEMÉNY 1855–57, II, 11.

Másodszor dördül húsz ágyútorok.
 Az egész tömeg leemeli fővegét.
 Gyulai visszalép, és Gálfi János meghajtván a nagy fekete zászlót,
 bevezeti a gyászkíséretet.
 A koporsó a bú-álmányra lőn helyeztetve.
 Zsigmond őfensége és a lengyel követ elfoglalják kijelölt üléseket.
 A halott fejénél hét hamvadó szövétnek, lábainál viszont hét terjeszt
 tömött füstöt és gyér vörös lángot.
 A bú-álmány egyik oldalán ötven szegény jelen meg, durva szőr-
 mezben és égő viaszgyertyákkal, másikon ötven főúr.
 Ők a nép és aristocratia fájaldalmának képviselői.⁴⁹

E jelenetezés különlegességét (s így a regénykezdet erős felütését) az adja, hogy Kemény híven követi Bethlen Farkas históriájának leírását, mely Bethlen István Báthory Kristóf temetése kapcsán tett ceremóniális rendelkezéseket tartalmazza – csakhogy nem a rendelkezés műfaját teremti újra magyar regénynyelven, hanem a rendelkezést mint színre vitt eseményt jeleníti meg.⁵⁰ A gyászmenet szerepvivői (két főrangú úr) között így rögtön nevesítheti a regény címszereplőjét.⁵¹

Dramatizált szituáció Gergely diák és Genga dialógusa és pár-baja is, melyben Gergely folyamatosan a művelt ember szellemi fölényével gúnyolódik színpadias gesztusok kíséretében: Pierro azonosításakor pontosan definiálja a bohóc és fajrokonai közti különbséget⁵², majd javaslatot tesz a bajvívás mímelésére⁵³, s mikor

⁴⁹ KEMÉNY 2011, I, 7–8.

⁵⁰ Lásd: *Wolffgangi de Bethlen* celsissimi principis Transsylvaniáé consilarii intimi, supremi comitis comitatus Albensis, nec non regni cancellarii *História de rebus Transsylvanicis*. Editio secunda. Cibinii. 1782. Tomus II. pag. 459–462.

⁵¹ A história és a regény szövegének összevetéséhez, illetve Gyulai Pál mint történeti személy bemutatásához lásd LOÓSZ 1906.

⁵² „– Tehát a bohócra van szó, kit meg kell különböztetni az olasz arlequinótól és a német Hanswursttól, mert külön egyéniség, mennyiben a bohóc soha színpadra nem lép, míg fajrokonai nagy zajjal csörömpölnek a függönyökön túli világban, hol a költészet addig meredez, és szól rímekben – meg prózában, míg elhitheti, hogy ő az élet képe és a valónak hiteles másolata. –” KEMÉNY 2011, II, 153.

⁵³ „– Pugnare Thracum est, mondja a római költő – válaszolá Gergely – Célszerűbb volna tehát nekünk, kik közül egyik bölcs, másik művész, e tusát szóval, arcjátékokkal és szónoklattal folytatni. –” Uo.

Genga kardot ránt, ironikusan fohászkodik az antik napistenhez⁵⁴, végül egy királydrámákba illő rövidebb monológgal lép le a színről:

– Most először tettem porrá oly lényt, kinek a természet mondá: élj hosszú évekig! Az ajkakon apró férgek fogják magokat kifúrni, s még nagyobbak költenek tojást, alapítanak családfát a szív kamaráiban... Ily különk kockákat vet a szerencse földünknek, mely a lehető világok legrosszabbika, ledér kéjhölgye! – Szegény Genga!... Mit tehetek róla. Ő támadott meg... Bűnoldás nélkül haldokolni keserű lehet, kinek hite van!! – Az én vallásom egy púpos nő, mely meggörbödött, szünetlen a föld göröngyei közt keresvén kincseket. Feje nem nyílik égbe, fürtein nincs csillagkoszorú. Neve: siker e bánatvölgyben, honnan ön, Genga, messze távozott, mert szemei, mint látom, már behunyódtak. Idv a kegyes kimúltaknak, örök csend a kétkedők számára!! –⁵⁵

Tematikusan, metaforikusan, cselekménymeghatározóként, a szereplők ön- és a másik értésében/félreértésében a *Gyulai Pál* szövegvilágában központi jelentőségű maga a színjátszás. A regényben egy teljes professzionális színtársulat szerepel, s egy *Jerikó ostroma* című misztériumjáték válik jelentésformálóvá, kvázi hypotextként működtetve. Báthory Zsigmondról azt tartja a történetírás, hogy kivételes figyelmet szentelt a színjátszásnak, udvarának jellegzetes figurái a mutatványosok s a színészek⁵⁶ így az epikai hitelnek is megfelel a külföldi komédiások szerepeltetése a regényben.

A drámamodellek és a drámai szerepkörök funkcióvizsgálatát elvégző Kucserka Zsófia mutatott rá arra, mely konkrét drámatörténeti figurák finomítják, tökéletesítik a regény alakformálását/

⁵⁴ „– Phoebus Apollon, nem látod-e, mily tusa gerjed egy kecskegyapjú fölött? – Oh, nap, ha éles sugáraid, melyekkel a görögöket megbetegítetted, hiányzanak, vagy a szép nőjű kovácsistennél vannak köszörülés végett, hunyd be most szemeidet, hogy ne lássad az ártatlan tudósnak véromlását! –” Uo.

⁵⁵ Uo., 154.

⁵⁶ „Keménynek tetszetek a komédiások. Tudjuk, hogy Báthory Zsigmond az idealismus nyomása alatt szereti a szépet, a művészt és egész serege színészt és komédiást honosít meg Erdélyben. Ők mulattatják, ők gyönyörködtetik az udvart, színésznők pedig az udvar és a főurak kéjének szolgálatban állnak. E színészeket szerepelteti Kemény az ő Gyulai Páljában.” BODNÁR 1905, 155.

jellemábrázolását, s miért olvasható akár Hamlet-újrairásként a *Gyulai Pál*.⁵⁷

Amennyiben elfogadjuk Kucserka Zsófia olvasási javaslatát, s Hamlet-újrairásként⁵⁸ olvassuk a *Gyulai Pált*, az általa megjelölt azonossági pontokon túl (az irodalmi figurák külső meghatározottságának hasonlósága, a tett elgondolása és a cselekvés közötti hosszas tétovázás, szövegszerű „idézés”, a Gőri és Gőrbei páros mint Rosenkrantz és Guildenstern alteregója), a regény első „drámai alak”-ban elbeszélte részére úgy kell tekintenünk, mint a Hamlet egérfogó-jelenetének variánsára.

A színház a színházban tükörtechnika a shakespeare-i darab csúcspontja, ahol is vándorszínészek játsszák el azt, ami a múltban feltehetően történt, a színpadi fiktív szerepek a dráma szövegvilágának „valós” figuráit mintázzák, Hamlet számára a valóság önnön képének felmutatása cél, bizonyosságszerzés és leleplezés. A *Gyulai Pál* elején egy olyan színpadi jelenetsorban látjuk a társulatot a regény több szereplőjével egyetemben, melyben regénybeli önmagukat alakítják. Ez a „regény a regényben”⁵⁹ dramatizált formában előretaláló *mise en abyme*-ként funkcionál, amennyiben a szereplők közötti viszonyokat felmutatja, és sorsuk előre sejteti.

Amikor pedig a színházi szerzői utasítás és a regény narrátori hangja megkülönböztethetetlenül bejelenti, hogy „[n]éhány perccel később a fejedelem elfoglalja bársonymennyezetű ühlhelyét. A függöny emelkedik, és a »mysterium« elkezdődött”,⁶⁰ két dráma kezdetével kell számolnia a befogadónak, attól függően, hogy a függöny melyik oldalán elhelyezkedő regényfigurák tekintetével

⁵⁷ KUCSERKA 2012, 1226–1227. Ugyanígy tett korábban Bényei Péter, aki egy keresztyén *Médeia* történeteként olvasta az *Özvegy és leányát*. BÉNYEI 2007, 285–296. („*Ki fejté meg a gondviselés talányait?*” *Drámaiság és történelmi regény. Kemény Zsigmond: Özvegy és leánya*)

⁵⁸ Már Loós István „Hamlet-lelkű humanista magyar tudósak” nevezte Gyulai Pált. LOÓS 1906, 15.

⁵⁹ „A színjátzás motívuma a regényben szervesen összekapcsolódik az irodalmi mimézis technikájával, ami folyamatosan »színház a színházban« hatást kelt. A drámai formát a regény mindig az erdélyi udvar által foglalkoztatott külföldi színészek életét bemutató jelenetekben használja, ami viszont amolyan »regény a regényben« hatást kelt.” HOJDÁK 2014, 325.

⁶⁰ KEMÉNY 2011, I, 42.

nézi tovább a történéseket. A regény terét kettéválasztó függöny felhúzásával egyfelől a színpad mögötti térben véget ért 'regény a regényben'-felvonást felváltja a színpadon a *Jerikó ostroma* misztériumjáték, melynek nézője a fejedelem és udvara. Másfelől pedig a színpadon játszó, a függöny mögötti térben korábban regénybeli önmagukat alakítók számára a függöny felvonásával elkezdődik az a misztérium is, melynek egyik szereplője maga a fejedelem lesz, s így a regényben az olvasó előtt kibontakozó dráma prologusa lesz a drámai betét.

A *Jerikó ostroma* viszonyítási ponttá válik a regény folyamán⁶¹, noha magáról a darabról szinte semmit nem tudunk meg, mert a „nagyszerű mysterium” egy az egyben történő leírása a narrátor szerint műfaji korlátokba ütközik: „Sajnálom, hogy e regény terve csak a mutatóványok készülleteire és a színköri függöny felvonaláig engedi olvasóimat elvezetni.”⁶² Továbbá mind e misztérium, mind annak előadói finom ironia tárgyává válnak a narrátor

⁶¹ „De a Szászsebesre vezető út csak néha merült föl, s a láthatár arcán valami sötétebb folt gyaníttatá Péterfalvát, és néhány pásztortűz jelelt tájékozási pontokat azon tér körül, hol Jerikónak ostroma adatott.” KEMÉNY 2011, I, 48.; „– Signor – válaszolta Pierro –, a félreértés, mint Sofronia kisasszony Jerikó ostromában közelebről mondá, hasonlít egy vackorághoz, mely szelíd tőkébe oltva is gyümölcsseiben mindig megtartja fanyar ízét.” I, 106.; „A szászsebesi tér, mely „Jerikó ostroma” óta feledve volt, június 7-én s tehát több mint három héttel ama bonyodalmas nap után, melynek a színpadon kívüli mysteriuma Senno fogságával kezdődött, viszont éledni készül aléltságából, és a közönség rokonszenvét magára vonni akarjai.” II, 100. „Talán még fognak olvasóim emlékezni, hogy a színkörtől nemigen messze, több ács s napszámos fáradozott már Jerikó ostromakor is a vitézi játékokra szánt sorompók s építmények elkészítésével.” Uo.; „Felderült június 11-e, a vitézi játékok napja. – Csaknem oly enyhe volt a lég, mint négy héttel előbb, midőn Jerikó ostroma adaték. –” Uo., II, 183.; „Mert Senno megöletése közbotrányt szült. Az arisztocráciából a jobb kedélyű emberek idegenkedni kezdettek attól, kit aprólékos bosszúból gyilkosnál másnak nem tekinthettek, miután ők csak a maestronak Jerikó ostroma alatt mondott goromba szavait képzeltették az elkövetett bűn egyedüli indokának.” Uo., II, 234.

⁶² Uo., I, 19. Vö.: „Sofronia esetében azonban nem csupán a külső perspektívából azonosítódik a színpadi és világbeli szerep, hanem önrítelizésében sem tudja ezeket szétválasztani. Erre utal legalábbis a Rahab szerepéből a színpadon kívül idézett, s a színészno »valós« helyzetét is kifejező vers” LACZKÓ 2006.

magyarázkodásában⁶³ és abban a gesztusban, hogy a misztérium szöveggönyve helyett egy tizenkét jelenetes felvonás elé állítódik az olvasó. Egyedül a szerepét tükör előtt, majd Cecil társaságában próbáló, a darabban Rahab kéjhölgy szerepét alakító Sofronia monológiából ismerhetünk meg egy töredéket, mely magánbeszédben Rahab kettős érzelmi/érzéki kapcsolatán mereng, s mely szöveg Sofronia számára itt még csak szerep, de a későbbi regénytörténések felől olvasva saját szöveggé is válik:

Melyikért ver szívem? Achán-e vagy Khimat,
Kiért föláldozom hitemet s hazámat?
Kiért dűlnek romba Jerikó falai,
S tűnnek keblemből a jobb érzés romjai?
Habzó vér, küzdő ész fejtsd meg kételyidet:
Szeretsz örjöngőn, de kettőt-e vagy egyet?⁶⁴

Egyébként a színészeket sosem látjuk tényleges darabokban színpadon játszani, a rendezőt rendezni, annál többször olyan szerep-körökben, melyek az ok-okozatiság elvének érvényesülését segítik a kompozícióban. Senno mint politikai üldözött vértanú jelenik meg a börtön színfalain belül,⁶⁵ elfogatása a bonyodalom elindítása, személye és jelentéktelen vétsége a Zsigmond és Boldizsár közötti konfliktus terepévé válik. A színészek megtagadják a játékot, míg karmesterük szabadon nem bocsáttatik, de e fenyegetést nem veszik komolyan az udvarbeliek, „mert ki Zsigmond őfenségét közléről ösmeré, tudta, hogy ő inkább szereti az alakosokat, mint tanácsnokait, a színpadot, mint a hongyűlést, a műlovaglást,

⁶³ „Ez rám nézve kedvetlen körülmény; de némi vigasztalásul szolgál, hogy vitézi játékokat Turpin püspök óta James úrig elegen írtak már le. Továbbá nem akarom olcsárolni Jerikó ostromát; de azt mégis rágalom nélkül állíthatni, hogy a bibliai színművek egész irodalmában egy darab sem versenyezhet Calderon mysteriumaival, noha ezek is – ízlésem szerint – eléggé unalmasak. Végére pedig, az akkori kötél-táncosok- és műlovagokhoz hasonlókat most minden varjúzugban láthat az érdemes közönség, és a szászsebesi zeneversenyekre bizonyosan a világhírű maestrók nem küldöttek el legjobb tanítványaikat.” *Uo.*, I, 19–20.

⁶⁴ *Uo.*, I. 29.

⁶⁵ „Senno tehát a művészek és alakosok által vértanúnak tekintett, ki fején politikai rokonszenvéért az üldöztetés töviskoronáját hordozza.” *Uo.*, I, 54.

mint a katonai szemlét és az élvezeteket, mint a kormányzás gondjait.”⁶⁶ A közvélemény formálásában viszont központi jelentőségűvé lesz ez az esemény, mely a korábban élőködőnek titulált színészekhez – akik a fejedelem pazarló fényűzési hajlamának szimbólumai – való viszonyulást megváltoztatja a Boldizsár-hívek körében, s a vértanúság szerepébe helyezik a maestrót, aki e rátestált tragikai szerepet akaratlanul be is tölti. Genga (Pierro elmondása szerint) rendezői hibák sorát véti.⁶⁷ A zsebtolvajból lett meglopott bajazzo, Pierro szerepkörét pontosítania kell Gergely diáknak, hogy tudja, kiről beszél Genga. A társulat feloszlátásakor Battista, a kötél táncos ítéletet mond a fejedelemségről és a mutatványosok nélküli játékról („Mily barbár ország ez! Hová süllyed a világmysterium kötél tánc és bajazzo nélkül”⁶⁸), majd a többiek sorsán kesereg, akiknek az előadó-művészete beszédhez kötött, így korlátozott, milyen közönség előtt játszhatnak. Cecil, az első énekesnő hezitálás nélkül búcsút mond a művészetnek, mit az elbeszélő azzal magyaráz, hogy a drámán felülkerekedő színi hatás – ami az elbeszélés idején jellemző –, még nem bírt csáberővel az elbeszélt idejében:

A színpad, melyen akkor a legmíveltebb országokat kivéve csak mysteriumok és szent énekek adattak, s melyen a német birodalomban is egy Sachs János sem igen merészelt vidorabb művei tárgyait is a biblián kívül más könyvből keresni, s a dévaj Hanswurst – e theuton arlequino – még kevés zajt ütött nyers, de ép tréfaival, mik később a föléledt drámai irodalomban a legegészségesebb népies elemet vegyítették volna, ha a száraz és pedants Gottsched által idő előtt a művészet köréből nem száműzetének – a színpad, mondom, nem bírhatott még annyi ingerrel, hogy Cecil tőle könnyű szívvel ne távozzék.⁶⁹

⁶⁶ *Uo.*, I, 54–55.

⁶⁷ „s midőn rendező létére egy színművet, melyben az ármánynak kell győzni, némberszerepek nélkül akart előadatni, vagy a fejedelmi udvart színpadnak nem tartotta, vagy kisasszonyainkat zárdaszüzeknek hiszi, kiknek szívökbe szintűgy nem vegyülhet egy kis ördögség, mint a temploménekek közé egy szerelmi dal.” *Uo.*, I, 88.

⁶⁸ *Uo.*, II, 134.

⁶⁹ *Uo.*, II, 79.

Nem úgy a száműzött Sofronia, aki csak rövid időre képes visszavonulni, aki eleinte a Gozzi-típusú félig kidolgozott dráma, félig rögtönzött darabokban „begyes nőket” játszott, majd a Battistával való újabb találkozás után kizárólag bőszerű modorban amazonokat alakít, s e szerepkörváltás teszi lehetővé, hogy „Genga mátkája, ha nem is a legművészebb, de a legdúsabb fizetett színésznővé váljék.”⁷⁰ Az alakítások választásának talánya mögött Sofronia regénybeli figurájának igen prózai motiváltságát sejteti a narrátor:

Igaz-e először, hogy Sofronia azért volt begyes a színpadon, mert azt hitte, hogy a Milánóba nem érkező Genga által rászedetve hívte magát, és másodszor Battista megjelenése óta, azért volt-e ő viszont a színpadon szenvedélyes, dühöngő és bőszerű, mert szerelme Gengához s iszonya mátkája kimúlása iránt végletekre ragadta, kivált midőn dühöngéseit tapsvihar kíséri?⁷¹

Összegezve elmondható, hogy a *Gyulai Pál* úgy építi be a színjátékát, szerepvivést magába – mint visszatérő motívumot, mint a bonyodalmat a katasztrófa felé sodró cselekményelemet –, hogy a színészeket a regény szövegvilágának közönséges szereplőivé teszi, a színpadról áthelyezve őket mellékszereplőknek a történelem nagy színpadára. Ezzel ellentétes megoldást alkalmaz majd Kemény az *Özvegyben*, ahol is a szövegvilág figurái újra (tovább) játsszák az önmaguknak valósággá hazudott darabot, s a történelmi figurák csak mellékszereplői e színjátéknak.

A jelenetezés, a belső monológok gyakorisága, a különféle drámai műfajok szerkezeti egységeinek követése a kompozícióban (a regény öt részre tagolódik, a részek akár a klasszikus, ókori drámák szerkezeti egységeivel [1. alapszituáció, expozíció; 2. bonyodalmak; 3. kibontakozás; 4. tetőpont; 5. végkifejlet] megfeleltethetők), a tragikum és komikum mint esztétikai minőségek és mint affektivitásfajták, a jellemalkotás, az objektivitásra törekvő vagy elhallgató elbeszélői hang meg-megjelenései az elbeszélői nézőpontok között, a drámai allúziók, reminiscenciák, explicit inter-

⁷⁰ *Uo.*, II, 159.

⁷¹ *Uo.*, II, 160.

textusok, a színjátszás színre vitele (akár narrátori reflexiókkal kísérve) mind a drámai szerkezet felépítésében, erősítésében játszanak szerepet Kemény első befejezett regényében éppúgy, mint az *Özvegy és leánya*-ban, ahogy alább látni fogjuk annak sűrű szövésű szöveg-hálójának felfejtésekor.

3. Palimpszeszt-kedély: *Özvegy és leánya*

3. 1. AZ OLVASÁSI STRATÉGIA KIJELÖLÉSE

Már az *Özvegy és leánya* megjelenésekor írt ismertetések⁷² az életmű kiemelkedő alkotásaként üdvözölték a regényt. Greguss Ágost a regénystruktúra, a művészi kivitelezés kiválóságát dicsérte:

[...] szerkezet tekintetében Kemény többi művét mind felülmulja, tartalom és alak tökéletesen egymásba találnek, gondolat és kép, egymást áthatva, teljesen egygyé lesznek, a lélektani feladat megoldása pedig nem írói fejtegetés, elemzés útján – mit az olvasó tán a szerző előbbi munkái után várna – de tisztán cselekvényi mozzanatokban és mozzanatok által van előmozdítva és kifejtve, szóval igazán művésziileg.⁷³

Az 1880-as évektől a pozitívista irodalomkritika jelesei⁷⁴ a feltárás igényével – lemondva az esztétikai értékítéletről – közelítettek a szövegkorpuszhoz (megjelölték Kemény feltételezett forrásait, az azonosságokat és eltéréseket), ám a források használatát funkciójukban nem vizsgálták, így igazából ki is vonták azokat a mű értelmezéséből.

Az első komplexitásra törekvő értelmezés, Papp Ferenc interpretációja, már a 20. század első negyedében születik meg.⁷⁵ Papp

⁷² PN 1855; DANIELIK 1857; DUX 1857; GREGUSS 1857; SZÉKELY 1857; „[...] prózai szépirodalmunkban a forradalom óta ez kétségtelenül a legjelesebb” BH 1857.

⁷³ GREGUSS 1857.

⁷⁴ SZILÁGYI S. 1884; SZÁDECZKY 1897; LOÓSZ 1905; SZINNYEI 1932; SZINNYEI 1935.

⁷⁵ PAPP 1923.

egyrészt „megjósolja” a mű sikerét: „Kemény regénye azonban oly emlékszerű alkotás, mely felülemelkedik saját korának érdeklődésén és komor szépségével *izgató kérdés* marad későbbi korok számára is.”⁷⁶; másrészt a Kemény-életmű fordulópontjaként definiálja⁷⁷ azt, hagyományt teremtve ezzel a majdani értelmezésekhez.⁷⁸

Mindennek ellentmond Keresztury Dezső meglepő – nem tudni igazán, mire alapozott – állítása, mely szerint az *Özvegy és leánya* sohasem számíthatott s nem számíthat széles befogadói bázisra.⁷⁹

A regénynek a Kemény-életmű legjobb darabjaként való interpretálásra is történtek kísérletek.⁸⁰ E „legfelső” hely érvényességét vonja kétségbe Szegedy-Maszák Mihály:

Kiváló irodalomtörténészek estek abba a hibába, hogy a nézőpont-váltásból származó összetettséget, valamely elvont regényszerűség alapján szerkesztetlenségnek vélték, s viszonylag egyszerű felépítése miatt az *Özvegy és leányát* nevezték a szerző legjobb regényének.⁸¹

Ennek megfelelően a '80-as, '90-es évek középiskolai irodalom-oktatásában is *A ködképek a kedély láthatárán* és *A zord idő* kapott teret.⁸² Igaz, az ezredforduló tankönyv-pluralizálódása lehetőséget

⁷⁶ *Uo.*, II, 282–283. [Kiemelés tőlem.]

⁷⁷ „Kemény lángelméje diadalmasan került ki a küzdelemből, de rohamos fejlődésének titka mégis az, hogy a tragikus történeti regényben találta meg azt a műformát, mely költői egyéniségének leginkább megfelelt.” *Uo.*, II, 283.

⁷⁸ Szegedy-Maszák Mihály a romantika meghaladására tett kísérletben, Imre László a műfaji minták módosulásában látja a fordulópontot. SZEGEDY-MASZÁK 1989, 168–195; IMRE 1996, 273–279.

⁷⁹ „A mű, mint az egykori magyar szépirodalom egyik legjelesebb alkotása könyveltetik el, anélkül azonban, hogy alaposan s érdeme szerint megvizsgálatnék. Sorsa később sem igen változik; mint Kemény kitűnő művét emlegetik, a valóságban azonban olvasatlanul áll a könyvespolcokon; sajnos egyre kevesebb könyvtáráin.” KERESZTURY 1970, 218–219.

⁸⁰ GYULAI 1902 és NÉMETH G. 1971.

⁸¹ SZEGEDY-MASZÁK 1978, 16.

⁸² Lásd a Szegedy-Maszák Mihály, Veres András stb. szerkesztésében készült *Irodalom a gimnázium III. osztálya számára* című tankönyvet. (SZEGEDY-MASZÁK et al. 1982.)

adott arra, hogy az *Özveggy és leánya* alternatív kötelező olvasmány⁸³ is lehessen. A nyolcvanas években készült kiváló tévéjáték⁸⁴ „regénypropagandája” ha nem is szélesítette feltétlenül a mű olvasói bázisát, kánonban maradását biztosította.

Megkockáztatom azt a kijelentést, hogy napjainkban – bár statisztikai adatok sohasem készültek róla – még mindig ez a legtöbb olvasóra számító Kemény-regény, talán épp azért, mert a „*viszonylag* egyszerű felépítés” [kiemelés tőlem] kettős olvasási módra ad lehetőséget. A párhuzamosan futó, majd összetalálkozó cselekményvezetés mentén haladva lehetőség nyílik arra, hogy a románcnak induló szövegtől egy tragikus végkifejletű regényhez jusson el az olvasó; vagy a többszöri újraolvasást választva, s az egyszerű felépítés *viszonylagossága*ra helyezve a hangsúlyt felfigyeljen másfajta szövegstruktúrákra is. A második lehetőséget választva az alábbiakban azt fogom bizonyítani, hogy az *Özveggy és leánya* rendkívüli mértékben megszerkesztett, ugyanakkor „csillagokká repesztett szöveg”⁸⁵, mely érdekeltté teheti a ma befogadóját is.

Már az *Özveggy és leánya* „első” olvasásakor feltűnt (noha nem minden esetben tulajdonítottam neki jelentést), hogy számtalan más szöveget hoz játékba a regény, ezért a további újraolvasásokat (közben megismerve a mű fogadtatás- és értelmezéstörténetét) már olyan előfeltevéssel hajtottam végre, hogy a leghatékonyabb intertextuális olvasatot hozzam létre, szövegek többszintű diskurzusaként értelmezzem azt.

A szöveguniverzumok sokaságát (beleértve a szóbeliség műfajait szintűgy) mozgó *Quijote* mint architextus (tematikus, módális, narrációs, topikus, figuraalkotási mintázat) sajátja lesz az *Özveggy és leányának* is (a *Gyulai Pál* esetében ezt – mint láttuk fentebb – Thomas Cooper jelezte). Carlos Moreno Hernández *Un episodio de El Quijote y Cien años de soledad* (*A Quijote egy epi-*

⁸³ Lásd pl. a Mohácsy Károly-féle középiskolai tankönyvet (MOHÁCSY 1993). Valószínűleg ennek a tankönyvnek a hatására is jelent meg újra a regény a *Diákkönyvtár* sorozatban (KEMÉNY 1997).

⁸⁴ *Özveggy és leánya*, tévéfilmsorozat, 1983, rendezte: HORVÁTH Z. Gergely, forgatókönyv: GÖRGEY Gábor, HORVÁTH Z. Gergely

⁸⁵ „[...] az újraolvasás sokszorozza meg a szöveg sokrétűségét és pluralitását” BARTHES 1997, 28.

zódja és a Száz év magány)⁸⁶ című írásában három diskurzustípusra hívja fel a figyelmet, mint amelyek meghatározóak a *Quijoté*-ban: a lovagregények fiktív vagy fantasztikus beszédmódjára, a történelmi és a mitikus beszédmódra. Ezeket a végső soron egyenértékű diskurzustípusokat például az *Özveg és leányában* is megtaláljuk, s épp oly jelentős funkciót töltenek be ott, mint Cervantes regényében.⁸⁷

*

Interpretációm a továbbiakban az *Özveg és leánya* indukálta szövegvilágok vizsgálata köré épül. „*Szövegvilág*” terminus technicus alatt nem egyértelműen azt értem, amit a szegedi szemiotikai iskola dolgozott ki irodalomelméleti rendszerében:

A szöveg által létrehozott világot *szövegvilág*nak nevezzük. A szövegvilág – mint minden lehetséges világ – tényállásokból épül fel: azaz *tárgyakból*, amelyeket különböző *tulajdonságok* határoznak meg, és amelyeket számos reláció kapcsol össze.[...]A szövegvilág tényállásait ismét relációk kötik össze, így a szövegvilág maga is egy komplex tényállás.⁸⁸

Tágabb értelemben fogom használni a fogalmat: szövegvilágunk nevezve bizonyos szövegek (melyek önmagukban is lehetséges világok) egyidejű jelenlétét (komplex tényállások integrációja). Vagyis a regény szövegvilágát további/más szövegvilágok mozaik- vagy puzzle-szerű felépítésében látom: a kirakó egyes elemeit a narrátor, a szereplők és a befogadó (s esetleg az odaértett szerző) szövegismeretei adják. Fontos megjegyezni, hogy gyakorlati módszeremben is eltértem a szegedi szemiotikai iskolától, mikor is nem a valóságra vonatkoztatásból eredő azonosságok és/vagy el-lentétek vizsgálata, s abból származó szabályszerűségek felismerése a célom, hanem a szövegvilágok egymásra vonatkoztatása, párbeszédük, illetve egymás mellett elbeszélésük megfigyelése; számolva azzal, hogy a befogadó világa – lévén nyelvi entitás –

⁸⁶ MORENO HERNÁNDEZ 1997.

⁸⁷ Lásd ehhez a könyv következő fejezetét.

⁸⁸ BERNÁTH 1978, 191.

csakúgy beletartozik a szövegvilágok univerzumába, mint a vizsgált anyag.

Az alábbiakban először kijelölöm a szövegvilágok/szövegek vizsgálati területét, majd ajánlatot teszek az *Özvegy és leánya* által behívott szövegek tipologizálására.

Különbséget kell tenni a befogadó, a szerző, az elbeszélő és a regényfigurák szövegvilága között.⁸⁹ A befogadó szövegvilága a mindenkori tényleges olvasó szövegvilágának függvénye, ezért elvileg végtelen számú szöveg léphet párbeszédbe a regény indukálta szövegekkel, ugyanakkor a tényleges olvasó korlátozza is a szövegek diskurzusát, hisz csak az a szöveg válik a diskurzív folyamat részévé, amelyet megszólít vagy felismer a befogadó. (Ez a hagyomány(ok)ban benne állás reflektáltságának fokától, s az olvasó műveltségi anyagától is függ.) E gondolatmenetből következően végső soron saját szövegvilágommal azonosítom a befogadó szövegvilágát, s annak is csak az az intervalluma érdekes pillanatnyilag, amelyik metszetet alkot a vizsgált szövegkorpusszal.

A biografikus szerző szövegvilágával nem foglalkozom, csak megjegyzem, hogy az *Özvegy és leánya* szerzője „birtokosa” azoknak a szövegeknek, melyeket az elbeszélő, illetve a regényfigurák ismernek, s ezen felül mindazoknak, melyek a mű „regénystruktúráját”, „forrásait”, „genezisést” jelentik.⁹⁰

Az elbeszélő szövegvilága korlátozottabb a szerzőénél, bár a figurák szövegeiről ő is tud. A regényfigurák szövegvilágai behatároltabbak (annyi, amennyit a narrátor, valamint az odaértett szerző tulajdonít nekik, illetve amennyit az olvasó felismer a befogadás során). Kísérletet teszek a szereplők és részben a narrátor szövegvilágának feltárására, annak tudatában, hogy a (re)konst-

⁸⁹ „Intuitíve különbséget tehetünk az elbeszélő (narrátor) világa, az egyes figurák világai és a befogadó világa között. Ebből is kitűnik, hogy a narratív struktúrát a legelvontabb szinten is kommunikációs szinten kell kezelnünk. Az „elbeszélőt” és a „befogadót” természetesen absztrakt szemantikai funkcióknak tekintjük, s nem azonosítjuk a pragmatikai szint „írójával” ill. „olvasójával.” CSURI 1980, 192.

⁹⁰ Érdemes lenne mindazonáltal egyszer a szerzői szövegvilág bizonyos fokú vizsgálatára is kísérletet tenni. Pl. hogyan olvassa egymást *A rajongók*, Kemény tanulmányai, Szalárdi *Síralmas magyar krónikája*, Pálffy Albert: *A szebeni házban* (1853) és Halmágyi Sándor: *Szivek harca* (1855) stb. és az *Özvegy*?

ruált vagy inkább testált szövegvilágok átértelmezhetők, listájuk bizonyára bővíthető.

A műben jelenlévő/megidézett szövegek megnevezésére, tipizálására a következő fogalmakat alkalmazom⁹¹ (részben igazodva a transztextuális eljárások fajtáihoz⁹²): 1. Nyílt szöveg: 1/a hibátlan szöveg, 1/b hiányos szöveg; 2. utalás; 3. hypertextualitás; 4. rejtett szöveg.⁹³

1. Nyílt szövegen a direkt beidézett szövegrészeket értem (pl. a *IX. zsoltár* három versszaka Szenczi Molnár Albert fordításában).

1/a. Hibátlan szövegen a pontosan idézett⁹⁴ textusokat értem. A hibátlan szöveg relevanciája a hiányos szöveggel való opozícióban nyer majd jelentést: pl. „Kiontom te read az én haragomat, az én búsulásomnak tüzet felfútatom tereád, és adlak tégedet goromba férfiaknak kezekbe, kik fő mesterek lesznek a pusztításra.”⁹⁵

1/b. Hiányos szöveg lesz a pontatlanul idézett bibliai részlet, illetve azok a beidézett szövegegységek, melyeknek egész textussá való kiegészítése alátámasztja jelen olvasat végki-fejletét: pl. „»**Én Sáronnak rózsája vagyok és gyöngyvirág. [Mint az lilium az tövisek között, olyan az én jegyesem a leányok között.]**»⁹⁶ Mint az almafa az erdőnek fái között,

⁹¹ Megjegyzés: bizonyos szövegek tartozhatnak az itt bevezetett két vagy több fogalomhoz is egyidejűleg.

⁹² A szoros szövegolvasat során genette-i értelemben használok egyes kategóriákat, mások saját alkotású kategóriákat.

⁹³ Ebbe a kategóriába tartozik például a fentebb már vizsgált architextuális kapcsolati rendszer.

⁹⁴ Eltekintek itt attól, hogy pl. a bibliai idézetek pontossága ab ovo pontatlan, lévén fordítás.

⁹⁵ KEMÉNY 1855–1857, II, 36.

⁹⁶ Kapcsolat zárójellel és félkövér betűkkel emelem ki az *Özvegy és leánya* idézeteiből „kimaradt” részeket. A kimaradt bibliai szövegrészek kiegészítésekor a *Vizsolyi Biblia* hasonmás kiadásának (KÁROLI 1590/1990) használata mellett döntöttem, ugyanis egészen pontosan nehéz lenne megmondani, hogy melyik változatot használhatta Kemény. A regény szövegében igen, de a Károli-féle Bibliában nem szereplő részeket pedig *kurzíválom*. (Ez utóbbi ebben az idézetben nincs.) Ezt az eljárást alkalmazom a későbbiekben is. A könyv főszövegében a könnyebb olvashatóság végett átírtam a Vizsolyi Biblia egyes betűit. Lábjegyzetben közlöm az idézett rész „betűhív” változatát is.

olyan az én szerelmesem az ifjak között. Az ő árnyékában fölette igen kívánok ülni: mert az ő gyümölcse gyönyörűséges az én inyemnek.«”,⁹⁷ illetve pl. az *Egy széphistória az vitéz Franciscórul és az ő feleségéről* 1–14. versszak).

2. Utalás az, amikor valamely műben előforduló nyelvi egység (nem idézett szövegrészlet) más textus(ok) felé nyit. Ez a leggyakrabban előforduló, legtöbb művön kívüli szöveget behívó eljárás, számtalan variációval (pl. szerzővel és/vagy címmel utalás: *Ráskai Gáspár: Vitéz Francisco, Énekek éneke*; mitológiai-bibliai névvel: *Ararát, Saturnus, Bolina*; a hős megnevezésével: *Griseldis, Volter*; a témával: *Balassa Menyhért árultatásáról*; szövegből vett szószerkezettel, szóképpel, szimbólummal: *világ vége, egyiptomi kövér esztendő, a babona hétfejű sárkánya, lator*; stb.)
3. „A hipertextualitás azon (szerkezeti) utalásviszonyt jelenti, amelyben a pretextus egészét érinti az új szöveg egésze (tematikai, szerkezeti, szemiotikai egységként), s így tulajdonképpen tovább- vagy átírja azt.”⁹⁸ Előzetesen itt csak azt a kijelentést kockáztatom meg, hogy az *Özveg és leánya* működtethető hypertextusként, méghozzá kétszeresen is: hypotextusa az *Egy széphistória az vitéz Franciscórul, és az ő feleségéről*, valamint Keresztelő Szent János fejevételének története lesz.
4. Végül rejtett szövegen a műben valójában elhallgatott szövegtudást értem. A szöveget nem mondás, a megértett szöveget tetté átíró magatartás normáját (pl. Mikes Móric és az evangéliumok).

Az *Özveg és leánya* szereplői két nagy szövegvilágcsoporthoz köre szervezhetők, nevezzük ezeket a *világi költészet, lovagepika és antik mitológia*, illetve a *Biblia, egyházi értekezések és a korabeli*

⁹⁷ KEMÉNY 1855–1857, I, 9–10.

„En Saronnac róláia vagyoc, es gyöngy virág.

Mint az lilium az tóuisek között, olyan az én iegyefem az leányoc között.

Mint az álma fa az erdőnec fái között, olyan az én fjerelmefem az iffiac között.

Az ő árnyékában felotte igen kéuánoc ülni, mert az ő gyümölcze gyönyörűféges az én ényémec.” Énekek, 2,1–3.

⁹⁸ KULCSÁR-SZABÓ 1995a, 511.

erdélyi jogrend szólamának. A figurák egyike sem rendelhető tisztán, egyértelműen valamelyik szólamhoz, azt viszont elmondhatjuk róluk, melyik szövegvilágcsoporthatározza meg erőteljesebben az adott hőst, mik azok a szövegvilágok, melyeket az *Özveg és leánya* történetében megél. Egyes regényalakoknak van egy-egy (reflektáltan vagy reflektálatlanul) kitüntetett szövege, mellyel olyannyira azonosítja magát a hős, hogy a szövegmegélés meghatározóvá lesz a regény végkifejletét tekintve. A narrátor a történetmondás folyamán igyekszik igazodni ahhoz, hogy a szereplők éppen milyen szövegektől meghatározva beszélnek, s az utalás típusainak széles spektrumát használva erősíti azok beszédmódját. A narrátor a két fő szólamon kívül más szövegvilágcsoporthat is használ: a krónikák és a drámák világát.

3. 2. VILÁGI KÖLTÉSNET, LOVAGI EPIKA, ANTIK MITOLÓGIA

A narrátornak köszönhetően a befogadó kellőképpen tájékozottá válik az elbeszélő idő irodalmi kánonjáról, olvasási szokásairól, sőt azt is megtudhatja, hogy az elbeszélő idejére a „verses regények” preferenciája erősen csökkent, annyira, hogy az elbeszélő időnként teljes ironiával kezeli. Ez utóbbira legszebb példa Naprádiné ábrándozása: Mihály száműzetés utáni sorsáról oldalakon keresztül olvashatja a befogadó a legképtelenebb kalandorsort⁹⁹, mely a lovagregények parodizált modorában hangzik el. De nemcsak a szereplők kedvelt szövegeit csapja meg az avíttág szele, hanem az általuk követett minták is kérdésessé válnak. A regény szereplői közül néhányan (Sára, János, Naprádiné, Mikes Mihály) egy olyan viselkedési kódexet követnek, melyeknek cselekvésmintái épp érvényüket kezdik veszíteni.¹⁰⁰ Mihály és Judit, illetve Sára és János két külön nemét mutatja e viselkedési kódexhez való igazodásnak, azaz a szövegmegélésnek két fajtájáról beszélhetünk esetükben. Míg az előbbiek merő játéknak, az utóbbiak teljes mélységükben megelégedőknek tartanak bizonyos olvasott cselekvésmintákat.

⁹⁹ KEMÉNY 1855–1857, III, 99–104.

¹⁰⁰ A széphistóriák, lovagregények szerinti életforma anakronisztikusságának jelzésével implicite megidéződik a *Quijote*, de erről a következő fejezetben.

A lovagi epika egyik szokványos motívuma, a leányrablás már a történet ideje alatt is idejétmúlt szokásnak számít, érdemes megfigyelni miként viszonyulnak ehhez a tettmintához a fent említett hősök. Naprádiné a leányrabláson nem lepődik meg, hisz irodalmi kelléktárában ott van az a proairetikus kód¹⁰¹, ami a befogadó számára sejtetésként jelenik meg. „Olvastam én ennél furcsább történetet is.”¹⁰² – mondja, „[s] ha most a névtelen lovag akarna elragadni?”¹⁰³ – kérdi már akkor, mikor még csak fantáziál a nőrablásról, ennek megfelelően az esemény bekövetkeztekor már reflektáltan cselekszik, pontosan tudva, milyen szabályai vannak a leányrablási játéknak:

Judit [...] oly mesés színezetűnek hitte az egész jelenetet, mintha csak egy régi költeményből mulatság végett játszathatnék el, mit a gyilkolóbb természetű fegyverek hiánya is tanúsítani látszott; azonban mégsem mulasztá el néhány erélyes segélykiáltással riogatni vissza a Sárát átölelő merész lovagot.¹⁰⁴

Mikes Mihály és Judit nosztalgikusan emeli piedesztálra a letűnt kort, de már mint csak játékot, mókát tekintik a leányrablást, eljártsszák a szerepet (az „udvarhölgy” és a „csatlós”), de ki-kiesnek az alakításból.

Mikes János és Mihály maga is reflektál arra, „mint megváltott minden”¹⁰⁵, de mivel az előző érárt tartják értéktelítettebbnek, viselkedésmódjukat is annak előírásaihoz igazítják e „mostani romlott világban”¹⁰⁶, ezért tartja János érvényesnek a leányrablást (kiváltképp, mert ahonnan érkezik, még érvényben van e szokás). Mihály meg a letűnő kor igazolását látja János ötletében. Sára és János teljesen azonosulna a forgatókönyvvel, de a véletlen (Sára

¹⁰¹ BARTHES 1997, 33.

¹⁰² „[...] s maholnap Kelemenhez egy vén cigányné fog sompolygani, és tenyeréből annyi szerencsét jósol, ha Sárával titkon megesküszik, hogy a szerelmes ifju *leányrablóvá lesz*, [kiemelés tőlem] s csak az első kereszteléskor kezdjük sejteni, miként a cigányné, ki Sára anyját rászedte, a Sára anyja volt.” KEMÉNY 1855–1857, I, 69.

¹⁰³ *Uo.*, I, 126.

¹⁰⁴ *Uo.*, I, 129.

¹⁰⁵ *Uo.*, I, 20.

¹⁰⁶ *Uo.*, I, 70.

megpillantja János arcát) mindkettőjük számára átértékeli a cselekményt: Sára a bibliai Juditként (legalábbis a narrátor szerint) törrel védekezik elrablója ellen, de mikor felismeri Franciscót, a leányrablásból leányszöktetés lesz, ehhez igazítja viselkedését; János ébredező szerelme („Hisz! szemem előtt volt a szerelem tiszta eszményképe: ez a fölvatás.”¹⁰⁷) pedig ahhoz a felismeréshez vezet el, hogy nem a viselkedési kódexnek megfelelően járt el, hisz „[n]őt csak magunk számára rabolhatunk. A többi a zsoldosok szerepe.”¹⁰⁸

A *világi költészet, lovagepika és antik mitológia* szólamának legjellegzetesebb alakja Naprádiné (a második anya, az anyahelyettes), épp ellenkező póluson áll, mint majd a *Biblia, az egyházi értekezések és a korabeli erdélyi jogrend* szólamát tisztán képviselő Tarnócziné (az anya). Ennek a dichotómiának nagy jelentősége van Sára sorsának alakulásában, mint azt a későbbiekben látni fogjuk.

Naprádiné mindig valamely már ismert szöveghez igazítja a „valóságot”, a már olvasotthoz tetteit. Sárát a görög mitológia makulátlan nőalakjához (Bolina) hasonlítja, s mikor analógiája hibázik, gyorsan más hősnők után kutat:

Judit elméje végig futott a delnőkön, kik a verses regényekben érdekes szerepet játszottak, s majd az egyik, majd a másik nevét ruházá ígöző unokahugára; azonban kénytelen volt bevallani, hogy ez mindeniktől különbözik, egy egészen sajátos példány, és oly tulajdonokkal is bír, melyeket előbb nála kell látni, hogy varázsaikról meggyőzzenek.¹⁰⁹

Leginkább merész hősnők (Clotild, Estrella, Kunigunda, Klárisz) szerepében képzelne el a lányt, akik szerelmükért a legbizarrabb kalandokat is vállalják. Mikes Mihály tetszését például úgy akarja megnyerni, hogy hol Ábrahám pátriárka nejének, hol Sába királynénak öltözik, attól függően, melyik festményre tévedt Mihály úr tekintete, s mikor már végképp nem érti, miként lehetne sze-

¹⁰⁷ Uo., I, 166.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ Uo., I, 81.

rephoz idomítani a valóságot, olvasmányaiba menekülve fordít az eljárás – a valósághoz keres illő szöveget:

[...] a boldog szerelemről irt verses munkákat ritkábban olvasta, s egész éjeken át oly szomorú történeteket tanult be könyvnélkül, melyekben a kegyetlen lovagok halálra keserítették szerelmeseiket, s csak akkor vették észre, hogy hibát követtek el, midőn már késő volt.¹¹⁰

Naprádiné hasonuláskényszere jelmeztárrá alakítja át Sára ruhátárát is, míg Judit Delilának öltözik, Sára Jeftát, Clorindát, Morgana tündért, Semiramist alakítja, „s a költők több más kecses alakjai sem maradtak ki a játékból.”¹¹¹ A megírt világok valóság-referenciával bírnak Naprádiné számára; Babszem Jankó, a fél-szemű óriás, Tündér Ilona, a szaracénok, a keresztes vitézek, harem-hölgyek, Bolina stb. mind-mind „elvitathatlan valósággá incselgé magát”.¹¹² Még legsötétebb sejtését is rögtön irodalmiasítja:

Mégis rettenetes nap a mai! Hasonlóról mondá a költő: hogy sárkány-fogakat vet az eseményeket termő barázdákba, s a bűn és büntetés aratását készíti elő.¹¹³

Naprádiné mégsem naiv befogadó, még akkor sem, ha a helyzeteket, cselekedeteket, jellemeket stb. az (írott és tágabb értelemben vett kulturális) hagyományból vettekhez akarja igazítani. Mindig tudatában van, hogy a szöveg „csak” szöveg, sőt hogy a világ „csak” szöveg, egy lehetséges világ a többi közt. Számára még az ellentmondó szövegek közötti átjárhatóság is – épp azért, mert nem éli meg az alkalmazott szerepeket teljes mélységükben – lehetséges. A fentebb már említett versesregény-kelléktár szerint képzeletben megélt kalandok befejezése is azt igazolja, hogy végső soron csak szövegváltsárról van szó esetében:

¹¹⁰ *Uo.*, 1, 68.

¹¹¹ *Uo.*, 1, 106.

¹¹² *Uo.*, 1, 79.

¹¹³ *Uo.*, 1, 151.

A bölcs fejedelem hallván, hogy a híres Amadis és Lancelott is a lovagok között van, igennel felelt. A házaspár tehát szerencsésen megérkezett Debrőre.

– De miért éppen Debrőre? kérdé magát a divánon ülve Judit.

– Mert – válaszolá szintén maga – ily kalandori élet után, milyen a miénk volt, le kell a világról mondanunk. A háztűzhely igen köznapi tárgy ugyan; de akkor a legkedvesebb költészetté válhatik, ha az egy regény befejezése, s ha a zivatar utáni kikötő.¹¹⁴

Miután megtudja Mihály valós sorsát, egyszerűen a korszellem változására fogva konstatálja annak „próza”-ságát: „A lovagias kor fogyatékán van, [panaszolja Sárának] ritka férfi hasonlít azokhoz, kikről anyádnak távolléte alatt annyi szép mesét olvastunk.”¹¹⁵

Míg Naprádiné magát Mihállyal egy verses regényben képzelel el, egy másik jelenetben a narrátor egy molière-i darab szituációjába helyezi Haller Péterrel. Dialógusukban a szereplők monologikus színpadi „félre” mondatait (hogy az olvasó „hallhassa” a beszélő belső magánbeszédét) zárójelben olvashatjuk, amíg az őszinte beszéd lehetőségében fel nem oldódik a kölcsönös bizalmatlanságtól feszült szituáció:

– De ha kegyednek szüksége volna egy barátira, ki örömmel ajánlaná föl befolyását Tarnóczinénál és a fejedelemnél: akkor, kíséretemet előreküldvén, szerencsésnek tartanám magamat ön parancsait itt elfogadni.

(Szinlelt-e, vagy őszintén szólt? Ugy tetszik, arcának gyanús kifejezése van.) Uram! ön rendkívül lekötelez, de nem bírnám elhatározni, hogy e perczben minő szívességeért tudjak esdekelni. (Szent ég! Ha ő utánam indul el, látni fogja, hogy Sára nélkül megyek. Ha pedig én várom be mint háziasszony az ő indulását, szintén minden gyanuját bizonyyultnak hiszi.)

– Asszonyom, szólt Péter kedvetlenül, sejtelmeim sugták, hogy e háznál valami kivételesnek kellett történni.

– De éppen a kivételes az, válaszolá Judit, mely minden lovagnál leginkább számít kiméltre.

¹¹⁴ *Uo.*, III, 104–105.

¹¹⁵ *Uo.*, III, 111.

(Minő büszke, minő önérzetdús visszautasítás! Nem, nem, ez derék nő, kit csak a romlott indulat merne gyanuba venni.) Asszonyom, mondá Péter emeltebb hangon, ön tegnap este emlité, hogy Sára hugom, anyja ellenére, szenvedélyesen szeret. A szerelemnek rendszerint a szülék tilalma ad mélységet s tartósságot. Általában érzéseinknek emlős dajkái az akadályok. Szívünket a korlátok, melyek szoritják, csak erősödik.

– Ah! sohajtá Judit aggódva. (Oly szépen kezd beszélni, hogy arca fiatalodik. Tán nem akar botrányt: fontolgatta ismét Hallerra szegzett szemekkel.)

[...]

[...]

[...]

(Ah! Most csap le a villám.) Önnek? kérdé Judit roszul színlelt csodálkozással. S elfogadta az ajánlatot?

– Nem utasítottam vissza. De az éjjel elhatározám, hogy minden befolyással törekedni fogok Sára kezét annak szerezni meg, kit szíve választott.

– Hihetek-e szavainak? kiáltá Judit bámulva.

– Kétszínű, álnok embernek nézek-e ki?¹¹⁶

Aztán a regény folyamán az is kiderül, hogy az oly gyakran teatrális Naprádiné nemcsak a szöveg váltásra, hanem a férfiideál lecserélésére is képes. Ezek után nincs semmi meglepő abban sem, hogy a narrátor az epilógusban megemlíti annak lehetőségét, hogy Judit végül Haller Péterhez ment nőül. Naprádiné – bár rendkívül érzékeny nő – nem válhat tragikus figurává, mert az őt meghatározó szövegvilág azt nem engedi meg.¹¹⁷

E jelenet ugyanakkor arra is rámutat, hogy a regény (akárcsak a *Gyulai Pál*) tele van olyan drámapoétikai kódokkal, melyek több műfaji mintázatot mozgatnak a percepció során, a jellemalkotások pedig ismerős drámai szerepköröket idéznek meg. Az *Özveg*y a görög sorstragédiák, a romantikus végzetdrámák mintázatát

¹¹⁶ KEMÉNY 1855–57, I, 218–221.

¹¹⁷ Ez teljesen összhangban van azzal, amit Barta János a gyermekkedélyekről ír a *Sorsok és válságok Kemény Zsigmond tragikus emberalakjaiban* (BARTA 1987).

követi,¹¹⁸ mégpedig úgy, hogy a regény modalitáscezurájáig a sors-tragédia-szerkezet a molière-i és shakespeare-i vígjáték (a *com-media dell'arte*, a *farce*) hatásának takarásába kerül. Így érthető, hogy az „öreg kérő” figurájából miért mozdul el Haller alakja egészen a szereplő és az elbeszélői hang egybecsúszásáig a tragédia csúcspontján a kommosz-szerű jelenetben. A színpadi beállításban Sára holttestére borul Haller, míg a cselédség alkotja a kart (maga a narrátor nevezi így), Tarnócziné halálában is megátkozva lányát, a kar ítéletet mond, az anyai átok valóban elhangzott-ságán tűnődik Haller, de belső beszéde teljesen jelöletlen marad, az egyértelműen narrátori mondatok és az egyes szám első személyű hang közötti mondatok a szólamok felcserélhetőségét sejteti:

Haller Pétert az átok és a zaj a földről fölemelte. Keresé szemeivel napját; de nem látá sehol. A valóság és álom bőszerűletéből fogamzott-e az ádáz jelenet, mely ördögi képleteivel fél-öntudata előtt vonult el? Körülhordá tekintetét. Néhány cseléd a szobában volt; a többi már kívül. Nem, nem átkozhatta meg halottágyán őt az anya! Oly szívet, mely erre képes volna, a jó Isten keze nem alkothattott. Engem egy rossz lélek kísértett meg ez álomlátással! Oh, Sárám, Sárám! miért éltelek túl! Ki fejt meg a gondviselés talányait?

Haller halt nője elé borúlt, megcsókolta a hideg ajkakat, s akart volna imádkozni.¹¹⁹

Ez a jelenet megerősíti a befogadót abban, hogy a görög sorstragédiák szerkezeti sémája és szerepkörei szerint is olvasható a regény, vagy épp e jelenet készíti arra, hogy újraértelmezze a románcos történetként induló szöveg regényépítkezését.

¹¹⁸ „Ami tehát egyenetlenségnek, művészi átgondolatlanságnak látszhatik (az egységes, harmonikus elbeszélő modor hiánya), azaz *Özveggy és leánya*-ban nemcsak egy sajátos életrajzi és világképi fordulattal magyarázható összetettség, hanem a különmemű műfaji mintákhoz (előbb Scotthoz, Dickenshez, Thackeray-hez, utóbb Shakespeare-hez, a görög s a romantikus végzetdrámához) kapcsolódó megváltozása elbeszélői magatartásnak és értékelésnek.” IMRE 1996, 279. (*A műfaji minták módosulása [Elbeszélői magatartás és értékelés az Özveggy és leánya-ban]*)

¹¹⁹ *Uo.*, III, 265–266.

Míg Naprádiné a szöveggént értelmezett világok közötti átjárhatóságot éli meg, Mikes Mihály a kultúrák sokszínűségét preferálja. Ezt jelzi például az is, hogy milyen könnyen igazodik a váratlan helyzetekhez (nagyon gyorsan meg tud felelni a Lupuj udvarában élő szokásoknak), vagy lakóházának berendezése, ahol is a tárgyak egy kis multikulturális térre berendezései lesznek („a törpe divánok Keletet, az egyenes hátú zselyeszékek Nyugatot képviselték”, „damaszki cső és görbe szablya”, „toledoi kardaczélok”, „német páncél”, „ó-bizánsi s uj ágostai képtömbek”-kel kiveret serlegek, római kori mell- és karkövek stb.¹²⁰). Legfeltettebb kincse egy gyűrű, mit épp Naprádiné egykori férjétől kapott:

amethistjára titkos jegyek voltak vésve, melyeknek elolvasásával szellemeket lehetne idézni, csak hogy fájdalom! elolvasni még az öreg Biszterfeld sem tudja, s a szíriai tudós doktorokon kívül más soha sem fogja.¹²¹

Mihály bízik abban, hogy a rejtélyes írás olvashatóvá válhat egyszer. E gyűrű hasonmása lesz a fejedelem gyűrűjének (s a Francisco-történet gyűrűjének), s a befogadó – Mihályhoz hasonlóan –, reménykedhet abban, hogy a titokzatos idegenhez került zálog jelértéke a történet végén felfedi értelmét.

A világi epika szolámának van egy kitüntetett, – mondjuk így – központi szövege, a *Vitéz Francisco*, mely egy összetett intertextuális játék része lesz. A rövidített cím nemcsak Ráskai Gáspár művére (*Egy széphistória az vitéz Franciscóról és az ő feleségéről*), hanem feltételezett szövegváltozataira is utal. A teremtett olvasó szövegmemorizálásában a textus elvárása szerint ott van Ráskai széphistóriája. A 16. századi ének egy vándortémát dolgoz fel, ezzel automatikusan behív minden olyan történetet, ahol a *Vitéz Francisco* motívumai jelen vannak.¹²²

¹²⁰ KEMÉNY 1855–1857, I, 31.

¹²¹ *Uo.*, I, 32.

¹²² „Azt, hogy az egész história merőben az ő csinálmanya volna, nem hihetjük. Ellene mond ennek a föltevésnek a monda magva is, mely ősidőtől fogva majd minden nép költészetében megfogant s szép virágot hajtott. A hű nő, már a hindu mondákban is (Yogananda királyról, feleségéről és Vararrukhi brahmanról szóló elbeszélésében) férfi ruhát öltve keresi föl férjét, a kivel a nélkül ta-

A szövegváltozatok lehetőséget nyújtanak arra, hogy az *Özveg és leánya* maga is rájátszson a Ráskai-féle elbeszélő költeményre: a narrátor és a regény egyes szereplői eltérő szövegtudással vannak felruházva, valamint a szövegkorpusz némely eleme egy rejtett hypertextust hoz létre; jelen befogadót ezzel pedig arra jogosítja fel, hogy a regényben működő szövegvilágok vizsgálatakor kitüntetett pozíciót tulajdonítson ennek, s a (de)formált szöveg jelenlétét funkciójában vizsgálja.

A történetbefogadó a narrátortól kap információt a szöveg léteiről: konkrétan megnevezi a széphistóriát („Megtalálá a »Vitéz Francisco« regényes történetét, melyet a híres Vasfay [sic!]”¹²³ Gáspár szerzett”¹²⁴), utalást tesz a korabeli szövegkultúra létmódjára („s várról várra utazván, a szép delnőknek czitera mellett énekelt”¹²⁵), és a korabeli befogadó elvárásai horizontjában kánonműként határozza meg a *Vitéz Franciscót* („Sok könnynek kellett folyni e költő érzékeny műve miatt, különben a házaló dalárok nem nyerték volna az újabb versírók által utasításul, hogy előadásaikban Francisco nótájához tartsák magukat.”¹²⁶). Az elbeszélő a továbbiakban elmondja a széphistória cselekményét, a prózai összefoglalás mintegy *mise en abyme*-ként funkcionál, középen egy szoros értelemben vett intertextuális utalással (szó szerint idézi Ráskai művének egy versszakát). A narrátor (meg)idézési technikája egyúttal interpretálja is a pretextust, vagyis metatextuális viszonyt létesít az alapszöveggel.

lálkozik, hogy az őt fölismerné, míg maga nem ismerteti meg vele magát. (*Somadeva* I. 36.) Boccaccio-nak már Toldy által idézett elbeszélésében (2.9.) szintén találkozunk vele; der Pfiffigste című német népmesében (*Wolf, Deutsche Hausmärchen*. 1851. 355. l.) Campbell, Gael népmeséiben (18. sz. a.); új görög népdalban (Mavrianos és a király); valamint olasz, franczia, számos német, svéd, dán, norvég, oláh népmesében, francia, angol elbeszélésekben és Shakespeare *Cymbaline*-jében. Mindezek egybevetése olvasható: *Simrock, Die Quellen des Shakespeare* 2. Aufl. 257-288. l. – *Dunlop-Liebrecht, Gesch. d. Prosadichtungen* 224. l. – *Reinhold Köhler, Benfey's orient und Occident*. II. 314. l. – *Liebrecht, Zur Volkskunde* 189. l. – *Hagen, Gesammtabentheuer* 68. – *Heinrich Gusztáv, Philol. Közl.* III. 100. l. és Boccaccio élete és művei 220–225. l.” (SZILÁDY 1898, 61.)

¹²³ A későbbi kiadások ezt Ráskai Gáspárra módosítják.

¹²⁴ KEMÉNY 1855–1857, I, 96.

¹²⁵ Uo.

¹²⁶ Uo.

A *Vitéz Francisco* Tarnóczy Sára világának alaptextusa. Kitüntetett pozícióját, superlativusokban kifejezhető esztétikai értékét más – a korban kánonműként ható – szövegekkel összevetve alakítja ki, a dramatizált változatot például sokkal szebbnek tartja a *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról* című drámánál. Az is kiderül, hogy Sára elutasítja Volter és Griseldis történetét (Istvánfi Pál: *Historia regis Volter*), mert alkatával ellentétesnek ismeri fel Griseldis alakját, az nem szolgálhat mintaként számára, nem erősítheti önértését – hisz Griseldis Sára interpretációjában önértés nélküli lény.

A hősnő számára legalább négy létmóddal bír a *Vitéz Francisco*: teljes szöveggént, elhallgatott szöveggént, hiányos szöveggént, dramatizált szöveggént (vagyis egyfajta hypertextusként). Tarnóczy Sára szövegtudásáról/interpretációjáról részben az elbeszélő értesít:

Sára, a nagynéne csodálkozására, fölnyitás nélkül szavalá Zebernik urának, a hős Franciscónak történetét, azon jelenettől kezdve, midőn Béla király által Budára hivatik, hogy a nagy ünnepélylyel tartandó vitézi játékokban részt vegyen.¹²⁷

Az idézett mondat arra figyelmeztet, hogy a lány szövegtudása hiányos, ha a Ráskai-féle változatot vesszük. A későbbiekben maga a hősnő mintha módosítaná ezt, ám az „akár végig elmondom”- kijelentés éppúgy vonatkozhat arra, hogy az idézett jelenettől kezdve a végéig, miként arra, hogy az egész a „verses regény”-t tudja.

Az „azon jelenettől kezdve” utalás határozottan kijelöli, mely rész marad ki Sára történetmondásából és a narrátoréból, ez utóbbi sem pótolja a szövegelőzményt, merőben a regényhős előadásához igazodik. Az elhallgatott szövegrész az *Egy szép história az vitéz Franciscóról és az ő feleségéről*nek első tizennégy versszak, melyből a 12–14. strófa a történet expozíciójaként funkcionál, a megelőző részek pedig a témamegjelölést, illetve az elbeszélő intencióját ölelik magukba. A beszélő irányt ad a (korabeli hallgató) befogadó szövegértelmezésének – Vitéz Francisco története

¹²⁷ *Uo.*, I, 96–97.

az asszonyi hűség, a forgandó szerencse, s legfőképp az isteni gondviselés és kegyelem példázataként olvasandó:

Nem volt soha senki oly bölcs ő magátul,
Hogy ki nem csalatott valahon dolgában,
Jelesben ki elhitte magát dolgaiban,
Hanem ki követte magát dolgaiban.

Bízzék csak korosként Isten kegyelmében,
És nem ejti magát semmi kevélségben,
Ki korosként vagyon oly nagy reménységben,
Hogy Isten nem hagyja semmi szükségében.

Azért ha történik néha oly eseti,
Valami dolgából néki megcsalatni,
Minem kell embernek ottan kételkedni,
Hogy ő teremptője gondját nem viseli.

Nem hiszek ég alatt oly nyomorúlt embert,
Kinek az úristen segedelme nem lőtt,
Csak ki megesmerte magához térését,
Mert minden igyében ő ad segítséget.¹²⁸

A példázat e hármas strukturáltsága az *Özvegyben* is jelen van. A rossz és jó szerencse váltakozása leginkább a Mikesek sorsában érhető tetten, az asszonyi hűség Sára szerepköréhez tartozik, a kegyelem pedig mint kulcsmotívum legtöbbször – akárcsak itt – az elhallgatott és/vagy hiányos szövegekben, jelen nem létével szólal meg.

Az elhallgatott textus (1–14. strófa) két mozzanattal árnyalja Tarnóczi Sára szerepkörét, jellemét, önértését. Az egyik: a *Vitéz Francisco* műfajilag egyaránt kapcsolódik a lovagi kalandregényhez és a vallásos históriás énekhez. Sára a széphistória előadásakor épp azt a részt hagyja el, amely ez utóbbival való rokonságra egyértelműen utal (bibliai példázatosság az isteni gondviselésről és kegyelemről), s ami értelemszerűen átvinné már az őt meghatározó másik szövegvilághoz (vallásos írások). A preferálás gesz-

¹²⁸ RÁSKAI 1898, 34.

tusát alátámasztja az elbeszélő több helyen is: pl. „Sára szeretett volna táncolni, a vitézi játékokon jelen lenni, és Mózes öt könyvéből, Ruth asszonyból s Habakuk profétából valamivel kevesebbet olvasni.”¹²⁹ A másik: a témakijelölésben többek között azzal találkozunk, hogy a mű példa „[És] ő szerelmének nagy titkolásáról.”¹³⁰ Ez az elhallgatott sor (igaz, az eredeti szövegben ez a feleségre vonatkozik, de mindenképpen a Francisco iránti szerelem eltitkolásáról szól), éppúgy kijelöli Sára szerepét (hűség és titoktartás), mint Franciscónak az apródhoz intézett azon sorai, melyeket az elbeszélő a történetmondás közepén – nem véletlenül – nyíltan idéz.

A hiányos szöveg létére a rövidített paratextus hívja fel a figyelmet. Az eredeti cím (*Egy szép história az vitéz Franciscórul és az ő feleségéről*) lerövidítésének a praktikus szemponton kívül (egyszerű használat) többletjelentést is adhatunk, ha Sára hipotetikus interpretációját követjük. A cím (paratextus) előfeltevéseket kelt a befogadóban a szöveg egészét illetően. Jelen esetben a hosszú változat két szereplőt jelöl meg: első helyen egy Francisco nevű ifjú vitézt, akinek tetteiről várnánk beszédet, másodsorban a hitvesét. A széphistória elsődleges cselekvő hőse valójában a feleség: személyével kérkedik férje, ő lesz egy hűtlenségi vád pereltje, egy ármány áldozata, s az igazság bajnoka, amikor Francisco cselekvésképtelenségével szemben megoldást keres az ármánykodás leleplezésére. Az elliptikus cím „elfeledkezik” a feleségről, ám így válik reálissá Sára számára a mű (a hiányos szöveg), amelyben a férfi főszereplőn van a kizárólagos hangsúly.

Sára Bethlen Istvánné udvarában megismerkedett a tánccal, a világi költészettel, lovagi epikával, s egy olyan értelmezői közösség tagjaként nevelkedett, melynek említése mások számára is sokat elárul műveltségéről.¹³¹ Bethlen Istvánné udvarában nem találkoztunk mecenált színtársulattal, de az udvari színjátszás szokásával igen. A *Vitéz Francisco* dramatizált változatát nem ismerjük, és magát az előadást sem láttatja velünk a regény, de a Sára és

¹²⁹ KEMÉNY 1855–1857, I, 8.

¹³⁰ RÁSKAI 1898, 35.

¹³¹ Vö.: „S műveltsége? tudakolta János. – Bethlen Istvánné udvarában serdült fel: válaszolá Mihály spartai rövidséggel.” (Uo., I, 47.)

Naprádiné között zajló dialógusból megtudjuk, hogy a lány nem csupán Ráskai széphistóriáját, hanem annak egy dramatizált szövegváltozatát is ismeri. („[...] Bethlen Istvánné iródiákja a történetből színművet készített”,¹³² hasonlatosat a *Comoedia a Balassa Menyhárt árultatásáról*hoz. Sára a teljes dialogizált szöveget ismeri, továbbá ismerteti a szerepvivőket (Loránt Szécsi Mária, Kassander a huszti vitéz várnagy, ő maga az apród, Francisco pedig egy titokzatos ismeretlen férfi), s utal a valóság illúzióját keltő mimetikus előadásmódra, a művészi hatás alá került naiv befogadói közönségre.¹³³

Tarnócziné azzal, hogy Naprádinéra bízsa lányát, szabad utat nyit a szövegemlékezetnek. Naprádiné megjelenése kitágítja a lehetséges világok térénümát Sára számára, valami már valaha ismert nyílik meg újra előtte, a lány szövegemlékezete a „második anya” (anyja helyett anyja) jelenlététől kezdve aktivizálódik és aktualizálódik. A narrátor meglepő metaforikát használ az egyházi s világi könyvek egymáshoz való viszonyának kifejezésére:

[m]lintha Éva anyánk legcsábitóbb leányai simultak volna rideg erkölcsbirák és színműtató farizéusok oldalbordáihoz, hogy addig incelegjenek, míg mindenik tánczolni, cziterázni és zsolozsma helyett egy pajkos szerelmi dalt fog énekelni.¹³⁴

E szövegrész nyilvánvalóvá teszi, hogy Tarnócziné olvasatában Heródiás leányainak világába tartoznak az effajta olvasmányok. Ám hiába égette el Rebekka a könyveket, miket Sára Bethlen Istvánné udvarából hozott haza, mert lánya fejből tudja a *Vitéz Franciscót*. Az elégetés gesztusa feledteti Tarnóczinéval (ám az elbeszélővel nem), hogy a szövegek nemcsak papíron élnek, s a szövegek sosem égnék el. Ráadásul a mű Naprádiné jóvoltából könyvformájában is újjászületik Sára számára. Az özvegy igyeke-

¹³² KEMÉNY 1855–1857, I, 100.

¹³³ „Mi pedig régi czifra ruhákat vettünk magunkra, s a cselédekkel, kik játékunkat nézték, majdnem elhittettük, hogy az egész velünk történik. Némelyik Joránon [a későbbi kiadásokban: Loránt] könyezett; mások szerették volna Kassandért megverni, s tán teszik is, ha nem tudják, hogy a huszti vitéz várnaggyal gyűl meg a bajok.” Uo.

¹³⁴ Uo., I, 94–95.

zetének – törölni mindent, ami nem kanonizált Írás – hiába-valósága egyértelművé válik:

Minden elhamvasztott könyv helyett legalább tíz egyházi értekezést és prédikációt kellett Sárának elolvasni, s ráadásul még a Tarnócziak- s Napradiakkal rokonságban levő családok nevezetes pöreinek történetét is édes mamája élő előadásából igen gyakran tanulmányozhatta: csak hogy a szegény gyerekek, mint látszott, nem sok emlékezőtehetsége volt e komoly és szükséges dolgok megtartására; míg ellenben a verses regény tiltott sorai, gyakran oly olvashatóan lebegtek szeme előtt, mintha lenyomtatva volnának. Még a kezdőbetűk czirádái is ott voltak a levegőben, s vigyorgó tekintettel erősíték, hogy nem haltak meg, nem égtek el.¹³⁵

A leány a dramatizált széphistória és a többi olvasmány – melyeknek tartalma „többnyire világi érzésekre és történetekre vonatkozik”¹³⁶ – hatása szerint cselekszik, teljesen reflektálatlanul, naiv befogadóként (szemben Naprádinéval), ezért válik számára végzetesen komollyá a történés.

A *Vitéz Francisco* történetében Loránt kis apródja eredendően Franciscót szolgálta, s miután hírül vitte a vitéz bujdosását s annak okát, az asszony ugyanazzal a szereppel (fiaként tekintett hűséges titkos) ruházta fel, mint ura. Sára a regénytörténés folyamán fokozatosan esik ki szerepéből, s alakítása minél kevésbé tud megfelelni az apród jellemének (és az elhallgatott szövegrészben említett feleség példájának), annál közelebb sodródik a tragédiához. Először csak álmában árulja el titkát (másba szerelmes, nem Kelemenbe), aztán Naprádinét teszi bizalmasává: nem tartja Kelemen regehősnek, ez épp elég ahhoz, hogy ne érezzen iránta szerelmet, csak tiszteletet szemben a lovagdrámába beugró (vagy inkább abból kilépő?) ismeretlennel. Naprádinétől előbb Mikes Mihály, később Haller Péter is tudomást szerez a titok létezéséről, s ezzel körülbelül egy időben Sára először adja ki magát Mikes János előtt, s közli Kelemennel és Mikes Zsigmonddal, hogy mást szeret.

¹³⁵ *Uo.*, I, 93–94.

¹³⁶ *Uo.*, I, 95.

Az elbeszélő előkészíti Kelemen és János összetéveszthetőségének lehetőségét. János névtelen lovagként jelenik meg a második fejezetben, kilétét a várkastély szolgái szcenikusan beállított jelenetben találgatják. Előbb a népi hiedelemvilág alakjának gondolják, a hetedik fiúnak, aki teliholdkor született, s kinek a lova is „tátos”, majd valami címet viselő személyként (legyen bár idegen nemzetiségbeli, vagy maga a fejedelem), de mindenképpen veszedelmet hozónak. János személye már az első beállításban is rejtély, s ez a mű végéig megmarad: összetévesztése Kelemennel; Judit a leányrablás után a kesergő trubadúr szerepében képzel el a névtelen lovagot (ekkor még nem sejtí, hogy épp ő volt a rabló); összeegyeztethetelensége Franciscóval; Naprádiné nem tudja, csak sejtí, ki a Mikes Mihályról hírt hozó névtelen látogató; a narrátor lebegtetí, ki halt meg a párviadalban, illetve ki a sebesülten fekvő ismeretlen; a mű végén is találunk utalást a két testvér hasonlóságára; az epilógusban elbeszélí sorsa is kételyeket ébreszt. Az exponált szerepek mindkét irányában van némi igazság: János mint hetedik fiúnak képzelí figura végső soron csak kegyelmet kaphat a fejedelemtől¹³⁷, ugyanakkor megjelenése indít el minden „rosszat” Szentléleken. János maga is abban a meggyőződésben van, hogy Sára Kelemennek hiszi. Hogy Sára miért nem látja meg a két testvér hasonló vonásait, hogy miért elég neki egyetlen rövid pillantás a holdfényben a lovag felismerésére, s miért érthetetlen számára, hogy a Mikes-várba került, egészen egyszerű: Sára Vitéz Franciscóba szerelmes, hisz alkalma sem volt megismerni Mikes János jellemét – csak amennyit az alakítás mint interpretálás sejtetni engedett.

Tarnóczi Sára és Mikes János alkalmi szerepjátéka kivétel a regénybeli szerepükre, tragédiájukat az is okozza, hogy képtelenek kilépni abból az előadásból, amelyben először névtelenül találkoztak, így ragadnak bele Vitéz Francisco és a Loránt kis apródja alakításába. Maga a narrátor is rögzíti ezt a szerepjátékot („Mit mondhatta Szécsi maramarosi várában Francisco a Jorán kis apródjának? Csak a mi szerepében volt, s az egypár rosz vers lehe-

¹³⁷ „Ha megszakítatlan sorban 6 élő után születik a H., [hetedik] szokás egész Közép-Európában, hogy a fejedelem vállalja nála a keresztapaságot” – tudjuk meg a *hetedik gyerek* címszó alatt Révai Nagy Lexikonából. RÉVAI 1914, X, 25.

tett”)¹³⁸ s Tarnócziné is teátrális gesztusok soraként érti lánya szavait, mozdulatait egészen annak haláláig. („– Leányom komédiásnő lett – szólt ez –, s ha nem Bethlen Istvánné udvarában, akkor e szép mesterséget Judittól tanulta.”¹³⁹)

Sára a széphistóriából veszi viselkedési normáját, mi több, „tovább játssza” a Bethlen Istvánné udvarában előadott darabot. A „leányrablás–leányszöktetés–leányrablás”-hoz igazodó szerepjátszásának csúcspontját a második rész hetedik fejezetének elején adja elő, mikor Mikes Zsigmond Jánost küldi be hozzá Kelemen érdekében. A Franciscótól segílyt kérő hölgy szerepét vivő Sára, aki megátkozza a Mikeseket, majd áldássá váltja az átkot, e jelenetben találja először magát szembe a színdarabon kívüli világ prózaiságával. Francisco azonosítása Mikes Jánossal a színpadias jelenetből a valós helyzet keserűségébe helyezi át Sárát. Azzal, hogy a Haller Péterrel kötött esküvőn elájul, nemcsak a templom oszlopainak homályában is felismert Francisco-János előtt árulja el titkát, hanem Isten és gyülekezete előtt. Majd a szertatáson kimondott hazug *igen* végérvényesen múlt időbe helyezi a Naprádiné (kérdés) – Sára (felelet) dialógus értelmét: „– S te mi *voltál?* / – Csak a kicsi *hű* apród.”¹⁴⁰

Bár a *Vitéz Francisco* széphistóriájában nem a női főszerepet vitte Sára, a szöveg mégis pontosan kijelöli Loránt kis apródjának az egyetlen lehetséges érzelmi viszonyulást és magatartásformát (hűség és titoktartás). Mikor Sára magára veszi az árva özvegy Jánosra mondott átkát, végül Tarnócziné is a titok közelébe jut. A lány ezzel teljesen lemond az „ő szerelmének nagy titkolásáról” szóló darabról, kiüresedett alakítása, képtelen tovább játszani a széphistóriából vett figurát, s ez azt jelenti, hogy magát az életet is, hisz nincs, ami előírja az új viselkedési normát.

Az olvasó az elbeszélőtől, Sárától és magától Mikes Jánostól tudja, hogy János a *Vitéz Francisco* dramatizált szövegváltozatát ismeri. Bár János csak kalandvágyból, mint névtelen lovag, ugrott be a darabba, a szövegtől a későbbiekben sem marad érintetlen. János és Vitéz Francisco között két analóg vonást találunk. Fran-

¹³⁸ KEMÉNY 1855–57, II, 129.

¹³⁹ *Uo.*, III, 256.

¹⁴⁰ KEMÉNY 1855–1857, I, 101. [Kiemelés tőlem.]

cisco és János kérdésükkel hibát követnek el (Francisco neje hűségével, János merészségével kérkedik). Az elhamarkodott kijelentés úgy alakítja az események sodrát, hogy mindkettőjükre vagyon és fővesztés vár, „halálra ítélt” bujdosóvá válnak. Mindkét hős a fejedelem (király) érdekből fakadó szimpátiáját bírja, I. Rákóczi György éppúgy számol Mikes János befolyásával Lupuj vajdánál, mint a széphistória királya Francisco esetleges szolgálatával.

Semmit sem halasztja, király ez szót mondá:
»Az vitéz Franciskó nékem jól szolgálja,
Az tű könyörgéstek ő néki használa,
Azért parancsolom feje megmaradna.

Franciskóval azért megigyenesejék,
Kasszánder ő véle megigyenesejék,
Mert én nem akarom, hogy feje vétessék,
Mert az vitéz nekem korosként kellettik.«¹⁴¹

Végül az sem kerülheti el figyelmünket, hogy Tarnócziné is kivesszi szerepét a széphistóriából, hisz hiába kárhoztatja a világi szövegeket, az elutasításukkal máris jelenlevővé teszi őket. A széphistória negatív figurájának, Kasszándernek a célja analóg az árva özvegyével: az előbbi Zebernik várának birtoklására és Francisco fejére vágynak, míg az utóbbi a Mikes-vár és a Mikes-fiúk, elsősorban János megsemmisítésére. Végzetük is hasonló: a forgandó szerencse és az isteni/fejedelmi kegyelem önpusztítássá fordítja gyilkos szándékukat. („Kard által vész, ki kardot ragad.”)

Az *Özvegy és leánya* egyik pretextusa javaslatlétélem szerint Ráskai Gáspár *Egy szép história az vitéz Franciscórul és az ő feleségéről* története lehet, de hangsúlyozom, csak az egyik, hisz a másik nagy szövegvilágcsoporthoz is találunk egy kitüntetett, rejtetten jelenlevő, mélystruktúrájában a regénnyel azonos történetet (*Keresztelő Szent János*). Mielőtt megvizsgálnánk a másik – előfeltevésem szerinti – hypotextust, nézzük meg azokat a szövegkorpuszokat, melyek a vallásos-egyházi-jogrendi szövegvilágcsoporthoz tartoznak.

¹⁴¹ RÁSKAI 1898, 46.

3. 3. BIBLIA, EGYHÁZI ÉRTEKEZÉSEK ÉS A KORABELI ERDÉLYI JOGREND

A regény mindegyik alakja vallásos szövegektől is megérintett (egy kultúrkör), de a szövegmegélés perspektívájából nagyon különbözően érték önmaguk és a textus viszonyát. Naprádiné – mint már láttuk – inkább a világi szövegek felé fordul, s igaz, hogy olvasmányainak jórésze a zsidó-keresztyén szöveghagyományból építkezik, az mégsem mérhető Tarnócziné kanononizált vallásos szövegek iránti rajongásával,¹⁴² s ez utóbbi meg épp ellentéte lesz Haller Péter és Mikes Móric elhallgatott szövegtudásának. Tarnócziné szent igékkel és bölcs eszmékkel írja tele a lakást, Sára szobájában vörös márványtáblán éktelenkedik: „Ha csak kisujjadat nyújtod is a sátánnak, egész karodat magához fogja ragadni.”¹⁴³ Az írás a fényviszonyok miatt olvashatatlanná válik, de ez is, akárcsak a többi Sárára erőltetett vallásos szöveg elutasítottságukban is jelenvalók éppúgy, mint a már említett elégetett könyvek Tarnócziné számára. Sárában a kötelezően olvasandó Biblia és az unalmas egyházi értekezések is nyomot hagytak: rendkívül alázatos a viselkedése, s amikor önmagába vetett bizodalmát megínogni érzi, Istenhez fohászkodik¹⁴⁴, de később öngyilkosságával imája negligálódik. A templomi jelenetben is – ahol a narrátor „lehivatkozva”, nyíltan idézi a szertartás bizarr szentbeszédének részletét – bizonyosságát adja Sára annak, hogy a bibliai szövegek jelentéssel/jelentőséggel bírnak számára. A már saját szövegének (Francisco-történet) megfelelni sem tudó lánynak egy újabb textussal kell szembesülnie:

Elmélkedése tárgyául vevé szent Pát [sic!] apostol Rómába irt levele VII-dik részének 2-dik versét: »Mert a férfiú birodalma alá

¹⁴² „Benne megvan a XVII. század szenvedélye, a vallási rajongás, s a puritán erkölcsök torzgyümölcse, a képmutatás. Ha az árva özvegynek hatalma volna, kiirtaná a világból a dévaj nótát és tánczot, az ördög csábítószereit, s örökös vezekléssel sujtaná a kéjmámort, melyet sohasem érzett. A mint Kálvin megégette Servetet, ő is szeretné az öreg Pécsit s a szombatosokat máglyára küldeni.” PAPP 1923, II, 276.

¹⁴³ KEMÉNY 1855–1857, I, 84.

¹⁴⁴ „– Istenem! / Add, hogy el tudjam viselni az élet terhét; / Add, hogy ne gyűlöljem azokat, kiket szeretni tartozom; / Add, hogy higgyek az erényben; / Add, hogy ne tagadjalak meg téged!” (Uo., III, 126.)

vetett asszonyi állat, az ő urához kötteték a törvény által, míg az ő ura él; de ha meghaland a férfiú, megszabadult az asszonyi állat az ő urának törvényétől.»

E szövegben a körülmények sajátságánál fogva valami megdöbbenő volt. Mintha jéghideg szél csapott volna Sára szívére, fázott, rezgésbe jöttek idegei, s Judit, ki mellette állt, az alabastromfehér arczon köirati betűkkel látta bévésve a kétségbe-esést.¹⁴⁵

Sára tragédiája – nem utolsósorban – az, hogy szövegvilágok ütközőpontján él, hisz két – a műben diskurzusképtelen – nagy elbeszélést képviselő nő (az anya és a második anya) a leány számára szerepminta is.

A narrátor a párhuzamos életrajzokból ismert technikával paralel mutatja be a két testvért (Kelement és Jánost). Itt találkozunk először a hasonmás problematikával, a felcserélhetőség korlátozott lehetőségével. A kör a későbbiekben bővül, a szövegben létező hasonmás párok (Mikes János és Kelemen; Mikes János és Sára; Haller Péter és Mikes Móric; Naprádiné és Mikes Mihály) jórészt a szövegvilágok hasonlósága alapján alakulnak ki. Kézenfekvőnek tűnne, hogy Csulai káplán Tarnócziné figurapárja lenne, de Biblia-értésük, hitbuzgalmuk nem feleltethető meg egymásnak, ám Csulai idézőtechnikája mégis segít Tarnócziné „leleplezésében”.

Olvasási stratégiám kialakításában kulcsszerepe lett annak a jelenetnek, amelyben Csulai és a fejedelem a vadászaton beszélget. Csulai igyekszik meggyőzni I. Rákóczi Györgyöt az általa helyesnek vélt politikai lépésről: argumentációként használja a Biblia egy passzusát. A fejedelem elutasító válasza abban a gesztusban rejlik, hogy kiigazítja Csulai szövegkörnyezetéből kimetszett citátumát, kiegészítve a bibliai passzus további részével, mely által teljesen más értelmet nyernek Ezékiel próféta szavai.

Csulai fölkelt a pázsitról és ihletett hangon kezdé: Jehova megjelenvén, szólt Ezechiél prófétához: [És te] »Embernek fia fohászkodjál föl, mintha derekadban fájdalmat szenvednél. [és keserű-

¹⁴⁵ Uo., III, 130. Vö.: „Mert az férfiú birodalma alá adatott a fõnyállat, az õ Wrához köttetet az törvény által, míg az õ Wra él, hogy ha meghaland az férfiú, megszabadult az a fõnyállat az õ Wránac törvényétül.” Róm 7,2.

séggel tégy foháskodást szemek láttára. És léssen, mikor mondnak tenéked] *És midőn kérdenék tőled:* miért nyögsz te? mondjad: a [hirért] *hitért* Mert jön immár az *ellenség*, és elolvad minden szív, és minden kezek elerőtlenednek, és minden lélek szomorúságba esik, és minden térdek vízzel folynak. [imé eljö, és meg léssen, azt mondja az Úr Isten: És lőn az Úr beszéde én hozzám mondván: Embernek fia prófétálj és mondjad: Ezt mondja az Úr Isten: mondjad:] Az fegyver, az fegyver megélesítettett *ellenetek* és meg is [tisztították] *tisztítatott*. Hogy áldozatokat öljön, megélesítettett: hogy fényes legyen, megtisztatott. [Avagy örüljünké? holott az én fiam vesszeje ez mely minden fát megutál.]«

– Én, válaszoló Rákoczi György, kegyesen tekintvén a buzgó káplánra, én a vallás jogainak védelmében nem fogok hátrább állni, mint Bocskai és Bethlen. Azonban mindennek megvan a maga ideje. Esztelenség volna most rontani Magyarországra, midőn a török lesi az alkalmat, hogy ellenségeimet ültesse székembe. Akármelyik bitang áruló fusson a portához, pártfogókra talál, s ha van vád, melyet ellenem kizsákmányolni lehet, nyokamra jön a temesvári, belgrádi és budai pasa. S akkor Ezechiél szája által ezt fogja mondani nekem a Jehova: »Kiontom te reád az én haragomat, az én búsulásomnak tüztét felfútatom tereád, és adlak tégedet goromba férfiaknak kezekbe, kik fő mesterek lesznek a pusztításra.«

Csulai saját fegyverével vala legyőzve. Érzé ugyan, hogy Ezechiélből más versek által még tudná magát védelmezni; de fontolóra vette, miként sok lépcső vezet a püspökségig, s e lépcsők mindenike a *fejedelem kegye* nélkül a jégnél síkamlóbb, melyen könnyű elbukni.¹⁴⁶

¹⁴⁶ KEMÉNY 1855–1857, II, 35–37. Kiemelés tőlem. Vö. „Es te ember ñec fia foháfíkodgyál fel, mintha derekádban faidalmat fíenuednél, és keserűféggel tégy foházkodáft fíemek láttára.

Es léfíen, mikor mondnac tenéked: Miért nyöfí te? mondgyad: Az hirért: mert iö (immár,) és el oluad minden fíiw, és minden kezec el erőtlenednec, és minden lélek fíomorufágban efic, és minden tēdec vízzel foljñac, imé el iö, és meg léfíen, azt mondgya az WR Iften:

Es lőn az WR befíéde én hozzám, monduán:

Embernec fia prophétály, és mondgyad: Ezt mondgya az WR Iften: mondgyad: Az fegyuer, az fegyuer meg előfíttetett, és megis fífíttitottác.

Hogy áldozatokat öljön, meg előfíttetett; hogy fényes légyen meg fífíttitott: Auagy örüllýünké? holott az én fiam vefífíeie ez mely minden fát meg vtál.” Ez 21,7–10.

Nyilvánvaló, hogy a fejedelem is argumentációként használja a szöveget, ám kettőjük citációs technikája a befogadót mégsem egyenértékűen győzi meg. A fejedelem pontosan idéz a Bibliából. A káplán a pontatlan idézéssel hitelét veszti saját értelmezésének, úgy is mondhatnánk, a Bibliát ismerő befogadó előtt Csulai, a hiányzó szövegrészek által lepleződik le. Csulai erősen meghúzza a Károli-Biblia szövegét. A sorozatos elíziós citálás nemcsak azt jelzi a kegyes olvasónak, hogy nem az odaértett szerző elírásáról, illetve emlékezetből való hibás idézésről van szó, hanem a regény szövegegészét érintő elliptikus alakzatról, tudatosan roncsolt idézésről.

Egy másik példa¹⁴⁷: Csulai analógiát keres egy idealizált fejedelem-alattvaló viszonyra a Bibliából, s amikor ráérez, hogy az

Valamint: „Es ki ontom te reád az én haragomat, az én búfúlásomnac tűzét fel fűtatom te reád: és adlac tégedet goromba férfiaknac kezekben, kic fő mesterec léfűnec az puftitáfra.” Ez 21,31.

¹⁴⁷ Lásd még: –,Körülvettenek engemet [sok bikák, és a] Bazannak erős bikái: [megkörnyékeztenek engemet] olvasá hévvel. Föltátozták ellenem az ő szájakat, mint a ragadozó és ordító oroslán. [Mint az víz ugyan ki öntettem, és minden én csontjaim eloszlattatnak, az én szívem mint az vigasz elaludott az én belső tagjaim között.] Megszáradott mind [az cserép] az én erőm, [az én] nyelvem is inyemhez ragadott, és a halálnak porába vetettél engemet. [Mert környül vettenek engemet az ebek, és az gonosznak serege meg környékezett engemet által lyukasztották] Atallikasztották kezeimet, lábaimat, [Megszámlálhatom minden én csontjaimat, ők pedig csak reám néznek és tekintenek vala.] és az én ruháimat [maguknak elosztották, és az én köntösömre sorsot vetettek.] elszaggatták. De te istenem, ne légy meszsze tőlem, én erősségem, az én segítségemre siess. [Ments meg az én lelkemet az fegyvertől, és az én egyetlenemet az ebeknek kezéből.] Szabadíts meg az oroslánoknak szájából, és az unikornisoknak szarvai ellen halgass meg engemet!” (KEMÉNY 1855–1857, II, 52–53.)

Vö.: „Környül vötenec engemet fóc bikác, és à Baláñac erős bikai meg környékoztenec engemet.

Fel tátoztác én ellenem az ő fűiokat, mint az ragadozó és ordító Orofűlán.

Mint az víz Vgyon ki öntettem, és minden én czontaim elofűlattattanac, az én fűiuem mint az víjafű el oluadott az én belű tagaim között.

Meg fűáradott mint az czerép az én erőm, az én nyeluemisz az én inyémhöz ragadott, és az halálnac porába vetettél engemet.

Mert környül vötenec engemet az ebec, és az gonofűoknac serege meg környéközött engemet, által lyukafűtozták kezeimet és lábaimat.

Meg fűámlálhatom minden én czontaimat, ők pedig czac reám nézne és tekintene vala.

Visszakeresve az árva özvegy hol jelölt, de többször jelöletlen bibliai idézeteit, felvállalja a fejedelem szerepkörét, vagyis a befogadó játékba kerül a szöveggel (egyszerre többel is!), s beillesztve a bibliai textusok hiányzó részeit leleplezi a kegyelem és részvét hiányát az árva özvegyben, s teszi vele szemben értékke azokat.

Tarnócziné a hétköznapiakban előforduló apró hibákat e bűnös világ tökéletlenségeként értelmezi, előbb férje, majd annak halála után lánya tölti be a bűnbak szerepét, akire a világ bűneit testálja. Ő maga e tökéletlen világ mártírja, kinek szenvedése Jézushoz mérhető. Első nagy idézett monológja erre az alapbeállítódásra mutat rá, három szövegréteg figyelhető meg ugyanis benne: a keresztyén siralmak és könyörgések retorikai alakzatai, szófordulatai („En kedves Krisztusom, keresztfán szenvedő Jézusom!, önts giliadi balzsamot szívembe; mert Sára hegyes törrel szurdálja, s igen vérzik. Pedig emlőmön tápláltam őt...”)¹⁵⁰ váltakoznak a szentté mitizált elhunyt férj laudációjával („Soha sem születik több oly tökéletes férj, és oly jámbor keresztyén, mint az én Sebestyénem volt. Isten nyugtassa porait!...”¹⁵¹), illetve a profán megjegyzésekkel, utasításokkal („Sára!, tudd meg, miért rőfögnek a sertések az olban? Az a czafra Jutka bizonyosan nem öntötte a váluba az abarlót! semmire sincs gongjok! [sic!] Csupa vesződés az özvegyek élete!”¹⁵²). Hol Jézushoz, hol a „szegény jó Sebestyén”-hez, hol Sárához intézi szavait, szabályosan váltogatva a beszéd-módokat.

Itt találkozunk először hiányos szöveggel is.¹⁵³ Tarnócziné nem tud mit kezdeni az *Énekek éneke* dialogicitásával, ezért elhagyja a számára zavaró sort, kiküszöbölve annak halvány lehetőségét is, hogy *sensus litteralis* szerelmi énekként olvassa a szöveget, sőt a pontatlan idézés után ő maga hívja fel a figyelmet arra, hogy e sorokat *sensus spiritualis* kell – természetesen keresztyén olvasatban – értelmezni:

¹⁵⁰ KEMÉNY 1855–1857, I, 9.

¹⁵¹ Uo.

¹⁵² Uo.

¹⁵³ Melyet, nyilván, csak többszöri lassú olvasás után láthattam el értelmezéssel.

Sára!, Olvasd föl az Énekek énekéből a II. rész [sic!], mely így kezdődik: »En Sáronnak rózsája vagyok és gyöngyvirág. [Mint az liliom az tövisek között, olyan az én jegyesem a leányok között.] Mint az almafa az erdőnek fái között olyan az én szerelmem az ifjak között. Az ő árnyékában fölette igen kívánok ülni; mert az ő gyümölcse gyönyörűséges az én nyemnek.« Ez a szép hölgy, ki így szól, Sára, az igaz reformált hit [...]¹⁵⁴

Ám a következő Sárahoz intézett kérdése („s mi köze Mikes Kelemennek a házunkhoz? Mindig Szentlélek körül olálgodik.”¹⁵⁵) mintha azt sejtetné a befogadóval: a szöveg érzékisége is jelen kell, hogy legyen ahhoz – mégha a tudatalattiba is szorítva (szövegelfojtás) –, hogy ilyen kérdés jusson eszébe közvetlenül a bibliai szövegértelmezés után.

Tarnóczinéről már rengeteg információnk van, mikor a színre lép. A könyv első fejezete, mely egyfajta prologusként funkcionál, jelzi, hogy az elbeszélő ironikusan jeleníti meg Tarnóczinét, a második fejezet (ahol is a történet maga elkezdődik) a Mikesek szemszögéből, aztán a mű következő részei a mögöttes elbeszélő (a szentléleki plébános), majd Naprádiné horizontjából láttatja az özvegyet. Tarnócziné csak az első rész legvégén lép be a mű eseményének menetébe, amikor az elbeszélő felvesz egy másik cselekményszálát. Már-már mindent elsöprő prókatori és prédikatori szerepkörében csak a Mikes-várban látjuk. (Épp azon a helyszínen lép be saját darabjába, ahol a *Vitéz Franciscót* tovább játszó Sára kezd kiesni a maga konstruálta játékból.)

Tarnócziné, sógornőjéhez hasonlóan, csak már ismert szövegeken keresztül tartja leírhatónak a világot. Beszédmódjában számára nyilvánvalóan, az odaértett befogadó számára már-már érthetetlenül zavaróan keveredik a Biblia és saját szövege. Az özvegy olykor túlmetaforizált tirádája a meg nem érthetés tapasztalatába helyezi hallgatóját. Félelmetes antréjakor, amikor a mű felénél egy nagyjelenettel berobban a regény színpadára, leányát követeli vissza. Jákob és Lea lányának, Dinának történetét írja át a szituációra, s Mikes Zsigmondot rögvest belehelyezi Hámor

¹⁵⁴ Uo., I, 1, 9–10.

¹⁵⁵ Uo.

szerepébe, majd Jébuzeuséba, amit az öreg Mikes nem ért. Mikes Zsigmond szinte beleszédiül Tarnócziné leányrablás el-beszélésébe, s az egészből csak a „mit beszél ez itt?” döbbenete marad.

Alig haladt a nagyterem közepéig, midőn az árva özvegy, hátracsapva az ajtószárnyat, belépett. Bal karja már a küszöbön fölemelve, s kövér kerek keze gombolyékba szorítva volt. Első indulatrohamában, úgy látszik, tán egypár széket is föl akart dönteni; de midőn a neki hasztalan köszöngető Zsigmondhoz ért, megváltoztatá szándékát, s feléje fordulván, csipőre tett kézzel s vadul csengő hangon mondá: – Állj elő vén Hámor, s adj számat sáfárkodásodról! Hová rejtetted Dinát, Jákobnak és Leának magzatát, kit a te utálatos bálványimádó fiad, Sechem, elrabolt? Hogy lepje meg a belpoklosság, zsugorodjék össze keze-lába! Hozd ide tüstént Dinát. Hallod-e vén Hámor, nyomban itt legyen Dina!

[...]

– No hát, magyarul mondom meg kegyelmednek vén Jébuzéus, vagy hogy is hívják?... vén Mikes Zsigmond uram! Ejj miért is vesztegetném a Perizeusok czudar nemzetiségénél, az Emorteusok bünbarlangjában, a Hitteusok ronda ágyasházában, a Hivéusok latrai közt, és a Cananeusok faragott képeinek imádói előtt azon szent nyelvnek kifejezéseit, melyet csak a Sion igazi fiai és leányai értenek? Nó hát? Jébuzeus-Mikes uram, hová tettük Tarnóczi Sárát? Hol duggatjuk? Nó! Mikes uram! vásik ugy-e régóta a fogunk Sára után? Meghiszem, az ebszültét! de Sára nem a Baal szolgálinak való. Nem azért neveltem fel az ige mannájával, nem azért öltöztettem a jó erkölcs fehér gyocsruhájába, nem azért kapcsoltam be derekát a szemérem háználsozott kékbársony övével, nem azért akasztám vállaira az alázatosság tiszta palástját, nem azért áztattam haját az áhitat drága keneteivel, s nem azért tűztem kontyára az igaz hitnek éjjel is ragyogó karbunkulusát, hogy a tisztátalanok gyermekei, kiknek ruháit utálattal égetik meg az engesztelő áldozatoknál is, az ő testét fekélyes kezeikkel érinteni merjék, s az ő szeplőtlen ajkaihoz leheljék azon dögvészes lélekzést, melynek szagát a leviták minden füstölő-edényei sem képesek kiirtani. Ugy ám! Jébuzéus nagyuram, nem azért szültem, tápláltam, s oktattam az isten ígéjében Sárát, hogy a Perizeusok tisztátalan fájával lakozzék egy fedél alatt, egy són és egy kenyéren. Hallja-e már? Az én leányom után hiában nyujtozkodik Sechem urfi. Nincs nekem szemétre vetni való leányom. Értette-e? Hozzák tüstént elé Sárát! Hová rejté

őt a fajtalan Sechem, az átkozott Sechem, az utálatos Sechem? hel
hová rejté? [...]

Velem ne üzzön tréfát Jébuzeus uram! – kiáltá az árva-özvegy.
– Én tenyeremben tartom a kegyelmed fejét, s tetszésem szerint a
földre dobhatom. Fölfogta-e a mire célzok? vén Jébuzeus, vén
Mikes Zsigmond. A kegyelmed fia, Kelemen robolta el Sárát.¹⁵⁶

Az árva özvegy nagymonológjai a regény folyamán egyre erőtelje-
sebb szólammá válnak, s míg kezdetben az elbeszélői hang ironi-
kusan viszonyul e megszólalásokhoz, a végkifejlethez közelítve
fokozatosan maga alá gyűri az özvegy szólama a narrátori hangot.

Tárnócziné és Zsigmond között nem is jöhet létre dialógus, hisz
nincsenek egy szövegben. Mikes Zsigmond nem értheti azonosí-
tását Hámmal és a fiát Sechmannel, mivel az árva özvegy az
ószövetségi Rebeka-történetből beszél „ki” – Rebeka kedvesebbik
fiának gyermeke Dina –, ő viszont második Jóbként¹⁵⁷ éli meg a
történetet a későbbiekben. Csak Jób történetén keresztül képes
az önértésre és a számára realizálódott világtapasztalat megsze-
lídítésére. Az apa architextuális beszédmódja az események me-
netével ritmikusan változik: hol az (ön)átok („Ágnes, ne térdelj
többé az oltár előtt. Nőjjön kövein föl a boganacs-koró, s kigyók
sziszegjenek málló porai közt.”¹⁵⁸ vagy „Két gyermekem véres
árnya riaszszon álmaimból föl, ha az irgalmazó szender pilláimat
szelíden összefogná, s átkod legyen, Ágnes! a halotti ének, melylyel
bűnös testemet a földbe fektetik.”¹⁵⁹, hol az apokaliptikus irodalom
(„Egy üstökös kilépett útjából, a földhöz ütközik, serénye meg-
gyujtja a világot...”¹⁶⁰), hol a hálaénekek („Croesusok vagyunk,
kedvesem! gazdagok, mint Salamon király. Fiainknak meg van
mentve a fejök.”¹⁶¹), hol a siralmak („Elmetszetének minden ágai

¹⁵⁶ KEMÉNY 1855–57, II, 138–141.

¹⁵⁷ „– Oh, Ágnes, Ágnes! hangzék a karszékből –, hol az a második Jób, [kiem. G. M.] ki annyit szenvedett, mint mi?... Melyiket öleted meg gyermekeid közül?” (Uo., III, 147.) „...s valódi fájdalommal nevezé [t.i. Kapronczai] az öreg Mikes Zsigmond nagyuramat második Jóbnak.” (Uo., III, 63) Vö. *Jób könyvével*.

¹⁵⁸ Uo., II, 287.

¹⁵⁹ Uo., III, 144.

¹⁶⁰ Uo., II, 285.

¹⁶¹ Uo., III, 393.

a vén törzsnek!...”¹⁶²), hol a *Kőmíves Kelemen*-típusú balladák hangján szólal meg.

Családja gyorsan hullámzó sorsának tapasztalásában a balladai beszédmód és a hálaének hangján szólás váltogatása jellemzi Mikes Zsigmondot. A negatív hírek, események, a rossz döntés felismerése a balladák egyik gyakori diszkurzív formájának, az átoknak használatára készíti a beszélőt. Amikor megírja Móric védelmében levelét, s elküldi az erdőmesterrel, a Kőműves Kelemen-típusú balladák nyelvi regiszterét visszhangozzák szavai:

Hadd törnék el szekerének négy kereke, hadd dőlnének ki a hámból lovai, mielőtt szemei Fehérvár tornyát meglátnák; s ha mégis a fejedelmi palotába lép, hadd rugdossák ki, mint nyihogó, nyüves ebet, az előcsarnokból a poroszlók! Oh én hóbortos, vén gonosztevő, ki kezeimet családom kiirtására emeltem föl, hová tevém azon kevés észt, melylyel az oktalan állat is meg tudja különböztetni, hogy kettő több egynél. Két gyermekem véres árnya riaszszon álmaimból föl, ha az irgalmazó szender pilláimat szelíden összefogná, s átkod legyen, Ágnes a halotti ének, melylyel bűnös testemet a földbe fektetik.¹⁶³

Mikes Zsigmond szólamának rapszodikus retorikája épp inverze az árva özvegyének. Tarnócziné bibliai példázatos győzelmi mondatai és zsoltáros átkokat szóró hangja ellenkező ütemben hangzanak fel. A két beszélő így olyan ritmikát ad a szövegformálásnak, mely drámai feszültséget kelt.¹⁶⁴ Tarnócziné ezenkívül nemcsak az átokzsoltárok mesteri tolmácsolója, hanem a gyermeke szerelmét tiltó, a szerelmeseket életükben és halálukban is szétválasztó anya szerepkörét alakító, a *Kádár Kata* népballadából jól ismert

¹⁶² *Uo.*, II, 285.

¹⁶³ KEMÉNY 1855–57, III, 144. Vesd össze: Mennek, mendegélnek Déva vára felé. / Kőmíves Kelemen őket észrevevé. / Szörnyen megijedett, imádkozik vala: / – Istenem, istenem, vidd el valahova! / Mind a négy pejlova törje ki a lábát, / Vessen a hintómnak négy kereke szakát, / Üssön le az útra tüzes istennyila, / Horkolva térjenek a lovaim vissza!... (Kőmíves Kelemen, népballada)

¹⁶⁴ „Ha Kemény Zsigmond regényeinek interpretációját a szereplői kollíziók és dialógusok mentén kíséreljük meg aktualizálni, akkor a drámaiság fogalmát ki kell terjesztenünk a vendégszövegekkel és a műfaji hagyományokkal végrehajtott, ekként színre vitt ütközések felé.” EISEMANN 2007, 41.

Gyulainé-típusú figura is (megátkozza Mikes Jánost, hívé, hogy a vesztőhelyre viszik¹⁶⁵, az átkot a lánya magára veszi¹⁶⁶, amely cselekedetet eleinte az özvegy nem is ért¹⁶⁷, majd Sárát holtában valóban megátkozza¹⁶⁸). Kemény így a sorstragédiák mintázatának követését kiegészíti a balladák világának drámaiságával, ami a regény tragikumát és a drámai szerkezetet erősíti.¹⁶⁹

Visszatérve az özvegy retorikájához, elmondhatjuk, hogy a fejedelem a Mikes-várban – csakúgy, mint Mikes Zsigmond – kissé zavarodottan hallgatja végig a hozzántézett szónoklatot, s rá is kérdez, miként is értse a Salamon-Rákóczi párhuzamot. Tarnócziné itt is szabadon idéz, és a kiegészített szöveg tanúsága szerint Isten és Salamon párbeszédéből legalább tízszer hagy ki olyan szószerkezetet, melyben szerepel a *te* névmás¹⁷⁰, s egy folyamatos passzust, melyben kétszer is utalás van Isten irgalmasságára. Továbbá olykor-olykor megváltoztatja az igeidő-használatot (*jelent* használ *múlt* helyett), a *megőrizvén* szó helyett a *teljesítvént* alkalmazza – így módon is jelezve Rákóczi számára a kíváncsú cselekvésmintát:

¹⁶⁵ „– A lator Mikes Jánost vitték. Megátkoztam őt. S tudom, hogy a hohérbárd alatt csak Tarnócziné átkára, a te anyád átkára fog gondolni.” KEMÉNY 1855–57, III, 255.

¹⁶⁶ „– Oh anyám! te engem átkoztál meg! Én nem panaszklok ellened sem itt, sem ott!” *Uo.*, III, 256.

¹⁶⁷ „S miért monda leányom, hogy őt átkoztam meg, holott én Mikes Jánosra... Seregek ura! mely sejtelem! Ne tovább, pokoli gyanú!...” *Uo.*, III, 258.

¹⁶⁸ „– Átok reád elfajult lány! Sírod legyen a fertőzet helye! Ijedve tekintsen rá a hívő, s legiszonyúbb bűneit fejfád előtt gondolja ki a gonoszság! Átok reád Tarnóczi Sára! mert megloptad családod becsületét és vagyonát, hogy ellenségeinknek lábaihoz dobod!” *Uo.*, III, 264–265.

¹⁶⁹ A drámai szerkezetet, a tragikai hatást erősítő architektuális aspektus a népballadák világának kitapinthatósága. Épp a 19. század közepén kezdik felfedezni a magyar népballadát a magaskultúra, a rögzítési kultúra számára, ez idő tájt indulnak meg a gyűjtések, amikor Kemény a drámai szerkezetű regény elméletét és praxisát kidolgozza. Petrás Ince János 1840-es évekbeli gyűjtése kéziratban marad, s majd csak 1863-ban jelenik meg Kriza János *Vadrózsákja*, de Kemény kultúrközege számára a népballada mint az orális műfaj adott volt már a rögzített szövegváltozatok előtt.

¹⁷⁰ A modernizált bibliaváltozatok is gyakran törlik a személyes névmásokat, ha az utána következő szó egyértelműen utal a megfelelő személyre.

Főnséges uram, nagyhatalmu és tündöklő erényű uralkodónk! kezdé Tarnócziné mély bókok közt: *midőn* [Mikor annak okaért] Gibeonba ment volna *Salamon* [az] király, hogy ott áldoznék, [mi-vel hogy ott **vala az magasságon építetett főltár: és az Salamon azon az oltáron áldozott volna egészen égő áldozatul ezer barmot.**] *megjeleni* [Megjelenék ott Gibeonban] az Úr [Salamonnak] éjjel *az ő álmában* és mondá [az Isten]: kérj amit akarsz, hogy adjak tenéked! És *válaszolá* [mondá] Salamon: [Te az te szolgáladdal az én atyámmal Dáviddal nagy irgalmasságot cselekedtél, az miképpen ő is járt te előtted hiven, igazán, és te hozzád egyenes szívvel, és megtartottad ő neki ezt az nagy irgalmasságot, hogy ő neki fiat adtál, ki az ő királyi széki-**b**en ül, az mint ez mai napon megtetszik. És **mostan**] Oh én Úram és Istenem, te tettél engemet, te szolgálát királylyá, Dávidnak, az én atyámnak helyette. Én pedig kicsiny gyermek vagyok, és nem tudom a népet igazgatni, [És az te szolgád az te néped között gondviselő, az mely népet] *melyet* magadnak választottál, s mely *oly* nagy számu nép, [melly] *hogy* meg sem számláltathatik, meg sem irattathatik az ő sokasága miatt. Adj azért a te szolgáltnak értelmes szívet, hogy tudja megítélni a te népedet, és *hogy* tudjon választást tenni a jó és a gonosz között!... [mert kicsoda ítélni meg ezt az te népedet?] És tetszék e beszéd az Úr előtt. [hogy Sálomon ilyen dolgot kívánt volna.]

Mondá azért *Salamon királynak* [az Isten ő néki]: Mivel *hogy* [ezt kívántad én tőlem], *te* [és] nem kívántál magadnak sem hoszu életet, sem gazdagságot, [sem pedig az te ellenségidnek lelkeket] *sem pedig ellenségeid fölött győzedelmet*; hanem kívántál értelmet az itélettételre, imé! én [te veled] a te beszéded szerint *cselekszem* [cselekedtem]: *veled*, és adok neked [Imé te néked adtam] bölcs és értelmes szívet, ugyanynyira, hogy *valamint* [te] hozzád hasonló nem volt [te] előtted, utánad sem támad *senki* [hasonló]. Sőt még azt is, amit nem kívántál megadom [megadtam] te néked, tudni illik a gazdagságot és dicsőséget. [úgy anynyira hogy nem volt te hozzád hasonlatos senki az királyok között minden te idődben] És ha [az én] útaimon járandasz, *teljesítvén* [meg őrizvén] az én végzéseimet és parancsolataimat, [az miképpen járott az te atyád az Dávid] meghoszabítandom [az te] életednek idejét is. – Erdély fejedelme! folytatá szónoki hangon Tarnócziné, nagy nevű és fényű Rákoczi György! a mit Izrael istene föltétlenül adott Salamon királynak, tudni illik a

bölcséséget, gazdagságot és dicsőséget, mindazt te teljes mértékben birod. S én árva özvegy, keserűséggel szívemben, imával és átokkal ajkaimon, mást nem kívánhatok számodra, mint azt, hogy a szent isten, ki lelkedbe néz és szavaimat hallja, oly mértékben juttassa neked is, a mit Salamon királynál föltételekhez kötött, tudni illik, a hoszu élet ajándékát, a mily mértékben fogok én, a te általad kormányzott országban, részrehajlatlan igazságot, és szigorú elégtételt nyerni azon mély megsértésre nézve, mely rajtam most követetett el, s melyhez hasonlót a szemérmes nap arcza igaz hitű keresztyén népek közt egy század folyama alatt alig lát.¹⁷¹

Tarnócziné leggyakrabban utalásokkal (név, esemény, szófordulatok, szóképek stb.) irányítja a befogadót elsősorban az Ószövetség felé, ami természetes is lehetne, lévén keresztyén, de különös módon mindig a hitetleneken bosszút álló, csak a kiválasztottakhoz irgalmas Istenről szóló történeteket idézi.

Az Újszövetségből csak azt a részt beszéli el, amely követi az efféle ótestamentumi hangot, s mellyel alátámaszthatja a Mike-sekre kimondott ítéletét. Itt már teljesen összeolvad az idézés és szövegmagyarázat, s ez megerősítheti azt az érzést, hogy az árva özvegy gyakorlatilag felülírja önmagának a Bibliát:

Immár a fejsze a fáknak gyökerére vettetett, ... alleluja! A Krisztus az ő gabonáját az ő csűrében betakarja, a polyvát pediglen megégeti olthatatlan tüzzel, alleluja! ... A polyvák a pápisták, a fa a Mikes család, alleluja!¹⁷²

és

¹⁷¹ KEMÉNY 1855–1857, II, 167–169. Terjedelmi okokból itt eltekintünk a „betűhív” idézéstől. Vö. a Vizsolyi Bibliával, 1Kir 3,4–14!

¹⁷² KEMÉNY 1855–1857, III, 1. Vö.: „Immár pedig az feyfe az fánc gyökerére vettetett, minden fa azért valamely ió gyömölcsöt nem teremt, ki vágattatic, és tüzre vettetik.” (Lk 3,9)

„Immár pedig az feyfe az fánc gyökerére vettetett, minden fa pedig, valamely ió gyömölcsöt nem teremt, ki vágattatic, és az tüzre vettetik.” (Mt 3,9)

„Kinec az ő fűró lapáttya kezében vagyon, és meg tisztítja az ő fűerüjét, és az ő gabonáit az ő czűrében be takaria, az pelyuat pediglen, meg égeti, olthatatlan tüzzel.” (Mt 3,12)

„Kinec fűró lapáttya az ő kezében vagyon, és meg tisztítja az ő fűerüjét, és az gabonát az ő tsűrbe takaria, az polyuat pedig meg égeti meg olthatatlá tüzzel.” (Lk 3,17)

A rókáknak barlangja vagyon, az éjjeli madaraknak saját fészkek,
mondja a szentírás; de alleluja, Mikes Zsigmond fiainak nincssen
hová fejöket lehajtsák.¹⁷³

Tarnócziné a győzelem hitében egy olyan hálaéneket választ a
Psaltérium Ungaricum-ból (IX. zsoltár: *Az Izrael népének hálaadása és könyörgése*), amely az úgynevezett átokzsoltárok közé tartozik. Az ellenségre átkot és fenyegetést csak részben szóró húszstrófás zsoltárból az árva özvegy azt a négyet (2–5) emeli ki, mely összefüggően hálálkodik az ellenség elveszejtéséért. Épp azokat, mik akár indexre kerülhetnek a közösségi énekrendben (a szitkozódó részeket általában egyszerűen kihagyják az éneklésből, a katolikusok pedig fel sem veszik az új zsolozsmákba).

Te benned Uram vígadok,
Nagy örömömben tombolok,
És az te fölséges nevednek
Szép dicséreteket éneklek.

Mert az én ellenségimet
Megtértéd, veréd őket.
Kik rettegven hátra esének,
Színed elől mind elveszének.

Én ügyemet megtekintéd,
És kegyelmesen fölvevéd,
Ülvén törvénytevő székedben,
Megmentél igaz ítéletben.

Az pogányokat megfeddéd,
Az gonoszokat elvesztéd,
Semmivé tőd az ő nevöket,
*Teljességgel eltörléd őket.*¹⁷⁴

¹⁷³ KEMÉNY 1855–1857, III, 2. Vö. „Es monda Iefus nékie: Az rokáknak barlangoc vagyon, az égi madaraknac fészkek, de az emberneć fiának nincsen feiét holott le haytá.” (Mt 8,20)

¹⁷⁴ KEMÉNY 1855–1857, III, 233–234. Kiemelések tőlem. Vö. „1Diczerem az WRAT tellyes űjuemel, hirdetem minden czuda tételidet. Őruendezec és őrilec te benned, és diczéreted mondoc Felféges Iften az te Neuednec.

A kiemelt sorokat tartalmazó strófa kétszer is elhangzik, Sára halála előtt és után. Előbb diadalmas énekként: a Mikes-család teljes elenyészésének (a név eltörlése a totális megsemmisülés) reményében; másodjára „riadó öröm” nélkül, mert immár önmagára is vonatkoztathatja a sorokat (a végkifejlet felől pedig csak önmagára): Sára halálával még annak lehetősége is szertefoszlik, hogy a nevében már törölt Tarnóczi-család legalább vérvonalon megmaradjon. Sára nevének törlése a Bibliát felülíró Rebekka számára saját sorsának eltörlését is jelenti, hisz az ószövetségi történet szerint Rebeka Sára egyetlen fiának, Izsáknak lesz a felesége. Így nemcsak az első ősanya (Sára) törlődik, hanem a férj is, így válik visszafelé olvasva törlés alá Rebekka anyaszerepe is (Rebeka a második ősanya a Bibliában).

Tarnócziné, aki állandóan korrigálja a Bibliát, a zsoltárénekléssel felülírja az ábécét (a 9. és 10. zsoltár eredetileg összetartozott, s együtt tettek ki egy ún. ábécés-zsoltárt¹⁷⁵), kiválasztva bizonyos versszakokat megbontja a teljes (héber) ábécé rendjét, vagyis metaforikusan törlés alá helyezi önmaga számára végérvényesen a Szent Írást.

A törlés motívumával találkozunk a regény szövegszerveződése szempontjából kitérőnek tűnő, valójában központi jelentőségű, kicsinyítő tükörként funkcionáló vadászatepizódban is¹⁷⁶, mikor

Hogy az én ellenfélim hátat adtac, meg ütköztec és el veztenec az te ortzád elől. Hogy az én ítéletemet és igyemet véghöz vittet, ültél az íjékben mint igaz Bíró. Meg feddetted a pogányokat, el vezteted az hitetlent, az ő neuket mindenhá és mind öröcké el törlötted.” (Zsolt 9,1–5.)

¹⁷⁵ „A 9. és 10. eredetileg egy zsoltárt alkotott, tartalmilag is összetartoznak [...]. A kettő együtt ún. *ábécés zsoltár*. Ez azt jelenti, hogy minden második vagy harmadik, esetleg negyedik vers(zak) a héber ábécé soron következő betűjével kezdődik.” HAJDÓK 1980, 31.

¹⁷⁶ „A fejedelem medvevadászatát elbeszélő hosszas jelenetegység – a fő cselekményszálatól messze elkalandozó, »jókaia« anekdotizmusa ellenére – jó példa arra, hogy mennyire szigorú funkcionális rendbe illeszkedik a regény szinte minden mozzanata. A jelenetsor – mimetikus szempontból – a 17. századi Erdély politikai helyzetének, szokásrendjének apró részleteibe avatja be az olvasóját, míg a szövegszerűség, a jelhasználat aspektusait tekintve kicsinyítő tükörként funkcionál, amennyiben tematikai szinten az anya-gyermek viszony, az anyai önfeláldozás kérdése helyeződik a kalandos jelenet középpontjába, az elbeszélői modalitásszintjén pedig a komikus (ironikus), tragikus hangnemek keveredése uralja a történetmondást – akárcsak a szöveg tágabb elbeszéltségében.” BÉNYEI 2007.

politikai megfontolásból I. Rákóczi György kiveteti Kemény János nevét a „fiskális direktor” „tizenhetedik pótléklajstrom”-áról, melyen a feltételezett felségárulók nevét listázza. „Töröld ki Keményt, hogy neve sejdithető se legyen”¹⁷⁷ – mondja a fejedelem, miközben már megadta az olvasónak a kulcsot a szövegkiegészítő olvasásához. Azaz az elfe(le)dett név arra figyelmeztet, hogy a történetet krónikák után elbeszélő narrátorunk (és az odaértett szerző) „forrásait” kutatva, nemcsak *Szalárdi János siralmas magyar krónikájával* kell számot vetnünk, hanem *Kemény János önéletírásával* is össze kellene olvasnunk a regényt. S még inkább, a zoltáros, imádságos, gileadi balzsam után vágyakozó Tarnócziné szövegszerkesztése kapcsán Kemény *Gilead Balsamuma* című imádságoskönyvével.¹⁷⁸

Míg a regény többi szereplője valamilyen szinten tudatában van az őt meghatározó szöveg(ek)nek (pl. Sára fejből tudja a *Vitéz Franciscót*, Mikes Zsigmond második Jóbnak nevezi magát), Tarnóczinét a nyíltan megidézett Öszövecség és erdélyi jogrend szövegvilágán kívül egy implicit szöveg mozgatja (*Keresztelő János fejevéletének története*), amelyről a befogadó csak az elbeszélőn, illetve az özvegy belső beszédén keresztül tud. A Tarnócziné tudatalanában működő, félreinterpretált történet az árva özvegy lelepleződésével paralel válik explicitté. Az intertextuális viszony csak a regény vége felől olvasva lesz nyilvánvaló. A már átértelmezett pretextusra a „Heródiás leánya(/i)” kifejezés utal egyértelműen, ám csak az újraolvasás (vagy a visszafelé olvasás) során rajzolódnak ki a szövegnek mindazon jelentettjei, melyek egy hermeneutikus kód¹⁷⁹ alá sorolhatók.

¹⁷⁷ KEMÉNY 1855–1857, II, 31.

¹⁷⁸ „Kemény a könyv 150 zoltárát, illetve imádságait a Bibliából gyűjtötte össze és szerkesztette sajátos rendbe.” *A Gilead Balsamumáról* lásd FAZAKAS 2012a. Érdemes lenne Kemény János kötetkompozíciójának esetleges hatásával is számot vetni egyszer az *Özvegy és leánya* szövegstruktúrája kapcsán.

¹⁷⁹ „A hermeneutikus kód alá azok a különböző (formális) elemek tartoznak, melyek szerint egy rejtély fókuszálódik, felvetődik, azután felfüggesztődik, végül pedig lelepleződik (ezen elemek némelyike elmarad, gyakran ismétlődnek, és felbukkanásuknak semmiféle rögzített rendje nincs).” BARTHES 1997, 33.

A rejtély megfejtésével a befogadó nem csupán Tarnócziné lelkének mozgatórugóit érti meg, hanem a regénynek egy újabb olvasatát nyeri el, mivel a mű egyfajta hypertextusként működik Keresztelő Szent János története felől olvasva. (Vö. Mt 14 és Mk 6,14–29.)

Az egyazon hermeneutikus kód alá szerveződő jelentettek alapján a következőképpen rekonstruálható az árva özvegy alap-története: Tarnócziné udvarhölgyek iránti féltékenységének volt egy kitüntetett időszaka – midőn viselős volt Sárával. Ekkor született meg benne az az elemi gyűlölet, mely végül saját magát örölte fel. Gyűlölte a férjét, mert más nőekkel táncolt (s hogy mi másért még, azt homály fedi), gyűlölte a hölgyeket, mert szemet vetettek Sebestyénre, gyűlölte leendő gyermekét, mert miatta mellőzte férje, s végül gyűlölte Mikes Zsigmondot, mert az ő háza szolgált bűnbarlangul a mulatozó hitetleneknek. A *Mikes-vár a megszejteltelenített templom* metafora alapján Rebekka annak megsemmisítését csak a kufárok kiűzéseként tudja elképzelni (ismét sikerült kiválasztania az egyetlen részt az Újtestamentumból, amely kissé problematikusán érthető a „Jézus, a szelíd bárány” felől).

Botrányok háza, mihelyt birtokomba jutsz, széthányatom a padimentumot, le fogom veretni a falak vakolatját, elhordatom az ajtóküszöböt, a kilincset- és a félfákat, s ha koldussá leszek is, nem fog semmi, amit csak bűnös testök érintett, az épületben maradni...¹⁸⁰

A frigid feleség táncról való irtózatának eredendően lélektani oka van, irreálissá azáltal válik a lelki sérülés, hogy az egyszerű érzelmi indulatot (féltékenység) és az érzéki neutralitást (kéjt sosem érzett) előbb fanatizmussá szublimálja, majd mitikussá növeli azzal, hogy szimbolikus értelmet tulajdonít a mozgásnak. A tánc, ahol a test teljes valóságában megszólalhat (erotikus rejtjeleket küldhet a másik nemnek), a fanatikus ember értékrendjében testiségénél fogva csak a Gonoszhoz kapcsolható. Tarnócziné, aki *sensus allegoricus* olvassa a Bibliát, rátalál az – egyébként mellő-

¹⁸⁰ KEMÉNY 1855–1857, III, 3.

zött – Újszövetség azon passzusára (Keresztelő Szent János története), ahol a tánc a férfi esendőség, az árulás, a halál metaforája. Tarnócziné kettős hibát követ el az újszövetségi szövegrész értelmezésekor: egyfelől pluralizálja Heródiás leányát, mikor jelképesen-összefoglalóan így nevez minden, a férje körül „legyeskedő” nőt, kik ennél a szereposztásnál fogva logikailag csak megvetés, gyűlölet tárgyai lehetnek; másfelől elfojtja ezt az értelmezést (sohasem válik hangzóvá általa a megnevezés, csak az elbeszélő tudásán és a belső monológon keresztül jutunk a név és a történet ismeretéhez). A szómágia értelmében a megnevezésével maga a dolog is megidéződik, a történet megidézésével az újratörténés veszélye fenyegethet, ezért válik fontossá az elrejtés aktusa Tarnócziné számára. Félelme az árultatástól, a férji esendőségtől tabuvá teszi a táncot, s a táncról szóló szöveget magát. Az özvegy a megéléstől menekülve az elfojtott szöveghez jut, ám a tudatalattiba szorított szöveg lassan, deformáltan működni kezd, s Tarnóczinét lassan bekebelezi Keresztelő János fejevételének története, és a „nomen est omen” törvényei szerint egy másik történet, a bibliai Rebekáé.¹⁸¹ Az ószövetségi Rebeka történetéből két mozzanat, döntően meghatározza az árva özvegy magatartását. Erős gyűlöletet érzett bizonyos nemzetségbeli nők iránt, s hallani sem akar hitetlenekkel kötött házasságról¹⁸², valamint hogy magzata esz- közül szolgáljon az ellenség megsemmisítésében.¹⁸³ Tarnócziné Rebekka büszke Sárárára, hogy általa töröltetik majd el a Mikes név a nemzetségek köréből:

Hálát adok menyei istenem, hogy az én lányomat választottad
 eszközül e hitetlen család semmivé tételére! Dicsértessék szent

¹⁸¹ Szádeczky Lajos írásából tudtam meg, hogy Tarnóczy Sebestyén névű leánykori neve Károly Zsófia volt, a Rebekka név választása nem pusztán a történet korabeli keresztényen erdélyi névadási szokásoknak felelt meg, hanem a „nomen est omen” elvet is érvénybe léptető költői névadás. SZÁDECZKY 1897.

¹⁸² „Az Isháknac pedig monda Rebeca: Eluntam életemet a Hitthefoknac leáni miatt. Ha az Iákób feleléget velen az Hitthefok közöl, minemöc ezekis, (az Eláu felelégi) mit hafinál nékem az én életem?” (1Móz 27,46) Vö. a „Heródiás leányai” keltette indulatokkal, valamint: „Tehát ok nélkül éltem volna!...” (KEMÉNY 1855–1857, III, 222).

¹⁸³ „Meg áldác Rebecat, monduán néki: Mi húgoncvagy, faparodjál ezer fter való ezerig, es birjia az te Magod az te ellenfégidnec kapuiát.” (1Móz 24,60)

neved; mert fölmagasztalál engemet e kegyelem, e kitüntetés által!¹⁸⁴

S boldog az én magzatom Sára, mert az örök kegyelemtől eszközül választaték a hitetlen nemzetség semmivé tételére!¹⁸⁵

Rebekka bevonódik az újra leosztott szerepű történés játékába, ahol az árva özvegy táncoltatja leányát Mikes János fejéért a fejedelem előtt. A regény parafrázálja a pretextust, s a visszafordult szöveg átírja a sorokat: János, bár önkéntesen, de betölti az áldozat szerepét. Sárát eszközként használja Tarnócziné a fej- és jószágvesztési pörben, („Az lány pedig az ő *anyja tanácsából* monda: Hozasd elő nékem ide egy tálban az Keresztelő János fejét.”¹⁸⁶) A lány, aki egy ismétlődő szöveg szerint „engedelmes leány vala”, ebből csak úgy tud kilépni, ha beteljesíti a róla szintén többször elhangzó „oltáráldozat” szerepét. Sára hattyútáncával végső soron János halálkeresését is előidézi. A fejedelem valójában az írásnak megfelelően cselekszik („És *megszomorodék* a király, de az ő *esküjéért* és az lakodalmosokért, parancsolá elő hozatni.”¹⁸⁷) Heródes bűnbánata (megszomorodék) magában rejtí az isteni kegyelem lehetőségét, melyet Rákóczi György földi törvényként alkalmaz, s tartja magát az eskühöz, mit nem Tarnócziné-Heródiásnak tett, hanem a hit lovagjának (Kelemennek). Tarnócziné maga annyira belebonyolódik a szövegbe, hogy míg öntudatlanul a Heródiásnak kiosztott szerepet játssza a történetben, igazából elfojtott értelmezését teljesíti be, melyben ő csak az áldozat lehet: a Mikes-ház tánca számára az árultatást, a halált jelenti.

A hiányos szöveg maga jelzi több helyen a részvét, a kegyelem, az élet hiányát. A Biblia táncról szóló passzusai közül Tarnócziné elfeledi azokat, melyek az örömről, az isteni hálaadásról tanús-

¹⁸⁴ KEMÉNY 1855–1857, II, 144.

¹⁸⁵ *Uo.*, III, 3.

¹⁸⁶ [Kiemelés tőlem.] „Az lány pedig az ő anyja tanácsából monda: Hozafld elő nékem ide egy tálban az keresztelő Iános feiét.” (Mt 14,8)

¹⁸⁷ [Kiemelés tőlem.] „Es meg fjomorodéc à király, de az ő esküuefiéiert, és az lakodalmofokért, paranczola elő hazatni.” (Mt 14,9), valamint „Az király pedig igen meg fjomorodéc, mind az által az ő esküuefiéiert, és azokért az kie az lakodalomban valának, nem akara annac kéréfét meg vetni.” (Mk 6,26)

kodnak¹⁸⁸, miként az *Özvegy és leánya* benső zárójelenete a Mikes-házban. („Dávid pedig és az Izraelnek minden népe az Isten előtt teljes erejükből éneklésekben, hegedölésekben, dicséretekben, dobolásokban, cimbalom verésben, és kürtölésekben valának foglalatosak”¹⁸⁹)

*

A világi epika és költészet oppozíciós és részben korrelatív párja a bibliai szövegvilágnak. Az oppozíció a szövegszólamok értékviszonylagosságának jelzésére, igazságtartalmának kikezdhetőségére szolgál. A világi szövegek – legyenek azok a narrátor vagy valamely regényalak által mozgatottak, explicite citáltak/utaltak vagy impliciten megidézettek – strukturálisan ugyanúgy funkcionálnak, mint a regény másik meghatározó szövegblokkja. A regényben nyíltan megszólaló szövegek a „fecsegés” gesztusával idézőjelbe teszik önmagukat, Tarnócziné félelmetes retorikáját éppoly komolytalannak veheti a befogadó, mint Naprádiné regényes csacsogását. Az odaértett auktor s részben az elbeszélő által az olvasónak sugallott értékek máshol vannak, a hiányos és rejtett szövegek árulkodnak erről; a regény feltehetően kettősen hyper-textuális olvasatát diszkurzív/dialogikus viszonyba állítva is, erre a belátásra jutottam. Most már feltehető a kérdés: kinél van, kié, milyen értelemmel bír a kegyelem?

„Az uralkodók Isten földi képviselői” konszenzus alapján kegyelmet bíró/osztó fejedelem szerepének interpretálására a pre-textusok kapcsán már kísérletet tettem. Tarnócziné a kegyelmet olyan – a haragvó Istentől – kitüntetett állapotnak véli, melyben lányát eszközül használhatja mások elveszejtésére, s a Rebeka-történet által eleve elrendeltnek, hogy ki bírhatja az isteni kegyel-

¹⁸⁸ „A Biblia táncvilága sokkal gazdagabb annál, mint ahogy első látásra gondolnánk. Manapság a legközismertebb példa az Újszövetségben leírt Salome tánca, amely a közgondolkodásban évszázadok során a bosszúállás és a gonosz csábítás szimbólumává vált. De az alábbi jegyzék tanulsága szerint a tánc sokkal több helyen és több szerepben jelenik meg a Bibliában.” FELFÖLDI 2016, 403.

¹⁸⁹ „Dávid pedig és az Izraelnek minden népe az Isten előtt teljes ereikből éneklésekben, hegedölésekben, dicséretekben, dobálásokban, cimbalom verésben, és kürtölésekben valának foglalatosak.” (1Krón 13,8) Ld. még 2Sám 6,14–16; 1Krón 15,29 stb.

met.¹⁹⁰ Szövegválasztásai, szövegelhagyásai és Csulaival folytatott polémiája is ezt támasztja alá. Egy ironikusan beállított jelenetben az elliptikus idézést szintúgy használó udvari káplán lesz éppen az (most lényegtelen, hogy milyen érdekek vezetnek ebben), aki megpróbálja a törvény betűiről a hangsúlyt a törvény szellemére (Öszövétség → Újszövétség) áthelyezni az özvegy tudatában („A mi vallásunk a szeretet. A Krisztus nem a boszút, hanem a megbocsátást prédikálta.”¹⁹¹), természetesen eredménytelenül. Tarnócziné palimpszeszt-kedélyének végső szava a részvét, a kegyelem, a te hiánya. Így nyer értelmet az elbeszélő jelzős szerkezetű megnevezése is: míg a történet kezdetén elsősorban özvegy (jelző!) Tarnóczinének (tulajdonnév) nevezi figuráját, a tragikus-sá váló történet folyamán egyre gyakrabban használja a kezdetben ironikus, később végtelen szánalmat sugalló árva özvegy (duplikáló) megnevezést. Az állandó jelzővé vált ‘árva’ és a korábban melléknévként használt, főnévvé minősülő ‘özvegy’ olyan nyomatékosítást sejtet, mintha az urától elhagyott özvegy a történet végére önnönmagától s Urától is elhagyatottá válna. Az ‘árva’ megnevezéssel a narrátor megnyit egy további folyosót a szövegek labirintusában egy újabb hatalmas szövegtörzshöz, az árvaságot (mint a reformátusság mártíriumának allegóriáját) reprezentáló panaszirodalom felé.¹⁹²

Vannak a műnek olyan szereplői, akik egyáltalán nem, vagy minimálisan tesznek bármiféle utalást bibliai vagy jogi szövegekre, ilyen a lelkierőjét, Istenbe vetett bizodalma végig megtartó Mikesné, a Sára boldogulását mindig szem előtt tartó Haller Péter, s ilyen Mikes Móricz, a hit lovagja. Az üldözött vallás képviselője egyetlenegyszer hivatkozik az erdélyi jogrendre (az 1588., 1607. és 1610. évi törvényekre), azért hogy a kegyelmet ne ő kapja, hanem

¹⁹⁰ Vö. a Rómába írt levél 9. részével. Különösen „Miképpen meg vagyok irva, az Iácobot fjerettem, az Elauot gyűlölttem.

Mit mondunc tehát? auagy hamiflag vagyoné az Itennél? táuól légven.

Mert Mofefne az mondgya: könyörölöc azon az kin könyörültem, és kegyelmefféget tfelekíjem azzal, az kihöz kegyelmes voltom.

Azért nem azé (az válafjtás,) az kinec arra akarattya vagyon, sem azé ki fűt, hanem az könyörölö Itene.” (Róm 9,13–16) Ld. még 2Móz 33,19.

¹⁹¹ KEMÉNY 1855–1857, III, 196.

¹⁹² Az árvaság panaszirodalmához lásd FAZAKAS 2005, FAZAKAS 2012b.

a testvérei. Nem véletlen, hogy hozzá kerül a fejedelem gyűrűje, melynek bevésetlen szava a kegyelem lett, hisz Tarnócziné elbeszéli komor ószövetségi világával szemben Móricz evangéliumokat megélő magatartása sugallhatja azt, hogy az Írás szentsége megérthető.

V. „A DON QUIJOTÉ-T OLVASNI FOGJÁK MINDADDIG, MIG AZ EMBEREK EGYÁLTALÁN OLVASNI FOGNAK VALAMIT.”*

A *Quijote* mint architextus a 19. század
második felének magyar irodalmában

„Gyöngyeiteket ne hányjátok a disznók elé,
hogy meg ne tapossák lábaikkal, és fordulván,
meg ne szaggassanak titeket.”

(Mt 7,6)

„A rőfögő falka, a mocskos állatok irama össze-
kavart-zavart s földre döntött mindent, minden-
kit, a számárnyerget, a fegyvereket, a szürkét,
Rocinantét, Sanchót, de Don Quijotét is.”

(Miguel de Cervantes Saavedra)

1. Az észlelés

Lukács György 1916-ban németül megjelent *A regény elmélete* és Hamvas Béla 1948-as *Regényelméleti fragmentuma* egyaránt ki-
tüntetett helyet tulajdonít nem csak a regény történetében, de
általában az európai irodalomtörténetben a *Quijoténak*. Olyan
határszöveggként értelmezik, mely egyszerre tölti be a vég- és a
kezdőpont szerepét az epika és az európai kultúra történetében.

Lukács György és Hamvas Béla minden bizonnyal jól ismerték
a múlt századelő magyar *Quijote*-receptióját és a múlt századelős
Európa filozófiai eszmeáramlatait, köztük a spanyol egzisztencia-
lizmus két meghatározó alakjának *Quijote*-könyvét: José Ortega
y Gasset *Don Quijote nyomában* (*Meditaciones del Quijote*) című
elmélkedését, valamint Miguel de Unamuno hypertextusát, a *Don
Quijote és Sancho Panza életét* (*Vida de Don Quijote y Sancho*). Ez
utóbbi a Cervantes-mű 300. évfordulóján jelent meg, 1905-ben, épp
abban az évben, mely vizsgálódásom tárgyának záróéve. Vissza-
térve Hamvasra és Lukácsra, az, hogy hasonló belátásra jutnak,
azaz, hogy mindketten mérföldkőként, válságszöveggként inter-
pretálják Cervantes művét, legalább annyira eredménye egy másik,

*AMBRUS 1916, 332.

rejtettebb hatástörténeti folyamatnak, mint a fent említettek recepciójának.

Viktor Sklovszkij szépprózáról szóló egyik írásában¹ egyenesen *Quijote*-járványt vél felfedezni a 19. századi Európában: „A *Don Quijote* a XIX. században éppúgy elterjedt, mint valaha a lovagregények, és sokszor át is dolgozták.”² Észrevételét, nyilvánvalóan, a különféle nemzetek 19. századi fordításdömpingje és orosz irodalmi tapasztalatai alapozzák meg (nem nehéz Gogol, Goncsarov, Turgenyev, Tolsztoj és Dosztojevszkij műveiben sem fellelni a *Quijote* nyomait).

E „külső” nézőpontból tekintve úgy tűnhet, hogy egy kulturális folyamat törvényszerű velejárója a magyar *Quijoték* 19. századi nagyszámú megjelenése. Bizonyára ebben is van igazság, ám közelebbről szemlélve a jelenséget a belátások szélesebb spektrumához juthatunk, mert a 19. század második felében, mint bűvópatak, rejtezik egy csendes (don) *Quijote*-diskurzus, melynek elemei a múlt század második felében születő részmagyarítások és az első teljes fordítás, a korabeli folyóiratokban megjelenő Cervantesről, (don) *Quijotéről* szóló írások, valamint azok a szépirodalmi művek, melyeknek „összvege” bizonyíthatóan vagy vélhetően a Cervantes-mű.

A magyar irodalomtörténet-írás még adós a *Quijote* magyar fogadtatás- és hatástörténetének komplex feltérképezésével: a mind a mai napig egyetlen magyar Cervantes-monográfia³, bár filológiaiilag kiváló támpontokat nyújt a recepcióhoz, az 1950-es évek irodalompolitikai meghatározottsága, ideologizmussal terheltsége miatt kevésbé használható – arról nem is beszélve, hogy közben eltelt közel hetven év. S noha a „klasszikus magyar irodalom”-értésben már régóta jelen van a *Quijote* mint a hatástörténet egyik megkerülhetetlen alapszövege, s a korszak alkotásairól írt

¹ SKLOVSKIJ 1963.

² *Uo.*, 191.

³ SÓS 1955. Két másik könyvformátumú áttekintés is született magyarul Cervantes életéről és életművéről, de ezek nem tekinthetők szoros értelemben irodalomtörténeti monográfiának: Kőrösi Albin írása inkább nagytanulmány (KŐRÖSI 1918), Reményi Ferenc (1868–1940) császári és királyi haditengerész, katonai és tengerészeti író kiadatlan művét pedig Rakos Miklós zenetörténész adta közre átdolgozva 2015-ben (REMÉNYI 2015).

egy-egy olvasat különböző mélységben vizsgálta is e textus jelenlétét, valamint a 2000-ben Debrecenben tartott nemzetközi Cervantes-konferencia⁴, illetve az utóbbi két évtizedben több, nagyrészt a *Quijote* első kiadásának 400. évfordulója apropóján készült tanulmány⁵ is deklarálta a *Quijote*-jelenség megkerülhetetlenségét, mégsem történt kísérlet arra, hogy átfogó nagyobb lélegzetű munka térképezze fel a regény szerepét, helyét, transztextuális vonatkozásait a 19. századi⁶ és későbbi magyar irodalomban, illetve irodalmi tudatban.

Rendkívül jelentős a *Quijote* recepciótörténetét 1853-ig felvázoló Kiss Tamás Zoltánnak azon észrevétele, hogy mielőtt értelmeznénk a magyar írók műveiben tetten érhető intertextusokat, rekonstruálnunk kell a kérdésfeltevések horizontját, melyeken keresztül a korabeli magyar befogadók közelítenek a Cervantes-opushoz⁷, továbbá, hogy kezdetben elsősorban a különböző európai irodalmak és irodalmi kánonok határozták meg a magyar olvasódon *Quijote*/*Quijote*-értését, -megítélését,⁸ s hogy szimbolikusan kvázi a kultúrnemzetté válás kritériumai között szerepel a saját nemzeti nyelvű teljes *Quijote*.⁹ E szempontok mentén szerzőnk

⁴ *Cervantes y la narrativa moderna*, Coloquio internacional, Debrecen, 19-20 de octubre de 2000.

⁵ Vö. KISS T. Z. 1997, GÖNCZY 2001, KISS G. 2001, LUKÁCS E. 2001, RÁKOSI 2005, KISS T. Z. 2005, CSUDAY 2005a, CSUDAY 2005b, GÖNCZY 2006, KISS G. 2006, KISS T. Z. 2006, BIKFALVY 2006, BENYHE 2007, VÉGH 2008, VÉGH 2009, valamint VÉGH 2012 *Quijote*-fordításokkal foglalkozó fejezetei, KISS T. Z. 2011, KISS T. Z. 2013, HORVÁTH V. 2015.

⁶ Természetesen, itt a tág értelemben vett 19. századi irodalmat értem (kb. az 1772–1905 közötti korszakot).

⁷ „Para interpretar la presencia intertextual de Cervantes en los escritos de los Húngaros hay que reconstruir primero el horizonte de preguntas en el que los magiáres se acercaban a la obra cervantina.” KISS T. Z. 1997, 88.

⁸ „Por la falta de una lectura directa e intuitiva de los textos españoles (en original, claro está), son los cánones críticos y de historia literaria de las diferentes literaturas europeas que influye en los juicios y reflexiones de los lectores húngaros.” Uo.

⁹ „La asimilación de la novela al canon nacional es uno de los prerequisites de ser un país de progreso. Por otro lado, una buena traducción del texto cervantino es asimismo un fiel indicador del grado de estandarización y de léxico amplio de la lengua literaria que es, al fin y al cabo, un criterio *sine qua non* de la identidad etnocultural de una *Kulturnation*.” KISS T. Z. 2005, 33.

jelesül el is végzi feladatát, s ahol Kiss Tamás Zoltán leteszi a tollat, ott szeretném folytatni a vizsgálódást, mert meglátásom szerint a század második fele lesz a magyar irodalomtörténetnek az az időszaka, mikor a *Quijote*-szimptóma *Quijote*-szindrómává válik.

Kevés olyan szöveg van az egyetemes irodalom történetében, mely egyrészt mint zárt egész textus hat, másrészt – akár a szöveg univerzumából kiszakított – emblematikussá vált figuráján (figuráin) keresztül. Az *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha* és don Quijote (nem megfelelően Sancho Panzáról sem) bizonyára ilyen. A hosszú 19. századi irodalmunkban folyamatosan felbukkanó intertextuális nyom ennek megfelelően hol gyengébben, hol erősebben teszi magát láthatóvá, időnként topikusan, máskor az egész művet meghatározó szövegstrukturáló elvként. A tárgyalt korszak irodalma bővelkedik olyan epikai alkotásokban, melyek bizonyos aspektusokból hasonlóan interpretálhatók, e (válság)elbeszélések mögött azonos alapszöveg után kutatva a *Quijotét* találhatjuk, néhány műalkotás esetében mint hypotextust, de gyakrabban mint architextust. Az architextualitás fogalma alatt nem egyszerűen valamely műfaji mintára való utalást értve, hanem – Genette-tel egyetértésben, hiszen a műfaj az architextusnak csak egyik aspektusa –, egy olyan bonyolultabb és néma kapcsolatot, mely bizonyos számú relatíve állandó és történelem feletti tematikus, modális, formális kategóriák alkotta kombinatorikus térbeli rendszerben létező mintákra utal¹⁰.

Felbukkan Arany János vagy Reviczky Gyula lírájában¹¹, Arany János sokdimenziójú verses epikájában (*A nagyidai cigányokban* [1851], a *Bolond Istókban* [1856–1880], a *Toldi estéjében* [1848; 1854], a *Toldi szerelmében* [1879]), de jóval korábban Gvadányi falusi nótáriusának verses történetében¹² is [1790; 1796]. Jelen van verses regényekben: Arany Lászlónál *A délibábok hőséiben* [1872] egyszeri nyílt utalásként¹³, de a tematikus-formális-modális-narrációs szövegmintázat méltóbb örökösként Hübele Balázsszal,

¹⁰ GENETTE 1979.

¹¹ Pl. Arany János: *Csillag-hulláskor*, Reviczky Gyula: *Arany Jánosnak – Válaszul „Kozmopolita költészet” című versére*.

¹² GVADÁNYI 1796.

¹³ „Mi haszna Don Quixotte-harcot követni?” ARANY L. 1998, 57.

mint például Csengey Gusztáv hypertextes intenciójú *Don Quijoté-ja*¹⁴ [1903], a maga „bús magyar” Máncsai Bélájával. Különböző mélységben és funkciótörténeti szerepben, nyílt utalásként, folyamatos reflektáltsággal és/vagy implicit módon novella- és regényirodalmunk mára már elfeledett, feledésbe merülő vagy kánonban tartott darabjaiban (Eötvös József: *A karthauzi* [1842], *A falu jegyzője* [1845]; Székely József: *Liliputfalvai Liliputi Tóbiás* [1851], Kemény Zsigmond: *Gyulai Pál* [1847] *Férj és nő* [1851–1852], *Özvegy és leánya* [1855–57], Gyulai Pál: *Egy régi udvarház utolsó gazdája* [1857], Jókai Mór: *Fekete gyémántok* [1870], Arany László: *A délibábok hőse* [1872], Asbóth János: *Álmok álmodója* [1876], Toldy István: *Anatole* [1872], Ábrányi Kornél: *A dicsőség bolondja* [1875], Rákosi Jenő: *A legnagyobb bolond* [1882], Bródy Sándor: *Don Quixote kisasszony* [1886], Ambrus Zoltán: *Dom Gil, a zöld nadragú* [1894] Mikszáth Kálmán: *Nemzetes uraimék* [1882–83], *Beszerce ostroma* [1894], *Prakovszky, a siket kovács* [1895–96], *A gavallérok* [1897], *Az új Zrínyiász* [1898], *A mi örökös barátunk* [1899], *A sipsirica* [1902], *A vén gazember* [1906], *A Noszty-fiú esete Tóth Marival* [1906–08] és Gárdonyi Géza: *Az öreg tekintetes* [1905]).

A fenti irodalmi alkotások egytől egyig felkínálják az archi-textuális (vagy egyéb transztextuális, a transzformációk létmódját kutató) olvasásmód sok szempontú lehetőségét.

A fordítások mint intertextuális alakzatok vizsgálata, a korabeli folyóiratokban megjelenő *Quijoté*ről szóló írások mint metatextusok értelmezése és az irodalmi alkotások archi/hypertextuális olvasásmódja olyan kérdésekre adhatnak választ, mint: Miért éppen a 19. század második felében válik a szélesebb magyar olvasóközönség és a kritika számára jelentős művé Cervantes alkotása? Miért épp az 1849–1905 közötti – konszenzus alapján meghatározott – irodalomtörténeti korszakban éri meg a legtöbb rész-, illetve az első teljes fordítást? Miért ekkor kerül először valójában a kritikai-irodalmi diskurzus figyelmébe? Miért „nyer először magyar indigenatust” – mintegy emelkedik be a magyar irodalmi kánonba – az 1848–1849-es eseményeket követő nemzeti trauma idején? Miért válik a 19. századvégi nemzetkarakterológia egyik ikonjává don Quijote figurája? Miféle identitásképző modellt

¹⁴ CSENGEY 1903.

nyújthatott a személy, illetve a nemzet számára a „megértett” don Quijote/*Quijote*? Miért épp a *Quijote* az az irodalmi mű, amely pretextusként jelen van a fenn jelzett (válság)szövegek esetében? Milyen poétikai és narratológiai eljárásokat örököl a 19. századi magyar epika Cervantestől? Milyen új „(világ)olvasási stratégiát” nyújtanak e 19. századközépi, századvégi szövegek a korabeli és a ma befogadójának?

2. „[...] tán nem lesz minden érdek és érdem nélkül, ha tudniillik méltónak találtatik a' hazafiúsításra” – fordítástörténeti áttekintés

Arra a kérdésre, hogy íróink a *Quijote* melyik fordítását ismerték, vagy melyik közvetítő nyelven olvasták a regényt, csak egy alapos és hosszadalmas filológiai kutatás után kaphatnánk választ (ha kaphatnánk). Némi támpontot a név helyesírása adhat: angol és német a Quixote (a régi spanyol alakú formával megegyező), francia a Quichotte (Quichott, Quichote), spanyol a Quijote és magyar a ritka Kihóte forma.

Példának okáért Arany János esetében a spanyol irodalom (és történetének) közvetítő nyelveken, illetve magyarul ismeretét támasztja inkább alá, hogy don Quijote esetében az angol és német Don Quixote alakot használja prózai munkáiban, akárcsak *A csil-lag-hulláskor* IX. darabjában, ez utóbbiban továbbá egy német-magyaros helyesírással kevert Rozinánte alakkal nevezi meg a búsképű lovát. Ám arra nézvést, hogy Arany melyik *Quijotét* olvasta, nincs megbízható, egyértelmű filológiai adatunk.¹⁵ Szövegismeretének több szintje is lehetett: egy, az oralitásba feloldódó, a szereplőket némileg leegyszerűsítő történet bírása; valamely

¹⁵ Arany életében magyarországi megjelenéssel jelölt Cervantes-fordítások, melyeket elvileg forgathatott, a következők (de ez egyáltalán nem zárja ki azt, hogy nem magyarországi kiadást olvasott először): CERVANTES–FLORIAN 1829; *Don Quixote de la Mancha the life and exploits, of with the humorous conceits of his facetious squire, Sancho Pansa abridged*, Pest, 1846; CERVANTES–KARÁDY 1848; [CERVANTES–LUKÁCS M. 1843]; CERVANTES–HORVÁTH Gy. 1850–1853; CERVANTES–GYÖRY 1873–1876; CERVANTES–GYÖRY 1875.

kivonatos, rövidített idegen nyelvű (leginkább német, talán angol) változatot is olvashatta; a *Toldi estéje*, *A nagyidai cigányok*, a *Bolond Istók* első részének és az '50-es, '60-as évekbeli értekező prózája darabjainak keletkezési ideje alatt magyarul a Karády-féle fordítást és Horváthét (az elbeszélő költemények esetében inkább csak annak első részét ismerhette), teljes *Quijotét* csak idegen nyelven olvashatott; később a Győry-féle teljes és rövidített változatot is bírhatta.

A *Quijote* első része kiadásának 400. évfordulójára Rákosi Marianna elkészítette a magyar kiadások feltételezett teljes bibliográfiáját, s egy azokról szóló tanulmányt¹⁶. A kiadástörténetet napjainkig feltáró értekezés valóban hiánypótló. Noha a 19. századi fordításokat illetően már korábban saját utakon indultam el¹⁷, fenti szerző célkitűzése további inspirációkat nyújtott számomra¹⁸, akárcsak Végh Dániel fordítástörténeti/elméleti irányú kutatásainak¹⁹ kérdésfeltevései, belátásai.

Kiss Tamás Zoltán fenn hivatkozott tanulmányaiban pontosan írja le az irodalmi és a kultúrpolitikai diskurzus azon szólamat, mely a *Quijote* magyar nyelvű fordításának szükségességét egyre erőteljesebben hirdeti. Efféle várakozások mellett érhető, hogy amikor 1843-ban a Külföldi Regénytár sorozatban megjelenik az első magyar Cervantes-szöveg, *A bőkezű szerető*²⁰, a fordító, Lukács Móric magyarázkodni kényszerül:

A tisztelt olvasó bocsánatát reméljük, ha életírásában s munkái jellemzésében hosszasabbak leszünk, mint mások, e regénytárban megjelent lent egyéb biographiákban. Azt hiszszük, hogy ezzel tartozunk azon magas polcznak, melyet Cervantes a világirodalomban elfoglal, tartozunk pedig különösen azért, mivel az itt mutatványul közlött novella, melynek választásában külső körülmények

¹⁶ RÁKOSI 2005.

¹⁷ GÖNCZY 2001.

¹⁸ „Sobre las relaciones literarias húngaro-españolas hasta hoy sabemos poco. Con respecto a las ediciones húngaras del *Quijote* este artículo quisiera terminar o disminuir esta ignorancia. Debido a las fuentes insuficientes, no se puede afirmar casi nunca que conocemos ya todos los datos, pero esta investigación ya podría ser una materia de búsqueda para lo sucesivo.” RÁKOSI 2005, 20.

¹⁹ VÉGH 2008, 2009, 2012.

²⁰ CERVANTES-LUKÁCS M. 1843.

határoztak, magában véve nem szerezhethet az olvasónak kellő fogalmat szerzője írói érdeméről. Remekművét, Don Quijotet már csak terjedelme miatt sem lehetett adnunk, mert e gyűjteménynek legalább nyolcz kötete megtelt volna vele. Így tehát a mutatóvány hiányait, magának a szerzőnek bővebb ismertetésével hittük pótolandónak e gyűjteményben, hol Cervantesnek, mint a regényirodalom első rendű hőségnek, kihagyni vagy csak úgy könnyedén s hanyagul bemutatni nem illett volna.²¹

Az első magyar fordítást végül 1848-ban nyomtatják *Az ifjúság olcsó könyvtára* sorozatban. Talán nem véletlen vagy (bátorkodjunk ez időtávlatból azt mondani) nem minden célzás nélkül való, hogy a *Don Quichotte de la Mancha*²² című magyar *Quijote*-változatot az a Karády Ignác fordítja le, aki ez idő tájt épp a Kossuth-gyerekek nevelője, azaz annak a kultikus történelmi személyiségnek alkalmazottja, aki jó néhány kortársa szemében már ekkor is „csak” a „nagy álmodó”²³. Karády a francia Florian-féle rövidített kiadványt²⁴ vette alapul, s a nagobbacska gyermekeket célozta meg mint olvasóközönséget.

Noha a korabeli publikum mintegy tudomást sem vett az első magyar *Quijote*-változatról²⁵ – tegyük hozzá, valószínűleg egészen az újabb kiadásokig²⁶ –, az intertextuális olvasásmódot választó 21. századi befogadónak azért válhat fontossá e kiadás, mert e

²¹ LUKÁCS M. 1894, I, 67–68.

²² CERVANTES–KARÁDY 1848.

²³ Végh Dániel inkább azt feltételezi, hogy Kossuth, „aki már 1838-ban használja a »szélmalmok elleni harc« kifejezést”, maga ösztönözhetette a fordítást. VÉGH 2009.

²⁴ CERVANTES–FLORIAN 1829.

²⁵ „Esta refundicion apareció en 1848, pero no llamaba la atención del público por acontecimientos históricos.” RÁKOSI 2005, 10.

²⁶ A Petrik-féle *Magyar Könyvészet* szerint létezik a Karády-fordításnak egy 1852-es (Új kiadás, egy képpel. [12-r. III és 243 l.] Pest, 1852. U. o. Kötve. – 48 p.), továbbá 1864-es változata (*Don Quixotte de la Mancha*. Nagyobb gyermekek szám. ford. Karády Ignác. [12r. 243 l.] Pest, 1864. Heckenast G.). Továbbá a fordító Karády nevének feltüntetése nélkül 1870-ben is kiadták újra: *Don Quichote kalandjai*, 1870, Heckenast (e példány az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető, kérdés, hogy ezt a példányt vette-e fel Petrik Géza retrospektív bibliográfiájába 1871-es évszámmal: *Don Quichott kalandjai*. Az ifjúság szám. [8r.] Pest, 1871. Heckenast G.)

francia utáni rövidített változatban is megőrzi *A borbély története*²⁷ részt, amely értelmezésében *mise en abyme*-ként működik a *Quijotéban*, s olyan poétikai, narratológiai eljárásokat alkalmaz, melyek modellként szolgálnak majd elsősorban Mikszáth Kálmán *Beszterce ostroma* című regényének.

A Magyarországon is ismert, „közkezen forgó” Florian-féle francia nyelvű fordítás magyar változatát némi módosítással (Sancho szólásmondásai esetében a német fordítást is használta bevallása szerint) készíti el Horváth György kecskeméti mérnök. Kétkötetes könyvének²⁸ első része 1850-ben, a második 1853-ban született meg. Utószóról sem feledkezik meg Florian után, mely magyarázatul szolgál arra, hogy miért lett az első rész ötven, a második ötvenöt fejezetre rövidítve.

Horváth saját fordításához írt rövid előszava is azt látszik megerősíteni, hogy – habár közvetítő nyelveken keresztül – már jó ideje jelen volt a *Quijote* a magyar recepcióban („Jelen mű nem új, sőt ismeretes tünemény az olvasó világban [...]”²⁹). Ám, csak „most nyer először magyar indigenatust: – állítja Horváth, majd hozzáteszi – tán nem lesz minden érdek és érdem nélkül, ha tudniillik méltónak találtatik a’ hazafiúsításra.”³⁰ Rendkívül fontosnak tartom Horváth ezen felismerését, illetve igényét, hisz egyértelműen jelzi számunkra azt a pillanatot, amelyben a Cervantes-szöveg idegensége végérvényesen szűnni kezd. A fenti idézetből emeljünk ki két szót: az egyik a *hazafiúsítás*, mely *sensus litteralis* fordításként, *sensus allegoricus* pedig olyan beavatási rítusként érthető, amely végre méltó műként immár végérvényesen a magyar nyelvi közösségbe, mintegy a magyar irodalmi kánonba emeli be a *Quijotét*; a másik a jog nyelvéből vett terminus technicus: indigenátust kap, azaz az 1848 előtti törvények értelmében bizonyos érdemekért kitüntetésképpen adományozott nemesi címet (később tágabb értelemben véve mintegy állampolgárságot, polgárjogot).

²⁷ CERVANTES–KARÁDY 1848, 113–118.

²⁸ CERVANTES–HORVÁTH Gy. 1850, 1853.

²⁹ HORVÁTH Gy. 1850, [IV].

³⁰ Uo.

El kell ismernünk, nem szerénytelen vállalkozás egy magát műkedvelőként identifikáló fordítótól³¹, hogy egy spanyol hidalgót magyar nemesi címmel ruházzon fel. Előszavának zárómondatában Horváth abbéli reményét fejezi ki, hogy készen áll a magyar olvasóközönség a be/elfogadásra:

E' tekintetben nagy reményünk van, hogy Don Quichotte' új hazája nem leend túl szigorú, sőt számot vetve ön magával, nem fog visszaútasítani egy olly hírhedett vitézségű erős bajnokot, mint a' minő Don Quichotte a' manchai.³²

Fordítása első részének *Hölgyfutár*-beli beharangozása mintegy válaszként azt erősíti, hogy a magyar befogadók közössége, akiknek ez idő tájt valóban számot kellett vetniük létállapotukkal, identitásukkal, készen állnak a *Quijote*/don Quijote felkínálta viaszra, értelemadásra:

Don Quijote a nagyhírű lovag, ki oly kedélyesen harcolt a szélmalomokkal, mintha csak most élne közöttünk [...], magyar fordításban megjelent Kecskeméten Szilády költségén négy képpel, s minden könyvtárusnál kapható egy huszason. E mulattató olvasmány *most igen jókor jött*.³³

A *Magyarország és a Nagy Világ* című lap 1870-től kezdi közzétenni Gustave Doré, francia festő művészi rajzainak néhány darabját, melyek a *Quijote* illusztrációjaként készültek. A k-s. álnevű szerző *Don Quichotte szélmalomharcza*³⁴ címmel röviden arról tudósítja az olvasókat, hogy készülöben van egy magyar *Quijote*, ám annak kiadása igen sokba kerül, ezért a kiadó mecénásokat, előfizetőket keres:

³¹ Az *Előszó*ban jegyzi meg, hogy a munka francia fordítási gyakorlatnak indult, majd szórakozásnak, végül kényszerből unaloműzőesként fejezte be, valószínűsíthető, hogy az 1848–49-es események alakították úgy, hogy „körülményei miatt nagyon reáért”. (HORVÁTH Gy. 1850, [III].)

³² *Uo.*, [IV.]

³³ *Hölgyfutár*, 1850. júl. 6. [Kiemelés tőlem.]

³⁴ k-s. 1870, 118.

Kiküldjük a manchai lovagot Doré generális felszerelésében, hogy hódítson a magyar közönség körében pártolókat azon eszmének, mely mellett a napi sajtó már melegen nyilatkozott. E lapok kiadói ugyanis a Kisfaludy-társaság s a magyar akadémia ajánlása mellett a Don Quihotte-ot szándékozik kiadni Doré összes rajzaival és e célból aláírási íveket fognak kibocsátani. A kiadás költségei oly magasra rugnak, hogy a közönségnek csak tömeges pártolása teendő lehetségessé az eszme kivitelét. Im, ily küldetésben lép ma a manchai lovag önök elé. Reméljük, hogy hódítani fog.³⁵

A kiadás szükségessége melletti argumentáció mintha a 19. század elején megfogalmazott kultúrnemzet-kritérium variánsát hangoztatná:

Don Quichote de la Mancha, az „éleselmű lovagot” van szerencsénk ezuttal Doré Gusztáv művészi rajzában a magyar olvasóközönségnek bemutatni, ki őt, fájdalom, csak híréből ismer, miután magyar Don Quichote mindez ideig nem létezik.

[...]

De ha felkelvén, tapasztalná [mármint Cervantes – G. M.], hogy míg Európa minden műveltebb nemzete átülteté irodalmába halhatatlan művét, csak egy, lovagiasságban a spanyollal rokon nép, melynek körében pedig annyi a szélmalom-harcz, s politikai életében annyi a Don Quichotismus, csak mi magyarok nem tettük ezt: Miguel Cervantes de Saavedra, a csonka bajnok, bizonyára felőlünk nem a legjobb véleménnyel szállana vissza százados sírjába.³⁶

Úgy tűnik, hogy k-s. az elhangzottak szerint nem ismeri sem a Karády, sem a sokkal teljesebb Horváth-féle fordítást (pedig mint fennebb láttuk, 1870-ig a Karády-félét többször is kiadták, a Horváth-féle meg állítólag minden könyvtárban is kapható volt.) Ha ez valóban így van, akkor több mint érdekes, hogy egy olyasfajta érveléssel, ami mintegy négy évtized távlatában Szekrényesy

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

szavait visszhangozza³⁷, ugyanarra a következtetésre jut, mint Horváth, azaz a *Quijote* szövege immár annyira megfelel a korabeli magyar olvasók elváráshorizontjának, hogy halaszthatatlan annak magyar nyelvű újateremtése. Sőt, nem csak elodázhatatlan feladat, hanem kötelesség is, hisz az érvelés szerint nagy szégyen, ha épp a magyar, aki nemzetkarakterológiailag – természetesen – a legközelebb áll a spanyol néphez, elmulasztja a honosítást.

Érdemes megismételnünk a fordítások melletti érvelések éveit: 1850 és 1870. Nyilván nem véletlen, hogy a '49-es vereség utáni trauma ideje, illetve később, annak kezdete, hogy a kiegyezés eredményei illúzióknak kezdenek látszani, teremti meg azt a léthelyzetet, melyben világossá, megérthetővé, sajátta válhat a *Quijote*/don Quijote.

Arany esetében, ha szem előtt tartjuk a kronológiát, akkor felvetődhet a kérdés, hogy miért éppen azokban a verses epikai alkotásokban vélünk architextuális vonásokat felfedezni, melyek egészükben vagy részükben az 1852-es Tisza Domokoshoz írt levél előtt keletkeztek, s melyben, épp azt mondja, hogy alig ismer valamit az igen dicsért spanyol irodalomból.³⁸

Egyfelől nem hanyagolható el az a tény, hogy ekkor igény mutatkozott valami *Quijote*-szerű műre. Ezért jegyzi meg Horváth fordításának ismertetője, hogy „[e] mulattató olvasmány most igen jókor jött.”³⁹ S lesz népszerű olvasmány Székely József, az egykor ünnepezt szerző feledésbe merült regénye, *A nagyidai cigányokkal* egy évben megjelenő, az első magyar (don) *Quijote*ként számon tartott *Liliputfalvai Liliputi Tóbiás*. De már 1846-ban azt írja Erdélyinek Pesthy Frigyes:

³⁷ „holott Cervantes regénye az ó és új világ minden nemzeteinél elterjedt, s a mai napig közmagasztalás tárgya. A magyart kivéve, nincs irodalmi műveltségű nyelv, melyre az lefordítva nem volna, s nincs bármely csekély literariai ismeretkel bíró ember, ki azt legalább híréről nem ismeré.” SZEKRÉNYESY 1832, 410.

³⁸ „Könyvtára igen jó darabokkal szaporodott, Hafiztól még én is keveset olvastam s a spanyol irodalomból sem sokkal többet; de hallottam dicsértetni, s ha isten éltet még vagy 70 esztendeig, majd talán nekem is lesz alkalmam elolvasni őket. Próbálkozzék fordításban, s küldjön nekem egy párt mutatványul.” Arany – Tisza Domokosnak, 1852. dec. 17. = AJÖM XVI, 131.

³⁹ Hölgyfutár, 1850. júl. 6.

véleményem az, hogy ezen sok címánymeséket, melyekből az ország minden vidékén tán mást tudnak, összeszedni nem volna érdemtelen, és ha akadna ügyes humoristicus vagy satyricus íróink közül egy, ki nem sajnálná valamenyi oly egyes meséket [!] egy egésszé olvasztani, bizony oly hazai komikus regényünk lenne, mely – ha kivált az adatokat ügyes korszerű célzásra tudja használni – a spanyol manchai hős mellett kudarcot nem vallana.⁴⁰

Másfelől azzal a hipotézissel élhetünk, hogy Arany levelében a 'sem sokkal többet' kitétel mögött a 'valamit' alatt a *Quijotét* kell értenünk. Ezt támaszthatja alá az is, hogy az első teljes magyar *Quijote* megjelenése előtt születtek meg azok a tanulmányok, melyek – mint láttuk – egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a Cervantes regényére hivatkozáskor annak formális, modális, jellemalkotási, kompozícióbeli, műfaji sajátosságait is érzékeli Arany, azaz bizonyos, hogy ismernie kellett egy teljes változatot.⁴¹

Megfontolandónak tartom Végh Dániel azon felvetését is, hogy épp azok az 1850 és 1870 közötti szépirodalmi alkotások is „kényszeríthették” az első teljes, eredeti nyelvből fordítást, melyek különféle transztexuális viszonyba léptek a *Quijote* valamilyen nyelven, s valamilyen kiadásverzióban ismert változatával.⁴²

⁴⁰ Pesthy Frigyes – Erdélyi Jánoshoz [Szend, 1846. június 27.] = ERDÉLYI 1960, I, 270–272, itt: 272.

⁴¹ Ugyanis – teljesen egyetértve Végh Daniellel – „a rövidített változatok kényszerpályán mozognak. Megfosztják a regényt a posztmodernitás felől izgalmas aspektusaitól és jelentésrétegeitől: az átdolgozók – az első fejezetek kivételével – kigyomlálják a Cervantes-szöveg retorikáját (a magyartalannak tetsző szerkezetek kizárólag a kóbor lovag kimódolt stílusát illusztrálандó maradhatnak), egyszerűsítik az elbeszélés szerkezetét (kiegyenesítik a fonódó kalandok és többszörösen közbeekelt történetek indáit) és elhagyják a mű fordítás- és irodalomelméleti jelentőségét rejtő értekező részeit. De említhetnénk az elvesztett elbeszélői kommentárokat is: Cervantes (illetve elbeszélő hangja) teljesen eltűnik a megrövidített szövegekből. Némelyik változat – például Mándy színte dramatizált átdolgozása – jelentősen változtat nemcsak a regény stílusán és elbeszélésmódján, de időrendjén s magukon a kalandokon is; míg más rövidítések (így példának okáért Győry saját 1875-ben elkészített átdolgozása) kevésbé torzítanak a mű arányain.” VÉGH 2009.

⁴² „A 19. század második felének Don Quijote-recepcióját szintén lehetséges volna a magyar szövegek felől újra gondolni. Nem túlzás-e azt feltételezni, hogy Arany János, Arany László, Kemény Zsigmond vagy Gyulai Pál 1850 és 1870 között írott elbeszélő művei kezdeményezték a Győry-féle fordítást?” VÉGH 2009.

Ám, még mielőtt azt a látszatot kelteném, hogy egyszerűen történelmi eseményeket hozok azonos nevezőre irodalmi folyamatokkal, arra is felhívnám a figyelmet, hogy a fordítások melletti efféle érvelések csírákezdeményei az 1870–90-es években folyó fordításelméleti diskurzusnak. Nem egy tanulmányban találkozunk majd ezen évtizedekben a fordítások kapcsán az indigenatus-eszmével, itt csak egyetlen – a növény*nemesítés* metaforikáját használó – példát hoznék igazolásul:

A nevére méltó műfordításhoz már más követelmények fűződnek. Itt csak az lehet a fő cél, hogy az idegen művet, mint irodalmi terméket, a saját irodalmunk számára megszerezzük, meghódítsuk, *az idegen talajból nemzeti irodalmunk talajába plántáljuk*, hogy így ugyanaz a művelt közönség, mely irodalmunk termékeit figyelemmel kíséri, az ily fordítást is az irodalom integráló elemének, aesthetikailag élvezhető műnek tarthassa. Tudvalevő ugyanis, hogy az ily fordítások mindig és mindenütt nagy hatással voltak a nemzeti irodalom fejlődésére.⁴³

Visszatérve a Győry-féle magyarításhoz, 1873-ban szintén a *Magyarország és a Nagy Világ* ad hírt a megjelenő műről, s közöl portrét Győry Vilmosról:

Jelenleg Cervantes „Don Quijote”-jának fordításával bizta meg őt a Kisfaludy Társaság, s annak első kötete a legközelebbi hetekben már meg fog jelenni. [...] Az ő értelmezésében a fölvelt költő megmarad egészen annak a mi, mitsem veszítvén tartalmából és emelkedettségéből.⁴⁴

1873-tól kezdi közzé adni a Kisfaludy Társaság négy kötetben a spanyol eredetiből fordított, teljes szöveget⁴⁵ (ám Doré illusztrációi nélkül), melynek előszavában Győry tömören összefoglalja az eddig fenn elhangzott elvárásokat:

⁴³ CSENGERI 1894, 214. [Kiemelés tőlem.]

⁴⁴ Magyarország és a Nagy Világ, 1873/28, 349.

⁴⁵ CERVANTES–GYŐRY 1873–1876.

A Kisfaludy-Társaság intézkedett arról, hogy e nevezetes mű, mely a felsorolt nevek szerint Európának majd minden nyelvére át van már ültetve, s melyet egyébiránt – habár csak másod kézből – a miénk is birt: magyarul is meglegyen, minden kihagyás vagy önkényes elváltoztatás nélkül, az eredetiből fordítva s szigorúan ahhoz alkalmazkodva.⁴⁶

Így 1876-tól elvileg minden magyarul olvasó számára hozzáférhetővé vált a Cervantes-mű. A Győry Vilmos-féle *Quijote* sokak szerint napjainkig az egyik legjobb fordítás, amit valaha is készítették műfordítóink. Tény, hogy a későbbi modernizáló fordítások is ezt veszik alapul.⁴⁷

1875-ben Győry is elkészít egy ifjúsági változatot⁴⁸, s ugyanerre vállalkozik Radó Antal is 1895-ben⁴⁹, ez utóbbi változat ad helyet a már 1870-ben beharangozott Doré-illusztrációknak. Radó fordításának sajtószerepe, hogy a mese mint műfaj szövegépítkezését használja a történetmondás folyamán, s szem előtt tartva a magyar olvasó gyermeket mint odaértett befogadót, itt-ott támpontokat helyez el a szövegben:

Jóformán napestig lovag-históriákat olvasott, afféle rosz férczelményeket, melyekben „kóbor *leventék*” mindennemű *csudás vitézi* tettei voltak elbeszélve. Ezelőtt vagy kilencszáz esztendővel ugyan is sok ilyen bajnok ember volt, a ki a nyakába véve a világot, iparkodott hírre-névre jutni. Ezek a *vitézek* egész külön rendet alkottak: a lovag-rendet, melybe csak azt vették föl, a ki bátor és becsületes viselkedéssel jogot szerzett rá. A lovagok fő kötelessége a gyöngék védelme volt, amellet pedig a pogányok ellen kellett harcolniok. Látnivaló, hogy e *vitézeknek* igen tiszteletre méltó céljaik voltak és valóban nagyon sok kiváló ember is akadt köztük. Sokuk tetteit könyvekben is megírták, a hol aztán az igazságot mindenféleképen megtoldották költött dolgokkal, pl. hogy egy-egy lovag sárkányok, óriások, bűvészek ellen hadakozott, holott pedig jól tudjátok,

⁴⁶ Uo., I, 5.

⁴⁷ „Esta traducción ejerció gran influencia sobre las ediciones posteriores, porque llegó a ser hasta hoy un punto básico de las nuevas traducciones.” RAKOSI 2005, 12.

⁴⁸ CERVANTES-GYŐRY 1875, 407.

⁴⁹ CERVANTES-RADÓ 1895.

hogy ilyesek bizony sohasem voltak a világon. Ezeket a lovaghistóriákat egész Európában mindenütt olvasták, *nálunk is Magyarországon, hol a nép ma is megveszi őket a vásáros emberek ponyvájáról.*⁵⁰

Az idézet szöveg kiemelései azt bizonyítják, hogy a *Quijote* honosítására tett kísérletek immár (a növénymetaforikánál maradvá) túlhajtasokat kezdenek növesztetni. Még inkább ezt látszik sugallani a Magyar Könyvészet 1901–1910 közé felvett megjelenési év nélküli ifjúsági változatának címe: *Az elmés, magyar (sic!) don Quijote la manchai lovag élete és kalandjai.*⁵¹

Az utolsó „új” fordítás, ami még az érintett korszakhatáron belül születik meg, a Győry alapján átdolgozott Huszár Vilmos ifjak és felnőttek számára összevont változata 1900-ból.⁵² E kiadás gondolatmenetünk szempontjából igen lényeges bevezetést tartalmaz. Huszár Vilmos tanulmánya⁵³ a nemzetkarakterológia, a történelmi szituáltság felől indítva expressis verbis rámutat azokra hasonlósági pontokra, amely alapján közös nevezőre hozható a spanyol kultúra a magyarral, s mely imigyen magyarázatul szolgálhat a k. s.-féle „spanyollal rokon nép”-típusú kijelentésekre:

A hosszú harcz, melyet a spanyolok az arabok ellen folytattak, hogy saját országukat visszahódítsák ; az a szerepük, hogy utját állották az arabok terjeszkedésének és mintegy megvédték beözönlésük ellen Nyugat-Európát : sokban emlékeztet azokra az ádáz küzdelmekre, amelyeket mi vívtunk a török ellen, megakadályozva a mohamedánizmus terjeszkedését Kelet felől. Nyugaton Spanyolország, Keleten mi voltunk Európa védbástyái az iszlám ellen.⁵⁴

Vagy:

⁵⁰ *Uo.*, 1–2. [Kiemelés tőlem.]

⁵¹ Sajnos e változatot a mai napig nem leltem fel, pedig – ha nem pusztá elírásról van szó – a cím szerint a fordítási folyamat egészét tekintve igen meglepő be-látásokhoz vezethetne. *Az elmés, magyar don Quijote la manchai lovag élete és kalandjai.* Az ifjúság számára átdolgozott kiadás. (k. 8-r. 80 és 4 színes kép.) Bpest, (é. n.) Révai és Salamon kvny.

⁵² CERVANTES–HUSZÁR 1900.

⁵³ HUSZÁR 1900.

⁵⁴ *Uo.*, VI.

[...] Cid, aki oly hőiesen harczolt a mórok ellen, mint a mi Hunyadi Jánosunk a török ellen; aki dicső győzelmeivel ép oly nagy mértékben járult hozzá az arab uralom megtöréséhez, mint Hunyadi a törökség erejének gyöngítéséhez [...] ⁵⁵

Am e nyilvánvaló azonosítások mellett sokkal finomabbak azok az el-elszórt mondatok, melyek a magyar befogadás lehetőségének „előfeltételeire” céloznak:

Élete [mármint Cervantesé] a spanyol nemzeti nagylét vakító korszaka és a süllyedés szomorú kezdete közé esik. ⁵⁶

Item: a magyar „nemzeti nagylét vakító korszaka” volt a reformkor és a szabadságharc, majd a szabadságharc bukása és az önkényuralom a „süllyedés szomorú kezdete”.

Figyelmeztetni akarta honfitársait, hogy ne rohanjanak hanyatt-homlok vesztőkbe és térjenek vissza őseik egyszerűbb szokásaihoz. Don Quijoteja voltaképpen a spanyolokhoz intézett szózat, amelyben síkra száll kora vétkei ellen. ⁵⁷

Item: a nemzeti erkölcsök, a nemzeti lét kérdése, a hagyomány és haladás dichotómiájának kérdése, mely a klasszikus magyar irodalom állandója.

A humor csillogó mezében voltaképpen szomoru könyv ez a Don Quijote [...] ⁵⁸

Item: a korszakban erőteljesen jelen van a humorfilozófia, ismerős „a nevetséges álarcába rejtezett sírás” (Arany János).

⁵⁵ *Uo.*, VII.

⁵⁶ *Uo.*, XIV.

⁵⁷ *Uo.*, XV.

⁵⁸ *Uo.*, XXIII.

Az ő tévedése [mármint Don Quijotée – G. M.], hogy az álmot, az ábrándot, a szépet tartja valónak, és az életet, a mindennapi prózai valóságot hazugságnak és varázslatnak.⁵⁹

Item: az álom – való toposza végigkíséri a 19. századi magyar irodalmat.

Cervantes Don Quijotejének története az emberi lét egész körét felöleli és a költészet minden hangnemét: a tragikumot, komikumot, a humorost, az érzelmet magában egyesíti.⁶⁰

Item: a 19. század vége felé haladva egyre erőteljesebb a hangnemek keveredése egy-egy műalkotáson belül (sokukban – nem kizárt, hogy – épp a *Quijote* hatására, ám valószínű, hogy a korabeli befogadók jó része hamarabb ismerte azokat a szövegeket, amelyekre a *Quijote* hangnemkeverése hatott, mint magát a *Quijotét*, azaz épp azért vált könnyen befogadhatóvá a *Quijote* kevert hangneme, mert e poétikai eljárás ismerős volt már például a *Toldi estéjéből*, az *Egy régi udvarház utolsó gazdájából*, a verses regényekből stb.)

Ilykép ez a mű az egész spanyol nemzet kortörténetének tükré lesz, amelyben azonban minden nemzet és minden kor megláthatja magát.⁶¹

Item: a térben és időben idegen megértése önmegértésünkhöz vezet el. 1848-49 után, valamint a századfordulón számos irodalmi szöveg tétje a személyes és nemzeti (közösségi) (narratív) identitásképzés.

⁵⁹ Uo., XXIII.

⁶⁰ Uo., XXVIII.

⁶¹ Uo., XXV.

3. Néhány lap a *Quijote* 19. századi magyar fogadtatástörténetéből

A magyar (don) *Quijote* átfogóbb történetének jövőbeni megírása-kor el kell végezni a fordításverziók komplexebb elemzését, mégpedig úgy, hogy számot kell vetni a fordítással mint hypertextussal, s mint kulturális transzferrel. Egyidejűleg mélyre ható vizsgálódással kell rámutatni egyrészt arra, miként van jelen Cervantes és a (don) *Quijote* a korabeli kritikai diskurzusban és publicisztikában, másrészt arra, hogy a „klasszikus magyar irodalom”-értésben hogyan tárulkozik fel e hatástörténeti jelenség.

Itt most csupán arra vállalkozom, hogy néhány példán keresztül némileg tágabb kontextust teremtek a szövegközi vizsgálódáshoz, mielőtt klasszikus irodalmunk – különös tekintettel Arany János írásművészetének – néhány darabja és a (don) *Quijote* együtt olvasására ténylegesen kísérletet teszek.⁶²

A korabeli periodikákat lapozgatva a kritikai, publicisztikai írásokban folyamatosan elő-előbukkan a *Quijote* vagy csak don Quijote hol rövidebb, hol hosszabb értelmezése, vagy egyszerűen valamiféle utalás a regényre vagy hősére.⁶³

Az eddig megtalált nyomok⁶⁴ és – megelőlegezendő – a vizsgálat alá vont szépirodalmi művek tanúsága szerint kijelenthető, hogy a 19. században jóval differenciáltabban érthették a *Quijotét* és don Quijote figuráját, mint azt korábban gondoltuk. Így csak részben tudok egyet érteni Schlachtovszky Csaba megállapításával:

⁶² Szándékaim szerint minderre egy következő könyvben kerítenék sort, mely kimondottan a (don) *Quijote*-jelenséget járná körbe a 18–20. századi magyar irodalmi hagyományban a lehető legnagyobb merítésben. Ebből a perspektívából tekintve jelen kötet e tárgyú írása a kutatási irányok kijelölése, szövegértelmezési mutatóvány.

⁶³ Láss erre néhány példát itt: GÖNCZY 2017a, pp. 145–160.

⁶⁴ Igazi áttörést az jelent majd, ha a 19. századi magyar periodikák egészét digitalizálják, ugyanis ma igen megnehezíti a (don) *Quijote*-fogadtatástörténet kutatásának e szálát az, hogy pillanatnyilag sok lapnak, folyóiratnak még csak (annotált) repertóriuma sem létezik, annak ellenére sem, hogy a Debreceni Egyetem Elektronikus Archívumában vagy az Arcanum Digitális Tudománytárban fellelhető folyóiratok száma egyre gyarapszik.

A múlt század végének olvasóközönsége, amikor kezébe vehette a Don Quijote első teljes, spanyol nyelvből fordított változatát, úgy tűnik, már birtokában volt egy bevett metaforikus vagy még inkább allegorikus értelmezésnek, amelyet a regény alaposabb megismerésének lehetősége sem tudott megingatni.⁶⁵

Valóban hamarabb volt jelen egy metaforikus vagy allegorikus értelmezés, mint maga a műismeret, ugyanakkor épp azok a szépirodalmi alkotások, melyeknek hyper/architextusa többé-kevésbé, implicit vagy explicit módon a *Quijote*, úgymond dresszírozták is reflektálva vagy reflektálatlanul a korabeli befogadókat arra, hogy állandó elmozdulásban újra és újra (át)értelmezzék azt. Így nem beszélhetünk pl. egy don Quijote-ikonról, sokkal inkább ikontípusokról. A 19. századvégi és későbbi kritikusok, amikor a hyper-textus-írást célul kitűző Bródy Sándor (lásd *Don Quixote kisasszony* c. regényét) vagy Csengey Gusztáv (lásd *Don Quijote* c. verses regényét) művét negatív kritikával illették, s egyik hiányosságuknak épp azt hozták fel, hogy semmi közük sincs don Quijotéhoz, meglehet, hogy nem a „letűnt kor szélhalmokkal hadakozó neveltséges öregembere” sematikus ikonját kérték számon. Sokkal valószínűbb, hogy egy olyan don Quijote-ikont hiányoltak, mint ami Toldiként, Radnóthy Elekként, Tarnóczi Sáraként, Pongrácz grófként multiplikálódik. Ugyanakkor a kritikusok nem értették meg, hogy ezek a szövegek mégiscsak kötődnek a pretextushoz, ha másmilyen invenciók alapján is, mint az intertextuális viszonyt elrejtő, ám számtalan *Quijote*-ből származó tematikus, modális, formális kategóriát érvényesítő textusok, s talán mégis van bennük valami mélység (legalábbis a szerzői szándék szerint). Így fordulhat elő például, hogy a *Don Quijote* c. verses regény szerzőjének műve 1903-as kiadásakor előszóban kell magyarázkodnia:

Az én művemről néhány év előtt az Akad. Értesítőben egy különben nagyon elismerő bíráló jelent meg, melynek az volt az egyik kifogása, hogy az én hősöm nem Don Quijote, mert „nem egy régi kor ideáljaiért lelkesül időszerűtlenül, hanem csak az ár ellen úszik.”

⁶⁵ SCHLACHTOVSKY 1999, 83.

Erre a megjegyzésre akarok válaszolni, egyrészt azért, hogy olvasóközönségemet előre is tájékoztassam a felől, hogy mit tartok én DonQUIJOTISZMUSNAK? s hogy általában mi köze az én művem magyar alakjának a nagy Cervantes lovagjához? Másrészt meg akarom magyarázni, hogy a bírálóknak legalább ebben az egyben nincs igaza.

Hogy Don Quijote egy elmúlt kor ideáljaiért küzd időszerűtlenül, az a dolognak csak egyetlenegy oldala s éppen nem az az oldala, melyről a közvélemény nézi; hiszen Don Quijotét az egész világon szélitiben, hosszában nem e fővonása szerint használják hasonlatul. A Don Quijotizmus nemcsak ez, hanem egyéb is, sőt mondhatni, hogy erről az oldalról kevésbé ismeretes.

Don Quijote képzelődő az, a kit a közönség jobban ismer, mint a lovagkort föltámasztani akaró lovagot. Nagy kérdés még az is, vajjon ez-e a célja?⁶⁶

Ebből az idézetből is láthatjuk, hogy a quijotizmus legalább három módozatban volt jelen a 19. századvégen: a régi kor ideáljáért lelkesülő ember, a képzelődő és egy ezeket is magába foglaló öszszetettebb lelkiség. Ez utóbbit Csengey így határozza meg:

Donquijotaság az önzetlen nemes küzdelem már magában is az önző gyakorlati irányú emberek közt.

Mert ilyféle értelemben használják ezt a hasonlatot mindenfelé.⁶⁷

Csengey Gusztáv szavaiban itt viszont már az Ivan Turgenyev – Jancsó Benedek hatás lepleződik le. A Szana Tamás szerkesztette *Koszorú* 1884-ben a *Nord und Süd* folyóiratból veszi át Turgenyev nagyhatású komparatív tanulmányát Hamletről és don Quijotéről⁶⁸. Néhány évvel később, 1889-ben jelenik Jancsó Benedek azonos című, s hasonlóan párhuzamos jellemrajzra vállalkozó írása⁶⁹. Jancsó tanulmányában szövegszerűn kimutatható Turgenyev hatása, ő maga is hivatkozik egy helyütt rá. Mindketten az egyetemes emberi élet visszatükröződésének két perspektíváját látják

⁶⁶ CSERGEY 1903, 3.

⁶⁷ *Uo.*, 4.

⁶⁸ TURGENYEV 1884.

⁶⁹ JANCÓSÓ 1889.

a címszereplőkben, s míg don Quijote a hit önzetlen lovagja, addig Hamlet az analízis és önzés kételkedő embere.

Ugy látszott nekem, hogy e két típusban az emberiségnek két alapjában különböző tulajdonsága van megsemmisítve, ama tengelynek két végpontja, a mely körül az egész mindenség forog.⁷⁰

– nyilatkoztatja ki Turgenyev, s erre visszhangzanak Jancsó szavai:

Az ethika egyiket önzésnek, a másikat pedig szeretetnek nevezi. E kettő alkotja morális életünk tengelyének két sarkát. Erkölcsi természetünk e két sarkát fejezik ki Hamlet és Don Quichotte.⁷¹

Turgenyev meglátása szerint az emberiség történetében e két típus aránya változó, s úgy tűnik, hogy kora inkább hamleti. Feltehetően e gondolatból indul ki Jancsó, amikor e két típust a történelemre vonatkoztatva azt állítja, hogy abban olykor a don Quijote-i, máskor a hamleti vonások uralkodnak. És ezen a ponton, most már Turgenyevtől elrugaszkodva, tesz egy visszafogott értékelést, amikor kimondja, hogy az 1840-es évek kora don Quijote-i, hőseivel, újitóval, prófétaival, lángeszű költőivel és művészeivel – míg saját kora kételkedő hamleti.

Bár Jancsó is, akárcsak Turgenyev, tarthatatlannak mondja saját korában a don Quijote-i jelleget a hamletivel szemben, mégis az előbbi tünteti ki szimpátiájával. S míg az 1840-es éveket csak fenntartással nevezi don Quijote-inek, később, amikor a tömeg és nagyember viszonyáról beszél Sancho Panza kapcsán, a hamleti kor gyermekeként már-már patetikus hangnemet üt meg:

Sancho Panza e ragaszkodása kifejezi s talán satirizálja is a nép tömegének ama világtörténelmi fontosságú tulajdonságát, mely képessé teszi arra, hogy időről időre felemelkedve nagy és nemes gondolatok, fenséges eszmék hordozójává és hadseregévé legyen. Ez a tulajdonság magyarázza meg azt a hitet, melylyel a történelem folyamában a nép nagy tömege egyes nagy emberek működésének megváltó ereje iránt viseltetett, azt az önzetlen lelkesedést, melylyel

⁷⁰ TURGENYEV 1884, 105.

⁷¹ JANCÓSÓ 1889, 925.

az általa csak sejtett vagy legfőlebb is félig értett eszmék érdekében házát, családját, mindennapi kenyerét feledve, oda rohant a csatára; azt az önfeláldozó szeretetet, mely szívében él kiirhatatlanul egyes nagy emberek Kossuth Lajosok és Garibaldik iránt.⁷²

S végezetül, arra a kérdésre, hogy mégis mit jelenthetett az egyéni, a nemzeti és emberi válságként megélt e félévszázad részeseinek a don Quijote-i minőség, az első bizonytalan válasz talán épp Jancsó Benedek költői kérdése lehet:

S bár, ha Cervantes amaz elragadó komikumú lapjait olvassuk, melyeken e furcsa vitézi kalandokat leírja, nem győzünk eleget kacagni, még is méltán kérdezhetjük magunktól, hogy vajjon mi, kiket Hamlet kételkedése, Hamlet elemző bölcsészete megőriz minden erősebb hittől, minden csapongóbb lelkesedéstől, vagyunk-e mindig olyan helyzetben, hogy a szélmalmot meg tudjuk különböztetni az óriástól, a borbély réztányérját Mambrin sisakjától? Nem harcoltunk-e életünkben eleget szélmalmokkal s nem láttunk-e borbély réztányérjánál haszontalanabb tárgyakban Mambrin varázs-sisakjánál bővösebb erejű tárgyakat?⁷³

Arany a Gvadányi-tanulmányban ugyancsak nem szimplifikált figuraként (ahogy általában közszájon foroghatott évszázadokon át a szélmalmokkal harcoló don Quijote rogyant lován, leválasztva az eredeti regényről mint sokrétegű szövegtörzsről) mutatja be a manchait, s nem mellesleg a cervantesi narrációs csavar zsenialitását. A figuraképzés gyengeségére Gvadányi *Nótárius*ában épp a pazarul megformázott cervantesi alakon keresztül figyelmeztet⁷⁴, illetve a *Quijote* példáján tárgyalja a fiktív alak történe-

⁷² *Uo.*, 934.

⁷³ *Uo.*, 926. A prózanyelvi jelképzést Cervantes regényében vizsgáló Kovács Árpád kiváló értelmezést ad a 'Mambrin sisakja'-jelenetnek, amikor leleplezi számunkra „azt a személyes szövegtképzést, amelynek hatására ez a köznapi semmiség a cselekvésmód értelemteljes szimbólumává alakul át.” KOVÁCS 2010, 65.

⁷⁴ „Gvadányi nem csak az egyénítésig nem jutott el; olykor még a tipusból is kiesik. Nótáriusa majd tanult ember, majd tudákosságban nevetséges; egyszer józan felfogással a költő véleménye tolmácsa, másszor bohóca ferdeségeiben. S e kettősség, hogy t. i. okos és balga ember egyszerre, nincs a jellemben összeforrasztva oly módon, mint például a Cervantes nagyíró lovagjánál, ki csak arra nézve bolond, a mi a rögeszméjét érinti, egyébként okos ember lévén.” [ARANY] M. P. 1863, 578.

ti személyként, a fiktív cselekmények valós eseményekként fellép-
tetését, mint az elhitetés külső eszközét. Ez utóbbi azt a narráci-
ós trükköt leplezi le, ahogy a második kötetben don Quijote és
Sancho Panza mint önmaguk imaginárius történetét olvasó,
másik szövegvilágban élő reáliák dühösen kirohannak az *ál-Qui-
jote* szerzője ellen, s azt állítják, hogy az a szintiszta valóság, amit
Cervantes írt le, a másik könyv fikciós koholmány:

Külső eszköznek veszem az elhitetés ama módját, miszerint a
költő majdnem okiratilag bizonyítja, hogy alakjai valóságos élő
személyek voltak, s hogy az események mind úgy történtek, a mint
ő elbeszéli. Midőn a Don Quixote első kötete megjelent, valaki
Cervantesen túl akarván tenni, szintén adott ki egy könyvet a híres
lovag viselt dolgairól, Cervantes a II-dik kötetben úgy boszulta meg
magát, hogy vetélytársa könyvét maga Quixote ur kezébe juttatja,
ki nagy indignációban tör ki, mennyi hazugságot összeirt ő róla az
a *másik*. S mindjárt hiteles személyek előtt, bizonyítványt ad ki,
hogy a vetélytárs könyve hazugság, az az igazi csak, a mit Cervan-
tes írt róla. Az ily fogás, bár frivolnak tetszik és komoly műben az
is volna, rendkívül hatásos arra, hogy a költött alakot valóságos élő
személynek képzeljük; hiába tudja eszünk, hogy ez csak oly költe-
mény mint a többi, akaratlanul hat ránk az ily cselekvények meg-
lepő közvetlensége.⁷⁵

Igazán pikáns akkor lehetett volna ez a példa, ha maga Gvadányi
is hasonlólt szolgáltatott volna Aranynak, aki e tanulmányát még
abban a hiszemben készítette el, hogy a falusi nótáriusról trilógi-
át írt Gvadányi. A *Peleskei nótáriusnak pokolba menetele* (Basilia,
1792), mit a *Koszorú* szerkesztőjéhez Török Károly református
tanuló küldött be, s melyről a lap 1863-as első kötetének 209. ol-
dalán tudósít, mint később kiderült, sikerhajhász hamisítvány.
Valóban izgalmas lett volna, ha nótáriusunk *A falusi nótáriusnak
elmélkedései, betegsége, halála és testamentomában* don Quijotéhoz
hasonlóan „indignációban” tört volna ki.

Arany más esetekben is felveszi irodalomtudósi példatárába a
Quijotét, így a *Széptani jegyzetekben* Cervantes művét hozza pél-
daként arra, hogy a satíra a klasszikus formáján túl más irodal-

⁷⁵ Uo., 601.

mi formában, így a regényben is jelenvaló lehet.⁷⁶ A *Zrínyi és Tassó*ban vándoraneidotaként leplezi le az elsőre cervantesi ötletnek tűnő számárlapást.⁷⁷

A magyar 19. század különböző don Quijote-ikonjainak tipizálása, a quijotizmus korabeli fogalmi változatainak megragadása fontos felismerésekhez vezethetnek el az egyéni és kollektív (nemzeti) identitásképzések megértésében. Vegyük például Arany *A szomorú kinézésű lovag* c. négysorosát:

A hiúság gőzi bánt-e?
Hogyne, arra van nagy ok:
Pegazusom Rozinánte,
Magam Don Quixote vagyok.

Amikor Arany 1867-ben megkapja a Szent István-rend lovagkeresztjét (kiskeresztjét)⁷⁸, a történésekre (attól, amikor tudomásra jut a felterjesztés, egészen a kitüntetés elfogadásával járó nyomasztó kételyek közt vívódásig) különböző műfajú egy versszakos rögtönzésekkel reagál, melyek egy, római számokkal ellátott költeményfüzérre állnak össze. A *csillag-hulláskor* négy darabjának van (kettő-kettőnek összehangzó) saját címe is, a III-é *Másképp*, a VII-é *Régi dal, új szöveg*, a VIII-é *Hiúságom!* és a IX-é *A szomorú kinézésű lovag*.

⁷⁶ „de a klasszikus formán kívül a satíra, sok más egyéb formába is öltözhetik így: »Don Quixote« regényi alakot visel” ARANY 2012e, 284.

⁷⁷ „Nem illő komoly tárgyaláshoz, de meg nem állhatom, hogy föl ne hozsam Cervantes egy furcsa helyét, annak bizonyosságául, hogyan forog csak egy elmés anecdot is kézzől kézre. Sancho alól a számarat ellopják, midőn rajta szunnyad, oly módon, hogy nyergét négy karóval felpöckelik s szépen kivezetik alóla a szerény állatot. Az ötlet Cervantesének gondolható, de épen így orozza el, Ariostónál, a Sacripante lovát Brunello híres tolvaj La sella su quattro aste gli suffolse, / E di sotto il destrier modo gli dolse (XXVII. 84), Nyergét felpöckölá négy szál karóra, / S úgy a csupasz mént kilopá alóla. Brunell a Károly-mondák famosus tolvaja, s a lopás ezen furfangos módja hihetően Ariostónál sem eredeti, hanem mondai részlet.” ARANY 2012d, 109–110.

⁷⁸ A felterjesztés körülményeiről, a felterjesztés Arany tudomására jutásáról, a kitüntetés elutasításának gondolatáról és mégis elfogadásáról lásd: KOROMPAY 2012; KICZENKÓ 2013.

A kilencedik versike egy önironikus önviszonyulás, még inkább (Arany János-i értelemben vett) humoros önarckép⁷⁹, melyben a költemény alanya (Aranya) a hiúság vádjával szemben az antiklimax eszközével két emblematikus ló metaforikus azonosságát használja: a költői ihlet forrásvizét fakasztó szárnyas paripa egy kivénhedt gebe. A második sor birtokos személyjelei már megelőlegezik a harmadik sorban néven nevezett identifikációt – a látzólag önkicsinylő leleplezés: a Pegazussal szárnyaló ’költő’ valójában csak a Rocinantén ügető ’bolond’. Az önmagát a kinevetetőségnek – így az olvasó számára a közbeszédben a ’bolond’, ’az értelmetlen /szélmalom/ harcot vivó’, ’az álmodozó’, ’az idejétmúlt’ jelentéssel bíró don Quijote-markert – felkínáló beszélő ugyanakkor nem egyebet állít, mint hogy ő az irodalomtörténet egyik legnagyobb aktora, a halhatatlan don Quijote. Az a lovag, aki Rocinantét igenis Pegazusnak látja. Az inverz oda-vissza játszik, ha az értelmezésbe bekapcsoljuk Toldi lovát, Pejktót, aki a *Toldi szerelmében* már-már a népmesék gebéből lett táltosa⁸⁰, vagy az eredetileg *A nagyidai cigányok* bírálóinak írt allegória (*A vágtat a ló*) „nemes mén”-jét: „Kikiálták vén gebének, / S hámba fogták mint bitangot.” Ez utóbbi szöveg dialógusba állítása azért sem légből kapott, mert Arany két olyan élethelyzetéről, önértékelési szituációjáról van szó, amikor önmagát kell védenie. *A vágtat a lóról* jegyzi meg Voinovich, hogy „Arany költői öntudatának színtegye egyedülálló példája. Tanulságos, mennyire hajlik Arany a szimbolikus kifejezésre, kivált ha önmagáról szól. A vers a Pegazus-jelkép reális változata.”⁸¹

A IX. darab címe don Quijote mellékneve (melyet majd Győry fordít Búsképű lovagnak), az elnevezés Sancho Panzától származik.

⁷⁹ Kiczenkó Judit értelmezéséből kiindulva: „Így magához Aranyhoz folyamodom, kis ciklusa IX. bravúrdarabját idézve zárlatként, amelyben a rendjelnek nem attribútumait (csillag, kereszt), hanem elnevezései egyikét – lovagkereszt – teszi meg műremek ironikus önportréja vázává, hogy virtuózan egy örök, emblematikus figurával azonosulva és egy briliáns paradoxonnal érzékeltesse helyzetét, tegye (aranyi értelemben vett) humor forrásává önmagát.” KICZENKÓ 2013, 258.

⁸⁰ „Pejktó figurája a hirtelen feltűnéseknek köszönhetően már-már mesebeli papripává változik, ugyanakkor az elbeszélő mégsem azonosítja vele a szövegszerűen egy mesebeli táltos alakját.” DOBÁS 2010, 392.

⁸¹ VOINOVICH jegyzete = AJÖM I, 458.

zik, mit akkor aggat urára, amikor egy kisebb gyászmenet tagjaival összeverekedvén kihullnak a kimerült kóbor lovag fogai. Don Quijote elfogadja a névadást, de nem sanyarú fizikai kinézetével magyarázza a fegyverhordozója szájából előbuggyanó noment, hanem hogy az adta Sancho Panza nyelvére ezt az állandó jelzöt, aki majd megírja tetteit. Arany az egyes szám első személyű négyesoros hang elé úgy teszi oda paratextusba don Quijote melléknevét, mint ami egy másik beszélőtől származik, kívülről jövő megjelölésként. Arany 1854-ben ezt írja magáról:

én igazi *eposi* hős lettem, ki szabad akaratából nem működik, s csak addig mehet, meddig egy felső hatalom bocsátja. E fensőbb hatalom az én örök tépelődésem, határozatlanságom [...] ⁸²

– amikor pajzsként festi meg don Quijotét, nem tesz mást, mint beteljesíti Sancho Panza e szavait:

csak annyit kellene tennie kegyelmednek, hogy felfedi saját képét: s aki csak látja, minden egyéb kép és címer nélkül is a Búsképű lovagnak fogja nevezni. ⁸³

Érdemes egy pillantást vetnünk Arany önértésének, önértékelésének, öniróniájának, alkotói habitusának hasonlóságára Cervantesszel. A *Quijote* szerzője beleírja magát a regényébe *Galatéja* kapcsán, akárcsak Arany János a *Bolond Istók* második énekébe *A nagyidai cigányokat*:

Ez a Cervantes számos esztendő óta kedves jó barátom, s mondhatom, hogy jártasabb a sírásban, mint a versírásban. Munkájában van ötlet; sokba kezd, de nem fejez be semmit: be kell várnunk a második részt, melyet ígér. Talán a folytatás kiérdemli számára a mindeneddig megtagadott kegyelmet. Addig pedig vigye haza, s tartsa zár alatt, kedves komámuram. ⁸⁴

⁸² AJÖM XVI, 493. (Arany – Tompa Mihálynak [Nagykőrös, 1854. okt. 18.]).

⁸³ CERVANTES-BENYHE 1989, 185.

⁸⁴ *Uo.*, 69.

Míg Cervantes a *Galateát* megmenti az elégetéstől, csak indexre helyezi, fenntartja a nagy mű megírásának reményét, addig Arany nemcsak, hogy *A nagyidai cigányokat* énekli vissza, de végső búcsút vesz az eposzírástól:

Isten veled, jobb részem *arany álma*!
Hű Toldi, Csaba, isten veletek!
Oly messze a cél, oly magas a pálma!
Rég törve lelkem, és a test beteg.⁸⁵

Az 1855-ös önéletrajzi levelében megírt alkotói önarcképe is rímel Cervantes soraira:

Több eréllyel, szilárdsággal, kitartással tán lett volna belőlem valami, de ez hiányzott mindig. Tehetségem (amit elvitázni nem lehet, különben nem volnék ott, hol most vagyok) mindig előre tolt, erényem hiánya mindig hátravetett, – s így lettem, mint munkáim nagyobb része, – *töredék*.⁸⁶

A szakadozó koncentrációs képesség, vagy a kedélymozzanat hiányáról már egy 1852-es levél árulkodik, melyben Cervantes pozitív ellenpéldaként jelenik meg:

Gyakran nem vagyok képes egy összefüggő mondatot megérteni, vagy leírni. A vénséget nem okolhatom; az igaz, hogy elértem már „il mezzo camino di nostra vita” az emberi élet ösvényének felét:* de hisz Dante csak akkor kezdett Isteni comoédiájába s Cervantes agg korában írta az örök ifjúságú Don Quixote-t. Más a baj, édes barátom.⁸⁷

Míg Cervantes az utolsó lovagregényt is megírja a számtalan egyéb műfajú betéttörténetet, szövegegységet is tartalmazó lovagregény-paródiájával együtt, megteremtve a modern regény alapjait, addig Arany sokdimenziójú epikája a műfajmegújítási kísérletek során egyre inkább elregényesedik.

⁸⁵ AJÖM III, 171. (*Bolond Istók*)

⁸⁶ Arany – Gyulai Pálnak, (Nagykőrös, 1855. jún. 7.) = AJÖM XVI, 564.

⁸⁷ Arany – Tompa Mihálynak (1852. dec. 1.) = AJÖM XVI, 124.

További kutatási eredmények bizonyára megerősíthetnék és árnyaltabbakká tehetnék azt az előfeltevést, hogy a *Quijote* a magyar irodalomtörténet e korszakában vált annyira az irodalmi köztudat sajátjává, hogy egyes alkotások esetében szövegszervező eljárásként jelenhetett meg a cervantesi textusra való különféle utalás. Don Quijote alakja és maga a story a kulturális hagyomány olyan kész elemeként állhatott ekkor már íróink számára, mint akár a görög mitológia vagy a *Biblia*⁸⁸, melynek történetei, motívumai képesek behívni a szöveg egészét, értelmezéseikkel együtt – függetlenül attól, hogy a szerző intenciózusan vagy reflektálatlanul játszik ezekre az elemekre. Másként fogalmazva: a don Quijote-i, és a Sancho Panza-i figura, valamint a cselekménysor – természetesen más-más felfogásban – adva volt múlt századi epikánk számára, ám a több nyelven olvasó literátoraink esetében (akik számára a Horváth, ill. később Győry-féle fordítás is rendelkezésre állott) az sem zárható ki, hogy a cervantesi szöveg poétikai, narratológiai megoldásait tudatosan applikálták.

A hatástörténeti és/vagy intertextuális olvasásmódot nehezíti az, hogy a nyíltabb, közvetlenebb utalási rendszereken (allúziók, reminiscenciák, idézetek) túl jóval rafináltabb intertextuális szövegszervezési eljárásokat is alkalmazhattak a szerzők (kiváltképp Arany János).

Csak egyetlen példa: Arany nyílt intertextuális utalással Cervantes művére érkező prózájában és levelezésében találkozhatunk, költészetében egyedül *A csillag-hulláskor* fent értelmezett darabjában. Azt is láttuk fentebb, hogy a *Quijote*-beli számarlopásról maga Arany állítja, meglehet Ariostótól vette az ötletet Cervantes, de még inkább közköltészeti anekdotáról lehet szó. Ő maga pedig, nyilván már Ariosto és Cervantes nyomán, plusz a lopásmagyarázó cigányadomák (illetve ilyet használó műköltészeti darab)⁸⁹ retorikájának ismeretében írhatja meg Csimaz lólopá-

⁸⁸ Ezt látszanak igazolni Ambrus Zoltánnak a Kisfaludy Társaság Cervantes-ünnepén elhangzott szavai: „*Don Quijote* maga a legtökéletesebb elevenség. Ezt a könyvet megjelenésének napjától fogva máig mindig olvasták, minden országban, minden nyelven, minden rendű és korú emberek, öregek és gyermekek, majdnem olyan sokan, mint a bibliát.” AMBRUS 1916, 326.

⁸⁹ Lásd ehhez: DEBRECZENI 1923.

sát, Sancha Panza számára ellopásának fordított mását *A nagyidai cigányokban*⁹⁰.

4. A *Quijote*/don Quijote a klasszikus magyar irodalomtörténetről szóló diskurzusban

A 'klasszikus magyar irodalom'-értésben már régóta jelen van a *Quijote* mint a hatástörténet egyik megkerülhetetlen alapszövege, interpretációk különböző mélységben tárgyalták is a szövegköziség egynehány alakzatát.

Általánosságban elmondható, hogy a korabeli kritikától a marxista irodalomkritikáig (és tovább) nem a *Quijote* mint szöveg jelent meg referenciaként a művek vizsgálatakor, inkább don Quijote (és/vagy Sancho Panza) figurájának interpretált variánsai, s természetesen a Cervantes-műnek a rajtuk keresztül megszólaló valamiféle „üzenete”, „tanulása”.

Így lesz Tengelyi⁹¹, az időből kiesett, anakronosztikus figura, aki nem lehet már vagy még részese a hősi, nagy korszakoknak, kettős minőséget hordozó Radnóthy alakja⁹², ködlovag Szlebenits Mihály⁹³, a valóságot szüntelen átpoetizáló hős Dom Gil⁹⁴.

⁹⁰ „Jó Csimaz, kit hajdan értek lólopáson. / »Nem loptam, felelé, követem alásson. / Keskeny úton feküdt, hol menni akartam – / Bizony sosem esett ilyen csufság rajtam. // Hátral mennék : de rug ; elől mennék : harap ; / Átugrani könnyebb, sokkal is hamarabb ; / Ugranám : felpattan ... a hátára estem... / Jó, hogy elfogatók, áldjon meg az isten!» AJÖM III, 221.

⁹¹ „Igaz, Tengelyi ennek az értelmiségnek idősebb nemzedékét képviseli, amely későn született már ahhoz, hogy a Martinovics-összeesküvésnek részese lehetett volna, s korán ahhoz, hogy 48 harcainál jelen lehessen. Ezért is van alakjának némi Don Quijote-jellege, ezért is marad magányos, ezért fejezi be gyümölcslék ápolgatásával az életét.” SÖTÉR 1951, 48.

⁹² „Radnóthy a félig mártír, a félig Don Quijote...” HATVANY 1960, 69.

⁹³ „A *gavallérok* nyersebb színekkel megrajzolt, maradéktalanul lemeztelenített mása volt Szlebenits Mihály: a tegnap kísértő ködlovagja, holt lélek.” KIRÁLY 1960, 219.

⁹⁴ „A kerítőnő »éltes delnő« lesz, a zugbordély törzsvendégei pipázó harcfiaknak nevezetnek. Ily módon az elbeszélő időnként átveszi Dom Gil nézőpontját, az ő szemével láttat, aki Don Quijotéhoz hasonlóan áthazudja, átpoetizálja a valóságot, s Dulcinea testvérének vél egy prostituáltat.” HORVÁTH E. 2002, 406–407.

Talán legsematikusabbak azok az értelmezések, melyekben a don Quijote-i minőség pejoratív értelemben jelenik meg: az önecsálás, a hazug illúziók, az értelmetlen szélmalomharcok, a kártékony bolond szinonimájaként. Ilyennek láttatja *A gavallérok* úri kompániáját Lázár Béla⁹⁵, Druzsbat Fábri Anna⁹⁶, Mácsikot, Pongráczot, Szlebenitset, a gavallérokat Király⁹⁷.

A Mikszáth-életmű kitüntetett abból a nézőpontból, hogy az egy szerzői névhez kapcsolódó szövegek egész sorában véltek felfedezni *Quijote*-variánsokat, s már a művek megjelenésekor reflektáltak a „hatásra”⁹⁸, később a korpusz egészét vizsgáló monográfusok egyes szövegek vagy egymásból következő, vagy együttes értelmezését don Quijote köré szervezték.

Legeklatásabb példa Király István Mikszáth-monográfiájának a negyedik részét kitevő ötödik fejezet, mely az *Úri Don Quijoték* címet viseli⁹⁹. A vulgármarxista értelmezés határát súroló írásban egymás mellé kerül a *Nemzetes uraimék* mint előzmény („régóta kísértő Don Quijote-motívum”), a *Beszterce ostroma* mint a don Quijote-téma csúcsműve, *A gavallérok* és *A mi örökös barátunk* mint a don Quijote-téma lecsengő folytatása.

Fábri Anna viszont épp a (don) *Quijote*-től való elhatárolásra tesz kísérletet, amikor egy láncba fűzi a *Nemzetes uraimékat*, a *Beszterce ostromát*, *A sipsiricát*. Mácsik irodalmi mintáját inkább

⁹⁵ „Egész világelfogásával gyűlöli vagy mondjuk megveti e nevetséges nagyzólást, a koldus gavallériát, ez üres, léha, önmagukat csaló, komikus illúziókban élő hidalgó büszkeséget s a *Gavallérok* szatírájában előadásának egész erejével üldözi őket.” LÁZÁR 1898, 1–2.

⁹⁶ „A főhős Druzsba tanár szintén majdhogynem Don Quijote-i fanatizmussal szegül szembe a világ törvényeivel. Csakhogy ő olyan igazságot keres, amelyről a jelen azt állítja, hogy eleven és létező, sőt azt hirdeti, hogy éppen rajta épül föl a társadalom.” FÁBRI 1983, 138.

⁹⁷ KIRÁLY 1960.

⁹⁸ „Ime egy ember, egy modern Don Quijotte, egy új variációja a régi témának, akár történeti alak, akár nem, mindenesetre olyan jellem, melynek a lelkébe behatolni, s a modern regénytechnika erejével újra feldolgozni: nagy írói feladat.” LÁZÁR 1896, 5.; „Gyönyörűen, jóízűen van megírva a magyar Don Quijote históriája, nagy virtuózitással megfestve a tizenkilencedik századba teremtett középkori élet.” A Hét 1895, 723.; „Olyan mint a Cervantes Don Quijote-ja, mely a legkacszagtóbb jelenetek egymásba fűzésével az emberi idealizmusnak szomorú karikatúráját mutatja be.” KÓBOR 1895, 737.

⁹⁹ KIRÁLY 1960.

az öreg Toldiban látja¹⁰⁰, azaz nem érzékeli, hogy a *Toldi estéje* sem érintetlen a Cervantes-műtől. A *Beszterce ostroma* esetében pedig némi csúsztatást alkalmaz, nyilvánvalóan azért, hogy Mikszáth társadalomkritikáját bizonyítsa, amikor ellentétesnek véli don Quijote és környezete, illetve Pongrác és környezete viszonyát¹⁰¹, elfedve így mind a *Quijote*, mind a *Beszterce ostroma* finom játékait: mikor, ki igazodik kihez, ki játszik kivel? Druzsba tanár úr esetében pedig csak egy majdhogynem don quijote-i figura minősítést enged meg.

Érdekeseek lehetnek számunkra azok a tanulmányok is, melyek a vizsgálandó művek valamelyikét vetik össze egymással, annak felismerése nélkül, hogy nem feltétlenül egyik mű hatott a másikra, hanem esetleg egy közös „összöveg” nyomait kell kutatnunk.

Így például igaza lehet Várdai Bélának, aki szerint „Gyulai Pál előtt az Egy régi udvarház utolsó gazdája búcsújelenetének megírásakor ott lebegett a Toldi Estéje hasonló tárgyú része”¹⁰², de más belátásokhoz juthatunk el, ha mindkét jelenetet don Quijote és Sancho Panza búcsúja felől olvassuk.

A kitüntetett szövegek egy platformra hozása szempontjából az egyszerű komparatív vizsgálatnál már bonyolultabb összefüggéseket tárnak elénk a kortárs magyar irodalomtörténészek.

Az öreg Toldi és don Quijote párhuzamba állítása az „időből kiesett ember” típusaként szinte evidencia a *Toldi estéje* kapcsán,¹⁰³

¹⁰⁰ „A regény méltatói általában Cervantes *Don Quijoté*-jének ihletését emlegetik Mácsik alakját elemezve, de talán közvetlenebbül és erőteljesebben hatott Mikszáthra ebben az esetben Arany elbeszélő költeményének, a *Toldi estéje*-nek meseje.” FÁBRI 1983, 127.

¹⁰¹ „Méltatlannak is tartaná, hogy eszményein kívül bármihez is igazodjék – épp ezért Don Quijote-i figura, mint azt a regény méltatói közül legtöbben már a megjelenés idején is hangsúlyozták. Csakhogy Don Quijotéval ellentétben őhozzá igyekszik alkalmazkodni a környezete. A nemes la manchai lovagnak csak egyetlen fegyverhordozója van, míg a nedeci várúrnak számos katonája: a birtokán élő parasztok, akik szívesen játsszák a középkori várvédőt a bőkezű fizetségért.” Uo., 135.

¹⁰² VÁRDAI 1935, 4.

¹⁰³ Lásd pl. SÓTER 1965, 114.; KERESZTURY 1967, 223–224.; tankönyvek és internetes érettségítél-kidolgozások a *Toldi estéje* kapcsán szinte sose mulasztják el a don Quijotéra mint archetipikus figurára utalást.

de a *Quijote* hatása a műfaji útkeresés architextuális mintájaként a közelmúlt irodalomtörténet-írásában jelenik meg.¹⁰⁴

Nem lehet figyelmen kívül hagyni például az *Egy régi udvarház utolsó gazdájáról* író Dávidházi Péter azon észrevételét, hogy az „[e]lidegenedés, korhoz kötöttség és anakronizmus összefonódó problémái nem egy epikus művet határoznak meg a 19. század második felének magyar irodalmában.”¹⁰⁵ Noha nincs utalás arra, hogy e szövegek között a *Quijote* mint a felvetett problémát tematizáló architextus lehet a titokzatos összekötő kapocs, a példák felsorolása magukért beszélnek: a *Toldi estéje*, *Álmok álmodója*, *Beszterce ostroma*, *Új Zrínyiász*, *Az öreg tekintetes* jelezte „folyamatba illeszkedik bele Gyulai Pál kisregénye”¹⁰⁶ a szerző meglátása szerint.

Hasonlóan tanulságos *Az öreg tekintet* a narratív identitások, egzisztenciális világképzések felől interpretáló Kunkli Enikő észrevétele:

Itt csak utalhatunk ennek az értelmezési lehetőségnek a kiaknáztatlanságára csakúgy, mint a szöveg értelmezési módszerének további applikálhatósági irányaira. A módszer ugyanis alkalmazhatónak bizonyulhat olyan 19. századi szövegek kontextusában is, mint Arany *Toldi estéje*, Gyulai *Egy régi udvarház utolsó gazdaja*, Kemény *Férj és nő*, Mikszáth *Beszterce ostroma*. A világok működésének feltárásához ezekben a művekben is referenciapontként szolgálhat az egzisztenciális viselkedéssémáknak, valamint annak vizsgálata, hogy az egyes világok képviselői milyen kognitív térképpel tájékozódnak és boldogulnak saját életvilágukban.¹⁰⁷

Talán nem véletlen, hogy az újabb irodalomelméleti irányzatok, az azok nyomán születő *Quijote*-interpretációk, valamint például maga az intertextuális olvasásmód nyit új lehetőségeket a mű mélyebb és összetettebb jelenlétének vizsgálatára, irányítja a figyelmet az örökölt vagy hasonló poétikai, narratológiai, modálisbeli eljárásokra.

¹⁰⁴ SZILASI 1996; MARX 1998; KISS G. 2006; stb.

¹⁰⁵ DÁVIDHÁZI 1972, 888.

¹⁰⁶ *Uo.*, 889.

¹⁰⁷ KUNKLI 2001, 148.

Eisemann György például nemcsak a *Beszterce ostroma* hagyományos Pongrácz gróf a magyar (anti) don Quijote-értelmezéseit mozdítja el a *Quijote* mint architextus vizsgálatának irányába, hanem arra a paradigmaváltásra is felhívja a figyelmet, mely a vendégszöveg használatának funkciójában történik meg, azaz képes így a 19. századi intertextualitás funkciótörténetének egy lényeges mozzanatát szintúgy megragadni. Mikszáth regényének különlegességét az adja szerzőnk szerint, hogy egyszerre mutatja fel a modernizmusig szokásos formálásmódot, valamint a 19. század második felétől jelentkező új intertextuális szövegszervező eljárást¹⁰⁸:

Mikszáth regényének intertextualitása pedig virtuóz módon éppen e fordulat megragadásaként funkcionál, azaz mindkét tendenciából merít. Tehát Cervantes regényével egyrészt mint történetalkotó és szereplőformáló előképpel, architextuális mozzanattal találkozunk. Másrészt a *Don Quijote* a törzsszöveg szignifikánsaként (azt jelölőként gazdagítva) szerepel, ekkor tehát nem műfaji meghatározottságával befolyásolva a *Beszterce ostrom*ának szövegalkotási és befogadási stratégiáit. Hol az egyik, hol a másik beállítás erősödik fel a műben, lehetővé téve az olvasó számára az intertextusok módozatainak folytonos átértelmezését, áttűnéseik észlelését.¹⁰⁹

Hajdu Péter pedig a regény narratíváinak vizsgálata kapcsán jut arra a következtetésre, hogy „[a] kulturális utalás [...] fontos lesz mint az elbeszélői tevékenység *mise en abyme*-ja”¹¹⁰, vagyis figyelmeztet arra, hogy a *Quijote* a regény egész struktúrájában, befogadásában ható erőként működhet: „A *Don Quijote* jelenléte természetesen a poétikai alakításokban is felfedezhető: ezáltal

¹⁰⁸ „A tizenkilencedik század második felétől erősödik fel az a tendencia, mely a másik szövegre utalást nem az elbeszélés struktúrájának műfaji jellegzetességeivel, hanem egy attól függetlenedni akaró, immanens szignifikációval próbálja meg feltüntetni. Így válik lehetővé ugyanakkor, hogy egyáltalán megjelenjen a különbségtétel a főszövegnek tartható és az idézetnek tartható részek között.” EISEMANN 1998, 79–80.

¹⁰⁹ *Uo.*, 80.

¹¹⁰ HAJDU 2005, 110.

lesz a Motesiczky kisasszony Pongrácz-értelmezése az egész *Beszerce ostroma* kicsinyítő tükre.”¹¹¹

Ugyanakkor megtévesztésnek tartja azt, hogy a mű jelentős része azon töpreng, bolond volt-e Pongrácz gróf vagy sem, Hajdu szerint a szöveg tétje nem ez, sőt lényegében mindez jelentéktelen. Saját értelmezésem szerint e relativizáló elbeszélésmódra való reflexióinkat azért nem lehet beszűntetni, mert a bolond-okos ember oppozíció körüli relativizáló elbeszélésmód úgy van itt jelen, mint architextuális elem. Maga a *Quijote* sem szűnik meg feszegetni e kérdést. Mi több, a *Quijote* egyik betéttörténete, amit a borbély mesél don Quijoténak¹¹² kijózanító példázatul, a szándékkal ellentétesen épp a bolondság relativitását tételezi végül. Maga a betéttörténet imígyen mint a *Quijote* kicsinyítő tükre működik.

5. Könyvek könyve

A *Quijote* mint hypo/architextus után nyomozva olyan szempontok felől érdemes közelíteni, mint a narráció, hangnemkeverés, az időcsapdák, a viselkedési kódexek meghatározta lét, az idézetorientált szöveglények, a bölcs bolond don Quijote-típusok, az álom – való kettőssége, a nyelv referencialitásának kérdése és a relativitás, a kísérlet az értékek át/megmentésére versus „a becsület fogalmának korszerűtlensége”, a *Quijote*-elv és a fiktív lény halála.

A vizsgálódás körébe vont szövegek alakja vagy alakjai don Quijotéval azonosak abban, hogy elidegenedéshez vezető történelmi anakronizmusba keverednek a visszafordíthatatlan időben. A *Toldi estéje* öreg Toldija egy letűnő lovagi hőskort képvisel, az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* Radnóthyja a régi patriarchális világot, az *Özvegy és leánya* Naprádinéja, Mikes Mihályja, Tarnóczi Sárája, Mikes Jánosa a lovagkort emeli a jelen idő fölé. Az öreg tekintetes Csurgó egy archaikusabb, természetközelibb létet helyez szembe a nagyvárosi élettel, Pongrácz gróf a *Beszerce ostromában* a középkort rehabilitálja a tolakodó 19. században. Vass Teréz, a

¹¹¹ Uo.

¹¹² CERVANTES-BENYHE 1989, II, 14–27.

don Quijote kisasszony már-már időn kívüliségbe helyezi az „aranykort”: „Azelőtt! [...] – azok emberek voltak! [...] Most? [...] A világ egészen megváltozott, csunyán megváltozott”.¹¹³ A *déli-bábok hőse*ben Hübele Balázs és a *Don Quijote* című verses regényben Máncsai Béla számára nem a már fenntarthatatlan múltat, hanem a megvalósíthatatlan jövőt realizálni vágyó szándék jelent szélmalomharcot. Az *Új Zrínyiaszban* Zrínyiék egyenest időutazóként kerülnek az anakronizmus (nem is az időből kiesettség, hanem az időbe beleesettség) temporális csapdájába. A *gavallérok* deklasszálódó szereplői kollektív – kivéve a homodietikus narrátort – hazudnak egy jelent őseik világából, csak hogy megtartsák a „szép ősi formákat”.¹¹⁴ Egyszerű lenne a bevált „jelenéből kihullott ember” motívumaként értelmezni e fiktív figurákat, ám épp ennyire igaz az is, hogy az embert cserbenhagyó jelen-lét elszenvedői ők. A hamleti „Kizökkent az idő; – ó, kárhozat! / Hogy én születtem helyre tolni azt.”¹¹⁵ – léttapasztatásával találják magukat szemben, még ha e szövegekben megmutatkozó karneváli nyelvhasználat tompítja is e tragikus felismerés súlyát. Ne feledjük, hogy a hagyomány szerint szimbolikusan egy évben keletkező¹¹⁶ *Hamlet* és *Quijote* ugyanannak a tudatállapot-változásnak, ugyanannak a viláértelmezés-váltásnak hatására születik meg. Végso soron mindkettő traumatikus határszöveg: valamiféle egyéni és közösségi identitáson innen és túl.

Milbacher Róbert meggyőző feltételezése, hogy *A nagyidai cigányok* megírásához szükséges „kedélymozzanat”¹¹⁷ egybeesik a

¹¹³ BRÓDY 1905, 88.

¹¹⁴ MKÖM VIII, 230. Vö.: „Van valami Don Quichote-szerű ezekben a sárosiakban!” Uo., 187.

¹¹⁵ SHAKESPEARE 1993, 71.

¹¹⁶ A kulminációs időpontként értelmezett év: 1604. A *Hamlet* tényleges keletkezését az irodalomtudomány 1600-1601-re, megjelenését 1602-re teszi, míg a *Quijote* első része 1604 decemberére készül el, s 1605-ben jelenik meg. Ehhez hasonlóan szimbolikus jelentés tulajdonítható annak is, hogy egy napra keletkezik Cervantes és Shakespeare halálát (az „irodalomtörténet fekete napja”).

¹¹⁷ „[...] e szerint valamint a lyra kedély mozzanatot kíván, úgy az elbeszélő költemény is azt, azon kis különbséggel, hogy lyrában csak egy kell: a belső állapot, eposban kettő: a külső tárgy <nak> a belsővel egybehangzásban, aczél és kova – tehát jelenségei nem lehetnek olly sűrűk, mint a lyráé. Érted? Mert én nem értem.” Arany – Lévy Józsefnek [Nagykőrös, 1853. máj. 28.] = AJÖM XVI, 32.

Toldi estéjével:¹¹⁸ azaz, hogy a két mű párhuzamosan „dolgozott” Aranyban, megerősíti azt az elképzelést is, hogy don Quijote alakformálásának (humoros/tragikomikus) kettősségét Arany megosztja az öreg Toldi és Csóri között. A vajda és Toldi önmagában is megidézi a don Quijote-i típust, ám igazán egymás kifordított alteregójaként együtt idézik meg Cervantes Búsképű lovagját.

A *Quijotéban* végig jelenlévő kinevetés és kinevettetés, illetve az egy paradigmán belüli értékek átmentésére kísérletet tevő, ezeket az értékeket utolsó lovagként védő figura jellemformálása másként valósul meg Toldi és Csóri alakjában.

Bérczy Károly Arany lapjában a humorról értekezve a *Quijotét* hozza szemléltetésül a komikum és a humor megkülönböztetésére, a cervantesi opust kvázi unikummá kiáltva ki a spanyol irodalomtörténetben: „a spanyolban Cervantes csaknem egyedül képviseli a humort, nem említhetvén néhány drámaíró, miután a drámának természeténél fogva nem lehet alaphangja a humor”.¹¹⁹ Arany ezért is használhatja bátran implicit architextusként a *Quijotét* a *Toldi estéjéhez*, mert az is humoros, akárcsak a mű utószavában explicit megnevezett pretextusok (orális költészet, Ilosvai, Vörösmarty).

A *Toldi estéje* narrátora maga sosem beszél úgy Toldiról, hogy annak méltóságát megkérdőjelezze, egyszerűen nem él a közvetlen kinevet(t)és eszközével, inkább az elégia, a megrendültség hangján beszél róla. Ha mégis humorosnak tetszik (de semmiképpen nem komikusnak) Toldi, az nem személyét érinti, hanem a korát, magát az öregséget, ahogy Arany a mű utószavában írja: „a hanyatlás, pusztulás már magában humoros jellemű.”¹²⁰

¹¹⁸ „Az érdekes mesére való rábukkanás, amely alkalmas lehet a komikum istennőjének kiengesztelésére, nagy valószínűséggel, egybeeshetett a *Toldi estéje* témájának keresgetésével.” MILBACHER 1997, 365.

¹¹⁹ BÉRCZY 1860.

¹²⁰ ARANY, *Végző. Az első kiadáshoz* = AJÖM II, 216. Lásd még: „A humor, (melyet némelyek nedélynek, mások szeszélynek neveznek, de nem elég helyesen), hasonlóképp csak álarcát viseli a nevetségesnek. Alapjában véve fonséges. Nevetséges álarcában rejtezett sírás. Élesen különbözik mind a szatírától, mind a komikumtól. Mert a komikum tisztán csak nevetet, semmi keserű íz nem vegyülvén a nevetéshez. A szatíra javítani akar; a humor a fájdalomból ered. A komikus író nevet a világ bohóságain, mulatja magát és másokat velők. A szatirikus csúffá teszi azokat, hogy térjenek észökre. A humoros író mély

Amikor pedig gúny éri Toldit, az nem a narrátor szólamán, hanem a kinevetetésen keresztül történik, például az udvaroncok beszédében, legélesebben egy szövegen belüli szövegben, mely textus a maga műfaji és formai másságában mintegy beékelődik a *Toldi estéje* elbeszélőjének történetébe. Ráadásul a profán csúfolót megelőzően egy szentről szóló legenda hangzik el, mely éppúgy vonatkoztatható Toldira, mint Ilosvai Toldijának felidézése, azaz a textusba ékelődő két, egymástól is különböző műfajú és hangnemű szöveg tompítja egymás szöveghatását.

A *Toldi estéje* ötödik énekében épp az okozza a drámai krízist, hogy Toldi meghallja ezt a magáról szóló csúfoló éneket, amit a háta mögött énekelnek az apródok. A falra futás pajzán, komikus története sérti a Toldi-történetet¹²¹, mire az öreg Toldi a gúnydalt halállal torolja meg, miközben Arany-Toldi szó szerint idézi Ilosvai-Toldit (onnan, ahol vaskosabb stílusban szól épp erről az epizódról a históriás ének):

Toldi meg dühösen a királyhoz ronta,
És mennydörgő hangon ilyen szokat ontá:
,Király, ha nem nézném vitézi voltomat,
Majd fejedhez verném hét-tollú botomat,
Másszor megfeddenéd apró kölykeidet,
Hogy meg ne csufolnák vitéz vén fejemet.*

* E négy sor Ilosvaiból van átvéve, minden változtatás nélkül. [Arany János jegyzete]¹²²

Toldi nem tud arról, hogy mielőtt belépett volna a terembe, a csúfoló ének, melynek hőse ő maga *sensus litteralis*, voltaképpen egy énekmondói versengés párdarabjaként hangzott el egy műfa-

fájdalmat érez a világ romlásán, de nem lévén reménye javítani, kétségbeesetten kacag önmaga és a világ felett.” ARANY 2012e, 270–271. Arany humorfelfogásának legalaposabb értelmezéséhez lásd: Z. KOVÁCS 2001, Z. KOVÁCS 2002.

¹²¹ Bravúros, ahogy Arany funkciót talál annak a pajzán epizódnak Ilosvai Toldijából (lásd ehhez Ilosvai Selymes Péter, *Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való história* 44–49. versszakát), amivel korábban nem tudott mit kezdeni.

¹²² AJÖM II, 205.

ji, ízlésbeli változás jegyében¹²³, válaszként a Szent László legenda, mely *sensus allegoricus* szólt Toldiról, a *Toldi estéje* mintegy előre és hátra mutató *mise en abyme*-jaként, hisz Toldi, akárcsak Szent László, kikel sírjából, hogy megmentse nemzetét, mikor már csak a csoda segíthet, majd dolga végeztével visszafekszik sírjába. Toldi számára a legenda jelöli ki azt a narratív teret, melyben szerepét eljátszhatja. Az apródok gúnyverse ezt a viselkedési kódexet próbálja szétfeszíteni, felülírni, s a maga módján ez a köz-költészeti darab is kicsinyítő tükör. Míg a legenda Toldi-don Quijotét eposzi nagyságú hősként mutatja fel, a vighistória a bahtyini komolyan nevetés bolondjaként.

Toldi dehonesztálásának a *Toldi estéje* narrátori szólamától ilyen mélységben elkülönítése a mű 1854-es verziójába került be. Az első változatában (1847–48) az apródok csúfoló éneke és az azzal ellentételező párdarabként szereplő Szent László-legenda helyett Toldi becsmérése, gúnyolása, kinevettetése zajlik a mű eredendő versformáján, verselésén belül versszakokon át.¹²⁴

¹²³ „Így hangzott az ének. Hallgáták mindnyájan; / Most kiki azon volt, hogy hibát találjon: / Egynek itt nem tetszik, másnak ott valahol, / Másnak a vén tatár nagyon hosszan papol. / »Egyszóval, unalmas, mint a böjti lecke, / Többet ér a jó bor, meg a szép menyecske, / Hej, ki mond egy vígát?« kiáltának többen; / Legott egy kis pisze így kezdi a körben:” *Uo.*, 203.

¹²⁴ „A VI. (!) éneknek a királyi udvarról nyújtott képe ugyanis 1847–48-ban még nem tartalmazza a végső fogalmazásban 11–17. számozású versszakokat. A 10. versszakban még »ledér« az apródok jelzője s nem »vidám«, mint 1854-ben. A tizedik versszak után pedig sem László királyról, sem Toldiról nem énekelnek Lajos király udvarában, hanem mintegy ötvennyolc sornyi szemenszedett, Toldi rovására folyó, az Ilosvai által is említett részegességét, vénységét stb. fölhánytorgató, előre eltervezett eleve elriasztására, az udvarban maradástól kedvét elvenni szánt csúfolódás olvasható.” NACSÁDY 1967, 627. Nacsády filológiai-textológia feltáráson túlmutató írásának folytatásaként a *Toldi estéje* két verziójával (mint akár két különböző művel) erősen számoló értelemzők a trilógia két darabjának új autotextuális olvasatát adják. Szörényi László „a *Toldi* első része és a *Toldi estéje* kettősségének kapcsolatát” vizsgálva, arra a következtetésre jut, hogy a *Toldi* és a *Toldi estéje* első verziója akár olyan dilógiának tekinthető, amely végig számol annak lehetőségével, hogy trilógiává bővíthető legyen. SZÖRÉNYI 2017. Milbacher Róbert a *Toldi estéjének* és az 1854-es paratextusban (*Végszó*) intencionalizált olvasásnak relativizálhatóságára figyelmeztet, amennyiben a *Toldit* és a két *Toldi estéjét* a csinosodásprogram felől olvassuk egymásra. MILBACHER 2017.

A vizsgálat körébe vont további művek jelentős részében is a *Quijote*-i modellnek köszönhetően olvasófigurák konstruálódnak meg, akik valamiféle narratív elv mentén „építenek maguknak” olyan teret, amelyben identitásuk megképződhet, paradox módon, hisz eleve egy szövegvilág teremtett létezői, s valamilyen formában „kiíródnak” a történetből, „fenntartva maguknak” vagy „eljátszva” a halhatatlanság lehetőségét.

Don Quijote élete Herman Meyer szavaival élve idézetorientált élet.¹²⁵ Hősünk, könyvtára és a kalandjai során megidéződő művek tanúsága szerint, sok műfaj ismerője, ám ízlése, a megértés és megéltetés teszi őt a lovagregények megszállottjaként az utolsó lovagregény utolsó lovagjává. Don Quijote olvasmányélményei alapján épít fel „a maga számára egy identitását, s egy ennek megfelelő narratív teret, amelyben szerepét eljátszhatja”¹²⁶ – ezt nevezi Harry Levin *Quijote*-elvnek¹²⁷. S így lesz az írott szóhoz szabott önértés, önmegképzés megerősítő ellenpontja az orális kultúra műfajaihoz igazodó Sancho Panza: „életünk egésze többé-kevésbé előírásokhoz és allúziókhoz képest orientálódik. Sancho Panza népi bölcsességekre, találó közmondásokra hagyatkozik, éles ellentétben mestere könyvszagú és agyonretorizált beszélyével.”¹²⁸ Moreno Hernández értelmezésében is az írott szó valóságába, szentségébe vetett hite (bár az kérdés, hogy mennyiben naiv befogadó a manchai, vagy mikor az) mutatja örülnék máshoz képest hidalgónk:

[...] [don Quijoténak] a lovagregények valóságreferenciájába vetett naiv hite. Örülete, mint az már a mű első fejezetében világossá válik, nem az ítélő erő kritikájának elvesztése, inkább úgy értelmezhető, mint hit a maga idejében és helyén leírt dolgok igazságában, ahogy ez a reneszánsz előtt *sensus communis* volt. [...] A fogadós, aki a tekintélyelv alapján a maga részéről ugyanúgy hisz,

¹²⁵ MEYER 1967, 62.

¹²⁶ SARBIN 2001, 71–72.

¹²⁷ LEVIN 1970, 45–66.

¹²⁸ „All of our lives are more or less oriented to precepts and allusions. Sancho Panza relies on folk wisdom and pungent proverbs, in contradistinction to the booklearning and rhetorical speeches of his master.” *Uo.*, 51. A fordításért TIHANYI Katalinnak tartozom köszönettel.

mint don Quijote a lovagregények valóságában, világosan elhatárolja magát a hidalgó őrültségétől. Attól az őrültségtől, mely a valóság aktualizálásának igényén alapszik, don Quijote szavaival szólva: „űgy tenni, miként azokban az időkben tettek, amikor – mint mondják – ezek a híres lovagok járták a világot.”¹²⁹

Hasonló funkcióval (az egyes figurák narratív terének behatárolása, a saját játéktér kijelölése) bírnak a referenciaként, autortásként, orientációs pontként szolgáló szövegek klasszikus magyar irodalmunk olvasófigurái számára is. Ideértve az olyan metaforikus olvasókat is, mint Berend Iván a *Fekete gyémántokban*, aki a föld kérgeiből mint könyvlapokból olvas, illetve Evila népdalából, fekete gyémánt szemeiből, Szaffrán Peti tetoválásából mint testre írt szerelemből, vagy Csurgó Károly *Az öreg tekintetesben*, akinek bibliája a természet könyve. Mindannyiuk közös vonása, hogy bizonyos kitüntetett szövegek – egy jóval szórtaabb textuális, és sok esetben az orális műfajok megszabta háttérrel – mintegy viselkedési kódexként funkcionálnak, attól függetlenül, hogy reflektálatlan-e, részben reflektált, vagy reflektált idézetorientáltságuk.

Az első magyar (don) *Quijote*ként számon tartott *Liliputfalvai Liliputi Tóbiás* címszereplője a *Zalán futása* ugyanazon sorát hétszer ismételve (mintegy révületbe esve) máris egy jövődöbeli kalandba képzel bele magát, könyvtárában ott leledzik a *Himfy szerelmei*, *Verböczy*, a *Corpus Juris*, de leginkább Dugonics *Gyapjas vitézei* határozza meg cselekvési terét. Álmában Dulcineája, akit Tündér Ilonának nevez el, világosan kijelöli Tóbiás életcélját:

Nagyobb dolgot kell véghezvinned, mint Jáson véghezvitt, mig az aranygyapjunak birtokába jutott. Hozd nekem, ne a hadi kalandok,

¹²⁹ „[...] en su creencia ingenua en la verdad referencial de los libros caballerescos. Su locura, como puede advertirse ya en el primer capítulo de la obra, deriva de su pérdida de juicio crítico al respecto, que le hace trasladar lo que era más bien opinión común antes del Renacimiento, la verdad de todo lo escrito, a su propio tiempo y lugar: [...] El ventero, por su parte, aunque cree, como don Quijote, en la verdad de los libros de caballería por efecto autoridad, se distancia claramente de la locura del hidalgo, la cual estriba en su pretensión de actualizar esa verdad y de hacer - según sus propias palabras - „lo que se usaba en aquel tiempo, cuando se dice que andaban por el mundo estos famosos caballeros” (ed. Allen, 381.)” MORENO HERNÁNDEZ 1997, a fordítás tőlem.

de a szabadság és polgári dicsőség aranygyapját, akkor bevezetlek, ama palotába hol tündér-társaim laknak. Nagy tettek nélkül társává ne kívánj lenni a nagyoknak. A dicsőséget nem bírják a gyenge fejek.¹³⁰

A XII. fejezet címe szerint *Liliputi elhozza az aranygyapját*, igaz, a rézsarkantyús vitéz a juhbőrt nézi aranygyapjúnak, s a juhász-kutyát az aranygyapjat őrző szörnyetegnek.

Radnóthy Eleknek (*Egy régi udvarház utolsó gazdája*) is alapszövege a *Corpus Juris*, *Verbőczy*, továbbá az *Approbata és Compilata Constitutio*, a *Pragmatica Sanctio*, az 1791-iki törvények, *Anonymus*. Ezen érvényüket vesztett/vesztő szövegekbe mint autoritásokba fekteti minden bizodalját a „méltóságos”, mikor vehemensen perel elvett birtokrészéért, nem véve tudomásul, hogy megváltoztak a törvények, új rend köré épül fel a világ, míg sajátja, amelyben otthonosan érezte magát, végérvényesen eltűnőben:

Oly erős szenvedéllyel csüngött a múlton, hogy föl nem foghatta a jelent. Egész álomvilágban élt, amelyben csak az volt való, hogy szenved, haragszik, fárad és vénül.¹³¹

Naprádiné és Tarnóczi Sára (*Özvegy és leánya*) a lovagi epika, kiváltképp a széphistóriák, Vass Terézia (*Don Quijote kisasszony*) a romantikus kalandregények bővületében él. Első pillantásra a női olvasók azon alakját reprezentálják, akikről Herepei János 1805-ben így vélekedett: „[v]agynak az asszonyok közt is Don-Quijottok” akiket „az ostoba és méreggel teli Románoknak serege” megront, hisz

[e]zeknek a nyavalyás repülő írásoknak, a vigyázatlan olvasókra való befolyások-által, úgy látszik, az asszonyoknak egész élete, egy Románná változott, és ők semmit figyelmetességre nem méltóztatnak, hanem a mi a hajlandóságokat gyönyörködteti, hijábanvalóságoknak hizelkedik, és azt a zabolátlan tsudát, az ő ifjú képzelő-

¹³⁰ SZÉKELY 1851, 23.

¹³¹ GYULAI 1989, 49.

déseket a tündérek országain keresztül bámulás és elragadtatások között hordozza.¹³²

– s akikről 1886-ban Rákosi Jenő már ekként vélekedik: „Helyes dolog látnunk, minek vannak vagy lehetnek leányaink kitéve ez irodalmi hasis-evés, e szépliterárai opium-falás által.”¹³³

Herepei-Rákosi képlete csak fél igazság, amennyiben Vass Tárri

[teli] volt forró érzéssel, és sorról-sorra jobban-jobban belekergette magát a szenvedélybe; a levél mégis művészi volt, – vagy az akart lenni, – s kompozíciójában, de részleteiben is nagyon hasonlított ahhoz a világhírű levélhez, melyet Puskin Anyeginjában Tatjana ír Eugénnek,¹³⁴

miközben egy ízig-vérig naturalisztikus szövegvilág kékharisnya olvasófigurája, aki irodalmi babérra, vagyonra vágyik, s hiányzik belőle a hispán lovag szentimentalizmusa, elvhűsége. Tarnóczi Sára alakjához ezzel szemben épp a komikum nem ér fel, csak a don Quijote-i princípium mélysége, amennyiben hasonlóan-makacsul teljes valóságként éli meg a szövegeket. Sára, aki a szövegvilágok ütközőpontjain él, s így a saját homogén narratív terét csak egy tragikus tetten keresztül képes létrehozni és egyben meg is semmisíteni. A Sárát olvasmányokkal „megrontó” Naprádiné¹³⁵ viszont azért lesz „sors alatti” s nem „tragikus emberalak”¹³⁶, mert nem éli meg mélységükben a szövegek felkínálta szerepeket, hanem mindig a helyzetnek megfelelően váltogatja azokat (mint láttuk a megelőző fejezetben). Sára és Naprádiné, akárcsak Toldi és Csóri vajda párban adják ki don Quijote alakjának kettős lényegét.

¹³² HEREPEI 1805.

¹³³ [RÁKOSI J.] – Ő 1886, 3.

¹³⁴ BRÓDY 1905, 177.

¹³⁵ „– Leányom komédiás nő lett – szólt ez [mármint Tarnócziné] –, s ha nem Bethlen Istvánné udvarában, akkor e szép mesterséget Judittól tanulta.” KEMÉNY 1855–57, 373.

¹³⁶ Lásd ehhez: BARTA 1987, 186–217.

A cselekedeteit, s nem egyszer a tárgyi világ valóságát (lásd szélmalom – óriás, borbély cintányérja – Mambrin sisakja) szövegekhez igazító don Quijote (a regény egyik legkiválóbb narrációs megoldásának köszönhetően, mintegy tiltakozó válaszul Alonso Fernández de Avellanedának az első és második rész között megjelent ál-Don Quijotéjára) a legnagyobb természetességgel veszi tudomásul a *Quijote* második részének elején, hogy történetét megírták *Az elmés nemes don Quijote de la Mancha* címmel. A fikatív szövegekből identitást képző fiktív olvasófigura az önmagát (még) nem olvasott saját fikciós voltáról társalog Sansón Carrasco bakkalaureussal két fejezeten át¹³⁷, de még Sancho is helyrerakja az első rész homályban maradt pontjait, mi több, a készülő második részről is érdeklődik a lovag, miközben már javában benne van.

Más módon, de magát olvasó olvasófigura Liliputfalvai Liliputi Tóbiás, midőn „megeresztette képzelődése gyeplőjét”, s második Noéként újraírja az özönvíz történetét a Marosvölgyén, miközben hazacsúsznak-másznak a felhőszakadásban. Naprádiné nemkülönben, amikor a sok sületlen széphistória hatására maga is ír képzeletben egy hasonlót, melynek szereplője Mikes Mihály és jómagam – s mikor a hihetetlen kalandok végére ér, otthon találja magát az *Özvegy és leánya* művön belüli realitásának szintjén, s konstatálja, hogy nem is lehetne más vége sztorijának, mint a mindennapok vágyott unalma. Hasonló ehhez a jelenethez *A délibábok hőséne* az a része, melyben a narrátor Hübele Balázs egy eltúlzott Montecristo grófja típusú szökésének elbeszélésével boldondítja az olvasót, majd döbbsenti rá tudatosan a befogadót, hogy megvezettetett.

Pongrácz gróf a családi krónikákon keresztül olvassa, értelmezi önmagát, az ő idézetorientáltságát épp a cervantesi mű mozditja el. Egy kisasszony küldi el a grófnak a *Quijotét* célzasképpen, az esténként családi krónikákból felolvasó fiú le sem teheti a könyvet aznap éjszaka. A következő nap a gróf, akire nagy hatással volt a regény, kertjében elkezd tépdesni az almafa virágait, később saját tettgesztusára így reflektál: az okos ember a pondró-

¹³⁷ Lásd ehhez: CERVANTES–BENYHE 1989, II, 33–49 (a 2. és 3. fejezet).

kat szedi le a fáról, hogy azok ne egyék meg a gyümölcsöt, ő ellenben a virágokat tépkedi, hogy a pondróknak ne legyen mit enniük. A gróf szerint a két dolog csaknem azonos. Miképpen interpretálható ez a jelenet? Talán úgy, hogy a gróf elérte a lovag történetét olyannyira, hogy önnönmaga léthelyzetére ismerve metaforikus gesztussal reagál. A családi krónika mint a Pongrácz jelenét meghatározó múlt helyett a *Quijotét* olvastatja a gróf a nap kijelölt időszakában, a regény olyan katartikus hatással van rá, hogy a rituális felolvastatásból egész éjjeli történethallgatás lesz, mert saját magát olvassa immár Pongrácz, a történet kimenetelének tétje van, önnön sorsa. A reggeli virágtépés egyrészt jelzi számunkra a történetkonstruálás realitását, másrészt Pongrácznak abba a tetszorosozatába illeszthetjük, amit ő maga az Istennel való hadakozásnak nevez. Az almacsecsemők gyilkolásakor önértelmezése szerint Heródest játszik. Hogyan hozható összefüggésbe Heródes, Jézus, don Quijote, Pongrácz gróf és a relativitás? A *Bibliából* tudjuk, hogy Heródes azért öleti meg a csecsemőket, nehogy eljöjjen a Megváltó, aki trónjáról letaszítja majd. Azt is tudjuk, hogy hiábavaló e tette, mert Krisztus eljött, s bár gyermekkorában megmentette az Úr a haláltól, később mégis elárultatik, feláldoztatik, megfeszíttetik (és tegyük még hozzá: feltámad, azaz halhatatlanná válik). Ez mint paradoxon jelenik meg Pongrácz számára: nem mindegy, ha az eleve halálra szánt meg sem született volna? Az, hogy don Quijoteként identifikálják, legalább ennyire paradoxon számára: a bolondot játszó Pongrácz hárítja az identifikációt, hisz reflektál a quijotizmusra, ugyanakkor belátja, hogy identitása mégiscsak don Quijote, szerepe az ő szerepe, sorsa az ő sorsa. De írja-e tovább saját narratíváját, melynek ily módon pontosan tudja a végét?

A Quijote-elv szerint működő fiktív lények csak addig személyiségek, azaz jelenvalók, amíg fenntartható számukra az a narratív tér és az a kerettörténet, melyben otthonosan érzik magukat, s ami Hamvas Béla szerint az igazi realitáshoz sokkal közelebb áll a valóság, mint közösségének definiált realitása.¹³⁸ Ezt támaszt-

¹³⁸ HAMVAS 1994.

ja alá Máthé Andrea *Varázstárgy. A könyv csábítása* című írásának egyik gondolata:

Jelenkori pszichológiai vizsgálatok látszanak igazolni azt, hogy az embereknek szüksége van a történet/mondásra: néma gondolatáramlásban, belső beszédben állandóan, ismételve és korrigálva zajlik bennünk egy belső monológ, mely élettörténetünk mondása. Ahol és amikor megszakad ez a történetszál, ott és azzal együtt az ember normalitása is kibillen.¹³⁹

Reflektálva a manchai lovag történetére Pongrácz gróf meginog valóságreferenciájában, le is mond a budetini parancsnokkal meg-egyeztett háborúról, majd csak akkor tér vissza önmaga történet-írásához, amikor az Estella és Behenczy megszökése körül zajló események újra visszahelyezik a középkorivárúr-játék lehetőségébe.

Don Quijote második kalandos útjára akkor indul, amikor a pap és a borbély befalaztatja a hidalgó könyvtárának falát, s a könyvek nagy részét elégettetik gazdasszonyával, s valamennyien azt állítják, hogy „valami varázsló vitte el a könyveket a szobával együtt, mindenestül.”¹⁴⁰ A kóbor lovagnak egyéb sem kell, a frissen felfogadott csatlósával, Sancho Panzával elindul varázslóellenessége és – fejében az összes történettel – az eltűnt könyvek nyomába.

Tarnócziné is hiába égeti el az összes világi tárgyú könyvet, mert „elvitathatatlan valósággá incselgé magát”,¹⁴¹ hisz Sára betéve tudja őket, s Naprádiné jelenléte, majd a fantáziálásból való-sággá vált, mégis sajátos lányrablás újra elsődlegessé teszi azokat a szövegeket a bibliai, egyházi szövegekkel szemben. Liliputfalvai Liliputi Tóbiás könyvtára is leég véletlen, ám a *Himfy szerelmei* és a *Honderű* egy száma, no meg a *Corpus Juris* bőrfedele meg-marad, s noha az alexandriai könyvtárnál is nagyobb veszteségnek tűnik, hogy a *Gyapjas vitézek* odalett, ez nem akadályozza meg Liliputit, hogy útra kelljen az aranygyapjúért. A természetet ol-

¹³⁹ MÁTHÉ 1999, 101. (10. lábjegyzet)

¹⁴⁰ CERVANTES-BENYHE 1989, I, 71.

¹⁴¹ KEMÉNY 1855–57, I, 79.

vasó Csurgó a tavasz érkezével kukoricát ültet a városi dzsungel ablakába, s hagyja, hogy a méhek kast kezdjenek építeni.

Toldi éppúgy eltemetve érzi magát odahaza (a részben önma-ga okozta) mellőzése miatt, mint don Quijote, amikor kényszerrel hazaviszik, mindketten csak akkor nyerik vissza régi formájukat, ha új – az előbbi esetében valós, az utóbbiéban konstruált – vitézi tetteket kívánó kalandokra indulhatnak.

Toldi egy valós ellenség hírének hallatán, a király hívására:

Kiugrék a sírból, mintha ifju volna;
Háborús tenger lón lelke, melynek habja
Tűzokádó hegytől fel vagy forralva
S monda: »Vidd hírül az öreg cimboráknak,
Hogy a vén bajnokot sír fenekén láttad:
De a lelke ott lesz a viadaltéren;
Vérbosszúját állni az idegen véren.«¹⁴²

A várkapun bevonuló „iszonyú barát” és fegyvernőke ikonikusan megidézi a befogadóban a kárpot is gyakran ábrázolt jelenetet, ahogy a Rocinante üggető don Quijotét követi szürkéjén Sancho Panza. A városba bevonulás toposza itt kifordítva jelenik meg, mint a *Quijote*-beli „Barcelonába vonulás”. Don Quijote és Sancho Panza úgy vonul be Barcelonába, akár Jézus Jeruzsálembé, mindenki örül s hódol nekik, és egy sikerkönyv megtestesült szereplőit, azaz az írásos kultúra teremtett hőseit köszöntik bennük (természetesen az ironia hangja is ott van):

Isten hozta városunkba, a földkerekség minden kóbor lovagjának
tükrét, világítótornyát, fény-, hajnal- és sarkcsillagát! Isten hozta,
ismétlem, a hős Don Quijote de la Manchát! Nem a hamisat, nem
a költöttet, nem a becsempészett, hazug történetek hőseit, hanem
hozta Isten az igazit, a valódit és eredetit, akit Cide Hamete
Benengeli írt le nekünk, minden történetírók virága!¹⁴³

A dicső bevonulás csak addig tart, míg a gyerekek csínytevésének áldozatul esett hátasaik fenekükre nem dobják magukról őket, s míg a városban az elszakíthatatlan párost érő sorozatos tréfák

¹⁴² AJÖM II, 166.

¹⁴³ CERVANTES–BENYHE 1989, II, 554.

közepette, don Quijotét egyértelműen meg nem jelölik a hátára tűzött pergamennel: „Ez Don Quijote de la Mancha.”¹⁴⁴ A személyiség palimpszesztrétegeinek mivolta – hisz a pergamenen írással jelölt azonosítás megegyezik azzal, akit hosszú kabátja alatt don Quijote önnömmagának tart, de aki a saját bőre alatt rejtély, hisz az eredeti neve a regénytörténésben homályban marad – ab ovo kijelöli személyének mozgásterét, s közönségének a bolondok királyához viszonyulását, hisz a megnevezés azt jelzi, hogy a hidalgó önmegnevezését (a don Quijote de la Mancha nevet választja) a közösség ratifikálja.

Arany humoros jelenetben állítja be Toldi és Bence pest-budai utazását, ám a kinevetés tárgya itt csak a „Rozsdás fegyvernőke a rozsdás vitéznek”¹⁴⁵ lehet:

De midőn a szolga odaért ügetve,
Kifakadt a népnek a nevető kedve,
Kifakadt s azonnal magas fokra hágott
Üzvéen az öregből sok bolond csúfságot¹⁴⁶.

A tréfák egyike hasonló a *Quijotéból* ismerttel: Bence haladását lova farkának megfogásával akadályozzák, Rocinante és a szürke pedig töviseket kap a farába. A *Toldi szerelmében* Arany Toldi, majd Anikó apródjának, az ifjabb Bencének komikus beállítását megőrzi (ha a keletkezés kronológiáját tekintjük) vagy megelőlegezi (ha az 1879 utáni olvasóknak a trilógia cselekményidő szerinti olvasásával számolunk):

Így észre se venné, rendre hogy elhagyták,
A sereghajtók is már szinte haladták,
Ha legénye Bence közülök nem szólna:
Felnéz; kacagástól nincs ami megóvja.
Furcsa jelenség volt: sárga lován Bence,
Bencén málha-csomó, akár egy petrence,
Nagy lepedő holmi lapítá a lóra,
Látszott is az ember, meg nem is, alóla.¹⁴⁷

¹⁴⁴ *Uo.*, 559.

¹⁴⁵ *AJÖM* II, 178.

¹⁴⁶ *Uo.*, 179.

¹⁴⁷ *AJÖM* II, 79.

Toldit és Bencét nem ismerik fel, kilétük, don Quijotéékkal ellentétben, testi valójukban az elfeledés fázisban van. Míg don Quijote minden cselekedetét a jellé válás motiválja, a kóbor lovag fixa ideájának mása/lenyomata szeretne lenni, Toldi, aki maga a lovag, nem akarja elfogadni, hogy fikcionalizálják. A jellé válás ellen, már a mű elején tiltakozik, gondoljunk a jeltelen sírról szóló „végrendeletére”¹⁴⁸, s a félelmét Budára haladván igazolódni látja:

»Nem hiába ástunk földalatti vermet:
Lásd, Bence, a földön már meg sem ismernek;
Mesévé csinálnak maholnap engem is,
Amiről azt mondják: hisszük is azt, nem is.«
[...]
»Időnek előtte krónikába tesznek,
Még szemökkel látnak s ihol már se hisznek»¹⁴⁹.

Csak amikor Toldi bizonyítja karja régi erejét az olasz vitéz legyőzésével, kezd személyének kiléte szóbeszéddé válni, fokozatosan nyeri vissza¹⁵⁰ a hős régi (hír)nevét, hogy Pest utcáira érve, már „a kopasz falak / Messziről azok is »Toldit« kiáltanak.”¹⁵¹ Azaz Toldi is megkapja a saját önazonosító nevét a városban, ám don Quijotéval ellentétben az ő megjelölése – az eposzi hősnek szájról szájra járó hírnévként – a szóbeliségből érkezik.

¹⁴⁸ „»Vándor-madár lelkem: jól érzi magába’, / Hogy ma-holnap indul melegebb hazába. / Neki már e földön minden olyan fagyott! / Neki én leroskadt hideg hajlék vagyok. / Sírom ez. Kevés nap vár üresen engem – / Te, öreg barátom, te temess el engem... / Ide temess akkor s ne tégy semmi jelet, / Csak, amivel ástam, ezt az ásónyelet.«” AJÖM II, 164. Itt szeretnék köszönetet mondani Eisemann Györgynek, hogy a jellé válás problematikájára felhívta a figyelmemet.

¹⁴⁹ *Uo.*, 189.

¹⁵⁰ Emlékezzünk, maga Toldi mondja az első énekben, hogy testét sírban látja a hírnök, de a lelke a küzdőtéren lesz, s erre visszhangzanak a viadalon elhangzott, személye körüli találgatások: „Van, ki a barátban Toldira ismerne, / De vénelli Toldit oly nehéz fegyverre; / Másik ügysegéllyel állítja, hogy megholt / Az öreg Miklós, – ő temetésén is volt. // Olyan is van elég, aki, ha csak lehet, / Szörnyíti erősen a csudás híreket, / Sőt, ha mástól nem hall, jobban esik neki, / Ha maga csinálhat és azt terjesztheti. / Egyik ezek közül azt a mesét lelte, / Hogy e biz’ a meghalt Toldi Miklós lelke;” *Uo.*, 182.

¹⁵¹ *Uo.*, 194.

A megnevezéssel azonosítás *A nagyidai cigányokban* is megtörténik. Csóri, már akkor is vajda, amikor Gerendi kapitány átadja neki a várat, mégis az első dolog, hogy a 'Csóri vajda' szintagma mint (jelzős szerkezetű) név rögzítődjék, azaz mindig Csóri legyen a vajda, vagy megfordítva, a vajdát mindig Csórinak hívják. 'Csóri vajda' önmagával jelöl, illetve önönmagát jelöli, hogy végül önazonosságát kérdéssé tegye három lépésben. A birtokbavételt (területfoglalást) a szintagma első részének jelzős szerkezetről birtokos szerkezetté cserélésével jelzi, amikor határozatot hoz arról, a nagyidai várnak „Neve is ezentúl Csórivára legyen”¹⁵², majd mint harmadik személyről beszél önmagáról, a jelzős szerkezetű név mindkét tagját használva: „Örökös fejünkbe teszszük Csóri vajdát”¹⁵³, hogy végül elbizonytalanodva („«Harmadszor...» de tovább nem mondhatta Csóri”) a szintagmatikus viszonyon, a személyhez tartozó nevet is kérdésessé tegye: „Ki legyen a vajda ; én-e, vagy pedig én?”¹⁵⁴ A kérdésben az önazonosság is kérdésessé válik, hisz nem tudni, a szöveg két kurzivált *én*-je közül melyik vonatkozik valójában Csórirra. A mondat ugyanis két jelentéssel bír: egyfelől a 19 versszakkal korábbi kurzivált '*Örökös*'-re visszhangzik, azaz nincs más választás, mint Csóri vagy Csóri, másfelől a 16 passzussal korábbi – szintén kurzivált – '*én is*'-re, ám az az '*én*' Diridongó '*én*'-je, vagyis a kérdésben kétszer ismétlődő azonos személyes névmáshoz mint jelölőhöz két jelölt tartozik, ráadásul teljesen bizonytalan melyikre melyik vonatkozik (Csóri vagy Diridongó, illetve Diridongó vagy Csóri).

Don Quijote és Toldi esetében a névfixálás kívülről érkezik, Csórinak rá kell erre segítenie. A magát eltemetni akaró, mert a világ egy részének szemében már halottnak is hitt Toldi akkor kapja vissza nevét (akkor lesz Toldi az „iszonyú barát”-ból), amikor hírnevét és aktuális cselekedetét összekapcsolják, s szájáról szájra jár a híre. Don Quijotét írással jelölik meg, hogy mindenki számára világos legyen, hogy ő don Quijote, a kóbor lovag, akit megírtak egy könyvben, s nem az a hidalgó, akit talán Alonso Quijanónak hívnak, de lehet, hogy másként. Csóri, miután – hogy

¹⁵² AJÖM III, 222.

¹⁵³ *Uo.*, 223.

¹⁵⁴ *Uo.*, 225.

önjelölése a szubjektum elbizonytalanításához vezet – nem éri el az identitás kívülről megerősítését, gyakorlatilag eszem-iszommal veszi meg. Ráadásul a rímkényszer („Nem másképp tevének a lelkes cigányok / »Éljen, Csóri, éljen, örökös vajdájok!«”) abban is elbizonytalanít, ki a tényleges megnevező, a cigányok (ezt sugallja az idézésre utaló központosítás) vagy az elbeszélő (erre utal a többes szám első személyű birtokjel helyetti többes szám harmadik személyű forma).

Az önazonosság és a megnevezés a *Bolond Istók* két énekében, s a további két rész tervezetében is végighúzódnó téma. Az első ének voltaképpen másról sem szól, mint a genezis és a névvvel jelölés elbeszélésének lehetetlenségéről. Az ének végéig az elbeszélő mindössze addig jut, hogy a keresztnévcseré történetére vonatkozó tudását megossza velünk (elfeledtetve, hogy a mű elején a 'Bolond Istók' egy szerzői névadás terméke¹⁵⁵):

Hősünk, Kató, *Istók* nevet nyere.
Hogy kapta mellé aztán a *Bolond*-ot,
Ez, amit én másszor talán elmondok.¹⁵⁶

A harmadik ének tervezetében visszatér a származás és a névelnyerés problémája: miszerint a folytatásban Istók kutakodni kezdett volna maga után önéletrajzának megírásához, s kiderül, hogyan lett Borond Pistából Bolond Istókká. Az énelbeszélés megkérdőjelezte volna az első ének narrátorának tudását a névadásról, hogy a negyedik énekben az derüljön ki, igazából az első énekbeli cigányok ismerik a negyedik énekben „valami aristocrata név alatt” élő Bolond Istók kilétét, „valós” voltát. Így válik ténylegesen parodisztikus propozícióvá az első ének gnómaszerű passzusa:

Az *igaz* név előbb-utóbb kipattan,
S minél több névvel és címmel takarják,
Annál hamarébb kiüti a szarvát.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Lásd a *Bolond Istók* első énekének 6–7. versszakát.

¹⁵⁶ AJÖM III, 165.

¹⁵⁷ *Uo.*, 137.

A személyiség koherenciájának megingását, narratív tere határainak ön- és a mások általi kijelölését jelzi a *Toldi szerelmében* az álruhaöltés (több szereplő esetében is). A Cervantes *Quijotéjában* megjelenő új típusú szubjektivizmus Arany epikájában is tetten érhető: „Arany szövegében az énről való beszéd szintje a modernség irodalma felé nyit, amennyiben a szubjektum egységként való szemlélete a valódi és a látszat szétválaszthatatlansága miatt már megkérdőjeleződni látszik.”¹⁵⁸

Az egyén egyik legrégebbi (több kultúrában ismert) integritáspróbája a pokoljárás, az alászállás és felemelkedés. Az antik eposzokból jól ismert alvilágba leszállás (és onnan visszatérés) toposza kifordítását éppúgy megtaláljuk Cervantesnél, ahogy Aranynál. A *Quijote* második részének 22. fejezetében don Quijote lemegy Montesinos barlangjába: „ha a pokol fenekére kellene is leszállnia, alászállna oda is”¹⁵⁹, miközben Sancho Panza értetlenül áll a kóbor lovag legújabb ötlete előtt: „minek temeti el magát elevenen”¹⁶⁰, de áldásával ereszti le egy kötélre:

Lemerülsz hát, világ hőse, acélszívű, érckarú! Isten vezéreljen még egyszer, s hozzon vissza épkezlab, minden sérülés nélkül a napvilágra, amint elhagytad, hogy a sötétbe merülj.¹⁶¹

Toldi a *Toldi szerelmében* a prágai kalandból hazafelé úton, tartván magát a lovagi erkölcsi parancshoz (a gyámoltalan nők védelme), egy lányrablót vesz üldözőbe, mikor

Toldi alatt egyszer megsülyed a padló,
Nagy tompa ütéssel zúzza magát mélybe,
Borul neki a nap világtalan éjbe¹⁶²

s egy vártorony alján találja magát. A *Toldi estéje* azzal kezdődik, hogy Toldi a saját sírját ássa, s e sírgödörből száll ki, hogy elinduljon utolsó kalandjára. Csóri vajda pedig a nagyidai vár pincéjébe

¹⁵⁸ DOBÁS 2010, 393.

¹⁵⁹ CERVANTES-BENYHE 1989, II, 204.

¹⁶⁰ Uo.

¹⁶¹ Uo., II, 206.

¹⁶² AJÖM V, 82.

mint alsó világba megy le, ahol elnyomja az álom. A világok közötti átjárás toposzának változata ott van még a *Toldi szerelmében* (Piroska tetszhalálból feltámadása a sírkamrában,¹⁶³ melynek

Piroska azonban nem örült, és nem szólt,
Hagyta magát vinni mint egy eleven-holt,
Sohajtva csak ennyit rebeg a hintóban:
»Oh, miért nem hagytak csendes koporsómban!«¹⁶⁴

– majd vágybeteljesítésként „elevenen temeti el magát” egy kőlostorban, hogy Toldi már csak a sírjára találjon rá), és a *Toldi estéje* betéttörténetében is ott van (melyben Szent László támad fel három napra majdnem háromszáz százados holtából, hogy megmentse nemzetét).

Míg Toldit egy testvérpár csalja törbe, hogy számára a lenti világ, ahova alázuhan, valóban a vérbosszú (Jodok és Jodovna a legyőzött cseh vitéz gyermekei)¹⁶⁵ és a kísértés (Jodovna kéjvágya)¹⁶⁶ poklának bugyra legyen:

(De mi ez?... pokolnak szakad-e rá torka?
Hull rá a magosbul üszög és sziporka,
Lát odafenn lángot kavarogni füsttel,
Veri fülét nagy zaj: az ítélet jött el!¹⁶⁷),

– addig don Quijote és Csóri vajda önként száll le az alsó világba, ahol mindketten álomba merülve egy csodákkal teli „valóságra”

¹⁶³ A *Toldi szerelme* sírbrablásjelenetében pretextusként ott van a *Rómeó és Júlia*, s a *Dekameron*ban is már vándoranekdotaként szereplő eset a sírbrablónak vélt áltettesről.

¹⁶⁴ *AJÖM* V, 138.

¹⁶⁵ „Tapadjon a bőr rád, mint asszu fakéreg; / Nedves, bűdös almon egyen meg a féreg. / Szüntelen éhség közt, élted alig vonjad, / Táplálja dohos víz elepedő szomjad; / De ne halj meg; sőt élj amennyi elég lesz, / Hogy halni ohajthass, hogy kínodat érezd.” *Uo.*, 90.

¹⁶⁶ „Rothadsz te lovag hát! érzem is a bűzöd: / Ám lásd boszumat, ha szerelmem elűződ. / Könnyen elengedtem apám megölését, / Testvérem eladnám – egy hév ölelésért: / Neked az mind nem kell:...! Bosszu tehát, bosszu! / Mán kezdve halott vagy, de halálod hosszú; / Eleven rothadsz meg: de magad kerested: / Nem lesz soha másé, ha enyim nem, tested!” *Uo.*, 95.

¹⁶⁷ *Uo.*

ébrednek fel. Míg don Quijotét egy furcsaságokkal teli valóságos mesevilágból, Toldit az elevenen eltemetés „rémálmából”, addig a vajdát saját halálának álmából, s az azt megelőző kalandokból, társaik (Sancho Panza és a licenciátus unokaöccse, Károly és vitézei, illetve a derék dádek) emelik ki. Don Quijote és Csóri vajda ébredése a valóságnak hitt csuda álmodásából hasonlóan nehéz:

Don Quijote azonban egyetlen szóval sem válaszolt. Mikor egészen kihúzták látták, hogy szeme zárva van, mintha aludnék. Lefektették a földre, a kötelet leoldották, de ő még erre sem ébredt föl. Aztán elkezdtek irgetni-forgatni, rázták, keltették, s végre nagy sokára csakugyan magához tért, nyújtózott egy nagyot, mintha valami mély, nehéz álból ébredne, s csodálkozva nézett körül.¹⁶⁸

Csóri vajda:

Ugy bizony! szörnyet halt; maga is azt hitte;
Szólítják nevéül: rá sem hederítve;
Rázzák, ütik, rugják, kiáltva és bőgve:
Mindhiába! fekszik, mint egy szenes tőke.
[...]
»Ugyan Csóri, hallj szót, töröld ki a szemed.
Mióta lármázunk és mióta rázunk!
Horpaszon rugdosunk, a képedre mászunk!
Te mégis úgy horkolsz, majd megrepedsz bele!¹⁶⁹

A három pokolraszállás-történet az álom, a valóság, a történetmondás hitelességének kapcsán a folyamatos elbizonytalanítás narrációs technikájával él. Az álomjelenetet nélkülöző, így saját szövegvilágán belül legnagyobb valóságtartalommal bíró prágai hadjáratról, melynek során Toldi „megjárja a poklot”, maga a narrátor állítja, hogy csak a magyar orális költészet és a históriás ének tud róla:

E prágai dolgot keresed hiába –
Nem íratta bizony császár krónikába;

¹⁶⁸ CERVANTES-BENYHE 1989, II, 207.

¹⁶⁹ AJÖM III, 260.

Nem kérkedik ezzel a cseh, sem a német
Csak rám ne kiáltsa: nem igaz történet!
De hirdeti ám az aranyajkú monda,
Lajos e tettét is koszorúba fonta;
Melyet ha valaki, pusztá szómra, kétel:
Könyvbe is megírta *Illosvai Péter*.¹⁷⁰

Don Quijote maga meséli el álmát kísérőinek, de nem a regény 2. részének 22. fejezetében, amikor a tényleges leereszkedés, s a barlangból felhúzás elbeszélése történik, hanem a rákövetkező fejezetben, melynek foglalatában a narrátor viszont azt előlegezi meg az olvasó számára, hogy a

Bámulatra méltó dolgok, melyeket az elragadott Don Quijote látott Montesinos mélységes barlangjában, azonban oly rendkívüliek és lehetetlenek, hogy ezt a kalandot betoldottnak kell tartani.¹⁷¹

Don Quijote beszámolója szerint valóban elaludt, mikor a barlangba leeresztették, de rögtön fel is ébredt, így minden, ami vele történt, az a szintiszta valóság. Sőt, nem elszenvedője a történeteknek, hanem saját elbeszélése által aktív cselekvője. A regény egészét átszövi, hogy a főhős az olvasottak szerint cselekszik ugyan, azaz az architextusokat (lovagregények) utánozza, de tetteit egyúttal folyamatosan interpretálja, azaz textualizál, a fiktív szövegeket cselekvésein keresztül teszi a saját története szerinti világ realitásává a meghamisító prózai valósággal szemben.¹⁷² Sancho Panza és a licenciátus unokaöccse a megtörténtekeket kétellyel fogadják, mivel egyfelől mély alvó állapotban találják a kötél végén a kóbor lovagot, másfelől az időérzékelésük összeegyeztethetlensége (a fentiek szerint csak egy órát volt a barlangban, míg a búsképű három napról és három éjszakáról beszél) is azt sugallja,

¹⁷⁰ AJÖM V, 77.

¹⁷¹ CERVANTES–BENYHE 1989, II, 208.

¹⁷² „A cselekvés igazságigénye arra irányul, hogy a sisakot ne tekintse készen talált és fogalmilag besorolható dolognak, hogy azt cselekvése révén saját világának részévé tegye, kiemelve mind az idealizáló lovagregény nyelvi kontextusa, mind a köznapis beszédmódok szimbolikus rendjeinek hálójából, kívül helyezze a létező és uralkodó episztémén, azaz bevonja a reális cselekvés világát is átfo-gó történelembe, a dolog átalakuló funcióinak történetébe.” KOVÁCS 2010, 68.

hogyan don Quijote csak álmodta az egészet. Maga az elbeszélte történet is az álomszövődés mintázatát mutatja, amennyiben don Quijote ott lovagregényeiből ismert figurákkal éppúgy találkozunk, mint saját imaginárius világának valós szereplőivel, ez utóbbi aktorok olyannyira a *Quijote* fabulája szerinti „valós” arcukat mutatják, hogy don Quijote csakis úgy tudja értelmezni, hogy Dulcineáját parasztlánynak látja és az pénzt kér tőle a valósnak hitt álomban, hogy szíve hölgyét elvarázsolták, akárcsak lovagregényeinek hőseit Merlin. Sancho a hazugság vádjára alól maga is csak a varázslat világában benne létével tudja felmenteni végül urát:

Azt hiszem [...], hogy miként az a Merlin vagy a többi varázsló megbabonázta azt a hadat, amellyel kegyelmed – amint állítja – odalent találkozott és társalkodott, ők varázsolták képzeletébe vagy eszébe ezt az egész mesét, amit nekünk elbeszélte, s amit még mondani fog.¹⁷³

Azaz a fegyverhordozó don Quijote sztoriját azoknak tulajdonítja, akik maguk is részesei, okozói az elbeszélteknek. A következő fejezetben az elsődleges narrátor tovább bonyolítja a Montesinos barlangjában megesetteket azzal, hogy az állítólagos lejegyző szerzőnek, Cide Hamete Benengelinek a történethez fűzött szelvényeiről a fordító maga számolt be, s e szerint Benengeli (a mór megbízhatatlan elbeszélő) áttolja a felelősséget az olvasóra don Quijote elbeszélte történetének valóságtartalmát illetően, ugyanakkor megelőlegezi *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha* végét, amikor is majd don Quijote Alonso Quijanóként kijózanodott ember módjára fog meghalni.¹⁷⁴

A *nagyidai cigányok* narrációja hasonlóan lebegtetni az álom valóságként elbeszélésének lehetőségét.¹⁷⁵ Csóri a dádékról szóló

¹⁷³ *Uo.*, 217.

¹⁷⁴ „Igaz ugyan, hogy élete vége felé, a halál árnyékában visszavonta szavait, s bevallotta, hogy ő maga találta ki ezt a kalandot, mert akkor úgy látta, hogy tökéletesen megegyezik s egybehangzik a regényeiben olvasott történetekkel.” *Uo.*, 221.

¹⁷⁵ „A Csóri álmával *valóságként* szembesülő olvasó – aki az eposz elbeszélőjének mint *énekmondónak* a *hallgatójaként* konstituálódik – végső soron a saját álmát szintén »valóként« megélő Csóri nézőpontjával azonosul (vagy inkább azonosítódik) abban az értelemben, hogy reális lehetőségként fogadja el, sőt *éli meg* a tökéletes földi boldogság megvalósulását.” MILBACHER 1997, 380.

hősköltemény nagy részében alszik, ám a narrátor olyan cselesen vezeti a történet szálát, hogy az olvasó erről sokáig tudomást sem vesz, akár egészen a Csóri ébresztését követő elbeszélői kiszólásig:

Mert hiszen fölösleg mondanom is itten
(Gyengébbek kedvéért mégis megemlítem):
Hogy az ő pincében elaludt a vajda
S ugy álmodta mindazt, ami esett rajta.¹⁷⁶

A megvezetést a tudat éberségi szintjeinek fokozatos megjelenítése okozza. A *Toldi Álom*-allegóriáját (is) parodizáló Álom eleinte nem érinti meg Csórit, aki viszont ébren kezd álmodozni Nagy-Cigányországról alvó nemzete felett. A kártyajós javasasszony „Rasdi, a varázsló tanyáz mint egy bagoly”¹⁷⁷ a pincében (itt a don Quijote Montesinos-barlangbeli kalandját ismerő olvasó elkezdhet már gyanakodni), aki a jövőt vizionáló beszédével mintegy hipnotikus álmomba ringatja Csórit („mígnem a jó nénék / Már inkább *álmodják*, mintsem hogy képzelnék”¹⁷⁸), s a vajdának kidobott kártyafigura, a fekete ember valóságos alakként jelenik meg egy, a népmesékből jól ismert szituációban. Ám ezen a ponton maga az álomnak a természete lesz az, ami a befogadót megtéveszti, ugyanis a csodás elemeket egy, *A nagyidai cigányok* történetmondásának idejébe is beleillő tett követi: a vajda felmegy a pincéből, s felébreszti vitézeit – azaz a narrátor valóban összeecsúsztatja Csóri álmát azzal a cselekményvezetéssel, amit az odaértett olvasó vár el.

A személyiség integritása a történetekben akkor is elmozdul, amikor az derül ki Csóri vajdáról – aki a kényszerszülte stratégiából (hogy Gerendi a várvédőkkel elmenekülhessen) kapja meg Nagyida várának kapitányi posztját –, ami Sancho Panzáról – aki meg a hercegi pár tréfájából lesz kormányzó Barataria szigetén –, hogy igenis megfelelnek a rájuk bízott feladatnak: Csóri a maga módján hősieken védi a várat, Sancho Panza pedig a maga módján bölcs kormányzó. Don Quijote csatlósa önként mond le a kormány-

¹⁷⁶ AJÖM III, 260.

¹⁷⁷ *Uo.*, 233.

¹⁷⁸ *Uo.*, 236.

zóságról, mert a megrendezett várvédelemben össze-vissza verik, majd diétára fogják, Csóri az elbizakodottságuk miatt veszít, amikor is a menekülők után kiáltják, hogy voltaképpen fegyvertelenek. Az önmagukhoz visszatérést mindketten rezignált bölcsességgel fogadják. Sancho Panza annak tudatában, hogy a tisztességén nem esett csorba: „Egyébiránt, minthogy oly meztelenül megyek, amint jöttem, semmi egyéb tanúbizonyságra nincs szükségem, hogy igazoljam: úgy kormányoztam, mint az angyalok.”¹⁷⁹ – Csóri pedig a Zrínyi költészetéből is ismerős forgandó szerencse toposzával: „»Ilyen a szerencse!« gondolá foghegyen / »Ha ma égig emelt, holnap alád megyen.«”¹⁸⁰

Jókai Mór *Fekete gyémántok*­jában a főhős Berend Iván személyiségének integritását a regénytörté­nés során folyamatosan igyekszenek kikezdeni, ám a szélmalomharcoknak tűnő csatározásokból Berend (a pozitivistá don Quijote) folyamatosan győztesen kerül ki. A Magyar Tudományos Akadémia frissen megválasztott levelezőtagjaként meghívást kap Bondaváry Theudelinda grófnőtől egy pesti főúri estélyre, ahol a természettudóst Delejországról tartott felolvasása után egyszerűen mágnes lovagnak nevezik el. S amikor Angela grófné ráun a bondavölgyi remetére „[ú]l ismerősei nagyon szorgalmasan tanulmányozták »Don Quijote« II-dik kötetét, s mikor maguk közt voltak, nem egy szó lett elejtve Barataria sziget eseményeiről.”¹⁸¹ Iván a tréfának szánt sorozatos próbatételeken épp úgy helyt áll, mint Sancho Panza Barataria szigetén.

Azt ugyan a narrátor lebegteti, hogy Berendnek megsúgta-e valaki a társaságból, hogy a *Quijote* szerint osztják neki a szereplehetőséget, vagy magától jön-e rá, mi az a szöveg, amivel mások akarják belekényszeríteni egy narratív térbe, de az biztos, hogy Berend még abban is kitűnik, hogy értőbb olvasója a *Quijoté*­nak a többiektől, hisz pontos szövegismerettel reflektál erre a szereposztásra távozásakor:

¹⁷⁹ CERVANTES–BENYHE 1989, II, 484.

¹⁸⁰ AJÖM III, 261.

¹⁸¹ JÓKAI 1964, I, 247.

– De biz abból semmi sem lesz, hogy te most miközülünk megszök-jél! De ilyen jó cimborát ily könnyen el nem eresztünk! Éppen most, mikor te vagy a szezon lionja. Innen ugyan el nem távozol. Te vagy köztünk most az „*Ehren-Praeses*”.

Iván erre elmosolyodott. Szelíd szarkazmus, csendes, ironikus bánat, férfias keserűség volt mosolyában, s azt mondta Eduárdnak halkan:

– Köszönöm, bajtárs, a megtiszteltetést. De nem való vagyok én „Barataria kormányzójának”. Jobb nekem otthon. Megyek a „grison”-omat felnyergelni, s lovagolok haza.

(Akik Don Quijotét forgatták, emlékezni fognak a Barataria sziget tréfáira s a jó „szürke” érzékeny találkozására menekülő gazdájával.)¹⁸²

Noha a társaság célt ér, hisz a „kiugratás” sikerült, de nem azért, mert jó persziflázsmintázatot választottak, hanem mert Berend megy bele a játékba, lép be a többiek kialakította narratív térbe, felvállalva távozásakor a Sancho Panza-i szerepet.

Más don Quijote-típusú aktor esetében narratív terük az olyan jelenetekben válik tágasabbá, mikor az „okos beszéd” emberei hajlandóak (mindegy, milyen célból) igazodni szólamukhoz, képesek felfüggeszteni a saját nyelvük valóságreferenciáját. Ilyen epizódok a *Quijotéban*: a pap és a borbély terve, a Tükrös és a Fehér Hold lovag feltűnése, a kalandok a herceg és a hercegnő udvarában; illetőleg a *Beszterce ostromában* Pongrácz udvarnépének csatározásai, a budetini parancsnok tervezett, de elmaradt hadgyakorlata, a túszyg, a *Liliputfalvai Liliputi Tóbiásban* mikor Róza eljátssza Tóbiásnak, hogy ő Tündér Ilona, az *Egy régi udvarház utolsó gazdájában* Radnóthy győzedelmes hadviselése a kertész ellen.

Történetük akkor ér véget, ha többé nem tudnak a viselkedési kódexüknek megfelelően cselekedni, vagy csapdahelyzetbe kerülnek épp amiatt, mert nagyon is igazodnak ahhoz, vagy egyszerűen mások szétzúzzák narratív területet. Pongrácz gróf tartja magát a hadiregulához, a túszcseré szabályaihoz, miközben Apolkáról kell lemondania, az egyetlen lényről talán, akit szeretett. Ahogy don Quijote is engedelmeskedik a kóbor lovagrend szabályzatának, amikor legyőzi egy másik, tehát dicsőbb lovag, s vissza kell térnie

¹⁸² *Uo.*, II, 31.

a többiek által konstruált, úgymond, valós világba, megígérve, hogy legalább egy évig nem kezd semmi újabb kalandba. Toldiból a gúnyvers előhossa régi indulatos voltát, s bűnbe esik újra, mikor rádöbben, hogy a királyi udvar többé nem lehet az otthonosság érzetének helye. Radnóthy végtelen pereskedése a család kihalásával értelmét veszti, s idegen kultúrát majmoló lánya férjének kezére kerül az ősi birtok. Csurgó Károly méhei nem tudják az öreg tekintetes világrendjének utolsó, szimbolikus mentsvárát megépíteni, mert a ház lakói hadba indulnak ellenük. Tarnóczi Sára azzal, hogy Hallerhez megy (kényszerítik) nőül, elárulja a Vitéz Francisco-történetet.

Ezek a „lefeagyverések” a játék végét is jelentik, ami egyenlő a visszavonhatatlan halállal. Tarnóczi Sára öngyilkos lesz abban a hiszemben, hogy a széphistória kicsi hű apródja szerep helyett már az anyja által ráosztani kívánt szerepet testesíti meg a Keresztelő Szent János fejevételeknek történetében. Csurgó, aki pontosan olvassa a természetet, megérti, hogy nincs más választása abban a világban, ahol a sejtekből nem építhető kas, mint amit a méhek mutatnak, önmaga identitásának megőrzése védelmében öngyilkosságot követni el, ahogy a méhek is öngyilkos módon védelmezik magukat, vagy képesek a családjuk érdekében öngyilkosok lenni.

A megnevezés/megnevezhetőség, a személyiségeszmény, a személyiség integritásának megőrzése, az otthonos narratív tér felépítése, a becsület korszerűsége kérdéskörének feszegetése összefüggésben van az ezeket tárgyazó szövegek stiláris, modalitásbeli kevertségével, s végső soron a műfaji változások rendszerével is.¹⁸³

A *Quijote*, amikor egy műfajteremtő műfajparódiára vállalkozik, egyidejűleg lép fel a dolgok kiüresedése leleplezésének szándékával, az értékek átértékelődésének megmutatásával és a régi értékek elengedni tudásának vágyával és fájdalommal. Arany művei nemkülönben.

¹⁸³ Teljesen egyetértésben gondolom ezt a Gehlenre hivatkozó Szilasi Lászlóval: „Arnold Gehlen a modern regény Cervantes szövegében való megjelenését olyan irodalmi fonnának látja, amely a legteljesebben tükrözi vissza a modernitás új típusú szubjektívizmusát. Szerinte a személyiségeszmény nyilvánvaló módon hatással van a műfaji rendszerre: a *tisztesség* és *hírnév* által vezérelt hős például tipikusan *eposzi* figura, de *becsület*es emberekről egész egyszerűen nem lehet *regényt* írni.” SZILASI 1996, 412–413.

Cervantes opusa annyiban is architextusa az Arany-epika itt elemzett szövegeinek, amennyiben tárgyzassa a becsület fogalmának korszerűtlenségét.¹⁸⁴ A kérdéskörből egyetlen dolgot emelek most ki, a *puskapor* toposzának megjelenését¹⁸⁵.

Arany a *Toldi estéjében* Toldi és Lajos király párbeszédében az idők változásának befolyásolhatatlanságára hozza példának a puskaport:

Hajt az idő, nem vár: elhalunk mi, vének,
Csak híre marad fenn karunk erejének:
Más öltöbéli nép, más ivadék nő fel,
Aki ésszel hódít, nem testi erővel.
Ím az ész nemrég is egyszerű *port* talált,
Mely egész hadakra képes szórni halált;
Toldi vagy nem Toldi... hull előtte sorban:
Az ész ereje győz abban a kis porban!¹⁸⁶

Hogy Toldi hallotta-e még a király érvelését, afelől a szöveg bizonytalanságban tart bennünket. Egy bizonyos, Toldi a puskaport előtti lovageszmény vitézeként hal meg. Csóri vajda vesztét ezzel szemben épp a puskaport hiánya okozza, amikor nem rendeltetészerűen, azaz nem fegyverhez használják, hanem ünnepléshez durrogtatják el. A vajda számára a Toldi-féle személyes vitézség csak az álmában adatik meg, amikor Diridongóval az eposzok párviadalát mímelik. A harc parodisztikus bemutatása felidézi az identitását a puskaport előtti lovageszményre építő, de csak szélmalommal harcoló don Quijotét, ám Arany még egyet csavar a dolgon, már nem is don Quijote harcol a szélmalommal, csak szélmalomok harcolnak egymással, pedig Diridongó hívó szava („hadd lám: te vagy az a híres?!”) és a szöveg hívó szava („mégsem

¹⁸⁴ Lásd a témához: BERGER 1992; SZILASI 1996, SZILASI 1997.

¹⁸⁵ A *Quijote* és a *Toldi estéjének* összekapcsolása a puskaport-motívumon keresztül már Greguss Ágostnak eszébe jutott: „a lőpor hatalmas véget vetett a személyes hősködésnek, mert érvénytelenné tette az egyéni erőt és bátorságot, s... Toldi, vagy nem Toldi ... hull előtte sorban (Toldi estéje, VI-dik ének). Don Quixote mégis úgy cselekszik, mintha mindebből semmi sem történt volna, ez által száz meg száz összeütközése támad az élettel, ez összeütközésekben pedig ő maga torzképpé lesz [...]” GREGUSS 1858, 368.

¹⁸⁶ AJÖM II, 214.

egészen bolondos” ~ „megbolondult”) szerint Csórinak kellene lennie a híres-neves don Quijote de la Manchának:

Ugy csap Diridongó össze a vajdával,
Szeme a szemével, kardja a kardjával;
Azt hinné az ember: két sebes szélmalom:
Közel építette valami félbolond.¹⁸⁷

Arany a *Zrínyi és Tassó*ban leplezi le magát, hogy a puskaapor mint a lovagkor végének jele tematizálásának ötletét Ariostótól veszi, amikor Tasso hasonló megoldásáról beszél,¹⁸⁸ ám éppúgy hathatott rá (az *Orlando Furioso*val erős intertextuális viszonyt mutató) *Quijote* első kötetének 38. fejezete („*Don Quijote érdekes előadása a fegyverviselésről és a tudományokról*”),¹⁸⁹ melyben a Toldi estéje Lajos királyának tényszerű elfogadása don Quijote szájában panasszá válik:

fáj a lelkemnek, hogy ily gyűlöletes korban, mint a miénk, kóbor lovaggá lettem, mert habár nincs olyan veszély, mely engem megfélemlítene, mégis gyötrelmesen hat reám, ha elgondolom, hogy a lőpor és az ólom elragadhatja tőlem az alkalmat, hogy karom hősiességével és kardom élével hírt, nevet vívhassak ki magamnak, az ismert föld egész kerektségén.¹⁹⁰

Toldi, ahogy Szent László, hőstette után visszatér sírjához, és visszatér ahhoz az udvarban elkövetett büntette után úgy is, mint metaforikus börtönéhez. Tudatosan készül a halálra, akárcsak don Quijote. Bence pedig úgy tesz, mint Sancho Panza, hessegetné a halált. Emez hiszi, mintha nagy kuruzsló lenne, s ki tudná gyógyítani urát:

¹⁸⁷ *Uo.*, 259.

¹⁸⁸ „Látjuk, hogy Rahmat a hősök azon középkori fajtájából való még, kik előtt szegény, gyávaság volt Schwarz Bertold találmányát igénybe venni a harcon. Orlando jut eszünkbe, midőn a Cimosco által (Ariosto költése szerint) már akkor feltalált lőfegyvert megátkozza és a tengerbe süllyeszti, mint oly ördögi eszközt, mely véghanyatlása lenne a lovagkornak és minden személyes vitézségnek (Orl. Fur. IX. 90).” ARANY 2012d, 151.

¹⁸⁹ CERVANTES-BENNYHE 1989, I, 455–460.

¹⁹⁰ *Uo.*, 458–459.

Másszor, ha kelmednek történt változása,
 Hátgerinc fájdalma, deréknyilallása:
 Én voltam az orvos, használt is legottan –
 Helyre ment a rossz csont, ha én megtapodtam.
 Nem teszünk egy próbát? – Azt nem... hátha gyengén
 (Mint törött tojással bánva) végigkenném...?”
 Monda, sőt ami több, *hitte* is az árva,
 Hogy, ha ő megkenné, mégsem veszne kárba.¹⁹¹

Amaz – megértve, don Quijote hogyan építi fel narratív terét – egyszerűen szerep és ezzel voltaképpen egy műfajváltási ajánlatot tesz; a kóbor lovag és csatlósa helyett legyenek pásztorok, azaz a lovagregények helyett a pásztorköltészetnek hódoljanak – főleg, ha a lovagregények halálnemei közül már nem lehet választani:

[...] ne haljon meg kedves, jó uram, hanem fogadja el tanácsomat, s éljen még számos évet, mert nem követhet el az ember életében soha nagyobb bolondságot, mintha így, se szó, se beszéd, egyszer csak meghal, anélkül, hogy valaki megölné vagy, a búbánaton kívül, valaki kirántaná a gyékényt alóla. Ne legyen olyan lusta, keljen föl ebből az ágyból, öltözzön fel pásztornak, s gyerünk ki a mezőre, amint terveztük. Hátha majd ott ugratjuk ki valami bokorból a varázs alól feloldott Doña Dulcinea kisasszonyt, úghogy szinte öröm lesz látni.¹⁹²

A hűséges szolgák marasztalása hiábavaló, Toldi, miként don Quijote, már döntött a halálról, Toldi a mű végén testamentumot „ír”, akárcsak don Quijote, előbbi a magyar népet hagyja örökölni a királyra, utóbbi minden vagyonát az unokahúgára, azzal a kitéttel, hogy férje csak olyan ember lehet, aki hírből sem ismeri a lovagregényeket. Toldi a pusztai erő és a bátorság utolsó vitézeként, don Quijote mint utolsó kóbor lovag hal meg. A manchai halála előtt „megtérve” a halandó Alonso Quijanóként biztosítja don Quijote halhatatlanságát, hisz Unamuno szavaival élve don Quijote halála szabad halál, vagyis olyan létállapot, mely végső, egzisztenciális kiállás az igazság, az önnönmaga igazsága mel-

¹⁹¹ AJÖM II, 210.

¹⁹² CERVANTES–BENYHE 1989, II, 650.

lett.¹⁹³ Toldi és a király utolsó dialógusában a befogadóban Toldi szólama épp ezért kerekedik felül.

Ilyen szabad halál bizonyára az udvarházával együtt pusztuló Radnóthyé, az „élet unt öreg” tekintetes Csurgóé, de vajon az örök élet ígéretében kételkedő Pongrácz és a többi 19. századi hősünk számára, akik a Quijote-elv szerint építik fel fiktív létük valós identitását, fenn van-e tartva a megdicsőülésnek ez a lehetősége?

A nagyidai cigányok vajdája mintha inverzét adná ennek. Amikor a vajdaválasztás két 'én'-je összecsap a vajda álmában, s Diridongó kerekedik felül, Csóri énvesztése megtörténik, ahogy ébredésével a „poklot megjárt” képletes feltámadása is, hogy kiebrudálásukkor ne csak Pukéknak, hanem a lexikon- és széphistóriabeli halálának is fűgét mutasson a dicső halál jutalma nélkül.

¹⁹³ Lásd ehhez: UNAMUNO 1998, 349–371.

VI. A BOCCACCIÓI NOVELLA KÜLÖNÖS TRANSZFORMÁCIÓJA, AVAGY MIKSZÁTH KÁLMÁN ARCHITEXTUÁLIS HUNCUTKODÁSA (Mikszáth Kálmán: *Galamb a kalitkában*)

„Hozsánna, oh Boccaccio!
Köszönöm a kedves meséskét.”
(Mikszáth Kálmán)

*A novellától a textusig – egy klasszikus műfaj változatai a század-
végen* címmel 1997-ben a Debreceni Irodalmi Napok keretében
konferenciát tartottak a novelláról mint irodalmi műfajról¹. A kon-
ferenciát létrehívó apropó a 20. századvégi magyar rövidprózában
paradigmatikusnak érzékelhető vagy vélt változás. Angyalosi
Gergely előadásában (*A sólyom szövegszerűsége [Egy klasszikus
műfaji elnevezés hányattatásai a századvégen]*²) a novella elneve-
zésről elmélkedik, a textus mint „generikus fogalom” további
„komplikációt” okozó voltáról, a műfajról mint intézményről.
Miközben eljut ahhoz az előfeltevéshez, hogy a 20. századvégi
rövidprózai alkotások közül azok váltak a magyar befogadás-
történetben jelentőssé, mely szövegek mögött felsejlik a klasszikus
novella mint ős-műfaj, műfaj- és intertextualitás-elméleti megfon-
tolásainak egyik alapgondolatát így összegzi: „Némi költői túlzás-
sal azt mondhatnánk, hogy a novella műfaja fölött változatlanul
ott kering Boccaccio sólyma a Dekameron ötödik napjának kilen-
cedik novellájából, mint a sorssá alakított véletlen jelképe.”³

Egy bő századdal korábban bizonyára ugyanez a sólyom lebegett
Mikszáth Kálmán elbeszélései felett, s valami hasonló műfajelmé-
leti dilemmába kerülhetett. Ám a műfaji változásokra reflektálva,
nem elméleti válaszokat ad – nem lévén igazi teoretikus elme –,

¹ Debreceni Irodalmi Napok – *A novellától a textusig – egy klasszikus műfaj
változatai a századvégen*, Debrecen, 1997. november 13–14.

² ANGYALOSI 1998, 48–60.

³ *Uo.*, 54.

hanem egyfajta (egy metatextuális viszonyt is kialakító) architektuális szövegszervező eljárást működtetve megírja a *Galamb a kalitkában* című kettős elbeszélését.

Míg az előző fejezetben azt láttuk, hogy az európai irodalom egyik alapműve (referenciapontja/architextusa), a *Quijote* hogyan, milyen mélységben integrálódik 19. századi epikánk egyes opusai-ba, most azt fogjuk megnézni, egy másik alapszöveg (referenciapont/architextus), a *Dekameron* milyen hatásiszonyt okoz, és milyen elmozdulási lehetőség mutatkozik a prózai kisepika számára Mikszáth szövege esetében.

A Magyar Hírlap, melynek a – *Galamb a kalitkában* keletkezésekor – főmunkatársa Mikszáth, 1891. április 17-i száma „Újdonságok” rovatában jelenti be a mű közlését, s részletekben le is közli,⁴ majd egy különlenyomat és az első könyv alakú kiadás után 1892-ben jelenik meg az editio princepsnek számító kiadás.⁵ A mű fogadtatása a korabeli sajtóban általában elismerő, a recepcióját pedig egy évszázadon keresztül a szöveg társadalomkritikai irányultsága felől olvasás határozza meg. A két elbeszélést minden interpretátor az egymásutániség linearitásában olvassa, akár pozitívumként, akár negatívumként kezeli a megérteni vélt társadalomkritikai vonatkozást⁶. Talán legérdekesebb ebben a sorban (ellenében az elismerő bírálatoknak) Gyulai Pál summázata a mű „üzenetéről”:

Mit tükröztet hát vissza a két elbeszélés? Azt, hogy a középkorban az emberek mind becsületesek voltak, kivált Olaszországban, az új korban pedig mind hitványak, kivált Magyarországon.⁷

Míg Gyulai a torzító tükör miatt mérgelődik, a marxista irodalomkritika épp a görbe tükör tartását ünnepli a műben a kritikai realizmus „valóságbrázoló” elvárásának megfelelően:

⁴ 1891. április 19-től május 7-ig és a befejező rész a június 28-i számban.

⁵ MIKSZÁTH 1892.

⁶ „A mű recepciója ennek a kölcsönhatásnak csak egyik irányára volt fogékony, amikor a mű egészét társadalomkritikai irányultságúnak tekintette: ez a második történet az első felől olvasva, mégpedig az első megkérdőjelezése nélkül.”
HAJDU 1999, 691.

⁷ [GYULAI] –i 1892, 480.

Két egyazon témából szőtt elbeszélést állított szembe egymással. Az elsőben 400 év előtti keretbe zárta témáját s a történet hőseit beburkolta a romantika meleg, tündéri fénye. A másikban a jelent figyelő író fogta a tollat, s a félfeudális társadalom erkölcsi rothadásáról vallott. A két egymással felelő elbeszélés visszatükrözte a Mikszáthban megért felismerést: a kiegyezés korának züllő-bomló úri világában nincs helye a Jókai-féle bűbajos meséknek. A romantikát legyőzte benne a realizmus, a »Fantáziát« a »Megfigyelés«.⁸

Úgy tűnik, az értelmezők hosszú sora esik abba a csapdába, hogy a szöveg saját olvasásának módjára, mikéntjére tett javaslatai⁹ közül egyet preferál, mégpedig a referencialitáselvet, mintha a második elbeszélés mint „igaz történet” kedvéért íródott volna az első „mese” mint a másodikat igazoló kontraszt, azaz beszűkítik a szöveg inherens intencionalitásszintjét.¹⁰

A Mikszáth-életmű újraolvasására kísérletet tevő Eisemann György kismonográfiájában¹¹ egyes szövegek értelmezésében radikálisan szakít a befogadástörténettel, így a *Galamb a kalitkában* jelentőségét (többek között) abban látja, hogy újszerű olvasásmódot kínál fel a korabeli olvasóknak, azzal, hogy „a két szövegrész csak egymás tükrében értelmezhető”, s ezáltal „az elbeszélések nem a szövegen kívüli »valósággal«, hanem egymással vetendők össze.”¹²

⁸ KIRÁLY 1952, 113.

⁹ contrat de lecture, Appelstruktur

¹⁰ „Az irodalmi szövegeknek van egy inherens intencionalitás-szintjük, s ez nem összetévesztendő a szerző szándékaival (amelyek figyelembevételre *intentional fallacy* lenne a *New Criticism* teoretikusai szerint). Tudomásul kell vennünk, hogy vannak olyan szövegek, amelyek arra tesznek javaslatot, hogy fikcióként olvassuk őket (ilyenkor is nagyon fontos a referencialitás, hiszen nélküle nincs fikcionalitás sem). Más diskurzusok, amelyekben a reprezentatív funkció a minimálisra redukálódik, tiszta textualitásként »mutakoznak be«; ismét más esetekben viszont konstitutív mozzanatként jelenik meg az »igaz történet« jelleg, vagyis a referencialitás-elv, Roland Barthes szavával: a *realitás-effektus* újból és más módon jut fontos szerephez.” ANGYALOSI 1998, 51–52.

¹¹ EISEMANN 1998.

¹² EISEMANN 1998, 39. (*Irányzatok retorikája: „Romantika” és „Realizmus”* [Galamb a kalitkában, Két választás Magyarországon])

Hajdu Péter is a két történet egymás felől olvasására tesz javaslatot a *Történetek metaforikus interakciója* (Mikszáth Kálmán: *Galamb a kalitkában*) című tanulmányában:

A két történet azonban nemcsak a narrátori kommentárookban olvassa egymást, hanem abban a két metaforarendszerben is, amely mindkét elbeszélésnek közös szubtextusát alkotja. Szubtextusról abban az értelemben beszélek, ahogyan Riffaterre használja a fogalmat. A narrátori diskurzus, amely kihirdeti a fikcionalitást, mindazonáltal valószínű szekvenciákat hoz létre. Ezek a szekvenciák olyan szubtextusokká fejlődnek, melyek a szöveg egészét tükrözik, melybe beágyazódnak, és így megkönnyítik a szöveg interpretációját. Egyfajta mise en abyme ez.¹³

Majd e kiváló interpretáció szoros szövegolvasással térképezi fel és látja el lehetséges jelentéssel ezeket a szubtextusokat (galamb, rózsza, kalitka, akarnok, barátság, becsület), felvillantva annak lehetőségét, hogy Mikszáth e művében egészen közel jut a bahtyini dialogikussághoz.

A két történet valóban olvasható úgy, mint két teljes értékű szólam replikája. Az eredeti cím (*Galamb a kalitkában vagy a romantika és realizmus. – Két elbeszélés. –*) még sügni is kíván, melyik két „stílusirányzat” (inkább beszédmód) példázataként olvasandó a két elbeszélés. Később elmarad a „vagy a romantika és realizmus” a címből, nem véletlenül, mert „működni” kezd a textus, és egy bonyolultabb szövegszervező eljárás mentén az elbeszélésmód-stratégiák relativizálódnak, s a didaktikus példázat-szerűség helyébe lép a metaforikus interakció.

1887-ben a Magyar Hirlapban Scarron aláírással jelenik meg *A romanticizmus (Szerkesztői üzenet V. L. úrnak)*¹⁴ c. Mikszáth-tárca, amit a szakirodalom a *Galamb a kalitkában* első elbeszélé-

¹³ HAJDU 1999, 694. Lásd még: „A két történet dialógusa, melyet főleg az elbeszélés tesz hallhatóvá, ezek szerint a mű egészét áthatja. Legfeltűnőbb a történetek narrátori kommentárjaiban, melyek a másik történet felől olvassák az eseményeket, de sokkal mélyebb értelmű azokban a metaforákban, amelyek mindkét történeten végigvonulnak, és közös szubtextusukat adják. E metaforák jelentése az új kontextusban alapvetően megváltozik, és az olvasó e változásokban ismeri fel a két történet, a két világ alapvető különbségeit.” *Uo.*, 710.

¹⁴ MIKSZÁTH 1887.

se előszövegének¹⁵, első változatának tekint. A textus egy naturalizmust teljességgel elutasító, a romantikus iskolát mindenekfelett preferáló, Mikszáth „irányával” szimpatizáló, de több ponton írásmódját kifogásoló író olvasói levelére reagál:

Csodálkozom a szemrehányásain, melyeket hozzám intéz, és szeretném önt meggyőzni, hogy okos ember léte ne legyen ebben annyira naiv. De miként kapacitáljam? Az elméleti részét nem fejtegetem, mert abba magam is megbotlanék, hanem a gyakorlatban próbálom önt kigyógyítani. Üljön le ide mellém és gyűjtson rá, kérem, egy cigarettre; elmondok önnek egy szájaízére való történetet az ön iskolájából. Önnek az tetszeni fog, de mégis meggyőződik róla, hogy az számárság.¹⁶

Paródiája (szatírája¹⁷) az önfeláldozó barátságot mint agyonkoptatott irodalmi toposzt veszi célba, s ehhez a *Gesta Romanorum*ból vesz egy történetet, melyet a jelenkorba helyez magyar szereplőkkel. A kifigurázás, a romantikus elbeszélésmód imitálása és az elbeszélés homogenitását megtörő szerzői narrátor reflexiói¹⁸, illetve az egyik szereplő (a kancsal írnotok alkalmazó bíró) ítéle-

¹⁵ Az előszöveg kapcsán diskurzusba léptethető még Mikszáth érdekes próbálkozása a 101. Boccaccio-novella megírására. Az 1883-as *A százegyedik asszony* (*Egy kis tréfa*) a boccacciói novella oralitáshoz fűződő szoros kapcsolatára (anekdotikusság, pletyka) játszik rá, így téve elevenné a klasszikus műfajt. „Sok tarkabarka dolgot írt meg hajdan a pajkos tollú Boccaccio. Veronai, florenci asszonyok segítettek benne. Amennyi rossz fát azok a tűzre tettek, annak a hamujában növesztett ő virágokat. [...] Lehet, hogy Maróthy né nagynénék Boccaccio valami ismeretlen novelláját hallotta valahol, a százon túl egyet, s Peresziné nagynénékből esztergályozott ki egy százegyedik bűnös asszonyt, aki kimaradt a Dekameronból. [...] föltéve persze, hogy Maróthy né nagynéném igazat mond, s nem úgy másúnnen alkalmazta ide ezt az esetet, mert hasonlít az kissé a Boccaccio észjárásához... hanem – már csak kimondom – hasonlít biz az Peresziné nagynénémhez is.” MKÖM XXXIV, 62, 63, 67.

¹⁶ MKÖM IV, 157.

¹⁷ „Egy szatíra akar ez lenni a szobalányok kedvenc olvasmányairól. Egy önök által szépnek tartott mese ez, de szétbontva és az igazság nagyító tükre elé helyezve.” *Uo.*, 164.

¹⁸ „(Itt a ruhák és arcuk leírása következik a jó öreg Jósika Miklósnál.)”, „(eszük ágában sincs, hogy bekerülnek a Pesti Hírlapba)”, „...és tudja isten, miféle bonyodalmat szőne-fonna itt az öreg Dumas vagy más valaki a »nagy fantázia« tulajdonosai közül” *Uo.*, 158.

te¹⁹ közötti feszültségben rejlik. A célzatos elbeszélés értékítélete nemigen kegyelmez a romantikus iskolának. Maga a szöveg fölöttébb nagy vonalakban dolgozik, szerkesztői (válasz)levélnek indul, amely végül narrátori kommentárokkal tűzdelt oktató ujjgyakorlattá válik.

Rendkívül figyelemre méltó, hogy négy év múltán, milyen elmozdulásokat, belátásokat produkál az újraírt (?) szöveg. Nem egyszerűen arról van szó, hogy az első történetet 400 évvel korábbra és Itáliába helyezi a szerző, és megtoldja egy (korabeli) jelenkorba, magyar viszonyok közötti szüzsével a – már alig felismerhető – eredeti fabulát.

Mikszáth az első elbeszélés közepén szerzői lábjegyzetben közli: „E cinterem-jelenet magját s egyáltalában az első beszély egy részének némi vázát Haller Hármas könyvének 305-ik lapjáról merítettem.”²⁰ Haller János (1626–1697) gróf *Hármas Históriaja* (1682, nyomtatva 1695, Kolozsvár) sokáig ponyván forgó népszerű kiadvány. Különösen közkedvelt a középső része, a *Példabeszédek-ről, istenes magyarázatokkal* együtt, mely a *Gesta Romanorum* átdolgozása, ahonnan önvallomása szerint Mikszáth meríti történetét. Gyulai Pál komolyan veszi ezt a forrásmegjelölést, s nem tekinti többnek egy kísérletnél, ahol egy történetváz más időben és miliőben mondatik el:

Mikszáth tudniillik föltette magában, hogy földolgoz egy középkori mondát a *Gesta Romanorum*-ból, melyet Haller fordított magyarra a *Hármas Históriaban Példabeszédek* címe alatt. Aztán egy másik elbeszélésben megkísérli, hogy egy hasonló történet hogyan eshetnék meg a XIX. században Magyarországon.²¹

A paratextus forrásmegjelölése némi zavart okoz a filológia számára, ugyanis nem ismert a *Hármas História*-nak olyan kiadása, melyben a hypotextusként szolgáló történet (CLXXI. rész – A' jó

¹⁹ „Csináljon erre a jegyzőkönyvre egy keresztet, amice, – mondá a bíró az írnoknak – és ha majd a per bevégeződik, küldje el Beöthy Zsoltnak Budapestre, hogy mondjon erről az emberről kritikát.” *Uo.*, 162; „– Ön nagy karakter – szólott a bíró és melegen megszorongatta a gyilkos kezét.” *Uo.*, 164.

²⁰ *Uo.*, 18.

²¹ [GYULAI] – i 1892, 478.

barátságról: és hogy az igazság meg-szabadít a' haláltól) a 305. lapra esne. A szakirodalom így leginkább az 1751. évi pozsonyi kiadást jelöli meg Mikszáth forrásaként, toll- és/vagy sajtóhibának tekintve a lapszámutalást. Hogy valóban tollhibáról van-e szó vagy esetleg Mikszáth játékos direkt hibázásáról, ami a forrás forrás voltának relativizálásáról szól, nehéz eldönteni. Kiváltképp, hogy még ugyanebben a jelenetben, a következő lapon az egyik szereplő nyílt utalást tesz Boccaccióra²²:

– Csinos mese! – szólott a főbíró gúnyosan, a félkörben ülő városi tanácsnokok felé fordulva. – Boccaccio sem komponálná meg ügyesebben.²³

Azaz a főbíró Boccaccio-típusú novellaként „olvassa” Marosini Albertus történetét, s ezzel a *Galamb a kalitkában* első elbeszélésének odaértett befogadója kulcsot kap ahhoz (legalábbis ajánlatot arra), hogy Marosini, Balduin és Esre történetét Boccaccio-novellaként olvassa. A Dekameron 10. napjának („*melyen Pamfilo uralkodása alatt oly emberekről folyik a szó, kik nagylelkűn vagy nemesen cselekedtek valamit a szerelemben avagy más dologban*”²⁴) 8. novellája – Titus, Gisippus és Sofronia története – ugyanabba az Amicus és Amelius mesetípus körébe tartozik, mint Haller *Hármas História*jáé.

Míg Mikszáth nevével ellátott paratextusban a Haller *Hármas História*ja mint forráshivatkozás (látszólag jól behatárolható pre-textusként) jelenik meg, a Boccaccióra utalás a főszövegbe kerül, s nem a *Dekameron* egy konkrét szöveghelyére hivatkozik (noha van olyan novella, mellyel azonosítható az). Vagyis az implicit

²² Mály Ferenc is számol a boccacciói hatással a *Mikszáth Kálmán a Galamb a kalitkában c. novellájának forrásai* című tárgy történeti írásában, bár e hatást az olaszos színtérre és az olaszos nevekre korlátozza, illetve tematikus és történeti vázként veszi csak számításba: „Ha azt nézzük – úgymond –, hogy akár a Gestában, akár Boccacciónál lefektetett gondolatok hogyan lettek Mikszáth sajátjává, hogyan elevenedtek meg benne, s hogyan találta meg hozzájuk a megfelelő kifejezőmódot, azt látjuk, hogy novellájának csak a vázát vette át említett forrásaiból, de ennek kiszínezésében, felöltöztetésében önálló maradt...” MÁLY 1930.

²³ MKÖM IV, 19.

²⁴ BOCCACCIO 1980, II, 274.

olvasó nem csupán azzal találja szemben magát, hogy adva van egy pretextus (hypotextus), amelynek az első novella a hypertextusa, ugyanakkor az első novella pretextusa (hypotextusa) lesz a második novellának, mégpedig úgy, hogy a második novella egyidejűleg ugyanarra a pretextusra (hypotextusra) is igényt tart, mint az első, hanem Boccaccióval mint műfaj-, típus-, módmarkerrel – képletesen szólva – architextuális keringőre kap felhívást.²⁵

A szöveg tétje a másként elbeszélés, az elbeszélés hovatarozásának körbejárása lesz az egyazon narrátorhoz rendelt két textusban (ideértve a *Bevezetés a két elbeszéléshez* rész narrátorát is). A bíróni ironikus reflexiója jelöli ki közelebből a mitől eltérés terénümát, ami nem más, mint a Boccaccio-komponált mese. A Boccaccio-típusú elbeszélésmódtól való eltávolodás (kísérlete) folyamatosan jelen van már az első novellában is, ahogy a narrátor kommentárok újra- és újra kizökkenenek abból, hogy homogen beszédmódként érzékeljük a narratívát.

A distanciátartás visszatérő eleme például az időbeli távolság jelzése az elbeszélés és az elbeszél ideje között: „(vagy négyszáz év előtt)”²⁶; „ama kor szokása szerint”²⁷; „(négyszáz év előtt még igen apprehenzívusak voltak az emberek)”²⁸; „Erről valaha regényt fognak írni a költők. (Ez a fickó már akkor énrám gondolt.)”²⁹; „(Hiszen a temetőnek minden áron elő kell fordulnia egy négyszáz év előtti történetben)”³⁰, ugyanakkor meglebegteti azt is, hogy vannak állandó dolgok a világtörténés folyamában: „(Oh, a nők! azok nem változtak meg, azok négyszáz év előtt éppen olyanok voltak, aminők ma.)”³¹, „A bánatot azelőtt is olyformán gyógyított-

²⁵ „Az architextualitás nem két vagy több szöveg közötti, analógián, homológián vagy átvételen alapuló reláció, hanem egy valahová tartozást jelölő viszony, mint amikor azt modjuk, hogy ez vagy az a nyelvi megnyilvánulás valamilyen diskurzus-típusba vagy enunciatív modalitásba tartozik.” ANGYALOSI 1998, 52.

²⁶ MKÖM IV, 8.

²⁷ *Uo.*, 10.

²⁸ *Uo.*, 11.

²⁹ *Uo.*, 15.

³⁰ *Uo.*, 17.

³¹ *Uo.*, 14.

ták, mint most. Akinek bánata volt, bort ivott, akinek sok bánata volt, sok bort ivott és meggyógyult.”³²

Komolyabb kitérő az a hosszabb közbevetés, mely a narrátor és „nyájas olvasója” térbeli máshova tartozását jelzi, s az esemény életszerűségét kérdőjelezi meg:

Éjfélre járt már az idő, amikor lefeküdtek, tovább álmodni a növényekről, az anyaföld csodálatos hajzatáról.

Ah, milyen sületlenség az írótól! – fogjátok mondani, nyájas olvasók – két kamaszt beszéltet a növényekről szép nápolyi estén, amibe belelocsog a tenger messziről. Hát igaz lehet ez? Hát nem a politikáról beszélgettek? Nem azon törték volna fejüket, hogy a velencei doge most mit csinál? Két művelt ifjú; az egyik pláne nagy vagyonnal, hát nem akarnak ezek semmik lenni? Hát volt idő, mikor nem voltak a világon stréberek, »akarnok«-ok? Bolondság, fantázia! A növényekről beszélgettek, hahaha. Ha már legalább föl lett volna találva Gálóc és Verpelét híres növénye, amivel kiadta magából az anyaföld legbecsesebb gondolatát. A tulipánjait akár meg is tarthatja magának, ha akarja.

Az író leteszi pennáját egy percre ilyenkor, s ő maga is kételkedve kérdi: »Igaz lehet-e ez?«

Ej, ha a krónika így regéli!... Hess, együgyű skrupulusok, a realizmus apró incselkedő manói, takarodjatok ki a tintatartómból. Hadd menjek tovább a színes fonalon...³³

Ám a narrátor önreflexív kiszólásából az is kiderül, hogy az implicit olvasó elképzelt elvárási horizontja hordozza magában a valóságábrázoló beszédmódra való igényt (a második elbeszélés betolakodását az elsőbe), míg az író a szólamon belülre helyezi vissza a történetmondást, jelezve, hogy egy bizonyos szöveghagyomány szerint szerveződik az elbeszélés („Ej, ha a krónika így regéli!...”), a kétely mint a realizmus attribútuma így maga is fantáziafiguraként (incselkedő manó) személyesül meg.

A második elbeszélés „valóságreferenciájával” szemben az első elbeszélés „fikció”-szerűségét gyengítik az első történetbe ágyazott további szövegek, az oralitás műfajainak nyomai is: az (Ovidiusból)

³² *Uo.*, 15.

³³ *Uo.*, 13.

ismert Jupiter és Numa-történet példázatként alkalmazása³⁴, Noé szőlőtőkájének anekdotája mint magyarázat³⁵, – a javasasszony ráolvasásának realitását például éppúgy kérdőjelezi meg Balduin, mint Albertus történetét a bíró:

– Szent szájával huhogtatja (itt rálehel a fájós helyre), és ezeket mondogatja: Csont a csont, hús a húshoz, vér a vérhez, szent Názáretbeli Jézus, tedd helyre a gyerek lábát!

Balduin elkergette a javasasszonyokat haragosan:

– A Názáretbeli Jézus nem ér rá az effélékre, hanem majd én végzem el helyette!³⁶

A narrátor egy újabb elképzelt olvasói-írói dialógusával zárul az első elbeszélés vége, immár nem a történetbe fűzve, hanem tipográfiailag (*) is elkülönítve. Az implicit olvasó továbbra is hitetlenkedik az első textus valóságtartalmát illetően. Az író a valószerűségérzet hiányát az idők változásával magyarázza („Nincsen ezeknek az embereknek a világon egyéb bajuk, uraim, csak az, hogy négyszáz évesek.”³⁷) Majd maga is levetkezi a négyszáz évvel korábbi író szerepét, mielőtt belekezd a másik elbeszélésbe: „lecsapja ódon lúdkalamusát, s csillogó pengéjű acéltollat szúr be a tollnyélbe, leteszi szemeiről a pápaszemet, melyen át elődei, öreg írók, nézték a világot, s szabad szemmel kezdi írni a következőket”³⁸. Azaz olyan elvárásokat kelt az olvasóban, hogy a másik szöveg eszközeiben, írás(beszéd)módjában, perspektíváiban, az elbeszélőhagyományhoz való viszonyában radikálisan különböző

³⁴ „– Te jól ismered a mitológiát. Juppiter megjelent Numa előtt és egy embernek a fejét és lelkét kérte. Numa ekkor fej helyett egy hagymát, lélek helyett egy halat adott, és a jó Juppiter mosolyogva kinyilvánította, hogy ezzel is meg van elégedve.

– Hát aztán? Nem értem.

– Én rosszabb vagyok a Juppiternél.” *Uo.*, 11.

³⁵ „Albertus is a borban kereste a feledést. De a bor veszedelmes nedű is. Mikor Noé az első szőlőtőkét elültette, hiteles forrásokból halljuk, megkeverte a földjét egy oroszlán, egy birka és egy disznó vérével. Azóta minden részeg emberen megérzik ez állatok valamelyike. A mi hősünkön csak a birka látszott. Szelíd lett és ostoba.” *Uo.*, 15–16.

³⁶ *Uo.*, 10.

³⁷ *Uo.*, 30.

³⁸ *Uo.*

lesz. És ebben, természetesen, rögtön el is bizonytalanít, hisz kérdés, hogy az ugyanazon közbeiktatott eszközön (íróelődök pápaszeme) keresztül látott világ világleképezése ad-e élesebb kontúrt vagy a szabad szemmel nézés? (Az éleslátó szem elhomályosul a szemüvegtől, ahogy a látáshibás szem sem tud tisztán látni annak hiányában.)

A második elbeszélés a szabad szemmel író szerző-narrátor beszédhelyzetének, pozíciójának kijelölésével kezdődik, azéval, akinek mintha épp az lenne kezdetben a problémája, hogy ha az első elbeszélés realizmust elhessegető, magabiztos meseszövést („Hadd menjek tovább a színes fonalon...”), sablonos történetét, toposzait felcseréli valami másra, akkor a műfaji/elbeszélői hagyomány folytonosságának megszakításával a saját beszély létrejötté válik bizonytalanná: „Hol kezdjed mesédnek szálait? Kezdedben lehet az osztováta, a fürgé kis vetélő, de nincsenek meg a nyüstek, amelyekhez hozzászöhetnéd a színes fonalat.”³⁹ Majd a szerző-narrátor megtalálja az egyetlen pontot (a Rémi-kioszk), ahonnan a veronai-nápolyi négyszáz évvel korábbi „regény” budapesti változata „tisztességesen megkezdődhetik”⁴⁰.

Noha a második történetben az elbeszélés ideje és az elbeszélt idő (közel) egybeesik, a narrátori kommentek ugyanúgy fenntartanak egyfajta distanciát, elbeszélői önreflexivitást, mint az elsőben. Míg ott a zárójeles közbevetések az implicit befogadóba azt szuggerálják, hogy a történet, amit olvas, az orális és írott hagyomány műfajai alapján újramondott „fikció”, addig itt az orális és írott hagyomány műfajainak – mint hiteles diskurzusoknak – ki-zárásával⁴¹ megszülető „valós történet” konstruáltságát sugallja.

³⁹ *Uo.*, 32.

⁴⁰ *Uo.*, 33.

⁴¹ „Regények Budapesten is történnek, de azokat a város összes vénasszonyai tudják; paprikadrámák, szerelmi öngyilkosságok valamely szálloda külön szobájában, eltűnt fiúk, elszöktetett leányok, efféle elcsépelet sablonok.” *Uo.*, 31.; „Vesd ki eszedből, jámbor embere a pennának, az ilyeneket, mert egy regénymese, amelyik a Szikszay-vendéglőben folyik, mosolyt csal az olvasók ajkára. Ostobaság! Ami a Szikszayban történik, azt a törzsvendégek jobban tudják, mint az író, s ha valami nevezetes történt volna, azt a törzsvendégtől már régen meghallotta volna mindenki.” *Uo.*, 31–32.; „Az »Angol királynő« drámaiban ki hisz? Hiszen az összes odajárókat ösmerjük.” *Uo.*, 32.

Míg az elsőben a „megszólintatott” implicit olvasó voltaképpen a második történet felől olvasó befogadó, akinek ellenérveivel szemben a szerző narrátor védi meg az első szűzsé jogosultságát, addig a másodikban nem az odaértett olvasóval replikázik a narrátor, hanem gúnyosan, ironikusan visszautal az első elbeszélésre, ám ezzel korántsem erősíti a második elbeszélésmód hitelét, épphogy kikezdi azt, mert az első elbeszélés „emlékezete” relativizálja a másodikban tételezett világot.⁴²

A tipográfiai (*) is elkülönített szerző-elbeszélői dialógus az odaértett olvasóval a második történet berekesztésével visszatér, ám a szerkezeti ismétlésben a vita tárgya nem a második elbeszélés, hanem az eredendő intenció⁴³ célba találása körül forog. Az implicit olvasói vélemények megsokszorozódnak, a szerző-narrátor az interpretációk pluralizmusával találja szemben magát, s noha ironikus felhangú hasonlattal, de mégiscsak meghajlik egy elbeszélői hagyomány előtt:

Nem, nem, inkább én vonok vissza mindent, mintsem hogy az utolsó szavammal is megtapossam a tiszteletreméltó csinált-virágokat, melyek egykor a nagyanyáink kalapjait ékesíték, habár egy csöppet sem hasonlítottak az igazi virágokhoz.⁴⁴

Mind a narrátori kommentek, mind a szubtextusok valóban azt igazolják, hogy a műben „[két] variáció, két nyelvezet, két világ-

⁴² „Az előbbeni beszélyben fölfordult volna a csónak. Esre - ...akarom mondani Eszti, beleesett volna a vízbe, Péter kihúzta volna az elaléltat, a tó partján lett volna egy nádfődeses kunyhó, áldott képű öreg anyókéval, ott megszáritották volna a ruháját, kigombolták volna a mellénykáját (fehér keblének hullámlázása leíratott volna általam egy egész lapon), egyszóval, eszméletre tért volna egy föllebbenő sóhajjal: »És ő, életmegmentőm hol van?»” *Uo.*, 39. „Szegény kis hősnőnk, te gyámoltalan lény, kit éppúgy mondhatok eszesnek, mint naiv libácskának, ki éppúgy lehetett volna jó, mint rossz, ki úgy lehetnél boldog, mint szerencsétlen, kit, mint a fölkapott pelyhet, a szél dobhatott volna zöld pázsitra, nevető virágok közé, ahelyett, hogy meghömpölyögtethet a mocsarakban, hol fogsz megállni, szegény kis hősnőnk?” *Uo.*, 57.

⁴³ „Mire való is volt ez tőlem? Nem tudom. Szinte bánom már. Ki akartam figurázni a régi írókat, a régi olvasókat és a régi könyveket, kiemelve ezzel a magunkéit. Kedvem telt eldefiliroztatni önök előtt a régi és mostani embereket ugyanazon szituációban, hogy ítéljenek felettük, kikben van több vér.” *Uo.*, 67.

⁴⁴ *Uo.*, 68.

tapasztalat szembesül egymással, anélkül, hogy bármelyik fölébe kerekedhetné a másikkal, hogy az »igaz« változatot nyújtván rámutasson a másik »hamisságára«. Azaz nem a »valóságról« szóló és a merőben »fiktív« történetképzés dualizmusát, sokkal inkább a kettő relativitását, sőt, felcserélhetőségét állítják⁴⁵, s mindezt úgy teszi a szöveg, hogy miközben túllépni kíván a boccacciói novella örökségén, a *Galamb a kalitkában* komponáltsága őrzi a műfaji mintát.

A bevezetés a két elbeszéléshez – a maga propozícióra és invokációra játszó beszédmódjával – „előljáró beszéd” és a második elbeszélés zárlata – a maga magyarázatjával és kettős zárásával – mintegy keretezi a két történetet. *A bevezetés a két elbeszéléshez* rész megnevezi a két „női történetgazdát” (még ha végig az elsőleges elbeszélő birtokolja is a narrációt): az első a Fantázia, a második a Megfigyelés lesz. A barátság–becsület szubtextusok a *Dekameron* 10. napjának 8. novellája véleményező-magyarázó zárlatában futnak össze:

Tehát fölöttébb szent dolog a barátság, s nem csupán különös tiszteletre méltó, hanem megérdemli az örök magasztalást, mivel bölcs anyja a nagylelkűségnek és tisztességnek, húga a hálának és szeretetnek, ellensége a gyűlöletnek és fukarságnak; és kérést sem várván mindenkor hajlandó megcselekedni másnak azt, mit magának kíván, hogy cselekedjenek. Hogy pedig áldásos hatásai mai napság csak nagy ritkán tetszenek meg két emberben, az a nyomorúságos emberi telhetetlenségnek bűne és székelye, mely szüntelenül maga hasznát nézi, a barátságot pedig örökre a világ végére száműzte.⁴⁶

Innen érthető, hogy *Az első elbeszélés* a boccacciói novellaszövet színe szerinti hypertextusa lesz („Négyszáz év előtt még voltak ilyen barátságok”⁴⁷ – voltak ilyen történetképző beszédmódok), *A második elbeszélés* pedig a szövet visszája szerinti („Különbön testi-lelki barátok ketten. Nem áradozó szavakban és tettekben nyilvánul ez [mint a fentebbi sületlen elbeszélésben], mert a sza-

⁴⁵ EISEMANN 1998, 39–40.

⁴⁶ BOCCACCIO 1980, II, 337.

⁴⁷ MKÖM IV, 8.

vak elrepülnek, a tettek elfelejtődnek, de *scripta manent* – sok-sok helyütt van egymás mellé írva nevük a váltókon, hol az egyiké felül, hol a másiké”⁴⁸ – a „jelen korban” ilyenek a történetképző beszédmódok).

A *Galamb a kalitkában* két szövege ugyanúgy variációk egy témára, mint a *Dekameron* egy napon belüli történetei, mégpedig a boccacciói novellák közötti „grammatikai” kapcsolat mintázatai közül az ellentétező (de, ellenben, ezzel szemben) példát mutatva. A mű csattanója, hogy nincs csattanója, pontosabban, hogy a csattanó már a legelején elhangzik:

Csak egyet kell még elárulnom, mert minden jóra való író tartogat valami meglepetést az elbeszélés végére. Én különben az elején se titkoltam.

Az olvasó ugyanis azt hiszi, hogy két elbeszélést olvasott tőlem. Hát ebben van a meglepetés. Csak egyet méltóztatott olvasni, de kétszer egymásután.⁴⁹

A *bevezetés a két elbeszéléshez*ben szereplő falikép (*mise en abyme*-ként) felkínál egy olvasói magatartást.⁵⁰ Hogy a képen honnantól látszik Garibaldi és honnantól Pius pápa, az attól függ, hogy a képet néző milyen perspektívából tekint rá, az áttünéseket, az eltorzulásokat, az „ez még az, ez már nem az” állapotokat csak a mozgó nézőpont mutatja meg. Kicsinyítő tükre ez a műfajok mi-benlétének, a tiszta kategóriák megkérdőjeleződésének, ugyanakkor a pragmatikusan mégis működtethető műfaji kategóriáknak. Magának, a *Galamb a kalitkában* műfaji behatárolásának problematikusságát is előrevetíti. Mikszáth az alcím paratextusban „két elbeszélésnek” nevezi, a *Bevezetés a két elbeszéléshez*ben már *humorisztikus* elbeszélésnek titulálja művét. Mikszáth felesége a szöveget – visszaemlékezve a keletkezésére – regényként definiálja, kiemelve az alkotás sikerét, s hogy ez a siker Mikszáthot a

⁴⁸ *Uo.*, 35–36.

⁴⁹ *Uo.*, 67.

⁵⁰ „Ebből is láthatják a tisztelt olvasók, hogy igen furcsa dologba fogtam bele, mely hasonlítani fog azokhoz a ravasz képekhez, aminők sok helyütt láthatók a magyar házakban. Ha szembe nézik őket, akkor Garibaldit ábrázolják, ha oldalt, akkor Pius pápát. Két kép van egy képen. Mindkettő komoly egyenként, de összevéve a kettő komikus hatást gyakorol.” *Uo.*, 7.

hosszabb lélegzetű opusok írására motiválta, amitől csak a pénzkereső tárcák vonják el továbbra is az időt.⁵¹ Ezzel szemben a szöveget negatívan fogadó kortárs bíráló Gyulai Pál elutasításának egyik sarokpontja egy műfaji alapú megállapítás, miszerint Mikszáth írói habitusához, intencióihoz nem illő a nagyepika⁵². A *Galamb a kalitkában* kritikai kiadása is regényként, kisregényként nevezi meg az elbeszéléspárt. Ugyanakkor *mise en abyme*-ja ez annak is, hogyan próbálja és látja be Mikszáth, hogy nem tudja magát elhatárolni a boccacciói novella örökségétől. A *Galamb a kalitkában* pikantériáját tovább színesíti, hogy az eredetileg oppozícióként elgondolt „romantika és realizmus” valóban úgy két arc, hogy egy képet ad ki⁵³ abból a távlatból, ahonnan a 21. századi olvasó figyeli.

A *Galamb a kalitkában* a Mikszáth-korpusz tekintetében meghatározó szöveg lehet azért is, mert tetten érhető benne az a metaforikus történetmondás és relativista látásmód, ami az író nagy műveinek is meghatározó szövegszervező eleme lesz.⁵⁴ A *Galamb a kalitkában* megírását követően több (a kánonban előkelő helyet elfoglaló) művében feltűnik „Boccaccio”⁵⁵, a kontextus

⁵¹ „Ekkor írta – az én nagy öröömre – az első hosszabb lélegzetű dolgát, a *Galamb a kalitkában* című regényét. Kicsit aggódva bocsátotta világgá, de a regény igen nagy sikert aratott. Így hát elhatározta, hogy ezentúl mindig hosszabb dolgokat fog írni, ehhez azonban idő kellett volna, az pedig nem volt, mert a karcolatok egész napját elfoglalták. Ha volt egy-két szabad perce, azt a fiúkkal játszva töltötte el...” MIKSZÁTHNÉ 1922, 159.

⁵² „Úgy látszik, Mikszáthnak inkább sikerülnek a humoros életképek, könnyeden odavetett vázlatok, adomás elbeszélések, mint a bonyolultabb beszélyek vagy épen regények.” [GYULAI] -i 1892, 478.

⁵³ „A történeti realizmus ennek megfelelően, ismételjük, a romantikus paradigmán belül helyezhető el, annak variánsaként.” EISEMANN 1998, 38.

⁵⁴ Lásd ehhez: BÉNYEI 1999.

⁵⁵ – Pompás história! – lelkesedett Pruzsinszky.

– Rosszabb vagy Boccacciónál! – vélte nagy hahotával István gróf.” (MKÖM VI, 92.)

„Elmondta nyugodtan a pajkos élményt, s mire a végére jutott, már kiment eszéből a doktor megjegyzése. Ennek egy pendantja persze rögtön eszébe jutott Borhynak. A kamerád a soktemplomú Mailandban töltötte az ifjúkorát a signorinák közt. Ahol Boccaccio annyi színes kalandon ment keresztül, ott neki is akadt. Aztán a diákok is tudtak valamit Sárospatakról. Ott cirkulálnak csak garmadával a bohókás történetek. A szuplikáló legátus diákok az ország minden részéből összehordják a pénzt és az anekdotákat. A pénzt a kollégiumnak, az anekdoták megmaradnak a diákoknak.” (MKÖM XIII, I, 41.)

hasonló *Az első elbeszélés*ben szereplő kontextushoz⁵⁶. Funkcióját tekintve pedig minden esetben a metaforikus történetmondást és a relativista látásmódot erősíti meg, hisz minden tanulságot magában visel, mit a folytonosan változó Garibaldi–Pius pápa arcú *Galamb a kalitkában* mint szöveg jelenteni akar.

„– Hozsánna, oh Boccaccio! Köszönöm a kedves mesécskét. A főhadnagy úr le akar engem pipálni. A főhadnagy úr kincseket talál a nagyapó fundusán, amelyek a leányomnak vannak testálva, azokat természetesen kiemeli, elpezs-gózi, elkártyázza a kantinban, minélfogva most már nemcsak azért illeti az én gyermekemet a hagyaték, mert az öreg az övékéből lopta, hanem azért is, mert az unoka elherdálta a kincseiket. És ezt persze Inokay báró el is hiszi. Mert hát az ilyen báróféle ember nem gondolkozik, nem kombinál, hanem csak ugrik a fényes után, mint a csóka.

– Bocsánat báró úr, de én sohase szoktam hazudni.” (MKÖM XVII, 134.)

„A terjengős közleményt nem annyira a tények előadása tette nevezetessé, hiszen a tényeket már mindenki ismerte, inkább a mártás okozott feltűnést. [...] Egyébiránt juvenus ventus – fejezi be egy bölcsnek nyugalmaival –, Boccaccio óta mindig történetek effélék, s mint ilyen esetben többnyire, most is különféle következmények várhatók.” (MKÖM XXI, 198.)

⁵⁶ Több rövid színi beszámolót olvashatunk Mikszáthtól az 1880-ban Szegeden bemutatott *Boccaccio* című operetről, s egy-két parlamenti karcolatában is visszautal az operetre. A *Boccaccio/Dekameron*-markert, architextust Mikszáth úgy használja, ahogy a Cervantes/*Don Quijote*-markert, architextust, vagyis szépiróként mindig a textussal operál, az intertextualitás szövegszervező eljárások széles palettáját alkalmazva, publicistaként, kritikusként viszont a közbeszéd leegyszerűsített kulturális utalásaként működtet, ami egyáltalán nem feltételezi a művek teljes ismeretét.

VII. AZ ÖZVEGY ÉS LEÁNYA ELEKTRONIKUS KIADÁSÁNAK EGY LEHETSÉGES VÁLTOZATÁRÓL

(Mi történik, ha a kritikai kiadás igénye találkozik az inter/kontextuális olvasásmóddal és a digitalizációval?)

„A világhálón található szöveges dokumentumok leggyakoribb hibája, hogy szolgáiban tapadnak a forrásul szolgáló papírkönyv formájához. Holott a digitális eljárás hasonlíthatatlanul sok előnyt kínál az ólombetűs könyvhöz képest. Lehetőséget ad a legváltozatosabb indexelési, keresési funkciókra, a szöveg statisztikai feldolgozására, permutálására. Könnyen megvalósíthatóvá teszi a legkülönbözőbb szinoptikus, genetikus, sztochasztikus, kronologikus stb. szövegprezentációkat. Új szövegtípusokat hozhatunk létre: az intertextuális környezetet hypertextes struktúrába építve érzékelhetjük. A szöveget összekapcsolhatjuk más mediális elemekkel képpel, filmmel és zenével. A papír kézikönyvek konzerváló digitalizálása a tudásunkat befagyasztja egy elavuló technológia korláta közé. Sokkal jobban járnánk, ha a rendelkezésre álló szűkös erőforrásokat arra használnánk, hogy új, korszerű, a technikai lehetőségeket minél jobban kihasználó kézikönyveket hozzunk létre.”

(Orlovsky Géza)¹

Láttuk, hogy az *Özveggy és leánya*, minden bizonnyal, nemcsak a Kemény-opus, hanem 19. századi irodalmunk egyik implicit és explicit vendég-szövegekkel legtelítettebb alkotása. E mű értelmezésre felhívó struktúrájában benne rejlik az intertextuális olvasásmód potenciálja, ezt látszanak bizonyítani az utóbbi három évtizedben megjelent interpretációk is. Szegedy-Maszák Mihály Kemény-monográfiájában az odaértett ideális olvasót igénylő mű remek példaként hozza az *Özveggy és leányát*, hisz e szöveg olyan befogadóra számít, aki feltehetően alaposan ismeri a *Bibliát*² (és tegyük hozzá, a 16. századi világi, széphistóriás költészetet). Imre László, noha műfaj-történeti vizsgálódása során nem kimondottan

¹ ORLOVSZKY 2004.

² SZEGEDY-MASZÁK 1989, 2007.

az architextusok felől való olvasás stratégiáját érvényesíti, pontosan „diagnosztizál”, mikor a mű hangnem- és narrációbeli – mások által is oly sokat emlegetett – törését nem pusztán életrajzi, alkotáslélektani okokkal magyarázza, hanem felveti annak lehetőségét, hogy azt sokkal inkább a műfaji minták váltása okozza (Scott, Dickens, Thackeray, Shakespeare, a görög s a romantikus végzetdrámák)³. Bényei Péter a Kemény-regények drámaiságának megfigyeléséhez, dráma és történelem viszonyának elemzéskor, meggyőző érvelésként, épp az architextualitást mint szövegszervező eljárást hívja segítségül, mikor az *Özveggy és leányát* a végzetdrámák (elsősorban a *Médeia*), valamint a molière-i vígjátékok felől értelmezi⁴. Eisemann György a vendégszövegek közegváltás (írásbeliség, oralitás) eredményezte módosulásaira, az összövegtől/ősírástól való teljes eltávolodás vagy épp az ahhoz való visszatérítés tétjére, a beszédett és elhallgatás diszpozíciójára mint a különbözőképp értett szöveghagyományhoz való viszonyulásra hívja fel a figyelmet.⁵

Ez utóbbi két olvasat nem maradt érintetlen a 4. fejezetben írottak korábbi tanulmányverziójától sem, mely úgy igyekezett feltérképezni a regényt, mint kettős hypertextust⁶: az *Egy szép-história az vitéz Franciscóról, és az ő feleségéről*, valamint Keresztelő Szent János fejvételének története újírásaként, mégpedig úgy, hogy az *Özveggy és leánya* szereplőit két nagy szövegvilág-csoport köré szervezte, a *világi költészet, lovagepika és antik mitológia*, illetve a *Biblia, egyházi értekezések és a korabeli erdélyi jogrend* szövegeihez rendelte (természetesen, a genetika-i transztextualitás e regényben működő további kategóriáinak felvetésével)⁷. Az elévült kutatás hozadéka a megírtakon túl annak belátása, hogy erősen korlátozott egy könyvfejezet keretei között felmutatni azt a tényleges szöveg- és kulturális hálót, mely e mű köré felépíthető. Ugyanakkor az is világossá vált, hogy a ma már nehezen olvas-

³ IMRE 1996.

⁴ BÉNYEI 2002b.

⁵ EISEMANN 2007.

⁶ Itt a fogalmat genetika-i értelemben használom, a differenciálás végett megtartva az eredeti 'y'-os írásmódot.

⁷ Lásd az értekezés 4. fejezetét.

ható Kemény-opusok közül, talán az *Özvegy és leánya* képes arra, hogy ne műként, hanem szöveggként funkcionáljon, hisz e regény épp sok műfajú, sok beszédmódú kódoltsága, strukturáltsága miatt nemcsak olyan olvasóra számíthat, aki jól ismeri a *Bibliát*, hanem olyanra is akár, aki „csak” egy tragikus kimenetelű román-cosnak induló történetre fogékony.

Másfelől közelítve: javában folyik a klasszikus magyar irodalmi örökség digitalizálása is (lásd pl. a Magyar Elektronikus Könyvtár *Klasszikus magyar irodalom* blokkját), születtek elektronikus kiadások (pl. az Arcanum *Jókai Mór összes művei*⁸, *Mikszáth Kálmán összes művei*⁹ CD-ROM-jai vagy Csokonai Vitéz Mihály énekelt költészetének elektronikus kritikai kiadása¹⁰), egyes filológiai-textológiai kutatási projektek digitalizálnak, elektronikus kritikai kiadásokat készítenek (pl. az Arany János kritikai kiadást végző munkacsoport¹¹, a Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Csoport¹²), az online szövegkiadások elméleti és módszertani háttéréről, a szövegműfajiság változásáról, a szövegvariencia problé-

⁸ JÓKAI 2002.

⁹ MIKSZÁTH 1998.

¹⁰ CSOKONAI–D. HOVÁNSZKI 2009.

¹¹ MTA Irodalomtudományi Intézet, a KOROMPAY H. János vezetésével működő csoport tagjai az ország több intézményéből kikerülő kutatók. Arany János születésének 200. évfordulója alkalmából elindult az Arany-gyűjtemény, több internetes szolgáltatással (Arany János-bibliográfia; Arany János *Összes Művei* retrokonverzió; Arany János műveinek kritikai kiadása a textológiai portálon; Arany János kéziratainak repozitóriuma; Arany-verstár) – elérhetőek innen: <https://iti.btk.mta.hu/hu/arany-gyujtemeny/internetes-szolgaltatasok> (2020. 02. 02.)

¹² A DEBRECZENI Attila vezette kutatócsoport tagjai a Debreceni Egyetem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Szegei Tudományegyetem kutatói, illetve kutatóhelyi munkatársai. Jelenleg a <http://textologia.unideb.hu/> elektronikus-kiadások/ (2020. 02. 02.) útvonalon keresztül elérhetők *A magyar nyelvújítás dokumentumai 1810–1830; Kazinczy Ferenc összes művei; Kazinczy Ferenc Pandektái; Csokonai Vitéz Mihály összes művei; Csokonai Vitéz Mihály énekelt költészetének hanganyaga; Berzsenyi Dániel levelezése; A Ráday-család levelezése; Pálóczi Horváth Adám művei; Gyöngyössi János művei; Szerdahely György Alajos esztétikai írásai; Magyar Museum; Orpheus* (mind-egyik elektronikus kiadás saját útvonallal is rendelkezik, valamint többszintű keresőkkel).

maköréről konferenciákon adnak számot¹³. A 20. századi és kortárs regényirodalom kapcsán arra is találunk példát, hogy egy CD-ROM akár egy viszonylag frissen megjelent regényszöveget tartalmaz, ilyen Krasznahorkai László *Háború és háborúja*¹⁴, de még érdekesebb lehet a JATE Irodalomelméleti Csoportjának multimédiás hipertextes *Fuhasok*-kiadása¹⁵, mely szerkesztői szándék szerint nem digitális szövegkiadás.¹⁶ Ám arra még nem született kísérlet, hogy a klasszikus magyar irodalom egyetlen regényének hipertextes, online kiadására vállalkozzon valaki.

Az opus szövegekőzi olvasásmódja és értelmezése, a hordozók drasztikus módosulásai és szimultaneitása, így talán érthető módon, kelt késztetést arra, hogy a digitalizáció fénykorában vizionáljunk, szerencsés esetben (ha sikerül leküzdeni minden technikai, jogi, elvi akadályt) kivitelezzünk egy hipertextes új kiadást. A vízió nem törekszik teoretikus deklarációkra¹⁷, de reméli, hogy elméleti problémákat is provokál, miközben arra tesz kísérletet, hogy a felépítmény bemutatásán és konkrét példákon keresztül felvázolja, milyen lehetőségeket rejt magában egy effajta edíció: miként foglalhatja magába saját kiadástörténetét; hogyan hozhat létre népszerű és kritikai kiadást egymás mellett; miként célozhat

¹³ *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*. Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28., *Filológiai és textológiai kérdések a 20. századi klasszikusok szövegkiadásában*. Tudományos tanácskozás, Miskolc, 2012. április 24–25., *Textológia–Filológia–Értelmezés (A 18–19. századi magyar irodalom)*. Tudományos konferencia, Miskolc, 2013. május 29–31.

¹⁴ KRASZNAHORKAI–HAFNER–JUHÁSZ–FEHÉR–VÍG 2000.

¹⁵ BOCSOR–MÜLLNER–NÉMETH–ODORICS–SZÉCSÉNYI–ESTERHÁZY 2000.

¹⁶ „[...] inkább a benjamini-ulmeri hipertext-elképzelésekhez csatlakozott a *Fuhasok* szerkesztőgárdája. Ami egész egyszerűen annyit jelentett, hogy a könyvet (Esterházy Péter *Fuhasokját*), ahol lehetett, és ahol alkalom adódott, »megbontottuk«, fragmentáltuk, elaknásítottuk. A *Fuhasok* 1983-as kötetének virtuális szimulációjára újabb és újabb textuális rétegek kerültek, annak illusztrálására, hogyan olvas egyébként mindig az olvasó. Magyarul olvasatokat mutattunk be, kihasználva a multimediális-interaktív közeg minden lehetőségét a képi, a szöveges, a »hangos« interpretáció egy hordozón való szerepeltetésére.” BOCSOR–MÜLLNER 2006.

¹⁷ Haszonnal forgattam az alábbi írásokat a hipertext apropóján: SZÜTS 2000; JÓZSA 2005; ARTPOOL 1998; *A hipertext*, Helikon 2004/3; HORVÁTH I. 2000, 213 p.; GOLDEN–TÓTH–TURI 1998.

meg egyszerre több típusú olvasót (azaz hogyan funkcionál a középiskolai és/vagy a felsőoktatásban; hogyan „forgathatja” műkedvelő és szaktudással felvértezett műértő); hogyan építhető fel benne a regény köré befogadás- és hatástörténete, s egy akár folyamatosan épülő szövegháló. Választ kaphatunk arra is, miért érdemes párbeszédbe léptetni a korábbi szövegváltozatokat; a jegyzetelési, csoportosítási, linkelési, intratextes eljárások – mint mankók – nyújtotta lehetőségek milyen szövegértelmezési potenciálokat rejthetnek magukban. Betekintést nyerhetünk a Kemény-regény feldolgozásaiba is – akár mediális közegváltással. S ha a „kiadás”-ban még az interaktivitás is megoldható, akkor talán a „csillagokká repesztett szöveg...”¹⁸ ideájához egyre közelebb jutunk.

Miért a feltételes mód? Egy efféle projektnek technikai, jogi akadályai, személyi, szakmai és intézményi előfeltételei vannak. Nézzük a legégetőbb dolgokat: ahhoz, hogy valóban megszülethesen egy ilyen kiadás, rendelkezni kell némi infrastruktúrával: szkennerek, számítógép, pendrive, egy-két szoftver a szövegfeldolgozáshoz és néhány másik a több szempontú szöveg-, kép- és videókezeléshez. Kiváló például az OmniPage Recognita, a FolioWiews, ABBYY FineReader vagy valamely HTML, XML, TEI XML-alapú webszolgáltatás. Mindezek „birtoklása” nem pusztán pénzügyi kérdés, mert van olyan program, melynek használatával abba a problémába ütközünk, hogy Magyarországon lehet vele dolgozni, ha már megvásároltuk, de az e formában való kiadás kizárólagos jogát megvásárolta egy digitális kiadó, azaz, ha ragaszkodunk hozzá, akkor a kiadóval kell tárgyalni, vagy más, hasonló szoftvert keresni.

Dönteni kell afelől is, hogy mi a végeél, CD-ROM vagy DVD készítése vagy online kiadás. A CD-ROM-os, DVD-s digitális közzététel köztes megoldás: bár több funkciós, mint a könyv, ugyanakkor egy ponton túl éppolyan lezárt, tovább már nem bővíthető, egyáltalán nem vagy korlátozottan interaktív, végső soron, barthes-i értelemben vett, csak olvasható és nem írható szöveg. Ráadásul hordozóként, bizonyos szempontból kevesebb, mint egy könyv, mert a könyv mindig hozzáférhető „működőképességét”

¹⁸ BARTHES 1997, 28.

tekintve, több száz év múlva is felvágható egy-egy érintetlen kötet, a CD-ROM, DVD viszont verzió-, szoftver-, hardverfüggő, s míg bakelit-lemezjátsszót mint kultusztárgyat beszerez az ember, addig az kevésbé képzelhető el, hogy PC-lerakat legyen otthon, hogy futtatható legyen minden floppy, CD, DVD. A világhálós megjelenítéshez/megjelentetéshez szükség van egy megbízható szerverre, szolgáltatóra, s nem árt egy informatikus szakember segítségével sem.

További problémát jelent a szellemi termékeket védő copyright, ha pl. bizonyos szövegek esetében nincs lehetőség elutalni azokat tartalmazó legálisan működő oldalakra, akkor megjelenítésükhöz (amennyiben komolyan veszi az ember a szerzői jogokat) tárgyalni kell a szerzővel vagy azok jogutódaival.

Végül nem árt, ha egy ilyesfajta kiadás álma mögé áll egy intézmény, az elképzelés bekerül egy kutatócsoport munkái közé, ugyanis önálló kutatási-szövegkiadási projekttel nehéz a pályázati rendszerben sikert elérni.

Egy kétszáz éves szerző, akinek műveiből (még) nem született kritikai kiadás, de megkérdőjelezhetetlen, hogy szellemi hagyatéka a kulturális örökségünk része, a bicentenáriumán különösen újraolvasásra készített, s arra, hogy a ránk testált örökség élő hagyománnyá tételében részesek legyünk. Ennek jegyében az alábbiakban az *Özvegy és leánya* egy elképzelt (online) elektronikus kiadásának lehetséges felépítésére teszek javaslatot.

Mintának vegyük a FolioWiews-ban használatos opciókat. E szerint, a felső, alsó és oldalsó ikonokat tartalmazó eszköztárak mellett egy olyan, két keretet tartalmazó lapról lenne szó, melynek rendezői baloldalán (hierarchikusan tagozódó linkelt tartalomjegyzék-, vagy lenyíló-legördülő menüként) magát a felépítményt, rendezői jobboldalán (a főkeretben) magukat a „behívott objektumokat” találánk. Az alábbiakban egy-egy egység, amiről szó lesz, a lenyíló menü egy-egy pontja (ezek természetesen kiválthatók ikonokkal, szimbolizálhatóak kapuval, bejárati ajtóval és beltéri ajtókkal, padlásfeljáróval, pincelejárattal – ez már fantázia és ízlés kérdése, csak a szinteződés következetességére kell ügyelni).

A **'Startpont'**-ra kattintva (= [szerző], cím) egy informatív navigációs oldalon találhatná magát a felhasználó, mely tartalmazná az online kiadás főszerkesztőjének szöveges bevezetőjét, amelyben érdemes leírni, hogy mi végből, miként, kiknek a támogatásával jött létre jelen konstrukció, kiket céloz meg mint felhasználókat, mit tud a program, milyen keresési, csoportosítási, jegyzetelési opciókkal bír; amennyiben interaktív (fórum, kommentálási, bővítési lehetőségek), mik a (fel)használás, szerkesztés szabályai. Illetve minden egyéb megjegyzés itt kaphatna helyet, melyek egy hagyományos népszerűsítő vagy épp egy kritikai kiadás előszavában szerepelnének.

A **'Szövegkiadások'** menüpont alatt lehetőség nyílik arra, hogy az összes eddigi nyomtatott kiadást megjelenítsük¹⁹ (online edíció esetében természetesen ez folyamatosan bővíthető a jövőben). A könyv alakú kiadásokat két verzióban célszerű közzétenni: az eredeti formákat „megőrző” csak olvasható változatot, és egy bizonyos szinten, az adott program felkínálta opciók szerint átszerkesztett, önnönmagával, valamint a többi kiadással diskurzusba lépni tudó szövegtestet. Azaz szerencsés egy képfájl formátumú változatot is megmutatni, egy – jobb kifejezés híján – digitalizált fakszimilét, így némi fogalmunk lehet a kiadás fizikai tulajdonságairól (képek, illusztrációk, borító, színek, tördelés, nyomtatási sajátosságok). Nyilvánvalóan csak némi, mert a könyv az összes érzéket igénybe veheti egyszerre: nemcsak látható, de sajátos illata is van a lapoknak, hallani, ahogy törlik a papír, vagy a könyv gerince, jellegzetes hangja van a lapozásnak, taktilis tapasztalatok is érnek bőven, míg kézben tartjuk ezt a fizikai objektumot (a Braille-írással írtak esetében pedig elsődleges ez az érzékelés), s íze is van, ha – rossz szokásként – megnyálazzuk lapozás közben az ujjunk. Elképzelhető egy olyan digitális kiadás, mely akár hasonló érzéki élményeket nyújthat, de az csak illuzorikus matéria lehet, a virtuális valóság „tárgya”.

¹⁹ KEMÉNY 1855–1857; KEMÉNY 1897; KEMÉNY 1911; KEMÉNY 1943; KEMÉNY 1959; KEMÉNY 1967; KEMÉNY 1997; KEMÉNY 1998; KEMÉNY 2000; KEMÉNY 2001; KEMÉNY 2007a.

Az analóg rögzítésű szöveg végeredménye a csak olvasható, hordozót váltott analóg „hasonmás kiadás” lesz, melynek megjelenítése úgy képzelhető el, hogy a könyvborító lapja adja az ikont, amelynek fedelét kinyitva belelapozhatunk az adott kiadásba. Az osztott képernyő lehetőséget biztosítana arra, hogy egymás mellett tanulmányozhassuk a szövegeket, akár mindegyik kötetet kinyithatnánk ugyanannál a fejezetnél egyszerre, vagy tetszőlegesen lehetne variálni, hogy hány s mely kötetek kerüljenek egymás mellé vizsgálódásra a szinoptikus olvasási lehetőség révén.

E lényeges funkció mellett azonban olyan furcsaságokra is bukkanhatunk például, hogy az 1997-es diákkönyvtári kiadás fedelén – noha valószínűleg a címet akarta illusztrálni – a tévéfilmből vett kockán mégsem özvegy Tarnóczinét (Dobos Ildikó), hanem a nagynéni Naprádinét (Máthé Éva) látjuk a leány Tarnóczi Sárával (Fehér Anna).

A hagyományos edíciók mindegyikét kívánatos egy másik módon is digitalizálni, egy szkennert és egy szövegfelismerő szoftvert (pl. ABBYY FineReader ocrszoftver) segítségével szerkeszthető szöveggé alakítani, mely szöveg őrzi – az eredeti betűtípustól független – betűket, s csekély mértékben a formázásokat is. Az így nyert szerkeszthető szöveg már jó alap lehet pl. egy TEI XML-alapú kritikai kiadáshoz.

A kiadások szövegszinteződésének, a linkeléssel elérhető szövegegységek kialakításakor, érdemes követni a szerzői szándékot, azaz főszinten kezelni a mű egészét (nyilván itt jelölni kell, hogy melyik kiadás szövegtestéhez vezet el a link, pl. a kiadás éve fémjelzné a kiadásváltozatot), ennek alárendelni az első, második és harmadik részt, ezek alatt egy újabb szintet jelentenének a fejezetek. A hierarchia tehát így épülhetne fel²⁰:

²⁰ Természetesen ez itt csak egy mutató, s nem bontom alá az összes ágat.

- □ Szövegkiadások
 - + □ 1855-1857
 - + □ 1897
 - ****
 - □ 1997
 - □ Első rész
 - 1
 - 2
 - 3
 - 4
 - ***
 - 15
 - □ Második rész
 - 1
 - 2
 - 3
 - 4
 - ***
 - 13
 - □ Harmadik rész
 - 1
 - 2
 - 3
 - 4
 - ***
 - 23
 - + □ 1998
 - + □ 2000

Ennek a struktúrának sok előnye van, pl. bármely azonos szövegszint összekapcsolható, azaz, ha az összes eddigi kiadás első részének, mondjuk, csak a 9. fejezetével szeretnék dolgozni, akkor azok megjeleníthetők párhuzamosan akár. Vagy: a hálózati kiadás arra is lehetőséget nyújt, hogy a jövőbeni – vagy az elsődleges szerkesztő kifejejtette múltbeli edíciók – könnyen beilleszthetők legyenek.

Ezekre a szerkeszthető szövegváltozatokra azért lesz szükségünk, mert az így kezelt szövegek számtalan keresési, csoportosí-

tási, linkelési opciónak alá tudják vetni magukat. Ezek közül most csak néhányat említenék. A szövegből, formázott indexre kattintással megnyíló önálló ablakban, popupokban lehetne megtartani az adott kiadás tárgyi és szómagyarázó jegyzeteit (már ha vannak, legyenek ezek láb- vagy végjegyzetek). Hangsúlyos az index formázottsága, ugyanis más színnel, jellel, vagy betűmérettel a popupot további funkciókra is használhatjuk, pl. a szerkesztő saját jegyzeteinek elkészítésére. Fontos, hogy ezek jól elkülöníthetők legyenek már első látásra, illetve a bevezetőben fel kell hívni a figyelmet, melyik jelölés típus mit fedd.

A linkelés egyik alfajaként lehet alkalmazni két tetszőlegesen meghatározott pont (lehet ez egy szó, mondat, bekezdés, fejezet) közötti oda-visszaugrást (irányított jump-funkció), például így lehet rámutatni arra, hogy az első kiadás idején, még nem a Ráskai Gáspár markerhez volt rendelve az *Egy széphistória az vitéz Franciscóruól és az ő feleségéről* című széphistória²¹.

Kiaknázhathatjuk a csoportlétrehozás lehetőségeit is, ilyen lehet a csoport (group) opció, egy másik eszköz a szövegkiemelés (highlighter). Az *Özveggy és leánya* esetében pl. csoportot alkothatnak a helységnevek (*Szentlélek, Mikesvár, Gyulafehérvár Borosjenő, Máramaros* etc.), a szereplők (*Tarnóczi Sára, Mikes János, Tarnócziné, Naprádiné, I. Rákóczi György* etc.), ez utóbbival el lehet játszani aszerint, hogy történelmi személyek fikcionalizált figuráiról van-e szó, vagy valóban fiktív alakokról stb. A szövegkiemelés-eszköz, mivel képes egy csoportba rendezni különböző tetszőleges szövegegységet (egy szó, hosszabb-rövidebb szintagmatikus szerkezet, teljes mondat), már arra is lehetőséget nyújt, hogy olyan listákat hozzunk létre, melyek segíthetik a szoros szövegolvasást, alátámaszthatnak egy-egy interpretációt. Például nagyon érdekes egy csokorba gyűjteni, hányféleképpen nevezi meg a szöveg Tarnóczinét (*árva Tarnócziné nagyasszonyom; Rebekka; Tarnóczi Sebestyén úr neje; a szentléleki várkastély jámbor és kegyes úrnője; a néhai férj hitvese; a kesergő nő; szegény árva Tarnócziné; az árva özveggy; saját állítása szerint a legboldogabb feleség; éles szemű anya*

²¹ „Megtalálá a »Vitéz Francisco« regényes történetét, melyet a híres Vasfay Gáspár szerzett [...]” Vö. „Megtalálá a Vitéz Francisco regényes történetét, melyet a híres Ráskai Gáspár szerzett [...]”

stb.), még a szerint is lehet differenciálni, hogy kitől származik a névjelölés. Vagy végigkövethetjük a táncot mint hermeneutikus kódot²², a metaforikus történetmondás egyik alapelemét („*Ragyogó táncmulatságokat fogunk adni.*”, „*a betegnek orvos való s nem lakodalmi tánc*”, „*Ma tánc van. Jöjjön be kegyelmed, s nézze meg, ha tetszik. Kívánom, táncolj, élvezz és ünnepelt légy, mert Haller Péter hiú arra, hogy feleségét legszebbnek mondják. Az első zene, mely kis lábadat mozgásba hozza, szemeidnek más színen tünteti fel a világot.*” „*Késő éjig táncoltak e hitetlen család cimborái és rokonai. A nő a férfi vállára veté kezét, bátran nézett szeme közé, és a szeméremnek egy vércseppje sem szökellt arcára, midőn tekintetök találkozott. Heródiás egyik leánya csábító mozdulatokkal lejtett a nagy termen végig. Lihegő mellén a lepel átlátszó és nyaka fedetlen volt.*” stb.). Sőt, akár minden elemet megjelölhetünk, típustól függetlenül, melyek A Szöveg létmódjával kapcsolatosak, a szövegszerűsége, az Őzvegy és leánya szövegtestébe beférkőzött, belenőtt más szövegekre utalnak, a beszippantott és önreflexióra késztető szöveghagyományt jelzik. Ezeket az egységeket – a csoportosítás szempontjától függően – hozzárendelhetjük a Tarnócziné-nak, Tánc-nak, Szöveg-nak elkeresztelt kiemelésnévhez, s felhasználóként irányított kereséssel máris egy halmazban találhatjuk.

Az interaktivitás egyik lehetőségeként felajánlhatjuk a saját jegyzet (note) készítését, dönthetünk a jegyzetek sorsa felül is, vagy úgy írjuk meg programunkat, hogy minden egyes felhasználó csak saját gépen tárolhassa megjegyzéseit, vagy teret engedünk annak, hogy mindenki beletekinthessen mások notíciájába.

A **'Fordítások'** menüpontról a regény idegen nyelvű változataihoz navigálhatnánk. Az 1980-as román és a 2014-es eszperantó változaton²³ kívül egyelőre nincs más fordítása a műnek, de a hálózati kiadás nyitottsága azt is lehetővé tehetné, hogy újabb fordítások készüljenek. Technikailag bizonyára az is megoldható lenne, hogy a könyvhordozó egyik jól ismert típusa, a kétnyelvű kiadás nyújtotta nyelvtanulási lehetőségeket imitáljuk egy kétkeletes képernyőmegosztással. Ám, ha valaki csak az idegen nyelvű változatot szeretné olvasni szótár segítségével, akkor felajánlha-

²² BARTHES 1997, 33.

²³ KEMÉNY 1980; KEMÉNY 2014.

tunk neki olyan segédlinkeket, melyek egy-egy internetes szótárhoz, mint „segédkönyvhöz” vezetnek el.

Számolnunk kell a már létező **’Elektronikus szövegkiadások’**-kal is. Ezekhez a digitalizált szövegváltozatokhoz egyszerű linkelessel elutalhatjuk az érdeklődőt. Egyelőre három digitalizálási megoldással találkozhatunk a neten Kemény Zsigmond *Özvegy és leánya* kapcsán.²⁴

Természetesen szerepel a Magyar Elektronikus Könyvtárban a Szépirodalom, népköltészet/Klasszikus magyar irodalom²⁵ kategóriában 2001-től. Az alapul szolgáló eredeti kiadás a 2000-es diákkönyvtári sorozat kötete (ISBN 963 07 6865 8), HTML-, Word-, RTF-, PRC-, LIT-verzióban is megtekinthető, illetve le lehet tölteni ZIP-pel csomagolt verziókat (HTML, Word, RTF, PDF, XML, EPUB) is. Sőt felolvasó szoftver letöltésével felolvasásra is van lehetőség.

A Mercator Stúdió Elektronikus Könyvkiadó az öko-/környezet-tudatos gondolkodás jegyében érvelésként alkalmazza az e-bookok létjogosultságához, használatának reklámozásához. A nagy százalékban informatikai témájú elektronikus könyveket forgalmazó vállalkozás a „klasszikus és kortárs irodalmi gyöngyszemeinek” egyelőre ingyenes letöltését kínálja fel, bár a további fejlesztéshez mecénásokat keres. Az „Éljenek a fák!” szimpatikus szlogen jegye alatt jelenleg három Kemény e-bookot találunk a portálon (*Sze-relem és hiúság*²⁶, *Özvegy és leánya*²⁷, *Kemény Zsigmond naplója*²⁸).

²⁴ Digitalizált változatai már léteznek a regénynek, lásd: KEMÉNY 2006b, KEMÉNY 2012a, KEMÉNY 2012b. (Megjegyzés: míg a magyar nyelvű nyomtatott kiadásokat kivétel nélkül budapesti kiadó adta ki, az eddigi három e-könyvből kettőt vidéki.)

²⁵ KEMÉNY 2003.

²⁶ „A magyar irodalom és kultúra értékeinek ápolása, illetve terjesztése érdekében az Országos Széchenyi (sic!) Könyvtár Magyar Elektronikus Könyvtárával együttműködve kiadja a Mercator Stúdió. Felelős kiadó a Mercator Stúdió vezetője. Műszaki szerkesztés, tipográfia: Dr. Péterfy Kristóf, ISBN 963 606 463 6, Mercator Stúdió, 2006” KEMÉNY 2006a.

²⁷ „A magyar irodalom és kultúra értékeinek ápolása, illetve terjesztése érdekében az Országos Széchenyi (sic!) Könyvtár Magyar Elektronikus Könyvtárával együttműködve kiadja a Mercator Stúdió. Felelős kiadó a Mercator Stúdió vezetője. Műszaki szerkesztés, tipográfia: Dr. Péterfy Kristóf, ISBN 963 606 461 X, Mercator Stúdió, 2006” KEMÉNY 2006b.

²⁸ „A magyar irodalom és kultúra értékeinek ápolása, illetve terjesztése érdekében az Országos Széchenyi (sic!) Könyvtár Magyar Elektronikus Könyvtárával

A harmadik elektronikus változat²⁹ az Ëulogos S.p.A. intratextes edíciója³⁰.

„Az *IntraText* az Ëulogos S.p.A. bejegyzett védjegye. Az *IntraText* egy új és eredeti módszer egyes művek vagy teljes szöveg-korpuszok megjelenítésére. Az *IntraText* rendszer a szöveget egy olvasásra és kutatásra egyaránt alkalmas interaktív hipertext formára alakítja. Egyaránt használható World Wide Web (Internet), CD, CDcard vagy DVD változatban, illetve megosztható egy helyi hálózaton is. Kompatibilis minden számítógéppel és operációs rendszerrel, amelyen van web-böngésző. Az *IntraText* többnyelvű rendszer, mely kezeli a lábjegyzeteket is, statisztikákat és grafikonokat készít, továbbá ki-nyomtatható illetve kiexportálható (sic!) különböző platformokra. Az *IntraText* ST verziójával a teljes szöveg megjeleníthetősége nélkül is létrehozható a hipertext környezet egy adott nyomtatott kiadáshoz kapcsolva. Ez egy forradalmian új ötlet, mely egyrészt védi a kiadó és a szerző érdekeit, ugyanakkor páratlan lehetőséget nyújt az olvasónak: a nyomtatott szövegben való interaktív keresést!”³¹

A program ugyanis képes a szavak több típusú (betűrendes, szóvégmutatós, szóhossz vagy előfordulási gyakoriság szerinti) listázására. A vizsgált korpusz szavai kigyűjthetők toldalékolás szerinti összes előfordulásukban, a keresett szó néhány megelőző és néhány követő szó környezetében jelenik meg. Egy-egy szóra kattintva tehát egy-egy konkordancialistához jutunk el. A szövegben csak egyetlen egyszer előforduló szó 'hapax legomena' lesz. Ezek a szavak linkmentes szavak, hisz csak önnön szöveghelyzetükhöz vezetnének el. Két eljárást választhatunk, amennyiben az összes 'hapax legomena'-t szeretnénk kilistázni: vagy a szójegyzékben kattintunk egy olyan szóra, melynek gyakorisága egy, vagy

együttműködve kiadja a Mercator Stúdió. Felelős kiadó a Mercator Stúdió vezetője. Műszaki szerkesztés, tipográfia: Dr. Péterfy Kristóf, ISBN 963 606 459 8, Mercator Stúdió, 2006” KEMÉNY 2006c.

²⁹ KEMÉNY 2007b.

³⁰ „Az *IntraText* az ECP (Ëulogos Concordance Program) alkotása, mely az Ëulogos SLI rendszer egyik programja. A szöveg elemeinek címkézése az ETML (Ëulogos Text Mark-up Language) jelölő nyelv szabályai szerint történik.” <http://www.intratext.com/Aiuto/HUN/>

³¹ Uo.

a gyakorisági listában választjuk ki az egyes számot. Előállíthatunk szó- és előfordulási statisztikákat.

A textus effajta megdolgozottsága valószínűleg a számítógépes szövegyelvészet hasznára válik leginkább, de a szövegen belüli kapcsolatok villámgyors megjeleníthetősége egy (új)strukturalista olvasat létrejöttét is jelentősen megkönnyítheti. Örvendetes, hogy több magyar mű között Kemény Zsigmond e regényéből is készült intratextes változat, a címsorban két „apró” hibát találunk, 1846-ra datálja a regényt, valamint részletet ígér, holott az összes fejezetet feldolgozza.

A **'Feldolgozások'** menüpont almenüit az adaptáció típusai határoznák meg. Az *Özvegy és leányának* is létezik rövidített szövegváltozata.³² Arról lehet vitatkozni, hogy van-e létjogosultsága a zanzásított (vagy megfilmesített) nagyregényeknek, de abban talán nem alaptalanul reménykedhetünk, hogy sokkal nagyobb esélye van annak, hogy a rövidített változat (vagy a film) után kedvet kapjon valaki a teljes, eredeti mű olvasására is, ha az „egy kattintásnyira” van, s hogy a hirtelen felindulásból keletkező kíváncsiság tartós olvasássá váljék. Kiváltképp, hogy mára már elterjedt a PDA (Personal Digital Assistant) és egyéb e-könyv-olvasó készülékek használata, mely egy kézben is elfér, függetleníthető a billentyűzettől, nagy a tárhelye, kiváló könyvimitátor (könnyen lapozható és ideális betűméretűek az oldalak).

S noha az 1983-ban készült kiváló tévéfilm³³ sem tudja reprodukálni a regényvilág összetett rétegzettségét, mint önálló műalkotás érdeklődésre tehet szert, s jó lehetőséget adhat a filmnyelv és regénynyelv komparatív vizsgálatára. A film megjelenítését megoldhatjuk négy linkkel, ugyanis a négy rész megtekinthető a Nemzeti Audiovizuális Archívum (NAVA) videótárában³⁴, és/vagy – amennyiben jobb minőséget és képnagyságot szeretnénk kapni –

³² KISSNÉ FIGECZKY 1990.

³³ *Özvegy és leánya* / rend., forgkv. Horváth Z. Gergely; forgkv. Görgey Gábor ; operatőr Czabarka György ; zene Szunyogh Balázs ; szereplő Dobos Ildikó ; szereplő Fehér Anna ; szereplő Áts Gyula ; szereplő Máthé Eva ; [eredeti szerző] Kemény Zsigmond.

³⁴ 1. Leányrablás : <https://nava.hu/id/552178/>; 2. Fejedelmi vadászat : <https://nava.hu/id/552472/>; 3. Boldogtalan szerelmesek : <https://nava.hu/id/553072/>; 4. A sors akarata : <https://nava.hu/id/553410/> (Letöltés ideje: 2020. 02. 02.)

objektumbeszúrással produkálhatunk DVD-minőséget. A tévé-filmről írt filmkritikákat még egy szinttel lejjebb, de ebben a blokkban érdemes összegyűjteni.

Létezik hangoskönyv a vakok és gyengénlátók számára³⁵ és a MEK-ben olvasóprogramos felolvasás, de ha hangjáték készülne a regényből, egy multimédiás kiadásban, természetesen, annak is itt lenne helye.

A különféle újraírások, adaptációk, interpretált-dramatizált megszólaltatások együttes láttatása a Kemény Zsigmond szerzői névhez csatolt szöveggel/szövegekkel már csak azért sem érdektelen, mert elgondolkodhatunk a magas és populáris regiszter viszonyáról, a Történet mutálódásáról, a Történet hordozóinak (szöveg, beszéd, mozgás, kép stb.) értelmezést befolyásoló másmi-lyenségről, egyáltalán, Történet-szomjazó kultúrantropológiai sajátosságunkról.

A könnyelműségre csábító feldolgozások ellentételezéseként online kiadásunk teret engedhet olyasféle edíciónak is, mely kombinálhatja a hagyományos kritikai kiadás, a genetikus szövegkiadás és a szinoptikus szövegkiadás eljárásait, kiaknázhatja ezek eredményeit, vagy akár nyíltan felvállalhatja gyermekbetegségeit.

Igazán izgalmas genetikus kiadásról csak akkor lehetne szó, ha birtokunkban lenne az *Özveggy és leánya* autográf kézírata. Ám ennek híján most meg kell elégednünk azzal, hogy három tetszőlegesen, de talán nem önkényesen, kiválasztott szövegkiadás párhuzamos vizsgálatával képzeletben előállítunk egy újabb menüpontot a „**Kiemelt szövegváltozatok összevetése**”-t. Természetesen bármennyi kiadás összevetése lehetséges lenne, de most figyelemmel csak hármat tüntetek ki: az első kiadás (*Özveggy és leánya* / írta Kemény Zsigmond. 1. kötet. – Pesten : Emich G., 1855. – 228 p. – (Kemény Zsigmond regényei és beszélei ; 6.) ; 2. kötet. – Pesten : Emich G., 1855. – 188 p. – (Kemény Zsigmond regényei és beszélei ; 7.); 3. kötet. – Pesten : Pfeifer F., 1857. – 287 p. – (Kemény Zsigmond regényei és beszélei ; 8.) = [Első kiadás]); Gyulai Pál közrebecsátásában a *Báró Kemény Zsigmond összes művei* hatodik kötete (*Özveggy és leánya* : regény három részben /

³⁵ KEMÉNY 1994.

Báró Kemény Zsigmond. – Bp. : Franklin-Társulat, 1897. – 363 p. = [Gyulai Pál-féle kiadás]; és a talán legnépszerűbb modernizált kiadás (Özvegy és leánya / Kemény Zsigmond ; [szerk. és a jegyzeteket összeáll. Gerencsér Zsigmond]. Budapest : Európa Könyvkiadó, 1997. – 390 p. = [Modernizált kiadás]).

E Kemény-regény esetében azért lehet indokolt egy ilyesféle vizsgálódás, mert Gyulai Pál jelentősen átjavította az ultima manusként kezelhető 1855–57-es kiadást, a modernizált változat pedig a Gyulai-féle változatot módosította tovább.

A különbözőségek kiemelésére, finom differenciálására célszerű színeket használni, mivel a **félkövér**, *dőlt*, aláhúzott tipográfiai variánsokat és ezek kombinációit esetleg már másra alkalmaztuk. Az itt bemutatott részben, most mégis ez utóbbiakat vagyok kénytelen igénybe venni, lévén a könyvhordozó fekete-fehér. A helyesírási változásokat, a feltehetően nyomdahibákat, a központosítás módosulását dőlttel, a nyelvjárási sajátosságok, az igeidőhasználat megmászítását, a szóhasználat-, szórendcserét félkövérrel, emelem ki. Nemcsak a helyesírás és központosítás egy kb. 50-150 éves metszetben történő változásáról kaphatunk így képet, hanem beleshetünk az irodalmi vezér autokrata kiadói gyakorlatába, abba, hogyan vesztí el egy szöveg sajátos ízét, ha a szavak hang- és alakváltozatait a korabeli írott irodalmi nyelvre szabványosítják. Mi több, akár a központosítás, akár más típusa a szövegjavításnak (szövegromlásnak?) értelmezésbeli másságokat szülhet. Nem mindegy például, hogy eklézsiáról vagy egyházzól, (egyes kiadásokban keresztényről és nem keresztényről) beszélünk egy hitvitát erősen jelölő szövegben. De ez csak néhány kiragadott példa, a textológiai „bíbelődés” számtalan meglepő, interpretációt befolyásoló eredményt hozhat (a következő oldalak ábrája az ún. Mutatvány).

[Első kiadás]	[Gyulai Pál-féle kiadás]	[Modernizált kiadás]
I. [...] Ha a szentléleki várkastély vendég nélkül volt s Rebekka <i>hogy</i> férjét <i>mulattassa</i>, a <i>hosszu</i> decemberi estéken, még <i>hosszabb</i> egyházi vitatkozásokat olvasott föl: Sebestyén szép csendesen vállára ölté prémes bundáját, elosant az udvarból, a kert hátulsó ajtaján kiserült, és egész elragadtatással hallgatta a szomszéd erdőben sétáló farkasok <i>ordítását</i>. Midőn pedig a rokkapörgetés közben Rebekka valamelyik baratnéjának, vagy ha ilyes nem volt kéznél, vén dajkájának, az örökben tartott kis apródnak, a <i>bibarczfalvi eklézsia</i> papnájává nevelt <i>belső-leánynak</i> és a fonásra beparancsolt jobbágynéknak egész lelkesedéssel fejtegeté azon hiteshmét, hogy <i>a' ki idvességre</i> választaték, <u><i>bár mennvit vétkezzék</i></u>, erővel is: üdvözülhet; de <i>a ki kárhozatra választaték haszinten</i> olyan volna mint szent Dávid, szent Péter és szent Pál, okvetlenül elkárhozni fog: – ilyenkor Sebestyén többé nem tartá szükségesnek a kert felé kullogni; hanem a <i>tornácra</i> lépven előkiáltá lovását, nyergeltetett, s vagy	I. [...] Ha a szentléleki várkastély vendég nélkül volt s Rebekka. <i>hogy</i> férjét <i>mulattassa</i>, a <i>hosszú</i> decemberi estéken még hosszabb egyházi vitatkozásokat olvasott föl: Sebestyén szép csendesen vállára ölté prémes bundáját, elosont az udvarból, a kert hátulsó ajtaján kiserült, és egész elragadtatással hallgatta a szomszéd erdőben sétáló farkasok <i>ordítását</i>. Midőn pedig a rokkapörgetés közben Rebekka valamelyik barátnőjének, vagy ha ilyesmi nem volt kéznél, vén dajkájának, az örökben tartott kis apródnak, a <i>bibarczfalvi egyház</i> papnájává nevelt <i>bel ső-leánynak</i> és a fonásra beparancsolt jobbágy nőknek egész lelkesedéssel fejtegeté azon hiteshmét, hogy <i>a ki üdvösségre</i> választatott, <u><i>bár mennvit vétkezzék</i></u>, erővel is üdvözülhet; de <i>a ki kárhozatra választatott, ha szintén</i> olyan volna mint szent Dávid, szent Péter és szent Pál, okvetlenül el fog kárhozni: ilyenkor Sebestyén többé nem tartá szükségesnek a kert felé kullogni, hanem a <i>tornácra</i> lépven előkiáltá lovását, nyergeltetett, s vagy testvéré-	1. [...] Ha a szentléleki várkastély vendég nélkül volt, s Rebekka, <i>hogy</i> férjét <i>mulattassa</i>, a <i>hosszú</i> decemberi estéken még hosszabb egyházi vitatkozásokat olvasott föl: Sebestyén szép csendesen vállára ölté prémes bundáját, elosont az udvarból, a kert hátulsó ajtaján kiserült, és egész elragadtatással hallgatta a szomszéd erdőben sétáló farkasok <i>ordítását</i>. Midőn pedig a rokkapörgetés közben Rebekka valamelyik barátnőjének, vagy ha ilyesmi nem volt kéznél, vén dajkájának, az örökben tartott kis apródnak, a <i>bibarczfalvi egyház</i> papnájává nevelt <i>belsőleánynak</i> és a fonásra beparancsolt jobbágy nőknek egész lelkesedéssel fejtegeté azon hiteshmét, hogy <i>aki üdvösségre</i> választatott, <u><i>bármennvit vétkezzék</i></u>, erővel is üdvözülhet; de <i>aki kárhozatra választatott, ha szintén</i> olyan volna, mint szent Dávid, szent Péter és szent Pál, okvetlenül el fog kárhozni: ilyenkor Sebestyén többé nem tartá szükségesnek a kert felé kullogni, hanem a <i>tornácra</i> lépven előkiáltá lovását, nyergeltetett, s vagy testvé-

testvéréhez, a *víg Napradiné*hoz ügete, vagy ha az Gyulafehérváron vala, a szentléleki **plebanushoz**, kinél unaloműzés végett néha filkózni szokott.

S *épen* ez volt a legélesebb szeg, melyet Sebestyén felesége *koporsójába* vert.

Rebekka telenként *legfőlebb* csak tavaszig, nyáron csak *őszig remélt* még élni. **Csodálkozék**, hogy haja **nem őszül idő előtt meg**, hogy szemei nem esnek be, hogy *orcái* még mindig pirosak, hogy termete nem fogy, hogy köntősei nem bővülnek, hogy keze gömbölyű, hogy tölt karjáról nem hull le a *hús*, hogy lábai *bíriák és étvágva* nem tünedez. Az évek egymást válták föl, s *íme*, a sok fohász tudójét még épebbé, a sok panasz hangját még csengőbbé tevő. Szerencsétlensége közt még csak egy *szerencse-hajra* sem tehetett szert, s már *épen 49-dik* születésnapja közelge, midőn meglepetve tapasztalá, miként férje a koporsószegekből és az életből hirtelen kifogyott.

S Rebekka, ki férjét könnyelműnek, világi *gondolkodásának* tartotta volt,

hez, a *víg Napradiné*hoz ügete, vagy ha az Gyulafehérváron vala, a szentléleki **plébánoshoz**, kinél unaloműzés végett néha filkózni szokott.

S *épen* ez volt a legélesebb szeg, melyet Sebestyén felesége *koporsójába* vert.

Rebekka telenként *legfőlebb* csak tavaszig, nyáron csak *őszig remélt* még élni. **Csodálkozott**, hogy haja **nem őszül meg idő előtt**, hogy szemei nem esnek be, hogy *orcái* még mindig pirosak, hogy termete nem fogy, hogy köntősei nem bővülnek, hogy keze gömbölyű, hogy telt karjáról nem hull le a *hús*, hogy lábai *bíriák és étvágva* nem tünedez. Az évek egymást válták föl, s *íme*, a sok fohász tudójét még épebbé, a sok panasz hangját még csengőbbé tevő. Szerencsétlensége közt még csak egy *szerencse-hajra* sem tehetett szert, s már *épen negyvenkilencedik* születésnapja közelge, midőn meglepetve tapasztalá, miként férje a koporsószegekből és az életből hirtelen kifogyott.

S Rebekka, ki férjét könnyelműnek, világi *gondolkodásának* tartotta volt,

réhez, a *víg Napradiné*hoz ügete, vagy ha az Gyulafehérváron vala, a szentléleki **plébánoshoz**, kinél unaloműzés végett néha filkózni szokott.

S *éppen* ez volt a legélesebb szeg, melyet Sebestyén felesége *koporsójába* vert.

Rebekka telenként *legfőlebb* csak tavaszig, nyáron csak *őszig remélt* még élni. **Csodálkozott**, hogy haja **nem őszül meg idő előtt**, hogy szemei nem esnek be, hogy *orcái* még mindig pirosak, hogy termete nem fogy, hogy köntősei nem bővülnek, hogy keze gömbölyű, hogy telt karjáról nem hull le a *hús*, hogy lábai *bíriák és étvágva* nem tünedez. Az évek egymást válták föl, s *íme*, a sok fohász tudójét még épebbé, a sok panasz hangját még csengőbbé tevő. Szerencsétlensége közt még csak egy *szerencse-hajra* sem tehetett szert, s már *éppen negyvenkilencedik* születésnapja közelge, midőn meglepetve tapasztalá, miként férje a koporsószegekből és az életből hirtelen kifogyott.

S Rebekka, ki férjét könnyelműnek, világi *gondolkodásának* tartotta volt,

mint özvegy egészen más véleményt nyert felőle.

„Az én istenben boldogult kedves, drága férjem:” ez lön **szójárásává**, melyet a gyász viselése alatt **sűrű könnyek** és fuldoklások, a félgyász felöltésétől kezdve pedig égre vetett szemek s mély **sóhajok** csatoltak azon tárgvhoz, melyről a beszélgetés folyt.

Ő most már mindent Sebestyén emlékéért tett. [...]

mint özvegy egészen más véleményt nyert felőle.

– Az én Istenben boldogult kedves, drága férjem: ez lön szavajárásává, melyet a gyász viselése alatt **sűrű könnyek** és fuldoklások, a félgyász felöltésétől kezdve pedig égre vetett szemek s mély **sóhajok** csatoltak azon tárgvhoz, melyről a beszélgetés folyt.

Ő most már mindent Sebestyén emlékéért tett. [...]

mint özvegy egészen más véleményt nyert felőle.

„Az én Istenben boldogult, kedves, drága férjem” – ez lön **szavajárásává**, melyet a gyász viselése alatt **sűrű könnyek** és fuldoklások, a félgyász felöltésétől kezdve pedig égre vetett szemek s mély **sóhajok** csatoltak azon tárgvhoz, melyről a beszélgetés folyt.

Ő most már mindent Sebestyén emlékéért tett. [...]

A regény fogadtatástörténete a **'Szakirodalom'** menüpont alatt kaphatna teret, természetesen folyamatosan bővíthető lenne. Érdemes további almenüpontokat beiktatni a könnyebb tájékozódás végett: **'Tanulmányok, cikkek, kritikák'** alkotna egy tömböt, s a **'Népszerűsítő irodalom, tankönyvfejezetek'** egy másikat. Ezen belül ismételten célszerű lehet a kronológiát követni, az évszámon belül szerzői alfabetikus sorrendet.

Pl.

- □ Tanulmányok, cikkek, kritikák	
- □ 1855	+ □ Pesti Napló [1855. jún. 15.]
- □ 1857	+ □ Budapesti Hírlap [84. sz., 1857. ápr. 12.]
	+ □ A. D. [Dux Adolf] [PesterLloyd, 1857. márc. 20.]
	+ □ Danielik János [Pesti Napló, 1857. júl. 3., 4., 11., 14., 16.]
	+ □ Greguss Ágost, <i>Kemény legújabb regénye</i> [Pesti Napló, 1857. ápr. 12.]
	+ □ Székely József [Hölgyfutár, 1857. máj. 19–26.]
- □ 1905	+ □ Loósz István, K. Zs. <i>"Özveggy és leánya"</i> című regényének forrásához [Egyetemes Filológiai Közlöny, 1905, 212–226.]
- □ 1922	+ □ Papp Ferencz, <i>Özveggy és leánya</i> [Báró Kemény Zsigmond, I–II, Bp., a Magyar Tudományos Akadémiai kiadása, 1923., II., 256–283.]
- □ 1970	+ □ Keresztury Dezső, <i>Az Özveggy és leánya – A regényíró Kemény Zsigmondról</i> [Keresztury Dezső, Örökség, Bp., 1970, 218–219.]
- □ 1978	+ □ Szegedy-Maszácz Mihály, <i>Az elbeszélő és a szereplő viszonya Kemény Zsigmond regényeiben</i> [Literatura, 1978/1–2., 3–25.]
- □ 2007	+ □ Bényei Péter: <i>"Anyai szeretet ez, a bánatot elringatja": Kemény Zsigmond regényeinek tragikumáról</i> [Alfold, 58. évf. 8. sz. (2007), 67–86.]
- □ Népszerűsítő irodalom, tankönyvfejezetek	
- □ 1991	+ □ 66 híres magyar regény [(a regényismertetéseket írta Balassa Anna et al.). – Budapest : Móra, 1991.]
- □ 2006	+ □ Kötelező olvasmányok lexikona, [(Szerk. Oroszlán Éva) ; (írta Ádám Zsuzsa et al.). – Bp., : FISZ, 2006.]
stb.	

Az adott könyvrészlet, tanulmány, kritika, ismeretterjesztő cikk megjelenítésekor szintén jó döntés, ha több módozatot párhuzamosan alkalmazunk: képfíle-beillesztés, egyszerű linkelés, szövegfeldolgozás, hisz mindegyik formátumnak megvan az előnye és hátránya.

Míg a fenn jelzett első blokk inkább a filoszok érdeklődésére tarthat igényt, a második az oktatásban tölthet be nagyobb szerepet. Ez utóbbi kapcsán eszünkbe juthat az is, hogy egy újabb főbb menüponthoz tartozhatnának **'Oktatási segédanyagok'**. Gondolok itt irányított szövegértési feladatokra, fogalomtárra, memóriagyakorlatokra, Kemény-életrajzra, korrajzokra, fotókra, akár szövegfeldolgozó keresztretjvényre, Prezi Flash-alapú prezentációk készítésére is (ezeknek csak a fantázia szab határt).

A hálózati szövegkiadás legnehezebb, de legizgalmasabb része a vendégszövegek kezelése lenne. A szövegközöttiség legalább háromszereplős játék, s egyik játékos teljes szöveg univerzuma sem fejthető meg, sem a szerző, sem a befogadó reflektált szövegismerete, sem a reflektálatlan tudáson átszűrődő textusok öngeneratív szöveghagyománya. A regény köré szerveződő szöveg háló felépítése igényelné leginkább azt, hogy ez az edíció interaktív legyen, hisz lehet bármilyen jó filológus, textológus a kiadás főszerkesztője, szövegismerete határos – már régóta tudjuk, hogy az intertextus felfedezéséhez nyomolvasó kell, egyébként eltűnhet hirtelen, mint erdőben a vadnyom.

A vendégszövegek megjelenítéséhez érdemes két módszert, két bejárású utvonalat is felajánlanunk. Egyfelől a **'Vendégszövegek'** főmenüt alányithatjuk további menüpontokra, meghatározva megnevezve a szövegkapcsolódás típusát. A kategorizálás igen nehéz feladat, talán legjobb lenne, ha egyszerre tudnánk dolgozni az antik retorikai alakzatokkal (allúzió, reminiscencia, parafrázis, evokáció stb.), a genette-i transztextualitás típusaival (intertextus, architextus, paratextus, metatextus, hypertextus) és további intertextuális kategóriákkal (extratextus, autotextus, *mise en abyme* stb.). Ezen almenüpontok alatt összegyűjthetünk bármennyi kapcsolódó szöveget felvállalva a csoportosítás – interpretációt is magába foglaló – önkényességét. Előnye, hogy a programon belül, egy zártabb szövegtérben használhatjuk az irányított ugrás opciót (jump destination) akár csak oda vagy oda-vissza. Azaz, például mikor az *Özveg és leánya* szövegében olyan elemhez érünk, amely, mondjuk, az *Egy széphistória az vitéz Franciscóru* és az *ő feleségéről* széphistóriára utal, megtehetjük, hogy elugrunk a széphistória teljes szövegéhez, de az is lehetséges, hogy csak ahhoz a szövegrészhez, szöveg-halmazhoz, amelyre a szorosabb

jelölés, utalás történik. Az így szerepeltetett szövegek további előnye, hogy a program keresési funkciói képesek számolni ezekkel. A programon belül „tárolt” vendégszövegek hátránya, hogy választás eredményei, textológusi döntés egy-egy szövegváltozat mellett.

A másik út, hogy kilépünk a magunk építette szövegbolygóról az internet szöveguniverzumába. Kézenfekvő, hogy az *Özveggy és leánya* szövegtörzskének sejtjeit, szöveteit elláthatjuk hiperhivatkozásokkal, amely programunktól teljesen független dokumentumokhoz visznek majd el. Előnye, hogy végteleníthető az árva *Özveggy* hálózatosítása és szövegbekebelezése, s itt tehető igazán interaktívvá az edíció, hisz a felhasználóknak más és más fel- és ráismerései lehetnek. Hátránya, hogy könnyen parttalanná, improvizatívává válhat, ha semmilyen autokratikus kontrollt nem építünk be, illetve gyarapodhatnak az „üres” linkek, amennyiben egy-egy hipertext egy már megszűnt oldalra utal.

Végezetül nézzünk néhány példát arra, hogy Kemény Zsigmond *Özveggy és leánya* című regényének mely pontjairól, milyen más szövegekhez navigálhatunk el. Maga a cím elvihet minket Tarnócziné és lánya történetének – időben oly nagyon közel eső – korábbi feldolgozásaihoz (Pálffy Albert: *A szebeni házban*, 1853, Halmágyi Sándor: *Szívek harca*, 1855, Udvardy Vince: *Tarnóczy Sára*)³⁶, vagy a forrásul szolgáló Szalárdi János *Siralmas magyar krónikájának*, Kemény János *Önéletírásának* megfelelő részéhez, vagy Lakatos István – első olvasásra a Kemény-szöveggel semmilyen kapcsolatot nem mutató – azonos című elbeszéléséhez.³⁷

Érdeemes kontextualizálni is a regényt, Kemény „rokon” műveivel összevetve az *Özveggy és leánya* alkotáslélektani, poétikai eljárásbeli sajátosságokat is megvilágít. Láttuk, hogy az *Élet és irodalom* című értekezésfüzérében elméleti fogalomként használt terminus technicus, a „drámai szerkezetű regény” tökéletes gyakorlati megvalósítása – a Gyulai Pál-beli gyengébb próbálkozás után – épp az *Özveggy és leánya*.³⁸ Egy másik példa: a *Biblia* meghatározta pozicionáltság, (ön)narratívaképzés, szereplői szubjek-

³⁶ PÁLFFY 1853, HALMÁGYI 1855, UDWARDY 1859.

³⁷ LAKATOS 1984.

³⁸ Kemény „drámai szerkezetű regény” fogalmának és applikálásának részletes kifejtéséhez lásd BÉNYEI 2007, illetve e könyv IV. fejezetét.

tivítás, tragikum nagyon hasonló mintázatot mutat *A rajongókban* is (érdekesség pl., hogy Tarnóczi Sára és Pécsi Deborah a *Sáronnak rózsája* marker azonosságával kerülhetnek párbeszédbe).

Rengeteg különféle utalást találunk bibliai passzusokra. Noha azt nem tudjuk, Kemény pontosan milyen kiadású *Bibliát* használt, feltehető, hogy a *Vizsolyi Biblia* valamelyik változatát. Legszerencsésebb lenne a programot összekötni pl. az Arcanum digitális *Bibliájával*³⁹, vagy programon belül egymás mellett, akár egy egyszerű táblázatban összevethetjük az idézett bibliai részeket:

Az <i>Özveggy és leánya</i> első kiadásában szereplő bibliai idézet:	„Kiontom te reád az én haragomat, az én búsulásomnak tüzét felfútatom tereád, és adlak tégedet goromba férfiaknak kezekbe, kik fő mesterek lesznek a pusztításra.” (2. köt., 37.)
A <i>Vizsolyi Biblia</i> megfelelő passzusa:	„Es ki ontom te reád az én haragomat, az én búsulásomnak tüzét fel fútatom te reád: és adlac tégedet goromba férfiaknak kezekben, kik fő mesterec léfűnec az pusztításra. (Ez 21,31)
Református <i>Biblia</i> (Magyar Bibliatársulat – revideált):	„Kiárasztom rád bosszús haragomat, vihareként török rád haragom tüzével; vad indulatú emberek kezébe adlak, akik mesterei a pusztításnak.” (Ez 21,36)
Katolikus <i>Biblia</i> (Szent István Társulat):	„Rád zúdítom haragomat, felszítom ellened indulatomat, vad emberek kezébe adlak, akik mesterei a pusztításnak.” (Ez 21,36)
Hebraica:	וְשַׁפְכְּתִי עָלֶיךָ זַעַם בָּאֵשׁ עֲבֹכְתִי אֶפְיֹם עָלֶיךָ וְתַחֲתֶיךָ בְּיַד אֲנָשִׁים בְּעָרִים חֲרָשִׁי בְּשָׁחִית: (Ez 21,36)
Graeca:	καὶ ἐκχεῶ ἐπὶ σὲ ὀργήν μου, ἐν πυρὶ ὀργῆς μου ἐμψύησω ἐπὶ σὲ καὶ παράδωσω σε εἰς χεῖρας ἀνδρῶν βαρβάρων τεκταινόντων διαφθοράν. (Ez 21,36)
Latina (Vulgata editionis):	et effundam super te indignationem meam in igne furoris mei sufflabo in te daboque te in manus hominum insipientium et fabricantium interitum (Ez 21,31)

³⁹ BIBLIA 1999.

A szöveg néhol nyíltan, szöveghűen idéz, pl. a IX. *zsoltár* három versszakát Szenczi Molnár Albert fordításában, máshol gyakran hiányosan („Körülvettenek engemet [**sok bikák, és a**] Bazannak erős bikái: [**megkönyékeztenek engemet**] olvasá hévvel. Föltátozták ellenem az ő szájakat, mint a ragadozó és ordító oroszlán. [**Mint az víz ugyan ki öntettem, és minden én csontjaim eloszlattatnak, az én szívem mint az vigasz elaludott az én belső tagjaim között.**] Megszáradott mind [**az cserép**] az én erőm, [**az én**] nyelvem is inyemhez ragadott, és a halálnak porába vetettél engemet. [**Mert környül vettenek engemet az ebek, és az gonoszak serege meg környékezett engemet által lyukasztották**] *Átallikasztották* kezeimet, lábaimat, [**Megszámlálhatom minden én csontjaimat, ők pedig csak reám néznek és tekintenek vala.**] és az én ruháimat [**maguknak elosztották, és az én köntösömre sorsot vetettek.**] *elszaggatták*. De te *istenem*, ne légy meszsze tőlem, én erősségem, az én segítségemre siess. [**Ments meg az én lelkemet az fegyvertől, és az én egyetlenemet az ebeknek kezéből.**] Szabadíts meg az oroszlánoknak szájából, és az unikornisoknak szarvai ellen halgass meg engemet!”⁴⁰) Az elliptikus szövegidézésnek mindig jelentése van, akár bibliai passzusról, akár világi költészetről legyen szó.

Az utalásnak számtalan fájával találkozunk, pl. szerzővel és/vagy címmel: *Ráskai Gáspár: Vitéz Francisco, Énekek éneke*; mitológiai-bibliai névvel: *Ararát, Saturnus, Bolina*; a hős megnevezésével: *Griseldis, Volter*; a témával: *Balassa Menyhért árultatásáról*; szövegből vett szószerkezettel, szóképpel, szimbólummal mint ’insert’-ekkel: *világ vége, egyiptomi kövér esztendő, a babona hétfejű sárkánya, lator* stb.

Az intertextuális kapcsolatok megjelentetésénél – mint korábban jeleztük – már eleve problémát jelent, hogy a regényszöveg mely egysége definiálódjék intertextes nyomként, kapjon linket. Az input meghatározásánál az output talán még több fejfájást okoz, mert hova vezessen el az *egyiptomi kövér esztendő*? S hová

⁴⁰ KEMÉNY 1855–1857, II, 52–53. (a bibliai idézet: Ótestamentum, Zsoltárok könyve, XXII. zsoltár, 13–22.) Kapcsos zárójellel és vastag betűvel jeleztem az *Özvegy és leánya* idézeteiből „kimaradt” részeket. A regény szövegében igen, de a *Vizsolyi Bibliában* nem szereplő részeket pedig kurziváltam.

vigyenek azok az átretorizált monológok, melyeknek olvasása közben *déjà vu*-érzetünk támad („[...] leányom! leányom!, te naponként egyegy szeget versz koporsómba; mert semmiben sem hasonlitasz atyádhoz. Menybeli Jézusom!, miért ütött ő el atyjától? Szent isten!, mivel érdemeltem, hogy meglátogass? oh, Sára, Sára!, te engemet sirba taszítasz! Kezed ősz fürteimnél fogva vonszol a halál elébe. Én kedves Krisztusom, keresztfán szenvedő Jézusom!, önts giliadi balzsomat szívembe; mert Sára hegyes tőrrel szurdálja, s igen vérzik. Pedig emlőmön tápláltam őt...”⁴¹)

Ráadásul nemcsak írott kulturális utalásokkal telített a regény, vagyis a hiperhivatkozás gyakran nem szöveg-szöveg közötti relációt fog mindig eredményezni.

*

Amennyiben ez a szétszalazódó kiadáskonceptió mégiscsak realizálódna, fel kell készülnünk arra, hogy nem csak a múltnak kútja mélységes mély, nem csak Pongrácz gróf családi történelme mélységes tó, melybe „[a]ki belenéz, aki belemereng, ha nincs erős feje, megszedül”⁴², s nem csak Tarnócziné kedélye⁴³, Báthori Zsigmond fejedelem képzelődése⁴⁴ vagy a *Fekete gyémántok* földrétegei, a testre írt szerelem hasonlatosak a palimpszeszthez⁴⁵.

⁴¹ KEMÉNY 1855–57, I, 8–9.

⁴² MIKSZÁTH 1957, 8.

⁴³ „Tarnócziné kedélye azon romok közül kiásott pergamen-tekercshez hasonlít, melyről ha egy írást lehántanak, alatta mást fedeznek föl, különböző jegyekkel, nyelvvel és tartalommal.” (KEMÉNY 1855–57, III, 226.)

⁴⁴ „A többiek lovaikkal foglalkoztak, hogy ne kelljen egymással társalogni. De a fejedelem képzelődése asbest-tekercshez hasonlított, melyet ha tűzbe vetnek, eltűnik róla a régi írás, hogy lapjára rögtön új betűket lehessen jegyezni.” (KEMÉNY 2011, 180.)

⁴⁵ „Van egy nagy könyvünk: a föld kérge. Annak valóságos lapjai vannak, mint a könyvnek levelei, egyik a másikra fektetve; minden lap tízezer, százezer (ki tudja mennyi) évet képvisel. A vakmerő emberi tudásszomj keresztülfúrta e lapokat ásóval, kalapáccsal, vésővel, fűróval. Minden lap tele van írva betűkkel, tudósításokkal, miket egyik százezred év a másiknak hagyott hátra: örök halott és örök beszélő tanújelekkel. Az emberi szellem megtanult azokból olvasni.” (JÓKAI 1964, I, 5.) „Néha aztán úgy jön, hogy az örökre odaírt nevet jólesnék letörölni az albumról. Az is egyszerű dolog; hólyaghúzó flastromot ragasztanak az egész névre, s az aztán leveszi az írást, a pergamennel együtt. Nő helyébe új bőr, s új nevet lehet rátetovírozni. Valóságos palimpszeszt.” (Uo., I, 67.)

FÜGGELÉK

1. Kelecsényi József bibliográfia

A) Kéziratok

1) *Mulattatók tára vagyis Időt-töltő Gyűjtemények. Öszve-irva K'-s-nyi 's Hr-bói K-é-y J-tül. 1837... 1-10. Füzetkében 1832-1840ik évig.* STOLL 783., OSZK Kt., Oct. Hung. 497., 8-rét 145 levél

2) A leírókartonon szereplő adatok: *Regényészeti kalászatok.* 1846. Autogr. 459 f. 220×170 mm. OSZK 1926-51. Vége hiányzik. OSZK Kt., Quart. Hung. 2353.

3) A leírókartonon szereplő adatok: *Közhasználatu Magyar Nemzeti Regetárház, vagyis Költői Történeti Régiségi buvárlatok Tantára...* (1846-1848.) Autogr. 315 f. 220x170 mm. Czövek Lajos, OSZK 1926-51. Vége hiányzik. OSZK Kt., Quart. Hung. 2354.

4) *Magyarhoni Könyvtárak és képgyűjtemények története, Irtá Kelecsényi József Családon Nyitra-vármegyében, 1852.* 8-rét 17 levél. OSZK Kt., Oct. Hung. 381.

5) *Előzetes jelentés egy kiadandó zsebkönyvről,* OSZK Kt., Analekta/24, Karo-Kir/2984

6) *Népdalok és regedalog,* MTAK Kt., Irod 8-r 206/1

7) *Baracscai népdalok, tréfás énekek, kortes dalok, zászló felírások, egy népmonda Bors Jankóról, és nyomtatásban megjelent népdalok címjegyzéke,* MTAK Kt., Irod 8-r 206/26

8) *Kelecsényi József – Nagy Ivánhoz, Család, 1859. febr. 15.,* MTAK Kt.

9) *Nagy Dalkönyv. Népdalok és Mondák Új-Egyetemes Gyűjteménye. Kelecsény József Által 1853,* DEENK, Kézirattár, Ms 58/1.

10) Kelecsényi József kéziratai a Piarista Rend Magyar Tartomány Központi Levéltárában, HU PMKL VE41

Kelecsényi Józsefnek tulajdonít további két kéziratot Csörsz Rumen István:

11) *Versezet* (XIX. század 1. fele) STOLL 878. sz. Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár Ms R 1118.

12) *Cantillena. Énekek. Pesnicky* (eddig datálás a XVIII. század 2. fele, de ha igazolódik, hogy Kelecsényihez köthető, akkor legkorábban az 1830-as évekre keltezhető) STOLL 452. sz., Pozsony, Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete. Mf: MTAK B 1078/I.

B) Nyomtatásban megjelent írások

1. *Hazai emlékeink s ritkaságaink kis tárlata.*

1) Néhai Litteráti Nemes Sámuel becses gyűjteménye (p. 129.)

2) Lehel tornya (p. 129.)

3) A papir és könyvnyomda eredete hazánkban (p. 131.)

4) Nevezetes fölrások (p. 130.)

5) A nagysarlósi Szentháromság szobrának aláírása (p. 130.)

6) Toroczky család birtokában... (kapufelirat) (p. 130.)

7) Gróf Koháry István... (kapufelirata) (p. 130.)

8) Báthory András... (kapufelirata) (p. 130.)

In: *Magyarország és Erdély képekben*. Első kötet. Kiadják és szerkesztik: Kubinyi Ferencz és Vahot Imre, Pest, 1853, Emich Gusztáv Bizománya

[Reprint kiadás: 1985, A kötetet Sebestyén Lajos gondozta. Ebben a 131–132. oldalon van, a tartalomban az eredeti lapszámok vannak feltüntetve, a cím van elírva: ... kis tárlata...; 2006, második reprint kiadás]

2. *Honi emlékeink, hagyományaink s ritkaságaink tárlata.*

I. Az Eszterházy-hősök vezekényi emléke. – Kelecsényi Józseftől – (p. 125–126.)

In: *Magyar- és Erdélyország képekben*. II. kötet. Kiadják és szerkesztik: Kubinyi Ferencz és Vahot Imre, Pest, 1854, Emich Gusztáv Könyvnyomdája

[Az 1985-ös reprint kiadás belső címlapja szerint a II. kötet 1853-as. (sic!)]

3. Nyitra és vidéke.

II. A nyitrai vár és Zoborhegy ősrégi nevezetösségei. – Kelecsényi József- és Vahot Imrétől. – (p. 13–16. képekkel)

III. Nyitra jelen állapota. – Kelecsényi József- és Vahot Imrétől. – (p. 17–26. képekkel)

IV. Nyitrai népszokások. I. Koloni népszokások – Kelecsényi Józseftől – (p. 26–32. színezett képpel + a szomorú király indulójának kottájával)

In: *Magyar- és Erdélyország képekben*. III. kötet. Kiadják és szerkesztik: Kubinyi Ferencz és Vahot Imre, Pest, 1854, Emich Gusztáv Könyvnyomdája

4. Koloni népszokások

In: *Magyar- és Erdélyország képekben*. III. kötet. Kiadják és szerkesztik: Kubinyi Ferencz és Vahot Imre, Pest, 1854, Emich Gusztáv Könyvnyomdája, p. 26.

5. Nyitra és környéke képes albuma

írták Kelecsényi József, Mednyánszky Dénes, Nyitra-Zerdahelyi Lőrinc, Spányik Tamás ; rajzolta Nyulassy Lajos ; kiad. Vahot Imre, Bp., Emich Ny., 1854, 29 p.

6. Az első írott levél és könyv Magyarországban

In: István bácsi naptára vagyis családos házigazdáknak és gazdasszonyoknak, népnevelőknek, helységelöljáróknak, iparosoknak és földmivelőknek való képes kalendárium 1857-re, Szerkeszté Majer István. Pesten. Kiadja Landerer és Heckenast könyvnyomdája. p. 131–132.

7. Érdekes adatok Mártonról

In: István bácsi naptára vagyis családos házigazdáknak és gazdasszonyoknak, népnevelőknek, helységelöljáróknak, iparosoknak és földmivelőknek való képes kalendárium 1857-re, Szerkeszté Majer István. Pesten. Kiadja Landerer és Heckenast könyvnyomdája. p. 152–153.

8. *A bajmóczy ős-hársfa*

In: István bácsi naptára vagyis családos házigazdáknak és gazdasszonyoknak, népnevelőknek, helységelöljáróknak, iparosoknak és földmivelőknek való képes kalendárium 1858-ra, Szerkeszté Majer István. Pesten. Kiadja Landerer és Heckenast könyvnyomdája. p. 144–146.

9. *Magyar történeti böngék*

In: István bácsi naptára vagyis családos házigazdáknak és gazdasszonyoknak, népnevelőknek, helységelöljáróknak, iparosoknak és földmivelőknek való képes kalendárium 1858-ra, Szerkeszté Majer István. Pesten. Kiadja Landerer és Heckenast könyvnyomdája. p. 147.

10. *A magyar nép nemzeti-ünnep* [K. J. monogrammal]

In: István bácsi naptára vagyis családos házigazdáknak és gazdasszonyoknak, népnevelőknek, helységelöljáróknak, iparosoknak és földmivelőknek való képes kalendárium 1858-ra, Szerkeszté Majer István. Pesten. Kiadja Landerer és Heckenast könyvnyomdája. p. 165–168.

11. *Szent Vendel* [K. J. monogrammal]

In: István bácsi naptára vagyis családos házigazdáknak és gazdasszonyoknak, népnevelőknek, helységelöljáróknak, iparosoknak és földmivelőknek való képes kalendárium 1858-ra, Szerkeszté Majer István. Pesten. Kiadja Landerer és Heckenast könyvnyomdája. p. 168–170.

12. *Árpád halma*

In: István bácsi naptára vagyis családos házigazdáknak és gazdasszonyoknak, népnevelőknek, helységelöljáróknak, iparosoknak és földmivelőknek való képes kalendárium 1859-re, Szerkeszté Majer István. Pesten. Kiadja Landerer és Heckenast könyvnyomdája. p. 103.

13. *Etele sirhalma*

In: István bácsi naptára vagyis családos házigazdáknak és gazdasszonyoknak, népnevelőknek, helységelöljáróknak, iparosoknak és földmivelőknek való képes kalendárium 1859-re, Szerkeszté Majer István. Pesten. Kiadja Landerer és Heckenast könyvnyomdája. p. 104.

14. *Keveháza*

In: István bácsi naptára vagyis családos házigazdáknak és gazdasszonyoknak, népnevelőknek, helységelöljáróknak, iparosoknak és földmivelőknek való képes kalendárium 1859-re, Szerkeszté Majer István. Pesten. Kiadja Landerer és Heckenast könyvnyomdája. p. 104–105.

15. *Magyar- és Erdélyország képekben. A bajmóczi várkastély és óriási hársfa. Kelecsényi Józseftől.*

In: Emich Gusztáv Magyar- és Erdélyországi Nagy Képes Naptára 1860. szökö évre. Szerkeszti Vahot Imre. Pest. Kiadja Emich Gusztáv. p. 135–137.

16. *Mythologiai kalászat. (Oltárkövek Hontban. Varázsgyűrű. Bács megyei órája. Mátkatál. Agatha keresztjei. Asszonykő. Guta.). Közli Kelechény József*

In: Emich Gusztáv Magyar- és Erdélyországi Nagy Képes Naptára 1861. évre. Szerkeszti Vahot Imre. Pest. Kiadja Emich Gusztáv. p. 95–96.

17. *Izabella arczképe (Egy magyar utazónak eredeti leveléből.) Közli Kelecsényi József*

In: István bácsi naptára vagyis családos házigazdáknak és gazdasszonyoknak, népnevelőknek, helységelöljáróknak, iparosoknak és földmivelőknek való képes kalendárium 1862-re, Szerkeszté Majer István. Pesten. Kiadja Landerer és Heckenast könyvnyomdája. p. 114.

18. *Portugalli bikaviadal. Egy szemtanu leírása után*

In: István bácsi naptára vagyis családos házigazdáknak és gazdasszonyoknak, népnevelőknek, helységelöljáróknak, iparosoknak és földmivelőknek való képes kalendárium 1862-re, Szerkeszté Majer István. Pesten. Kiadja Landerer és Heckenast könyvnyomdája. p. 137–139.

19. *Régiség gyönyörei*

In: István bácsi naptára vagyis családos házigazdáknak és gazdasszonyoknak, népnevelőknek, helységelöljáróknak, iparosoknak és földmivelőknek való képes kalendárium 1860-ra, Szerkeszté Majer István. Pesten. Kiadja Landerer és Heckenast könyvnyomdája. p. 131. és 1863. p. 89–90.

20. 1704. febr. 13. *Viszkupics. Pátensféle levél Podhradszky Zsigmond részére*

In: Nemzeti Képes Ujság, 1863, 23.

21. 1705. jan. 24. *Csobaj. – Elismervény Vecsey részére gabonaátvételtől a katonaság részére*

In: Nemzeti Képes Ujság, 1863, 23.

22. 1705. máj. 28. *Eger – Sándor László karabélyosokat gyűjtő pátense*

In: Nemzeti Képes Ujság, 1863, 11.

23. *Első fametszvény hazánkban*

In: István bácsi naptára vagyis családok házigazdáknak és gazdasszonyoknak, népnevelőknek, helységelöljáróknak, iparosoknak és földmivelőknek való képes kalendárium 1864 szökő évre, Szerkeszté Majer István. Pesten. Kiadja Landerer és Heckenast könyvnyomdája. p. 98.

Uaz: 1867, 89. p.

24. *Apponyi-könyvtár*

In: István bácsi naptára vagyis családok házigazdáknak és gazdasszonyoknak, népnevelőknek, helységelöljáróknak, iparosoknak és földmivelőknek való képes kalendárium 1864 szökő évre, Szerkeszté Majer István. Pesten. Kiadja Landerer és Heckenast könyvnyomdája. p. 108.

25. *Gróf Guadányi Józseftábornoknak levelei.* Közli: Kelecsényi József

In: István bácsi naptára vagyis családok házigazdáknak és gazdasszonyoknak, népnevelőknek, helységelöljáróknak, iparosoknak és földmivelőknek való képes kalendárium 1865-re, Szerkeszté Majer István. Pesten. Kiadja Landerer és Heckenast könyvnyomdája. p. 79. (1785. febr. 1., febr. 15. – Mindszenty Sámuelhez) 1869, p. 80–81. (1795. nov. 20. – M. S.-hez) 1870, p. 84–85. (1797. márcz. 13. M. S.-hez.)

uaz. 1869, p. 80. és 1870, p. 84.

26. *A természetes kertészet gyönyörei- és kert-művelésről*

In: István bácsi naptára vagyis családok házigazdáknak és gazdasszonyoknak, népnevelőknek, helységelöljáróknak, iparosoknak

és földmivelőknek való képes kalendárium 1865-re, Szerkeszté Majer István. Pesten. Kiadja Landerer és Heckenast könyvnyomdája. p. 81–82.

27. *Az állatok hangja*

In: István bácsi naptára vagyis családos házigazdáknak és gazdasszonyoknak, népnevelőknek, helységelöljáróknak, iparosoknak és földmivelőknek való képes kalendárium 1865-re, Szerkeszté Majer István. Pesten. Kiadja Landerer és Heckenast könyvnyomdája. p. 82.

28. *Elefánti remeteség*

In: István bácsi naptára vagyis családos házigazdáknak és gazdasszonyoknak, népnevelőknek, helységelöljáróknak, iparosoknak és földmivelőknek való képes kalendárium 1867-re, Szerkeszté Majer István. Pesten. Kiadja Landerer és Heckenast könyvnyomdája. p. 92–93.

29. *A magyarhoni emlékezetes könyvtárházak*

In: István bácsi naptára vagyis családos házigazdáknak és gazdasszonyoknak, népnevelőknek, helységelöljáróknak, iparosoknak és földmivelőknek való képes kalendárium 1868-ra, Szerkeszté Majer István. Pesten. Kiadja Landerer és Heckenast könyvnyomdája. p. 84–85.

30. *Család, archeológiai levél*

In: Archeológiai Értesítő, 1870, III, 238.

31. *Nyitrai népszokások*

In: *Magyar tájak néprajzi felfedezői*, vál., szerk., az életrajzokat és a bev. tanulmányt írta Paládi-Kovács Attila, Bp., Gondolat, 1985, p. 207–217.

2. Bors Janko (népmonda)

Lejegyezte: Kelecsényi József

(A kézirat átírata)

Hajdanában volt egy szegénységgel küszködő Özvegy Asszony, kinek három magzatja volt, két fia és 1 leánya. az egyik férfi korban, a' másik átlépte a' 24 et egy alkalommal kenyeret akarván magzatának sütni, 's mivel fája nem vala, két fi magzatát fáért küldé a' legközelebbi erdőségbe _ meghagyván egyszersmind nekik hogy magukkal vennének hamut, és azt hintegessék az úton, hogy nénjöket, ki majd nekik ebédet kasornyába fog vinni ez által elnetévésszék. _

A' két fiú telljes készséggel fogadá Annyok szavát, 's azonnal elindulának az erdőségbe 's a hamut egész uton hintegetik egészlen azon helyig a' hol megálapodának _ a' dél is bekövetkezett a' Testvérek várjak Nővéröket, de ennek semmi jövetelét a' rengeteg erdőségben nemsejdetették _ Végre már est fel hajlott az idő, 's a' két fiverek hazafelé indulni kénytelenitettek _ hazajövet Annyoktól tudakolák Nénnök hol lettérül _ az Annyok monda: hisz ti utannatok küldém őt ebédrel, tan valahol eltévede a' sűrű erdőben _ az Öregeb Testvér azonnal fölkeresésire siet _ 's mene mendegéle 's amint a' hamuúthoz közeledék 's amint rajta elmélyedve billeg ballag, észre se veszi amint elbukot, 's Kedves Nővérít azonnal fölélé Ki őtt eképp köszönté: Isten hozot jó Testvér mi jóért jöttél? Téged kedves hugom keresni jöttelek, felelé. Egyszerre amint így testvérileg beszélgetnek künn nagy zöges dörgés hallatik: férjem vas buzogányát hat mért földnyirül dobta, monda az elrémult Néne, csak gyorsan rajta sies hogy rejtselekel a' tekenyő alá _ egy kis vartatva ott termet a Tizenkét fejű sárkány: Anyok! itt ember búz van _ monda láng nyelvét öltögetve a Tizen két fejű Szörnyeteg! Mi tagadas benni? eljőve meglátogatni a leg örebbik Testvérem _ a tizenkét fejű Sarkány szikrazó szemmekkel parancsololag monda No csak mutasd elő Ki ember fia? _ a' tekenyő alól kibujtatván őtt, és a' Sarkány Uram eleibe állítván: No jó Napot Sogor! üdvözlé őtt a' 12 fejű Sarkány

Csak rajta Feleség! hozz elő a' Sogorkának kökenyeret, fakést, olom szöllőt; ez mind egy percz alatt a' kemény asztalt terhelte: No tessék Sogor egyék de a' sogor a' szokatlan ételre csak nézet 's mit sem evet, nemis nyulvan semmihez; erre végre felbőszüle a' tizenkét fejű Sarkány 's körmei közé kapvan kivezeti őtt egy ércz csűrhez, 's ott egy ércz szóborhoz úgy verte hogy a' lelkétis kiverte, teste pedig dirib darabra szakadozott, felszedvén sárkőntösét azonnal sós vízbe áztatta tetemeit.

Az idő szelnélis sebesebben repüle nap napot egymásután kergeti, és a' két Testvéreknek se hire se hamva _ az Anya jajgatni 's töprenkedni kezdett _ végre elszánta magát legifjabb fivérük _ elmegyek én monda ő _ ha reped szakadis ha heted hét Országon lesznekis felkeresem. 's föltevén tarisznyáját nyakába tüstént a' nagy útnak elis indula _ 's amint ment 's mendegélt a' hamvas uton őtt is Testvéreivel hasonló balsors érte _ Ő is azon elátkozot uton a' föld ala süppede _ A Sarkány férjes nővér őttis „Hozot Isten” _ével köszöntvén, hasonmodon Ő is a' csavargó Sarkányt hon nemlelé, de a mint hirtelen az isméretes nagy zörgés hallatszot a' nénji tudta hogy mit jelentez. nemis késedelmeskedet Testvérit teknyő alá bujtatni _ A' sogor vagyis a' tizenkét fejű sarkány rövid idő alatt itt termet 's az ajtó küszöbnél megálván, prüszkölni kezd, feleség! itt ember bűz van add elő őtt. Mi tagadás, masik fivérem jött meglátogatni minket ne bancsd a' szegény párát _ s föl emelvén a' rejtegető teknőt és a' Testvért bémutatta _ ekkor a' tizenkétfejű Sogor vagy Sárkány megszólál Mi jóért jövé! Sogor? bátyámat meg Nénémet felkeresni jöttem _ de a' beszédet ügyessen elcsavarintván más tárgyra fordította _ éhes úgye bár sogorka nemde még ma mitsem evet Bizz a' vagyok _ erre a' sarkány feleséginek legyinte Csak szaporán hozz a' sogorkának enni: kő kenyeret, fakést, 's olomszöllöt. ezt fűrgén megtette a' Nénnye 's az asztalra rakta a' menykőeledelt

de ő eztet enni [ezzel bányini?] nemtudván őtt is hasonló sors érte bátyáival.

_ Ismét mula az idő elszált egy esztendő a' szegény elhagyot Anya megfosztva magzataitúl hol létüket se tudván nagy búba merüle a' solicita Mater, még végre eltökéllé hogy gyermekeit felkeresni fogja 's e' célból útnak indulandó nemis késet a' szorgos Anya minden jó rendeléseket megtevén a' veszedelmes útnak

bajait kiállani _ elment tehát 's bejöt egy sűrű homalyos nagy erdőbe _ 's elfaradtan leheverésze egy nagy bikfának görcsös tövénel itt pihene a' gondos szüle különbféle busongó gondolatokba merulve; egyszerre faradalmait kinyugodván amint fölteként körülötte gyorsan ugrál egy bors szem, külömb féle ügyes bókolatokkal mire a' bús Anya felvidula, 's megszólalá: Ne ugrálj előttem, mert tüstént bekoppantlak (befallak) _ a' bors most még jobban kezde ugrálni, az asszony végre a' borst elis nyelte mindjart vigabb leve az Anya, azonnal hazais ballagott.

Mas nap reggel az Asszonyka szembétünöleg nehézkedni 's kövérkedni kezde _ 's még az nap estve megszüle egy tüzrül pattant fiút kit a' bors szemtül Bors Jankónak keresztelének.

Utána következő napon pedig vala azon helység bucsúnapja és Bors Janko sem akarván elmaradni a' közvigalomtól elhagya csecsemős vankosát, rengő bölcsőjét, minden vezető szalag nélkül elment a' Korcsmába _ tánczolni, a' holis a' legényekkel összeveszet hajba kapot, 's egyget olly férfiasan mellybe lökött hogy a' közel álló legények mind földre rogyának, 's nekie békét hagyának a' kudarczot vallot legények közül egyk szót szolla: Ej pajtás ennek a' legénykének olly két Testvére vólt mint a' nádszál, ej de olly erős egyse vólt mint ez a' kölyök; Amint ezt a' fiú meghallotta azonnal eltávozt, sietve haza ment 's Annjának elbeszéllette mitt hallott de ez kerekessen tagadta, féltvén nehogy öttis hasonló sors érje; ez ismét odahagyá az Anyát, és a' Kocsmába szapora léptekkel mene ott éppen nagy korcsmai lárma és verekedés álott, ez a' ficzko ismét egyget úgy magyarossan megtaszított, hogy minnyáján a' verekedésben részt vevők földre buktak mint a' zsák _ akkor ismét egy a' verekedőkbül megszólamlík: No ugysegéljen ennek a' kicsiny de erős legénynek ollyan két derék Testvére vólt mint a' nadszál, mégis közölök egy sem birt olly erővel mint ez a' kis Herkopater. A' menykő fiú amint ezt meghallotta, tüstént az anyához sietve elbeszélendő nekii a' mit hallot légyen, meg még kerdezni nem-szünik az Annjától, hogy valljon voltanak é nekiis Testvérei _ ekkor előtte az Anya az egész dolgot elbeszéllette maga valóságában; Nem kelle több a' virgoncz ficzónak. őtehát más napra viradván bucsút vőn Annjátúl 's útnak ered ellátva jó zsíros pogácsával, só, és sódarrral mint magyar úti kis provisioval Ő is azon bizonyos hamu uton mint Ariadne fonalán ballagván mént

mendegélt ő is szerencsés vagyis inkább szerencsetlen volt azon üregbe beesni, a' tizenkét fejű Sogor most sem vala itthon a' Nénnye még nemtudván ujdonsült Testvérről kérde tőle Ki lenne _ Ő tehát megmonda hogy legifjabbik Testvéri legyen 's amint a' hazi környenállásokról Testvéreileg beszélgetének, ismét nagy dőbörgés hallatszott erre a' Nénnyi nem kissé megöbbene 's aggodva monda: Jaj kedves egyetlen Öcsécskem ha Uram haza jó mindjárt végedre jár, fogad szavam 's nekéssél a' mentő tekenő alá rejteződni _ im már Toldy nehézségű buzogányát ferjem hat mért földnyi tavulságról ide dobta _ erre Jancsikó egy nagyot kaczagot 's megfogta markos kezeibe a' nagy buzogányt, 's olly erőssen visszadobta hogy tüsten 12-ét mföldre repüle A' tizenket fejű Sarkány boszorkodva elballagot érte, 's amint ismét 6 mért földet meghaladta már megfeszétet erővel dobta buzogányat barlangjába ez a' buzogányt felkapván már most tizenkét mért földnyi térségre eldobta _ a' tizenkét fejű Sarkány nagy almelkodással elkotrodot érte _ de hazafelé nem birván a' terhes buzogányt belökni, csak a' hatán görbedezve czepelte _ a' mint a' Sárkány kuszöbkhöz ér elkajátja magát: Anyók itt ember büz van, adj számot kit rejtettél el! _ Mi tagadás benne, édes Sárkány uram a' legkisebb Öcsém jöve latogatásunkra _ Hol van hat. mormoga a' tizenkét fejes _ Aha itt van hat és nemis rejtezkedék el No Isten jó nap Janko Sogor – illően visszafogadja Bors Jankó: Fogadj Isten te tizen két fejű Sarkány Te! – megtetzet a' bátor fiú Sarkány uramnak – ehetnél a mint latom hej feleség fakést, kőkenyeret ölöm szőlöt adsz ide – Nesze egyél sogor belöle _ 's megfogja Bors Janko a' fa kést 's a' kőkenyeren ollyan vagast tett hogy a' Sárkány tüzes szeme szinte bele szikrázot _ besem varható hogy az ólom szőlőből is egyék – hanem a' jóformán falatozó sogort rögtön küszködni hivaki.

És kimenvén az arany homokkal még hintett küzdhelyre elősszöris megfogja a' tizenkét fejű Sárkány hős a' Bors Jankó Vitézt 's küzdesben csaknem földhöz vagja ha Bors Janko ügyes fordulattal ött csontropogolag át nemkarolja 's úgy földhöz sujtja hogy egy kukkot se szólhata hanem ött feji tüstént a levegőben nyelvöltögetve repdese _ Masodizben Bors Janko hősileg átkarolta ismét a hét fejest 's olly irgalmatlanul földhöz teperte hogy

ujolag ismét öt fejét elveszté _ Mar így midőn csak két feje volt nem vette tréfának a' dolgot hanem meg hunnyászkodva nagy alazattal kunyorál élteért elismeri hogy erősebb 's fogada hogy amit csak kívánand, habár Testvéreit is csak kegyelmezzen néki _ Áll az alku _ kezét rá _ elmene tehát a' Sarkány egy titkos szobába 's onnan kihozván egy búbajos vesszőt gyengén megütögeté a' két Testver sóban áztatott merevedet tetemeiket, ezek azonnal új életre ébredvén, talpra állottak és egyet örömkben mint a' véres száju Kinizsy a' fogai közt csüngő Törökkel ugrottak vala _ Amin Bors Jankó nemkissé megörvülvén kérdőre vonolag kérdi már most csak a' két fejű Sarkányt: hát ezeknek mért nem kegyelmezél pokolszülötte, hisz jól tudád hogy ezek nálad sokkal gyengébbek valának, nincs mentség neked kezem közt döglenni kell _ ekkor meg kapván meg egyszer és utósor a' dögös sárkányt az ércz szóborhoz úgy verte teperte hogy testrészei dirib darabonként összeúzatván a' levegőbe elszorattak _ 's így vitézséginek hősi jelét adván miután Testvéreit és Nénnyit a Sárkány barlangból vagyis inkább lukból v üregből kiszabadíta _ elszerzván Sarkány örzötte kincseit 's tetvérei közt egyaránsan felosztván tölek elbucszúva _ Utra indula _ megígérve hogy ha Isten éltet 's megsegítend hazafalujába visszatérend 's most elfog menni messze földre a' nagy Világot próbálni 's benne szerencsáját meg kísérteni Isten veletek! _

Már sok idő telt bele 's ami hősiünk folytonos útjat egyre folytata anélkül hogy valami nevezetesb kaland érte vólna még végre még végre meg áll egy tündér erdő közepette a' hol két embert megpillant a' tűz mellet sütkörezni _ ő tehát gyorsan megkettőzvén lépteit arra utját irányza 's midőn oda érkeze így köszönte: Adjon Isten sok jó napot Fanövö és Vas Gyuró pajtások _ ezek viszont őtt ighen fogadák: Isten hozot Bors Jankó bajtars Téged Közénk _ ülj mellénk a tüzhöz Csudalkoza pedig Bors Janko nagy csudalkozással hogy miképp ismeretlen léttire Nevét eltalalhatak _ 's mondának a' Czimborák hogy csak úgy gondolom szerént de miképp Teis a' mieinket _ Én is csak úgy gondolomra _ No mivel kitalálók egymás neveit legyünk elválhatlan pajtasok – e Bors Jankoi nyílt szívű nyilatkozata közhelyeslésre talált 's mindegyik ráállvan barati parolat markos markaikkal vagtak vas kezeikkel egymásnak.

A rajok viradót nap idején korán Vas Gyúró indítványára elméne Bors Janko véle egygüt Vadászni _ a' fanyüvőt itthon hagyván guláshúst főzni hogy miután a' Vadasztrul vagyis inkább nyulaszatrul haza érkeznének tikkadt fáradtan _ Ökeméket kész ebéd varja _ eltavoztok után Fanyüvő pajtasok tüstént tüzet élesztne 's annak szunyadozó langjat nagy kalapja karimájával felverte, 's midön a' bogracsba a' gulyas hús szép pirosra megfőtt volna és kellemes illatjával Kedveskede azt megköstolandó _ felülről egy fárúl ezen gúnyos szavak hallatszottak: Fözzél ugyan ebédet de nemfogtok belőle lakozni 'S amint felpillant hát egy arasznyi embercsét lát kinek szakállja három araszra nyullot ki _ ekkör ez a' három arasznyi emberkére felpattan: Mit tan bizony te fognád megenni? Majd meglatjuk kié lesz a' Koncz _ ekkor a' Kis ember leszál a' fárúl megfogja a' Katlant és a' forró étket a' Nagy Szál embernek hasara döntötte _ onnet felhabsolvan nagy mohon az étket szégyenlő meg gyalasztatását 's tanácsosbna látván elhalgatni Nagy bölcsen halgata mit kellett cselekednie mint a' hatra maradt csontocskákat fölszedni 's abból újra lét készíteni – Kis vartatva itt terem Vas Gyúró Bors Jankóval és aszalhoz ülvén falatozni kezdenek de az étellel nemtudának meg elégedni mivel viz izünek hig lének találák a' sovány ebédjét _ No se baj! mondá Vas Gyúró tán ebédet nemtudsz készíteni, majd főzök én olly es-telit hogy a' [olvashatatlan] megeheti ezzel elméne a' Fanövő Bors Jankóval setalni a' szép zöld erdőben 's midön kényökre kedvökre kísétalak magokat a' késő estiég _ hazafelé kanyarodának de Vas Gyúrót az izmos tenyeres talpas Vas gyúrót is hasonló csapas érte a' Menykö Kis emberkivel _ sült főt étkeit mind elemészttette a' kis paniperda _ vocsora felet hasztalanul kérdezősködtek mi lötte légyen _ de egysem akara megmondani hogy a' három arasz szakalu egyarasznyi emberke mi csúfot űze belőlök _ Különös bajokat megsejtván Bors Jankó _ No: mit busongtok majd holnap én utanna látok a' konyhának és meglássatok milly torkos nyalank falatokat esztek saját kezemfőzte étkeimből _ ezen mind a ketten egymásra tekintvén gúny kacajra fakadtak _ 's a' puha mohos nyoszolára lefekudtek.

Más nap viradora a' hajnali Csillag fentüntével a' régi két pajtás eltávoza szokot vadászatára _ Jankó pedig a' főzéshez hozzálátot emberül, 's a' mint az étkek szépen mind megfőzve valának

a' fárul az arasznyi ember kinek három arasznyira növesztet szakala vala oda ugrik 's kiját : Sütöl főzöl, de belöle nem eszel – hat tán Te eszed meg. nem kopik ben fogad _ ekkor az elobbeni vakmerőséggel leszáll az egy arasznyi ember kinek három arasznyi szakálya völt megragadja ött Bors Jankó szakályán csomot vett rajta 's a' közel álló fára ég és föld közé (fel?) agasztalván _ a' dél is bekövetkezet és a' Vas Gyúró Fanövövel ebédre jüttek 's nem kissé elbamúltanak midön az étkeket mind jó izűeknek lenni találák _ a' sültnél azt mondja Bors Janko: hogy tekintenének hátra hol ezek nagy almélkodással az egy arasz emberre ismertek _ ekkor mind a' kettő arczipirulva megvallotta hogy nem más hanem ez a' holdvilagból lepottyant ember költötte el ebédjüket _ délután elmenének egy kopasz erdőbe hol egy fa sem valamire visszatérnek már az egy araszt ember fatövestül szakálostül megszököt a' fa karczolat után indulanak ött föllelendők _ a' ki jelelt uton haladának még végre egy gyémant hegyhez érkezének, a' hegy oldalában egy lukat megsejdtévn. bele tekéntvén igen mélnék lenni találak 's benem mehetvén itt Bors Jankó Vas Gyúrónak megparancsolá hogy gyúrjon hamarjában százölnyi hosszúságú lánczot ezt szokot ügyességgel meggyurván de ez még nemerhete a' földi üreg fenekére. azért meg hagyá neki továbbis hogy még száz ölnyi hosszura készítse el, mikor ez már rövid idő alatt mind kész völt a' Bors Jankót leereszték rajta Ő tehát lábaival érvén a' földet kiereszté kezeibül a' lánczot és egy Kristaly hazikóba melly ott volt bэфordula. holottis az egy arasz ember meg jó izűen hortyoga _ vala pedig Felesége és leánya ezen parányi embernek, leánnyanak pedig frajczimerje _ Ő pedig méne egyenes úton a' Kis ember felesége ágyába 's vele amint édesdeden enyelgene _ a' falszögön megpillant egy görbe kardot lögni _ 's gondola magában mint a' féle jártas próbalt ember hogy a' kard valami nagy tulajdonsaggal fog birni, azért leemelte 's a' kard markolatját belé tette _ 's akkor még szabadabban jádzot a kis ember feleségivel _ a' sok hahotara és enyelgésre fölébrede az Arasznyi hazi úris 's nagyon megdöbbene a Bors Jankó lattára tele torokkal elkezd kijatani: Nosza kardom vagd öszve ött mint a' maknak huszad része ekkor Bors Janko egész erejének súlyával alig tarhata meg a' ficzankodó kardnak forgatásait _ még nem Bors Jankó a' Vendég gyűlölő gazdát kardjával dirib darabra fel-

vagdosta _ ekkor a' lanczra feltette elősszoris a' Szobalányt és felhuzatatván lön nagy czivodás a' fölülről hogy kié legyen a' leányasszony. Nem sokára fölhuzata a' Tündét szépségű hajadontis _ 's lön had el had az enyim 's tied közöt _ utoljára kitette a' Tündér szépségű Asszonytis ennek bajoló nemis földi szépsége mindjajokat elragadta – az öröm mámor miatt elereszték kezeikbul a' lánczot és a' szegény Bors Janko ott maradtával többi nemis aggodtanak. _

Bors Jankó unalmas magannyába bajtársaitul elhagyatva, ballagdogal a' Kristál fényű barlang tündéres Termeiben, ez levert kedélyet nemkissé felvidamította onnét kimenvén szemügyre veend ő a' barlang nevezetességeit egyszerre megállapodik egy Grif madár fészkinél, hol éppen akkor fiatalok fészkelének, ott megáll _ 's a' tollasodó fiatalokra merően nézz: Ki vagy te _ mondja neki eggyik fiatal Grif: hogy jöttél ide, hisz ide még ember egy se jöhet _ ha Anyánk haza jó azonnal befal (megesz) _ hanem tudod e mi tévő lesz, ide jár mindeg egy szörnyű nagy kígyó és az minket mindig elszokott pusztítani _ ha te minket töle megfogsz menteni Anyank minden kívánságaidat bétellyesétendi _ 's a' mint így beszélgetének egyszerre csak oda csusszan a' nagy iszonytató kígyó de Bors Janko megfogta a' tekerődő kigyot 's úgy sujta egy sziklához hogy tüsten szörnyet döglöt _ Nem sokára előjöt az Öreg Grif madáris és körmei közt a' földalatti nagy üregben egy egész lovat vitt csontostúl bőröstúl fiatalinak _ [olvashatatlan beszúrás] fiai már messzirül hirül adák Anyoknak szárny csattogatva örömlüket jelentvén hogy a' rémületes incselkedő Kigyótúl megszabadulának _ 's esengve kérik még messzirül Annyokat hogy szabadítójukat ne bantaná _ ekkor monda az öreg Grif madár Mit kívánsz Tőlem 's mindent megteendem érted _ 's ekkor Bors Janko "Semmit mást nemkívánok" monda _ csak engemet vígy ki e feneketlen üregből, a' Grifmadár pedig monda neki hogy szárnyai közt fölviszi csak hustápot vigyen magával 's mikoron száját feltátni fogja, mindannyiszor vessen neki oda egy jó adag hust 's vizet _ ez midön mind meg lön taskájába _ Bors Janko leule Grif madár határa fölfelé szarnyalának 's mar midön csak nem a' felületet érik az élelem elfogyott _ 's a Grif száját felnyitja ekkor Bors Jankó tulajdon lábszárából levágott egy darab húst 's azt átdobta a tátongo Grif madár szájába _ midön már a' tetőre fel-

repültek volna kérdi a Grif madár: Ejnye minő húst adál nekem utósor ej be jó vólt _ Nézz csak ide, mutatvan Bors Janko labara _ innen a' lábszárambul vágtamle _ Bezeg ha azt tudtam volna felel a' Grif madár, hogy olly jó húsd van soha Téged felnemhozatalak volna _ ekkor megkenvén nyálával Bors Jankónak labikráját azonnal a' sebe behegedvén, meggyógyula _ most is még mene útjára még egy korcsmahoz érkeznek hova befordulván szót váltta az idogaló fuvarosokkal kik ekép dalólának: Mind azt mondják a' Kapasok nemlesz bor nemlesz bor Mégis isznak a' Korhelyok _ ej bátya jobb így: Mégis iszik a' fuvaros mindenkor mindenkor _ 's vigan dudoraszta a' kancsó mellet a' bor nyelvöket megoldvan tudakolodzik Bors Jankó Nem é valának itt illyen 's amollyan emberek _ midőn tölök kedvező értesülést vett ezen nemkisse megörüle megértvén hogy Igen is valának nem rég csak iméntis itt mulattak 's tánczoltak széles jó kedvökben _ innen tovább mene és amint az első Korcsma czégért megpillanta ott megáll mert a' Korcsmában nagy heje huja 's musika szó kihallatszott és az egész Korcsma úgyszólván Alkotmányos vigalomban uszot _ ez jó víz vala Bors Janko malmára. Amint oda Bors Jankó bettoppan _ ott leli régi bajtársait eszemiszom lakomázni, de látására mindjárt orravérök megindula _ minnyájoknak _ szeles jó kedvök nagy szomorra változa, Akkor monda Vas Gyűrő: Lám mi Téged ottan akartunk veszni hagyni nem vagyunk másra érdemesek csak ölly meg bennünket 's nem is vagyunk méltók hogy kegyelmez _ ekkor meg parancsola Bors Jankó Kardja élének: Kardom vágd össze a' hűtleneket, mind a maknak huszad része kaszabold a hamis barátokat, ez egybe megtörtént mert a' kard a' parancs szóra szolgálatat mindenkor pontossan tellyeséti vala _ megtevén a' teendöket vala azután három napi dinom danom mert Bors Janko elvevé Feleségül az egy Arasz Tündér embernek, kinek három arasznyi szakálya vólt Tündér Ilona szépségű feleségit, a' Leány minden tündérségivel csak megint lány marada _ a' frajczimerből egy ügyes furfangos és cselszövényes szoba lány lett, és ha még élnek, és meg nem haltak, még mostis boldogok a' boldogok!

Bors szem Jankó
Baracscai népmondát
hallám egy Öregtől

3. Jókai Mór: *Hétköznapiok* – Erdélyi János: *Népdalok és mondák I.* (Alcímek és mottók)

Jókai Mór: <i>Hétköznapiok</i>	Erdélyi János: <i>Népdalok és mondák I.</i>	Jókai Mór: <i>Hétköznapiok</i>	Erdélyi János: <i>Népdalok és mondák I.</i>
Népiünnep	190. Nosza örüljünk...	Nosza örüljünk, Ünnepet üljünk; Artatlan örömlünkért Meg ne szégyenüljünk! Népdal.	Nosza örüljünk, Ünnepet üljünk, Artatlan örömlünkért Meg ne szégyenüljünk.
A jó szomszédok	242. Meg vagyok én búval rakva...	Szegény árvát senki sem szán, Hacsak szeretője talán. Népdal.	Szegény árvát, senki sem szán, Ha csak szeretője talán.
Csodák	314. Én vagyok egy árva gyerek...	Arany nem olt szomját, éhet, A gazdag még koldus lehet: De közsiklán, jégtengeren Eltart engem két tenyerem. Népdal.	Arany nem olt szomját, éhet. A gazdag még koldus lehet. De közsiklán, jégtengeren Eltart engem két tenyerem,
Az apa sírja	399. Három árva sirdogálva...	Három árva sirdogálva, Áll a temető árkába; Kelj fel, kelj fel, édes anyám, Lerongyollott az én ruhám. Népdal.	Három árva sirdogálva Áll a temető árkába; Kelj fel, kelj fel, édes anyám, Lerongyollott az én ruhám
Két földes úr	316. Pázsitos udvaron lakik a szegénység...	Pázsitos udvaron lakik a szegénység, Üres kamarába beszorul a szükség, Ott egy fedél alatt legközből az éhség; De atyafit látni gyakran jár az inség. Népdal.	Pázsitos udvaron lakik a szegénység, Üres kamarába beszorul a szükség. Ott egy fedél alatt legközből az éhség, De atyafit látni gyakran jár az inség.
A szalmagunyhó	43. Ha én rózsza volnék...	Sem rózsza nem leszek, Sem galamb nem leszek, Mert én édes rózsám Csak a tiéd leszek. Népdal.	Sem rózsza nem leszek, Sem galamb nem leszek, Mert én, édes rózsám, Csak a tied leszek.

Ifjabb Dömsödi Góliáth Péter	398. Kinek varrod rózsám, azt az inget?	Az én bucsúzásom nem lesz hosszú, Csak egy szóból álló, de szomorú. Népdal.	Az én bucsúzásom nem lesz hosszú, Csak egy szóból álló, de szomorú.
A nagynéne és unokahuga	438. Kítették a holt testet az udvarra... 298. Elment a kisasszony, Trézi...	Kítették a holttestet az udvarra, De nincs, a ki végig végig sirassa. Most tetszik meg, ki az igazi árva, Senki sem borul a koporsójára. Népdal. Zsákunk volt, tavaly eladtuk, Az árát is bálban hagytuk. Népdal.	Kítették a holt testet az udvarra, De nincs a ki végig, végig sirassa; Most tetszik meg, ki az igazi árva, Senki sem borul a koporsójára. Zsákunk nincs, tavaly eladtuk, Az árát is bálban hagytuk.
A Cantus praeses	397. Van Pozsonyban három sárga paripa... 408. Tulsók. Ereszszetek jó révészekt!...	Húzzátok meg azt a hármass harangot, Hadd sirjanak a berencsi leányok. Népdal. Márton diák, rozmarinszál. Népdal.	Huzd meg babám, azt a hármass harangot, Hogy sirjanak a berencsi leányok. Márton diák rozmarinszál,
A táblabíró	288. Nem vagyok én paraszt ember... 37. Bolondság volt nádhöz bizni... 147. A szerelmes gyászban járjon...	Nem vagyok én parasztember, Reám úgy nézzetek! Bizonyítja eztet torkom Gyakor szomjúsága. Népdal. Fekete gyászban jár szivem; A szerelmes gyászban járjon. Népdal.	Nem vagyok én paraszt ember, Reám úgy nézzetek; [...] Bizonyítja eztet torkom Gyakor szomjúsága. Fekete gyászban jár szivem, A szerelmes gyászban járjon,

A zivatar éje	233. Hideg szél fű észak felől...	Hideg szél fű Mátra felől; A lelkem is fázik belől. Népdal.	Hideg szél fű észak felől, A lelkem is fázik belől.
	422. Most van esztendeje, mászodikba fordult...	Az eső is esik, köpönyegem ázik; A szél patkójától a kő is szikrázik. Csangó népdal.	Az esső isz esik, köpönyegem ázik, A szél patkójától a kő isz szikrázik.
A koplaló	467. Én vagyok ám az a kölök...	Én vagyok ám az a kölök, Ki a kocsmában hőmpölyög, Fakó lovam, meg a deres, Mindig a korcsmára keres, Népdal.	Én vagyok ám az a kölök, Ki a korcsmában hőmpölyög. Fakó lovam, meg a deres, Mindig a korcsmára keres.
Fekete ház	452. Amott van egy kis ház...	Amott van egy kis ház, Arczczal napkeletnek; Keserű a leve, A mit abban főznek. Benne van egy asztal Gyászszal megterítve Rajta van egy pohár Bánattal megtöltve. Népdal	Amott van egy kis ház Arczczal napkeletnek, Keserű a leve, A mit abban főznek. Benne van egy asztal, Gyászszal megterítve, Rajta van egy pohár, Bánattal megtöltve.
Zöldhalom	468. Rongyos a kend háza vége...	Rongyos a kend háza vége.	Rongyos a kend háza vége,
A csavargó	385. Virágokbul lesz a koszorú...	Vad erdőben járok éjszaka, Ide kerget szívem fájdalma; Vad erdőben járok egyedül, Rajtam az isten sem könyörül. Népdal.	Vad erdőben járok éjtszaka, Ide kerget szívem fájdalma. Vad erdőben járok egyedül, Rajtam az isten sem könyörül.
	264. Nagy a világ, végtől végig bujdosom...	Nagy a világ, végtől végig bujdosom. Népdal.	Nagy a világ, végtől végig bujdosom,

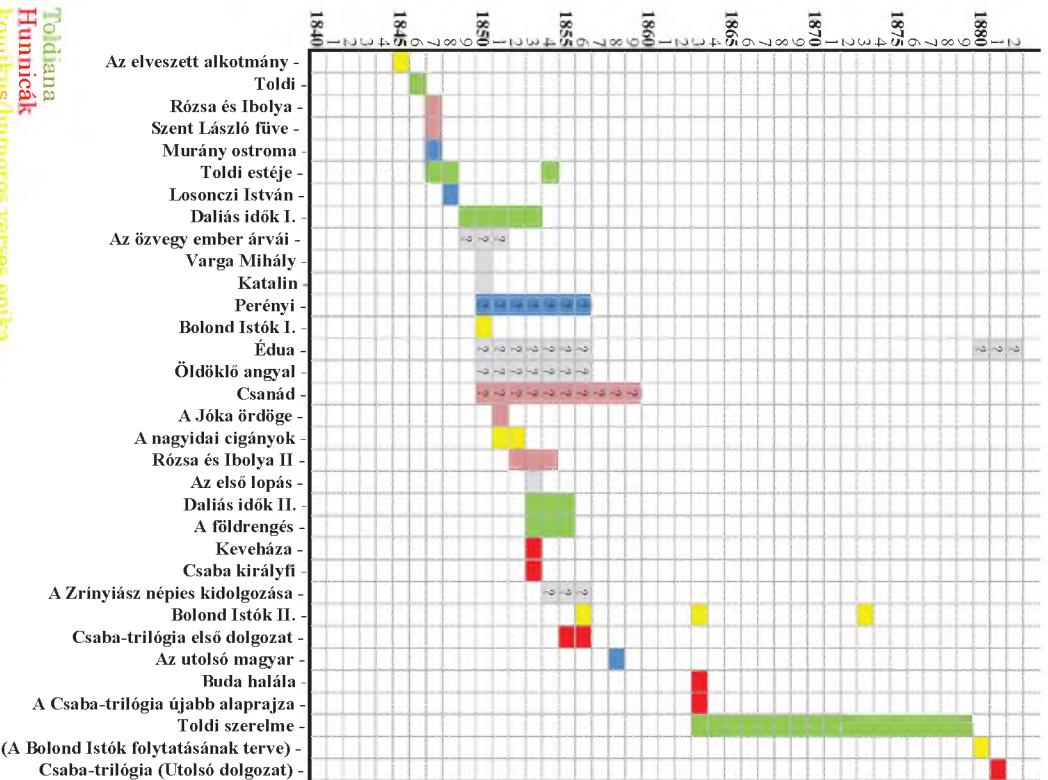
A félelmes tanya	476. Isten átkát nem kívánom...	Az a fa is száradjon ki, A melly alatt megfogsz állni. Az a csárda gyuladjon ki, Mellyben csendesen fogsz hálni. Páros késed kiforduljon Az is a szivednek álljon. Népdal.	Az a fa is száradjon ki, A melly alatt megfogsz állni. Az a csárda gyuladjon ki, Mellyben csendesen fogsz hálni. [...] Páros késed kiforduljon, Az is a szivednek álljon.
	386. Fehér László lovat lopott...	Átkozott légy! Víz előtted megáradjon, Sár utánad felfakadjon. Lovad lába megbotoljon, Az kenyered kővé váljon. Az ég téged meg ne áldjon Földre téged agyon nyomjon, Mosdó véred vérré váljon, Kendőruhád meggyuladjon. Népdal.	Átkozott légy, hadnagy uram! – Víz előtted megáradjon, Sár utánad felfakadjon. Lovad lába megbotoljon, Földre téged agyon nyomjon. Mosdó vized vérré váljon, Kendő ruhád meggyuladjon, Az kenyered kővé váljon, Az ég téged meg se áldjon.
Vértörvényszék	248. Kezemben a csákány nyele...	Holló károg útam elé, Varju követ minden felé Népdal	Holló károg útam elé, Varju követ minden felé,
A vén cigány	13. Jó napot, kedvesem, drága angyalom!	Utánad fāradok, nincsen nyugodalmam Keresztül a réten, völgyeken, hegyeken, Kiáltok, hogy hol vagy.... Népdal.	Utánad fāradok, nincs nyugodalmam, Keresztül a réten, völgyeken, hegyeken Kiáltok, hogy hol vagy, hol én vigasztalóm?

A fukar végpercei	145. Meghalok, meghalok... 403. Meghalok, meghalok...	Meghalok, meghalok.... A temetőn Nyugodni akarok Népdal. Csináltatsz-e nekem Diófa köporsót? – – Eltemetsz-e engem temető szélébe! Népdal.	Meghalok, meghalok, Még beteg sem vagyok, A galambom mellett Nyugodni akarok. Csináltatsz-e nekem Diófa köporsót? [...] Eltemetsz-e engem Temető szélébe ?
A kegyes férfiú	317. Kalapom szememre vágom...	Ne bántsд azokat A mohosult sírhalmokat.	Oh ne bántsд pajtás, azokat, A mohosult sírhantokat
A boldog ember	277. Magamban nevetem...	Magamban nevetem az egész világot. Népdal.	Magamban nevetem Az egész világot,
A mocsárok viránya	95. Nyitra partján nevelkedik tulipán... 242. Meg vagyok én búval rakva....	Megátkozlak, elhervadsz. Népdal. Megvagyok én búval rakva, Mint a borizú almafa; Kettő három terem rajta, Mégis terítve az alja.	Mert ha elhagysz, megátkozlak, elher- vadsz. Meg vagyok én búval rakva, Mint a borizú almafa; Kettő három terem rajta, Mégis terítve az alja.
Élő férj özvegye	36. Hervad az a rózsá...	Hervadj, rózsá, hervadj, mert az enyém nem vagy, Míg az enyém voltál, piros rózsá voltál.	Hervadj rózsám, hervadj, Már az enyém nem vagy; Míg az enyém voltál, Piros rózsá voltál.
A törvények halottja	420. Ugy jó napról napra bánat e fejemre...	Jó napról napra bánat a fejemre, Nagy fájdalom szállott bánatos szívemre Ha a nap elnyugszik, az elmém bujdosik, Hosszú tenger éjen soha el nem nyugszik. Népdal.	Ugy jó napról napra bánat e fejemre, Nagy fájdalom szállott bánatos szívemre. Ha e nap elnyugszik, ez elmém bujdosik, Hosszu tenger éjjen szoha el nem nyugszik.

Szegény bíró be- kár volt	202. Amott amott a korcsmá- ban...	Kilencz icczés a gyomrom, Tizedikkel megtoldom.	Kilencz itczés a gyomrom, Tizedikkel megtoldom,
A sirásó	37. Bolondság volt nádhoz bizni... 46. Árva vagyok, árva lettem... 106. Ha meguntad, rózsám...	Én te reád nem haragszom. Népdal. Ott a hol nem látnak mások, Magamnak majd egy sírt ások. A búk és könnyhullatások Lesznek nekem a sirások. Népdal. Ha meguntad rózsám Vélem életedet Csináltass koporsót S temess el engemet.	Én te reád nem haragszom, Ott, a hol nem látnak mások, Magamnak majd egy sírt ások, A búk és könnyhullatások Lesznek nekem a sirások. Ha meguntad, rózsám, Velem életedet; Csináltass koporsót, S temess el engemet.
A koplaló	438. A Tiszából a Dunába foly a víz...	Tisza mellett van egy hajó kikötve, Abban van egy szőke leány megölve. Jertek , lyánkák, öltöztessük bíborba, Temessük el egy nefelejsbokorba. Népdal.	Túl a Tiszán van egy hajó kikötve, Abban fekszik a galambom megölve; Jertek lányok, öltöztessük bíborba, Temessük el egy nefelejsbokorba.

4. Arany János verses epikájának idővonala

Toldiana
Hunnicák
konikus/humoros verses epika
népi témák
történeti témák
kevert témák

	Daliás idők I. (1849–53)		Daliás idők II. (1853–55)	A Daliás idők II. dolgozata címlapjának hátulján		Toldi szerelme (1863–79)
				<i>„Mottók Ilosvaiból:”</i>	<i>„Ez a legutóbb gondolt, rövidebbre vont terv felosztása, mottók szerint, XII énekre”</i>	
1.	<i>Egyszer egy királyfi mit gondolt magában! Betér egy udvarba paraszi ruhában. – Népdal.</i>	<i>Az idő akkoron szép folyással vala, Az bálvány- imádás immár megszűnt vala. Ilosvai [42. vsz. 1-2.]</i>	<i>Az idő akkoron szép folyással vala, Az bálványimádás immár megszűnt vala. Ilosvai [42. vsz. 1-2.]</i>	<i>I. Az idő akkoron szép folyással vala. [42. vsz. 1.]</i>	<i>I. Az idő akkoron szép folyással vala. [42. vsz. 1.]</i>	<i>Az idő akkoron szép folyással vala. Ilosvai [42. vsz. 1.]</i>
2.	<i>Vagyok olyan legény, mint te, Vágok olyan rendet, mint te, Ha nem hiszed, gyere velem... Népdal.</i>	<i>Történék, hogy ismét esék gyilkosságba, Melyért következők néki bujdosása. Ilosvai [17. vsz. 1-2.]</i>	<i>Jeles öklelések akkor ott levének. Ilosvai [78. vsz. 2.]</i>	<i>II. Történék, hogy ismét esék gyilkosságba, Melyért következők néki bujdosása. (A csehországi expedíció, melyért Szalonta várát nyeri.) [17. vsz. 1-2.]</i>	<i>II. Jeles öklelések akkor ott levének. [78. vsz. 2.] – Nagy parancsolatja Cseh király Császárnak : Adóját kívánja jó Magyar Országának, És személyét látni Iffú Lajos királynak. [54.vsz. 2-3-4.]</i>	<i>Jeles öklelések akkor ott levének. Ilosvai [78. vsz. 2.]</i>

5. A Daliás idők és a Toldi szerelme mottói

3.	A) Szülőföldem szép határa Itt hagylak én nem sokára Népdal. B) Iszonyú sors! El kell válni, Számkivetést kell próbálni. Szép angyalkám, Isten hozzád, A szerencse vigyázzon rád. Népdal. II. 318. C) Zöld erdő szállásom, Itt sincs maradásom; Most lesz kis angyalom Tőled elválásom.	Toldi Miklós hazaméne, Nagyfaluba. Ilosvai [98. vsz. 3.]	Vagyon Lajos király oly nagy készületben Sok erős vitézek vannak seregében. Ilosvai [59. vsz. 1-2.]	III. Toldi Miklós hazamene, Nagyfaluba. [98. vsz. 3.]	III. Meghigyétek ti ezt stb. [74. vsz. 2-3-4.]	Nagy parancsolatja cseh király császárnak; Adáját kívánja jó Magyarországnak, És személtét látni ifjú Lajos királynak. Ilosvai [54. vsz. 2-3-4.]
4.	Isten hozzád Magyarország, Mert bejött az háborúság. Népdal.	Vagyon Lajos király oly nagy készületben, Sok erős vitézek vagynak seregében. Ilosvai [59. vsz. 1-2.]	Rettenetes haddal ezentől induljunk. Vala okossága az tisztos asszonynak. Ilosvai [58. vsz. 1. és 44. 1. sz.]	IV. Vagyon Lajos király oly nagy készületben, Sok erős vitézek vagynak seregében. [59. vsz.,1-2.]	IV. Toldi Miklós hazamene, Nagyfaluba. [98. vsz. 3.]	Meghigyétek ti ezt tizenegy királyok! Agyatokban rontom arany koronátok, Urátokat Lajost ha jól nem szolgáljátok Ilosvai [74. vsz. 2-3-4.]

5.	<i>Arany-ezüstért, cifra ruháért, Leányt el ne végy, koszorujáért, Inkább szeressed jámberságáért, Előtted való szép járásáért. Népdal.</i>	<i>Vala okossága az tisztas asszonyinak. Ilosvai</i> [44. vsz. 1.]	-	<i>V. Vala okossága a tisztas asszonyinak. [44. vsz. 1.]</i>	<i>V. Így állá bosszuját meg siralmas asszonyinak [39. vsz. 4.]</i>	<i>Tholdi Miklós ezen igen búsult vala. Ilosvai</i> [16. vsz. 2.]
6.	<i>Több dolgai között jó Tholdi Miklósnak, Még ifjú voltáról ily éneket írnek. Ilosvai</i> [41. vsz. 1-2.] <i>majd: Meghigyétek ti ezt, tizenegy királyok! Agyatokba rontom arany koronátok! Uratokat Lajost ha jól nem szolgáljátok. Ilosvai</i> [74. vsz. 2-3-4.]	<i>Több dolgai között jó Tholdi Miklósnak, Még ifjú voltáról ily éneket írnek. Ilosvai</i> [41. vsz. 1-2.]	-	<i>VI. Több dolgai között jó Tholdi Miklósnak, Még ifjú voltáról ily éneket írnek. [41. vsz. 1-2.]</i>	<i>VI. Jó Lajos királynak ezt bemondták vala. (Az erőszakosság) [96. vsz. 1.]</i>	<i>Gazdagsággal való rakott sírt felbonta. Ilosvai</i> [50. vsz. 3.]
7.	-	<i>Tart vala az asszony... nagy siralmat. Ilosvai</i> [31. vsz. 3.]	-	<i>VII. Tart vala az asszony... nagy siralmat. [31. vsz. 3.]</i>	<i>VII. Klastromban gárgyántól barátruhát veve.’ [80. vsz. 2.]</i>	<i>Vagyon Lajos király oly nagy készülletben, Sok erős vitézek vannak seregében. Ilosvai</i> [59. vsz. 1-2.]

8.	-	-	-	VIII. Meghígyétek ti ezt, tizenegy királyok! Agyatokba rontom arany koronátok! Uratokat Lajost ha jól nem szolgáljátok. [74. vsz. 2-3-4.]	VIII. Vala okossága a tisztas asszonynak. (A leánynézés.) [44. vsz. 1.]	Klastromban Gárgyántól baráttruhát véve.* Ilosvai [80. vsz. 2.]
9.	-	-	-		IX. Ott a város kívül táborát futtatá. (Nápolyban) [Ott az város körül táborát jártatá] [63. vsz. 1.]	Rettenetes haddal ezentől induljunk. Ilosvai [58. vsz. 1]
10.	-	-	-		X. Király azt kiáltja: kegyelem neki legyen. [84. vsz.4.]	Ott az város kívül táborát futtatá. Ilosvai [63.vsz. 1.]
11.	*	*	*		XI. Imé Toldi szívből úristent említe. [36. vsz. 1.]	Igy állá boszúját meg... Ilosvai [39. vsz. 4.]
12.	*	*	*		XII. Ifjúságabeli több sok dolgairól Én mostan nem szólok semmit az többiről. (Utolsó ének.) [53. vsz. 1-2.]	Ifjúságabeli több sok dolgairól Én mostan nem szólok semmit az többiről. Ilosvai [53. vsz. 1-2.]

--	--	--	--

A lap alján még: <i>Harcias mottók:</i> 1. <i>Rettenetes haddal ezentől induljunk.</i> [58. vsz. 1.] 2. <i>Ott az város kívül táborát futtatá.</i> <i>Vitéz magyarokat minden nép csudálja.</i> [63. vsz. 1-2.] 3. <i>Nagy vakmerőn magyarok indulának.</i> [67. vsz. 1.] 4. <i>Vagyon nagy kiáltás szélyel az</i> <i>városban.</i> [68. vsz. 1.] 5. <i>Jó Lajos királynak mind fejet</i> <i>hajtanak.</i> [75. vsz. 3.] 6. <i>Kurta pej lovára mint egy barát üle.</i> [80. vsz. 3.] 7. <i>Hamar jó lovára olasz felült vala.</i> [83. vsz. 3]	
--	--

FELHASZNÁLT IRODALOM

ÁBRÁNYI 1875 = Ábrányi Kornél, *A dicsőség bolondja*, Bp., Athenaeum, 1875.

A Hét 1895 = *Beszterce ostroma*, A Hét, 1895. nov. 10. (6. évf. 45. sz.), 723.

ALEXA 2002 = Alexa Károly, *Tündérkert ha vérmező. Kemény Zsigmond*: Gyulai Pál, A Dunánál, 2002/4, 73–76.

AMBRUS 1944 = Ambrus Zoltán, *Dom Gil, a zöldnadrágú* = A. Z., *Válogatott elbeszélések*, válogatta Voinovich Géza, Bp., Révai, 1944, 219–230.

AMBRUS 1916 = Ambrus Zoltán, *Cervantes*, Magyar Figyelő, 1916. jún. 1. (6. évf. 11. sz.), 325–332.

ANGYALOSI 1996a = Angyalosi Gergely, *Az intertextualitás kalandja*, Helikon, 1996/1–2, 3–9.

ANGYALOSI 1996b = Angyalosi Gergely, *Roland Barthes, a semleges próféta*, Bp., Osiris, 1996 (Horror metaphysicae).

ANGYALOSI 1998 = Angyalosi Gergely, *A sólyom szövegszerűsége (Egy klasszikus műfaji elnevezés hányattatásai a századvégen)*, Alföld, 1998/2, 48–60.

[ARANY] M. P. 1863 = M. P., *Gvadányi József*, Koszorú, 1863. dec. 20. II/25, 577–580, dec. 27. II/26, 601–605.

ARANY 2012 = Arany János, *Tanulmányok és kritikák I–II.*, válogatta, szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta S. Varga Pál, második javított kiadás, Debrecen, Debreceni Egyetemi K., 2012 (Csokonai könyvtár. Források, 4.).

ARANY 2012a = Arany János, *Naiv eposunk* = ARANY 2012, 71–77.

ARANY 2012b = Arany János, *Népiességünk a költészetben* = ARANY 2012, 78–80.

ARANY 2012c = Arany János, *Irányok* = ARANY 2012, 95–105.

ARANY 2012d = Arany János, *Zrínyi és Tasso* = ARANY 2012, 106–181.

ARANY 2012e = Arany János, *Széptani jegyzetek* = ARANY 2012, 263–287.

ARANY 2012f = Arany János, *Anya és gyermeke* = ARANY 2012, 353–358.

AJÖM I = Arany János, *Kisebb költemények*, s. a. r. Voinovich Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (Arany János összes művei, 1.)

AJÖM II = Arany János, *Az elveszett alkotmány; Toldi; Toldi estéje*, s. a. r. Voinovich Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (Arany János összes művei, 2.).

AJÖM III = Arany János, *Elbeszélő költemények*, s. a. r. Voinovich Géza, Bp., Akadémiai, 1952 (Arany János összes művei, 3.).

AJÖM IV = Arany János, *Keveháza; Buda halála: a hun trilógia töredékei*, s. a. r. Voinovich Géza, Bp., Akadémiai, 1953 (Arany János összes művei, 4.).

AJÖM V = Arany János, *Toldi szerelme; A daliás idők első és második dolgozata*, s. a. r. Voinovich Géza, Bp., Akadémiai, 1953 (Arany János összes művei, 5.).

AJÖM XV = Arany János *levelezése (1828–1851)*, s. a. r. Sáfrán Györgyi, Bp., Akadémiai, 1975 (Arany János összes művei, 15., Levelezés, 1.).

AJÖM XVI = Arany János *levelezése (1852–1856)*, s. a. r. Sáfrán Györgyi, Bp., Akadémiai, 1982 (Arany János összes művei, 16., Levelezés, 2.).

AJÖM XVII = Arany János *levelezése (1857–1861)*, s. a. r. Korompay H. János, Bp., Akadémiai, 2004 (Arany János összes művei, 17., Levelezés, 3.).

AJÖM XVIII = Arany János *levelezése (1862–1865)*, s. a. r. Új Imre Attila, Bp., Akadémiai, 2014 (Arany János összes művei, 18., Levelezés, 4.).

AJÖM XIX = Arany János *levelezése (1865–1882)*, s. a. r. Korompay H. János, Bp., Akadémiai, 2015 (Arany János összes művei, 19., Levelezés, 5.).

ARANY L. 1998 = Arany László, *A délibábok hőse és egyéb művek*, szerk., szövegg. Tóth Ferenc, Debrecen, Kossuth Egyetemi K., 1998.

ARTPOOL 1998 = Artpool Művészetkutató Központ, *Hyper Text + Multi Média* oldalai, <http://www.artpool.hu/hypermedia/index.html> (Letöltés ideje: 2020. 02. 02.)

ASBÓTH 1994 = Asbóth János, *Álmok álmodója = Régi magyar regények*, Bp., Unikornis 1994, 7–125.

BALÁZS 2010 = Balázs Mihály, *Forráskezelés és esztétikum (Megjegyzések Kemény Zsigmond A rajongók című regényéről)* Itk, 2010/4, 315–345.

BANÓ 1947 = Banó István, *Erdélyi János népköltési gyűjteménye száz éves*, Új Szántás, 1947, 423.

BARTA 1967 = Barta János, *Kemény Zsigmond* = Kemény Zsigmond, *Gyulai Pál*, szerk. Tóth Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1967, I, 5–90.

BARTA 1987 = Barta János, *Sorsok és válságok. Kemény Zsigmond tragikus emberalakjai* = B. J., *A pálya végén*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 186–217.

BARTHES 1997 = Roland Barthes, *S/Z*, ford. Mahler Zoltán, Bp., 1997 (Horror metaphysicae).

BARTHES 2001 = Roland Barthes, *A szöveg öröme: irodalomelméleti írások*, ford. Babarczy Eszter et al., Bp., Osiris, 2001 (Osiris könyvtár: Irodalomtörténet).

BENCE 2007 = Bence Erika, *Báthori Zsigmond arcképe, Festmény és esszé Kemény Zsigmond Gyulai Pál című regényében*, Híd, 2007/5, 67–73.

BÉNYEI 1999 = Béneyi Péter, *Egy irányregény „iránytalansága”, Relativizmus és metaforikusság Mikszáth Kálmán Különös házasságában*, ItK, 1999/3–4, 291–313.

BÉNYEI 2002a = Béneyi Péter, *Kísérlet a nemzeti teleológia érvényességének fenntartására. Jókai Mór: A köszívű ember fiai*, Alföld, 2002/3, 68–90.

BÉNYEI 2002b = Béneyi Péter, *Drámaiság és történelmi regény. Kemény Zsigmond: Özvegy és leánya*, It, 2002/4, 533–560.

BÉNYEI 2007 = Béneyi Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában. A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*, Debrecen, Debreceni Egyetemi K., 2007 (Csokonai Könyvtár, 39.).

BÉNYEI 2014 = Bényei Péter, *Archetípusos pszichológiai reprezentáció az Özvegy és leányában* = Bényei–Gönczy–S. Varga szerk. 2014, 157–167.

BÉNYEI–GÖNCZY–S. VARGA szerk. 2014 = *Emlékezet és irodalom: Kemény Zsigmond (1814–2014)*, szerk. Bényei Péter, Gönczy Monika, S. Varga Pál, Debrecen, Studia Litteraria LIII, 2014/3–4.

BENYHE 2007 = Benyhe János, *Győry Vilmos és az új „Don Quijote”* (Előadás az orosházi evangélikus templomban [2005. október 28.], Tiszatáj, 2007/7, 6–8.

BÉRCZY 1860 = Bérczy Károly, *Az irodalmi humorról III*, Szépirodalmi Figyelő, 1860. dec. 19. I/7, 97–99.

BERGER 1992 = Peter Berger, *A becsület fogalmának korszerűtlenségéről*, Világosság, 1992/8–9, 653–659.

BERNÁTH 1978 = Bernáth Árpád, *Narratív szövegek irodalmi magyarázata*, Literatura, 1978/3–4, 191–196.

BH 1857 = [s. a.] Budapesti Hírlap, 1857. ápr. 12. (84. sz.).

BIBLIA 1999 = Biblia Téka, CD-ROM, a bibliatudomány elektronikus könyvtára, Arcanum, 1999.

BIKFALVY 2006 = Bikfalvy Péter, *Győry Vilmos, a Don Quijote fordítója: Kis magyar palimpszeszt*, Filológia Közöny, 2006/3–4, 275–297.

BOCCACCIO 1980 = Giovanni Boccaccio, *Dekameron I–II.*, ford. Révay József; versford. Jékely Zoltán, Bp., Európa K., 1980.

BOCSOR–MÜLLNER 2006 = Bocsor Péter–Müllner András, *Rövid (kritikai) bevezetés a hipertext témájába a Fuharosok című CD-ROM kapcsán*, Apertúra. Filmelméleti és filmtörténeti szakfolyóirat, 2006, tavasz, <http://www.apertura.hu/2006/tavasz/fuharosok> (Letöltés ideje: 2020. 02. 02.)

BOCSOR–MÜLLNER–NÉMETH–ODORICS–SZÉCHÉNYI–ESTERHÁZY 2000 = Bocsor Péter–Müllner András–Németh György–Odorics Ferenc–Szécsényi Tibor–Esterházy Péter, *Fuharosok*, CD-ROM, JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged, 2000.

BODNÁR 1905 = Bodnár Zsigmond, *Eötvös és Kemény*, Bp., Eggenberger-féle Könyvkereskedés, 1905, IV, 323 p.

Bohó Misi Nevettető Naptára, Budapest: Rózsa, 1907–1918.

BORBÉLY 1995 = Borbély Szilárd, *A Vanitatum vanitas szövegvilágáról*, Fehérgyarmat, Kölcsey Társaság, 1995 (A Kölcsey Társaság füzetei, 7.).

BRÓDY 1905 = Bródy Sándor, *Don Quixote kisasszony*, Bp., Signer és Wolfner kiadása, 1905³ (Bródy Sándor munkái).

CERVANTES–BENYHE 1989 = Miguel de Cervantes Saavedra, *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha I–II.*, ford. Győry Vilmos, átdolg. és az utószót írta Benyhe János, a verseket Somlyó György ford., Bp., Európa, 1989.

CERVANTES–FLORIAN 1829 = *Don Quichotte de la Manche*. Traduit de l'espagnol par Florian, 3 tomes (12-r. 205; 212; 199 l.) Pest, 1829, Chez C. A. Hartleben.

CERVANTES–GYŐRY 1873–76 = *Az elmés nemes don Quijote de la Mancha I–IV*. Irta Miguel de Cervantes Saavedra. Spanyolból fordította s bevezette Győry Vilmos. Bp., Athenaeum, 1873–1876 (Kisfaludy Társaság kiadványai, 58.).

CERVANTES–GYŐRY 1875 = Miguel de Cervantes Saavedra, *Don Quijote de la Mancha*. Az ifjúság számára átdolgozta Győry Vilmos, Bp., Légrády Testvérek, 1875.

CERVANTES–HORVÁTH Gy. 1850–53 = *Don Quijotte. A' híres manchai lovag*. Spanyol eredeti mű Cervantestől. Florian után franciából magyarra fordította Horváth György, Kecskemét, I–II. rész, 1850, 1853.; Szilády Károly kiadása.

CERVANTES–HUSZÁR 1900 = Miguel de Cervantes Saavedra, *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*. Győry Vilmos fordítása alapján átdolgozta, bevezette s jegyzetekkel ellátta Huszár Vilmos, Bp., Athenaeum, 1900.

CERVANTES–KARÁDY 1848 = *Don Quichotte de la Manche*. Nagyobb gyermekek számára átdolgozott munka után mulatságos olvasmányul fordította Karády Ignác, Pesten, 1848, Heckenast Gusztáv tulajdona.

CERVANTES–LUKÁCS M. 1843 = Miguel de Cervantes, *A bőkezű szerető*, spanyolból fordította s a bevezetést írta Lukács Móricz, Pest, Hartleben, 1843 (Külföldi Regénytár, 12).

CERVANTES–RADÓ 1895 = Miguel de Cervantes Saavedra, *Don Quijote de la Mancha*. Cervantes után a magyar ifjúság szá-

mára átdolgozta RADÓ Antal. Illusztrálta Doré Gusztáv, Bp., Lampel, Wodianer ny., 1895; 2. kiadás: 1905.

COOPER 2014 = Thomas Ezekiel Cooper, *Zsigmond Kemény's Gyulai Pál: Novel as Subversion of Form* = Szegedy-Maszák–Dobás–Pintér 2014, 184–203.

CZÖVEK 2009 = Czövek Judit, *A Zoborvidék népköltészetének bekerülése a néprajzi köztudatba* = *Folklór és zene*, szerk. Szemerényi Ágnes, Bp., Akadémiai, 2009 (Folklór a magyar művelődéstörténetben, 4.), 190–236.

CZÖVEK 2011 = Czövek Judit, *A zoborvidéki szentiváni ének 19–20. századi változatainak textológiai problémái* = *A népköltészet terített asztalánál: Tanulmánygyűjtemény*, szerk. Benedek Katalin, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2011, 212–244.

CSEJTEI–JUHÁSZ 1997 = Csejtei Dezső–Juhász Anikó, *A fikatív lény halála (Meditációk Unamuno Don Quijote-kommentárja kapcsán)*, Tiszatáj, 1997/11, 28–33.

CSENGERI 1894 = Csengeri János, *A műfordítás megítélésének kérdéséhez*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1894, 214–223.

CSENGEY 1903 = Csengey Gusztáv, *Don Quijote*. Költői elbeszélés, Eperjes, Kósch Árpád Könyvnyomtató-intézetéből, 1903.

CSOKONAI–D. HOVÁNSZKI 2009 = Csokonai Vitéz Mihály *énekelt költészete*: elektronikus kritikai kiadás, sajtó alá rend., a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta D. Hovánszki Mária, Debrecen, Debreceni Egyetemi K., 2009 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei).

CSÖRSZ 2008: Csörsz Rumen István, *Egy hegyaljai régiségbúvár a XIX. század elején* = Szirmay Antal, *Magyarország Szóképében (Hungaria In Parabolis)*, ford. Vietórisz József, s. a. r. Csörsz Rumen István, Kolozsvár, Kriterion Kk., 2008, p. 5–25.

CSÖRSZ 2009 = Csörsz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán, A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Bp., Argumenteum, 2009 (Irodalomtörténeti füzetek, 165.).

CSÖRSZ 2013 = Csörsz Rumen István, *Kultsár István és a Hasznos Mulatságok „köznépi dall”-ai (1818–1828)* = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok*, 2, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2013, 143–204.

CSÖRSZ 2014 = Csörsz Rumen István, *A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai*, ItK, 2014/5, 611–628.

CSUDAY 2005a = Csuday Csaba, *Öt pont a magyar Quijote történetéhez*, Holmi, 2005/3, 317–333.

CSUDAY 2005b = *Cervantes és a Don Quijote*, szerk. Csuday Csaba; [... szerzői Anderson, Ellen M. et al.]; Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2005.

CSURI 1980 = Csuri Károly, *A „lehetséges világok” szemantikája és az irodalmi elbeszélő szövegek elmélete = Az irodalmi elbeszélés elméleti kérdései: Narratológiai tanulmányok*, szerk. Kanyó Zoltán, Szeged, 1980 (Studia poetica, 1.).

D 1853 = [s. a.] *Budapesti hírek*, Délibáb, 1853/II/1 (júl. 3.), 27.

DÄLLENBACH 1996 = Lucien Dällenbach, *Intertextus és autotextus*, Helikon, 1996/2, 51–66.

DANIELIK 1857 = Danielik János, *A regény, tekintettel b. Kemény Zsigmond „Özvegy és Leánya”-ra*, Pesti Napló, 1857. júl. 3, 4, 11, 14, 16.

DANIELIK J. 1858 = *Kelecsényi József = Magyar Írók életrajzgyűjtemény*. Második, az elsőt kiegészítő kötet. Gyűjté Danielik József. Kiadja a Szent-István Társulat. Pesten 1858. Nyomatott Gyurian Józsefnél, 138–139.

DÁVIDHÁZI 1972 = Dávidházi Péter, *Régi udvarház: történelem és elidegenedés*, It, 1972/4, 888–903.

DÁVIDHÁZI 1992 = Dávidházi Péter, *„Nem chimaera-e népepost gondolni?” (Arany János műfajelméleti dilemmája)*, ItK, 1992/2, 172–187.

DÁVIDHÁZI 1994 = Dávidházi Péter, *Hunyt mesterünk, Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1994.

DEBRECZENI 1923 = Debreczeni Ferenc, *A „Nagyidai cigányok”-hoz*, ItK, 1923/1–2, 105.

DOBÁS 2010 = Dobás Kata, *„Oh, ha ecsetem most méltó lenne rátok”. Az aranykor képzete Arany János Toldi szerelme című művében*, It, 2010/3, 393.

DOBÁS 2010 = Dobás Kata, *„Ilyen kár örvendök a reformátusok, de csak az asszonyok”: bibliaolvasatok és olvasásmódok Kemény Zsigmond Özvegy és leánya című regényében*, Szépirodalmi Figyelő, 2017/5, 59–70.

DOMOKOS 2012 = Domokos Mariann, *Kandra Kabos művének fogadtatása a korabeli sajtótermékek tükrében. Adatok a Magyar Mythologia recepciójához* = *Világügyelő. Tanulmányok Hoppál Mihály 70. születésnapjára*, szerk. Czövek Judit, Dyekiss Virág, Szilágyi Zsolt, Bp., Magyar Vallástudományi Társaság, 2012, 226–255.

DOMOKOS 2013 = Domokos Mariann, *Jókai Mór népmeséinek helye a magyar mesekutatás történetében* = *Jókai & Jókai: tanulmányok: a 2012. május 4–5-én, Balatonfüreden tartott konferencia előadásainak szerkesztett változata*, szerk. Hansági Ágnes és Hermann Zoltán, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, 2013 (Károli könyvek. Tanulmánykötet), 117–134.

DUX 1857 = (Dux Adolf) A. D., *Pester Lloyd* 1857. márc. 20. (65. sz.)

EISEMANN 1998 = Eisemann György, *Mikszáth Kálmán*, Bp., Korona, 1998 (Klasszikusaink).

EISEMANN 2007 = Eisemann György, *Elhallgatás, beszéd, szubjektum Kemény Zsigmond regényeiben*, Iskolakultúra, 2007/1, 41–47.

EÖTVÖS 1842 = Eötvös József, *A' Karthausi*, Pesten, Hartleben, 1842 (B. Eötvös József munkái, 1.).

EÖTVÖS 1845 = Eötvös József, *A' falu' jegyzője*. Regény. 1–3. köt., Pesten, Hartleben Konrád Adolf, 1845 (Báró Eötvös József munkái, 3–5. köt.).

ERDÉLYI 1844a = Erdélyi János, *Kisfaludy-társaság*, Pesti Hírlap, 1844. április 28., 347. sz.

ERDÉLYI 1844b = Erdélyi János, *Töredékek a magyar népdalköltészetéről* = KTÉ 6, 79–87.

ERDÉLYI 1846 = *Népdalok és mondák I.*, szerk. Erdélyi János, Pest, 1846 (Magyar népköltési gyűjtemény).

ERDÉLYI 1847a = *Népdalok és mondák II.*, szerk. Erdélyi János, Pest, 1847 (Magyar népköltési gyűjtemény).

ERDÉLYI 1848 = *Népdalok és mondák III.*, szerk. Erdélyi János, Pest, 1848 (Magyar népköltési gyűjtemény).

ERDÉLYI 1847b = [Erdélyi János], *A három divatlapról*, Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. július 25., (1. évf. II/4. sz.), 61–63.

ERDÉLYI 1960 = Erdélyi János *levelezése I.*, s. a. r. T. Erdélyi Ilona, Bp., Akadémiai, 1960 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai = *Fontes ad Historiam Literariam Hungariae Spectantes*, 2.).

ERDÉLYI 1962 = Erdélyi János *levelezése II.*, s. a. r. T. Erdélyi Ilona, Bp., Akadémiai, 1962 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai = *Fontes ad Historiam Literariam Hungariae Spectantes*, 3.).

T. ERDÉLYI 1960 = *Jegyzetek* = ERDÉLYI 1960, I, 355–499.

T. ERDÉLYI 1974 = T. Erdélyi Ilona, *A Magyar Népköltési Gyűjtemény kiadásának története*, Magyar Könyvszemle, 1974/1–2, 55–78.

FÁBRI 1983 = Fábri Anna, *Mikszáth Kálmán alkotásai és valóságai tükrében*, Bp., Szépirodalmi, 1983.

FAIX 2006 = Faix Dóra, *Párbeszéd és szövegközi kapcsolatok Miguel de Unamuno Don Quijote és Sancho Panza élete című művében*, Filológiai Közlöny, 2006/3–4, 327–337.

FAZAKAS 2005 = Fazakas Gergely Tamás, *Az „árvaság” reprezentációja a kora újkorban: egy kulturális szerepminta értelmezési lehetőségei = Cselekvő irodalom, Írások a 60 éves Görömbei András tiszteletére*, szerk. Bertha András, Ekler Andrea, Bp., szerzői kiadás, 2005.

FAZAKAS 2012a = Fazakas Gergely Tamás, *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet: a lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Debrecen, Debreceni Egyetemi K., 2012 (Csokonai könyvtár: *Bibliotheca studiorum litterarium*, 50.).

FAZAKAS 2012b = Fazakas Gergely Tamás, *Árvaság és mártírium: A gyámoltalan özvegy mint a református egyház metaforája a 17–18. században*, *Studia Litteraria*, 2012/3–4, 198–231.

FELFÖLDI 2016 = Felföldi László, *A Biblia táncra vonatkozó részletei és bibliai témák a néptánchagyományban = Diptichon: tanulmányok Bartha Elek tiszteletére / szerk. Bihari Nagy Éva [et al.]*; [kiad. a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék], 402–417.

FOUCAULT 1998 = Michel Foucault, *Az örület, a mű hiánya = M. F., A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások, interjúk*, Bp., Pallas Stúdió–Attraktor Kft., 1998, 28–35.

FÜTYÜ-FÖLDI 2010 = Fütyü-Földi Klára, *Címek, mottók és fejezetek a Hétköznapiakban. Folklórelemek mint paratextusok =*

Tanulmányok a klasszikus magyar irodalom köréből, szerk. Imre László, Gönczy Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi K., 2010 (Studia Litteraria, 48.), 133–149.

GABORJÁK 2006 = Gaborják Ádám, *Nyomtatás, tér; lezárás? Paratextualitás és medializáltság Erdélyi János népdalgyűjteménye kapcsán = A látható könyv, Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből*, szerk. Hász-Fehér Katalin, Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2006 (Klasszikus – magyar – irodalom – történet, Tanulmányok 2.), 277–316.

GÁRDONYI 1905 = Gárdonyi Géza, *Az öreg tekintetes*, Bp., Singer és Wolfner, 1905 (Gárdonyi Géza könyvei, 18.).

GENETTE 1979 = Gérard Genette, *Introduction à l'architexte*, Paris, Éditions du Seuil, 1979.

GENETTE 1982 = Gérard Genette, *Palimpsestes: la littérature au second degré*, Paris, Seuil, 1982.

GENETTE 1987 = Gérard Genette, *Seuils*, Paris, Seuil, 1987.

GENETTE 1988 = Gérard Genette, *Műfaj, „típus”, mód*, ford. Simonffy Zsuzsa = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, szerk. Kanyó Zoltán, Síklaki István, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 209–245.

GENETTE 1996 = Gérard Genette, *Transztextualitás*, Helikon, 1996/1–2, 82–90.

GENETTE 1998 = Gérard Genette, *A Vulgata létrehozása, A hipertextuális eljárások általános táblázata*, ford. Kálai Sándor = *Komparatistikai szöveggyűjtemény*, szerk. Goretity József, Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet, 1998, 269–299.

GENETTE 2006 = Gérard Genette, *Metalepszis. Az alakzattól a fikcióiig*, ford. Z. Varga Zoltán, Pozsony, Kalligram (Anthropos), 2006.

GOLDEN-TÓTH-TURI 1998 = Golden Dániel–Tóth Tünde–Turi László, *Virtuális örökkévalóság. Objektumok a digitális könyvtárban* http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/10_szam/20.htm (Letöltés ideje: 2020. 02. 02.)

GONDOL 1841 = Gondol Dániel, *Regény és dráma, párhuzamban* = KTE 2, 55–220.

GÖNCZY 2000 = Gönczy Monika, *Az Özvegy és leánya szövegvilágai (Palimpszeszt-kedély) = Értékek kontextusa, kontextusok értéke. Tanulmányok a XIX. század magyar irodalmáról*, szerk. Imre László, Gönczy Monika, Debrecen, 2000 (Studia Litteraria, 38), 84–113.

GÖNCZY 2001 = Monika Gönczy, *Anotaciones a la historia de la recepción del Quijote en Hungría* = SCHOLZ–VASAS szerk. 2001, 213–221.

GÖNCZY 2005 = Gönczy Monika, *Variációk egy témára: Erdélyi János: Népdalok és mondák I. – Kelecsényi József kéziratos gyűjteménye a Debreceni Egyetem kéziratárchívában* = „*Et in Arcadia ego*” *A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése*, szerk. Debreczeni Attila, Gönczy Monika, Debrecen, Kossuth Egyetemi K., 2005, 471–483.

GÖNCZY 2006 = Gönczy Monika, „[...]tán nem lesz minden érdek és érdem nélkül, ha tudniillik méltónak találtatik a' hazafiúsításra.” *A magyar Don Quijote-jelenség néhány aspektusa a 19. század második felében*, Filológiai Közlöny, 2006/3–4, 233–246.

GÖNCZY 2009 = Gönczy Monika, *Örült beszéd – de van benne rendszer (?)*: *Kelecsényi József magyar mitológiája* = *Margonauták: írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. Ambrus Judit, Bárány Tibor, Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor, Bp., rec.iti, az MTA Irodalomtudományi Intézetének recenzíós portálja, 2009, 288–297.

GÖNCZY 2010a = Gönczy Monika, *A Don Quijote mint archi-textus a 19. század második felének magyar irodalmában* = *Irodalom, nemzet, identitás: a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Debrecen, 2006. augusztus 23–26.) elhangzott előadások*, szerk. Jankovics József, Nyerges Judit, Bp., Nemzetközi Magyar-ságtudományi Társaság, 2010, 43–50.

GÖNCZY 2010b = Gönczy Monika, „*A Don Quijoté-t olvasni fogják mindaddig, míg az emberek egyáltalán olvasni fognak valamit.*” *Újabb adalékok a (Don) Quijote magyar befogadástörténetéhez* = *Színház, dráma, irodalom: Tanulmányok a 70 éves Nagy Imre tiszteletére*, szerk. Tóth Orsolya, Pécs, Pro Pannonia Kiadó, 2010, 274–285.

GÖNCZY 2013 = Gönczy Monika, *Az elveszett eposz nyomában: javaslat az Arany-epika szövegközi olvasására* = *Az olvasás labi-*

rintusában, Tanulmányok Eisemann György hatvanadik születésnapjára, szerk. Bednancics Gábor, Hansági Ágnes, Vaderna Gábor, Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Ráció Kiadó, 2013, 216–223.

GÖNCZY 2014a = Gönczy Monika, *Az Özvegy és leánya elektromikus kiadásának egy lehetséges változatáról: mi történik, ha a kritikai kiadás igénye találkozik az inter/kontextuális olvasásmóddal és a digitalizációval?* = SZEGEDY-MASZÁK-DOBÁS-PINTÉR, 2014, 360–379.

GÖNCZY 2014b = Gönczy Monika, *A Quijote-elv és a fiktív lény halhatatlansága a 19. századi irodalmunkban* = „Szirt a habok közt”. *Tanulmányok Imre László 70. születésnapjára*, szerk. Bényei Péter, Gönczy Monika, S. Varga Pál, Debrecen, Debreceni Egyetemi K., 2014, 367–377.

GÖNCZY 2014c = Gönczy Monika, *Drámai szerkezetű regények Kemény Zsigmond írásművészetében* = BÉNYEI-GÖNCZY-S. VARGA szerk. 2014, 119–136.

GÖNCZY 2017a = Gönczy Monika, „Csillagokká repesztett szöveg...”: *Szövegközi közelítések a 19. század második felének magyar irodalmához*, Debreceni Egyetem, Debreceni Egyetem Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola, 2017. <http://hdl.handle.net/2437/243982> (Letöltés ideje: 2020. 02. 02.)

GÖNCZY 2017b = Gönczy Monika, „*Pegazusom Rozinánte, Magam Don Quixote vagyok.*” Arany János és (a) *don Quijote* = „*Óhajtom a classicus írók tanulmányát*”: *Arany János és az európai irodalom*, szerk. Korompay H. János, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Universitas, 2017, 167–192.

GREGUSS 1857 = Greguss Ágost, *Kemény legújabb regénye*, Pesti Napló, 1857. ápr. 12. (2163. sz.)

GULYÁS 1925 = Gulyás József, *Jókai és a népdalok*, Ethnográfia 36 (1925), 133–148.

GULYÁS J 2010 = Gulyás Judit, „*Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?*” *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*, Bp., Akadémiai, 2010 (Néprajzi tanulmányok).

GULYÁS J 2014 = Gulyás Judit, *Erdélyi János meseértelmezéséről*, ItK, 2014/5, 629–653.

GVADÁNYI 1790 = Gvadányi József, *Egy falusi nótáriusnak budai utazása, melyet önnön maga abban esett viszontagságaival együtt az elaludt vérű magyar szívek felserkentésére és mulatságá-*

ra e versekbe foglalt, Pozsonban Komáromban, Wéber Simon Péter költségével és betűivel, 1790.

GVADÁNYI 1796 = Gvadányi József, *Falusi nótáriusnak elmékedései, betegsége, halála, és testamentoma, melyeket két soros Versekkel ki-adott, és Új Esztendőbéli Ajándékba ... nyújtja ... Gvadányi József ... ezen bé-állott 1796. esztendőnek első napján*, Posonyban, Wéber Simon Péter és Fiának betűivel, 1796.

GYULAI 1866 = Gyulai Pál, *Báró Kemény Zsigmond*, Vasárnapi Újság, 1866. november 4. (44. sz.), 530.

[GYULAI] -i 1892 = -i [Gyulai Pál], *A galamb a kalitkában. Írta Mikszáth Kálmán. Kiss, Linek és Mühlbek rajzaival*. Budapest, 1892. Singer és Wolfner, Budapesti Szemle, 1892, 71. köt., 479–480.

GYULAI 1902 = Gyulai Pál, *Emlékbeszéd B. Kemény Zsigmond fölött* = Gy. P. *Emlékbeszéd*ek, Bp., Franklin-Társulat, 1902, I, 159–189.

GYULAI 1989 = Gyulai Pál, *Egy régi udvarház utolsó gazdája* = Gyulai Pál *válogatott művei*, vál., szövegg. Kovács Kálmán, jegyz. ifj. Kovács Kálmán, Bp., 1989 (Magyar Remekírók), 7–91.

HAJDÓK 1980 = Hajdók János, *Bevezető = Zsoltárkönyv*, ford. és jegyz. Hajdók János Bp., 1980, 2. bőv. kiad., 5–13.

HAJDU 2005 = Hajdu Péter, *Csak egyet, de kétszer: A Mikszáth-próza kérdései*, Bp.–Szeged, Gondolat–Pompeji, 2005 (deKON-KÖNYVek).

HAJDU 1999 = Hajdu Péter, *Történetek metaforikus interakciója. Mikszáth Kálmán: Galamb a kalitkában*, ItK, 1999/5–6, 688–710.

HALMÁGYI 1855 = Halmágyi Sándor, *Szívek harca. Történeti beszély*, Hölgyfutár, 1855. április 2–20. (75–90. sz.).

HAMVAS 1994 = Hamvas Béla, *Regényelméleti fragmentum* = H. B., *Arkhai és más esszék (1948–1950)*, Szentendre, Medio Kiadó, 1994, 265–342.

HÁSZ-FEHÉR 1999 = Hász-Fehér Katalin, „*akármi egyéb, csak víg eposz nem*”, *Arany János: Az elveszett alkotmány*, A Tiszatáj diákmelléklete, 1999/2.

HÁSZ-FEHÉR 2010 = Hász-Fehér Katalin, *Arany János költemetének dialogikus jellege*, Tanulmányok, Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, 2010, 41–61.

HÁSZ-FEHÉR 2012 = Hász-Fehér Katalin, *Szövegihletek Arany költeményeiben = Médiumok, történetek, használatok – Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, szerk. Pusztai Bertalan, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció-és Médiatudományi Tanszék, 2012, 156–178.

HÁSZ-FEHÉR 2016 = *Arany János: Lapszéli jegyzetek, Folyóiratok I.*, s. a. r., bevezető, jegyzetek Hász-Fehér Katalin, Bp., Universitas–MTA BTK ITI 2016 (Arany János Munkái, kritikai kiadás, szerk. Korompay H. János).

HÁSZ-FEHÉR 2019 = *Arany János nagyszalontai könyvtárának és széljegyzeteinek katalógusa*, s. a. r. Hász-Fehér Katalin, Bp., Universita–MTA BTK ITI, 2019.

HATVANY 1960 = Hatvany Lajos, *Gyulai Pál estéje: Tanulmányok, emlékezések*, Bp., Gondolat, 1960, 125 p.

Helikon 2004: *A hipertext*, Helikon 2004/3.

HEREPEI 1805 = Herepei János, *Azok a pontok mellyekből az asszonyokat nézni, és meg-ítélni kell [...] Bánffy Klára temetési tisztségére halotti beszédben M. Vásárhelyen elő-adta H. J. Vizaknai Pap = A megkoronáztatott asszony-ember*, Kolo'svárt Nyomtatott. a Ref. Kollégium betűivel, 1805; idézi Nagy Zsófia, *Asszonyok „árnyék képe”*. *Nőkérdés a XVIII–XIX. századi halotti beszédekben*, It, 2001/1, 23–41: 36.

HOJDÁK 2013 = Hojdák Gergely, *„A fejedelem arcképe” Kép, poézis, erkölcs, Kemény Zsigmond Gyulai Pál című regényében = Az olvasás labirintusában, Tanulmányok Eisemann György hatvanadik születésnapjára*, szerk. Bednancs Gábor, Hansági Agnes, Vaderna Gábor, Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Ráció Kiadó, 2013, 308–329.

HOJDÁK 2014 = Hojdák Gergely, *Műfajok és médiumok kereszteződése. Teatralitás, performativitás, regény* = SZEGEDY-MASZÁK-DOBÁS-PINTER 2014, 131–169.

HOJDÁK 2018 = Hojdák Gergely, *A drámai regény elmélete Kemény Zsigmondnál*, <https://hojdakgergely.blogstar.hu/2018/12/11/a-dramai-regeny-elmelete-kemeny-zsigmondnal/66153/> (Leltöltés ideje: 2020. 02. 02.)

HORVÁTH E. 2002 = Horváth Edit, *Ambrus Zoltán meseparódiái*, ItK, 2002/3-4, 396–411.

HORVÁTH Gy. 1850 = Horváth György, *Előszó* = CERVANTES–HORVÁTH Gy. 1850–53, I, [III–IV].

HORVÁTH I. 2000 = Horváth Iván, *Magyarok Bábelben*, Szeged, JATEPress, 2000.

HORVÁTH V. 2015 = Horváth Viktor, *A kalóz és a pszichodzsánki (400 éve jelent meg a Don Quijote második része)*, Hévíz: művészeti és művelődési folyóirat, 2015/3, 223–229.

HUSZÁR 1900 = Huszár Vilmos, *Bevezetés* = CERVANTES–HUSZÁR 1900, V–XXXII.

ILOSVAI 1886 = Ilosvai Selymes Péter, *Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való história*, bev. és jegyz. kísérte Szilády Áron, Bp., Franklin, 1886 (Olcsó Könyvtár, 203).

IMRE 1983 = Imre László, „A könnyelmű forma tetszik, ha lelkem bújában nevet”: A Bolond Istók második éneke, *Studia Litteraria*, 1983, 123–148.

IMRE 1988 = Imre László, *Arany János balladái*, Bp., Tankönyvkiadó, 1988 (Műelemzések kiskönyvtára).

IMRE 1990 = Imre László, *A magyar verses regény*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990 (Irodalomtörténeti Könyvtár).

IMRE 1996 = Imre László, *Műfajok létformája XIX. epikánkban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi K., 1996 (Csokonai Könyvtár, 9.).

IMRE 2010 = Imre László, *A Hétköznapiak három megközelítése és ami ebből következhet* = *Színház, dráma, irodalom: tanulmányok a 70 éves Nagy Imre tiszteletére* / szerk. Tóth Orsolya, Pro Pannónia, Pécs, 2010, 286–293.

IPOLYI 1854 = Ipolyi Arnold, *Magyar Mythologia*, Pest, Kiadja Heckenast Gusztáv, 1854.

IPOLYI 1855 = Ipolyi Arnold levele Kelecsényi Józsefhez 1. sz. é. n. [1855 vagy 1856] OSZK Kézirattár.

JABLONCZAY 2006 = Jablonczay Tímea, „A téves hívással kezdődött minden” *Narratív beágyazás és metalepszis Paul Auster*

New York trilógia (Üvegváros) és Cervantes Don Quijote című regényében, Filológiai Közlöny, 2006/1–2, 120–134.

JANCSÓ 1889 = Jancsó Benedek, *Hamlet és Don Quichotte*, Fővárosi Lapok, 1889/125, 126, 925–927, 933–935.

JASTRZĘBSKA 1995 = Jolanta Jastrzębska, Wernitzer Julian-na: *Idézetvilág avagy Esterházy Péter; a Don Quijote szerzője*, ItK, 1995/2, 264–270.

JELLOUN 2006 = Tahar ben Jelloun, *Don Quijote Tangerben*, ford. Lukács Laura, Nagyvilág, 2006/7, 592–596.

JENNY 1996 = Laurent Jenny, *A forma stratégiája*, Helikon, 1996/1–2, 23–50.

JÓKAI 1846 = Jókai Mór, *Hétköznapiak*, Pest, Hartleben C. A. tulajdon, 1846.

JÓKAI 1964 = Jókai Mór, *Fekete gyémántok (1870)*, [sajtó alá rend. Nacsády József], Bp., Akadémiai, 1964 (Jókai Mór összes művei. Regények, 20–21.).

JÓKAI 1965 = Jókai Mór, *Cikkek és beszédek I, 1847. január 2. – 1848. március 12.*, szerk. Szekeres László, Bp., Akadémiai K., 1965 (Jókai Mór összes művei. Cikkek és beszédek, 1.).

JÓKAI 1989 = Jókai Mór, *Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből = Elbeszélések (1850)*, [sajtó alá rend. Győrffy Miklós], Bp., Akadémiai K., 1989, (Jókai Mór összes művei [kritikai kiadás] Elbeszélések, 2/A).

JÓKAI 2002 = Jókai Mór összes művei, Arcanum Digitéka, 2002.

JÓZSA 2005 = Józsa Péter, *Irodalom a digitális közegben*, <http://mek.oszk.hu/02300/02313> (Letöltés ideje: 2020. 02. 02.)

k. s. 1870 = k. s., *Don Quichotte szélmalomharcza*, Magyarország és a Nagy Világ, 1870/12.

KÁLLAY 1861 = Kállay Ferenc, *A pogány magyarok vallása*, Pest, Lauffer és Stolp, 1861.

KÁROLI 1590/1990 = *Szent Biblia az az Istennek O és Wy Testamentummanac próhétác es apostoloc által meg iratott szent könyuei: Magyar nyelvre fordittatott egészen es wyonnan, az Istennek Magyar országában való Anya Szent Egyházának épülésére*. Fordította Károli Gáspár. – A kiad. alapjául az OSZK Todoroszku-gyűjteményében lévő 2. számmal jelölt Vizsolyi Biblia szolgált. Az ere-

deti kiadás megjelenési adatai: Visolban, Nyomtatott Mantskovit Balint által, 1590 – Bp., Helikon, 1990, I–II.

KÉKY 1936 = Kéky Lajos, A százéves Kisfaludy-Társaság (1836–1936), Bp., Franklin Társulat, 1936.

KELECSÉNYI 1832–40 = *Mulattatók tára vagyis Időt-töltő Gyűjtemények*, öszvel-irva K-sé-nyi és Hr-bói K-é-ÿ J-tül [Kelecsényi és hrabói Kelecsényi József], 1–10. Füzetkében. 1832–1840-ik évig. OSZK Kt. Oct. Hung. 497.

KELECSÉNYI 1844a = *Népdalok és regedalog*, MTAK Kt. Irod 8-r 206/1.

KELECSÉNYI 1844b = *Baracscai népdalok, tréfás énekek, kortes dalok, zászló felirások, egy népmonda Bors Jankóról, és nyomtatásban megjelent népdalok címjegyzéke*, MTAK Kt., Irod 8-r 206/26.

KELECSÉNYI 1846 = (A leírókartonon szereplő adatok: „Regényészeti kalászatok.” 1846. Autogr. 459 f. 220×170 mm. OSZK 1926–51. Vége hiányzik.), OSZK Kt. 2353 Quart. Hung.

KELECSÉNYI 1846–48 = (A leírókartonon szereplő adatok: „Közhasználatu Magyar Nemzeti Regetárház, vagyis Költői Történeti Régiségi buvárlatok Tantára...” (1846–1848.) Autogr. 315 f. 220×170 mm. Czövek Lajos, OSZK 1926–51. Vége hiányzik), OSZK Kt. 2354 Quart. Hung.

KELECSÉNYI 1846–66 = Kelecsényi József, *Nagy Dalkönyv: Népdalok és Mondák Új-Egyetemes Gyűjteménye*, Család, 1846–66, DEENK Kt. Ms 58/1.

KELECSÉNYI 1852 = *Magyarhoni Könyvtárak és képgyűjtemények története*, Irta Kelecsényi József Családon Nyitra-vármegegyében, 1852, OSZK Kt. 381 Oct. Hung.

KELECSÉNYI 1853 = Kelecsényi József – Nagy Ivánhoz, Család, 1853. febr. 7. MTAK Kt.

KELECSÉNYI 1854 = *Nyitra és környéke képes albuma*. Írták Kelecsényi József, Mednyánszky Dénes, Nyitra-Zerdahelyi Lőrinc, Spányik Tamás; rajzolta Nyulassy Lajos; kiad. Vahot Imre, Bp., Emich Ny., 1854.

KELECSÉNYI 1859 = Kelecsényi József – Nagy Ivánhoz, Család, 1859. febr. 15. MTAK Kt.

KELECSÉNYI [s. d.] = Kelecsényi József, *Előzetes jelentés egy kiadandó zsebkönyvről*, OSZK Kt., Analekta/24, Karo–Kir/2984.

KEMÉNY 1855–57 = Kemény Zsigmond, *Özvegy és leánya: 1. kötet*, Pesten, Emich G., 1855 (Kemény Zsigmond regényei és beszélyei, 6.); *Özvegy és leánya: 2. kötet*, Pesten, Emich G., 1855 (Kemény Zsigmond regényei és beszélyei, 7.); *Özvegy és leánya: 3. kötet*, Pesten, Pfeifer F., 1857 (Kemény Zsigmond regényei és beszélyei, 8.).

KEMÉNY 1897 = Báró Kemény Zsigmond, *Özvegy és leánya: regény három részben*, Bp., Franklin-Társulat, 1897.

KEMÉNY 1911 = Kemény Zsigmond, *Özvegy és leánya: regény három részben*, 2. kiad. Bp., Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1911 (Bárá Kemény Zsigmond összes művei, 6.).

KEMÉNY 1938 = Kemény Zsigmond *bírálata Jókai Egy római család c. színművéről*, közli Pukánszkyne Kádár Jolán = PUKÁNSZKYNE 1938.

KEMÉNY 1943 = Kemény Zsigmond, *Özvegy és leánya: Regény három részben*, bevezette Keresztury Dezső, Bp., Ardói K., 1943 (Magyar századok / a sor. szerkesztője Tolnai Gábor, 11.).

KEMÉNY 1959 = Kemény Zsigmond, *Özvegy és leánya: Regény*, Bp., Szépirodalmi, 1959.

KEMÉNY 1967 = Kemény Zsigmond, *Özvegy és leánya*, szerk., utószó és jegyz. Szabó József, Bp., Szépirodalmi, 1967 (Kemény Zsigmond művei).

KEMÉNY 1971 = Kemény Zsigmond, *Élet és irodalom. Tanulmányok*, szerk., az utószót és a jegyzeteket írta Tóth Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1971 (Kemény Zsigmond művei).

KEMÉNY 1971a = Kemény Zsigmond, *Élet és irodalom* = Kemény 1971, 123–190.

KEMÉNY 1971b = Kemény Zsigmond, *Eszmék a regény és a dráma körül* = KEMÉNY 1971, 191–212.

KEMÉNY 1971c = Kemény Zsigmond, *Szellemi tér* = KEMÉNY 1971, 225–262.

KEMÉNY 1971d = Kemény Zsigmond, *Színművészetünk ügyében* = KEMÉNY 1971, 283–306.

KEMÉNY 1971e = Kemény Zsigmond, *Manlius Sinister* = KEMÉNY 1971, 335–344.

KEMÉNY 1971f = Kemény Zsigmond, *Khelonisz* = KEMÉNY 1971, 389–398.

KEMÉNY 1980 = Zsigmond Kemény, *Özvegy és leánya (román) Vaduva i fiuca ei: roman*, [trad.] Livia Bacâru; pref. Radu Theodoru, Bucuresti, Kriterion, 1980 (Biblioteca Kriterion).

KEMÉNY 1994 = Kemény Zsigmond *Özvegy és leánya* [Hangfelvétel], Bereznay Éva, Bp., Vakok és Gyengénlátók Országos Szövetsége, [1994], 16 hgk.

KEMÉNY 1996 = Kemény Zsigmond, *Férj és nő, Ködképek a kedély láthatárán*, Bp., Unikornis, 1996 (A magyar próza klasszikusai, 39.), 7–221.

KEMÉNY 1997 = Kemény Zsigmond, *Özvegy és leánya*, szerk. és a jegyzeteket összeáll. Gerencsér Zsigmond, Bp., Európa, 1997 (Európa diákkönyvtár).

KEMÉNY 1998 = Kemény Zsigmond, *Özvegy és leánya: [regény]*, utószó Császtvay Tünde; jegyz. összeáll. Szabó József, Szeged, Lazi K., [1998].

KEMÉNY 2000 = Kemény Zsigmond, *Özvegy és leánya*, szerk. és a jegyzeteket összeáll. Gerencsér Zsigmond, Bp., Európa, 2000 (Európa diákkönyvtár).

KEMÉNY 2001 = Kemény Zsigmond, *Özvegy és leánya*, szerk. és a jegyzeteket összeáll. Gerencsér Zsigmond, Bp., Európa Könyvkiadó, 2001 (Európa diákkönyvtár).

KEMÉNY 2003 = Kemény Zsigmond, *Özvegy és leánya*, Magyar Elektronikus Könyvtár, 2003, <https://mek.oszk.hu/00700/00730> (Letöltés ideje: 2020. 02. 02.)

KEMÉNY 2006a = Kemény Zsigmond, *Szerelem és hiúság*, elektronikus dokumentum, Szentendre, Mercator Stúdió, 2006. http://www.akonyv.hu/klasszikus/magyar/kemeny_zsigmond_szerelem_es_hiusag.pdf (Letöltés ideje: 2020. 02. 02.)

KEMÉNY 2006b = Kemény Zsigmond, *Özvegy és leánya*, elektronikus dokumentum, Szentendre, Mercator Stúdió, 2006. http://www.akonyv.hu/klasszikus/magyar/kemeny_zsigmond_ozvegy_es_leanya.pdf (Letöltés ideje: 2020. 02. 02.)

KEMÉNY 2006c = Kemény Zsigmond *naplója*, elektronikus dokumentum, Szentendre, Mercator Stúdió, 2006. http://www.akonyv.hu/klasszikus/magyar/kemeny_zsigmond_naplója.pdf (Letöltés ideje: 2020. 02. 02.)

KEMÉNY 2007a = Kemény Zsigmond, *Özvegy és leánya*, Bp., Népszabadság, 2007 (Népszabadság könyvek; A magyar irodalom remekei 9.).

KEMÉNY 2007b = Kemény Zsigmond, *Özvegy és leánya*, Eulogos, 2007, <http://www.intratext.com/IXT/HUN0080/> (Letöltés ideje: 2020. 02. 02.)

KEMÉNY 2011 = Kemény Zsigmond, *Gyulai Pál I-II.*, sajtó alá rend., a jegyzeteket kész. és az utószót írta Dobás Kata, Bp., Napkút, 2011.

KEMÉNY 2012a = Kemény Zsigmond, *Özvegy és leánya* [E-könyv], Gyula, Digi-Book Magyarország Kiadó, 2012.

KEMÉNY 2012b = Kemény Zsigmond, *Özvegy és leánya* elektronikus dokumentum, [Bp.], Quattrocento, [2012].

KEMÉNY 2014 = Zsigmond, Kemény, *Vidvino kaj ŝia filino: romano*, [el la hungara originalo esperantigis Jozefo Horvath]; [Bp.], Hungara Esperanto-Asocio, 2014.

KERESZTURY 1967 = Keresztury Dezső, „*S mi vagyok én...?*”, *Arany János 1817–1856*, Bp., Szépirodalmi K., 1967.

KERESZTURY 1970 = Keresztury Dezső, *Az Özvegy és leánya – A regényíró Kemény Zsigmondról* = K. D., *Örökség*, Bp., 1970, 218–219.

KICZENKÓ 2013 = Kiczenkó Judit, *Arany János és a Szent István-rend = Pázmány nyomában, Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. Ajkay Alinka, Bajáki Rita, Vác, MondAt Kiadó, 2013, 247–259.

KIRÁLY 1952 = Király István, *Fantázia és Megfigyelés* = K. I., *Mikszáth Kálmán*, Bp., Művelt Nép Kk., 1952, 113.

KIRÁLY 1960 = Király István, *Mikszáth Kálmán*, Bp., Szépirodalmi Kk., 1960.

KISS G. 2001 = Gabriella Kiss, *Tentativa de renovar el género en la literatura húngara a mediados del siglo diecinueve, o Don Toldi* = SCHOLZ-VASAS szerk. 2001, 222–231.

KISS G. 2006 = Kiss Gabriella, *Műfajmegújítási kísérlet a magyar irodalomban a 19. század közepén, avagy a Don Toldi*, Filológia Közöny, 2006/3–4, 247–257.

KISS T. Z. 1997 = Tamás Zoltán Kiss, *Oculto en el canon. Aspectos de la relación del Quijote en Hungría hasta 1853 = Hommages à Kulin Katalin. Tanulmányok és műfordítások*, szerk. Halász Katalin, Bp., Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, 1997, 87–97.

KISS T. Z. 2005 = Tamás Zoltán Kiss, *El Quijote y los criterios de una Kulturnation: la novela cervantina en el discurso político-cultural húngaro durante la primera mitad del siglo XIX*, Acta Hispanica, tomus X, Szeged, 2005, 23–34.

KISS T. Z. 2006 = Kiss Tamás Zoltán, *A Don Quijote helyei: Diszkurzív gyakorlatok és a befogadás retorikája Cervantes magyarországi hatástörténetében*, Filológia Közöny, 2006/3–4, 258–274.

KISS T. Z. 2011 = Tamás Zoltán Kiss, *De La Mancha a los Cárpatos: esbozo de una historia de la recepción del Quijote en Hungría = Don Quijote en su periplo universal: Aspectos de la recepción internacional de la novela cervantina*, szerk. Hans Christian Hagedorn, Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2011 (Colección Humanidades [Universidad de Castilla-La Mancha] 113., *Don Quijote en su periplo universal*), 287–310.

KISS T. Z. 2013 = Tamás Zoltán Kiss, *El Quijote y los criterios de una Kulturnation: la novela cervantina en el discurso político-cultural húngaro durante la primera mitad del siglo XIX = Encrucijadas: Estudios sobre la historia de las relaciones húngaro-españolas*, ed. Csikós Zsuzsanna, Huelva, Universidad de Huelva Publicaciones, 2013, 123–136.

KISSNÉ FIGECZKY 1990 = *Híres regények dióhéjban*, Kissné Figeczky Zsuzsanna, Bp., Első Vertikális Kisszövetkezet, [1990], 163.

KÓBOR 1895 = [Kóbor Tamás] – x., *Beszterce ostroma*, A Hét, 1895. nov. 17. (6. évf. 46. sz.), 737.

KOÓS 2004 = Koós István, *Narratíva és dinamika nemzeti eposzunkban*, Arany János: Buda halála, Literatura, 2004/1, 34–50.

KOROMPAY 1998 = Korompay H. János, *Népköltészet és európaiság (Erdélyi János)* = K. H. J., *A „jellemzetes irodalom” jegyében*, Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998, 191–264.

KOROMPAY 2012 = Korompay H. János, *Arany János keresztje: a kitüntetés*, ItK, 2012/6, 593–628.

KÓSA 2001 = Kósa László, *A magyar néprajz tudománytörténete*, Bp., Osiris Kiadó, 2001, 2. jav. bőv. kiad., (Osiris Tankönyvek)

KOVÁCS 2010 = Kovács Árpád, *A prózanyelvi jelképzés Cervantes regényében* = K. Á., *Prózamű és elbeszélés: regénypoétikai írások*, Bp., Argumentum, 2010, 61–75. (Diszkurzívák).

Z. KOVÁCS 2001 = Z. Kovács Zoltán, *Arany humor: Arany János, Bolond Istók és a humor = A maradék öröme: Tanulmányok a XIX. század magyar irodalmáról*, szerk. Milbacher Róbert, Z. Kovács Zoltán, Budapest–Szeged, Osiris–Pompeji, 2001 (deKON-KÖNYVEK: Irodalomelméleti és interpretációs sorozat, 19.), 148–179.

Z. KOVÁCS 2002 = Z. Kovács Zoltán, „*Vanitatum vanitas maga is a humor*”: az irónia (korlátozásának) változatai a magyar romantika irodalmában, Bp., Osiris, 2002 (Doktori mestermunkák).

Z. KOVÁCS 2008 = Z. Kovács Zoltán, *Verses regény, humoros etika: A délibábok hőse értelmezésének etikai összetevőiről*, 2008/1, 52–70.

KÖRÖSI 1918 = Kőrösi Albin, *Cervantes élete és művei: a költő egyetlen hiteles arcképével*. Bp., Stephaneum, 1918 (A Szent István Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztályának felolvasásai, 1. köt. 1. sz.).

KRASZNAHORKAI–HAFNER–JUHÁSZ–FEHÉR–VÍG 2000 = *Háború és háború. A teljes történet*, CD-ROM, Bp., Magvető., 2000 – CD-ROM alkotócsoport: Krasznahorkai László, Hafner Zoltán, Juhász Balázs. A videofelvételeket készítette: Fehér György, Víg Mihály.

KRISTEVA 1996 = Julia Kristeva, *A szövegstrukturálás problémája*, Helikon, 1996/1–2, 14–22.

KTÉ 1 = A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 1. kötet, 1841, Budán A M. Kir. Egyetem betűivel. M. DCCC. XXXVI.–XL. [3. év, M. DCCC. XXXIX–XL.].

KTÉ 2 = A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 2. kötet, 1841, Budán A M. Kir. Egyetem betűivel. M. DCCC. XL.–XLI.

KTÉ 5 = A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 5. kötet, 1843, Pesten, Eggenberger J. és fia acad. könyvárusok' költségén, M. DCCC. XLVI.

KTÉ 6 = A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 6. kötet, 1844, Pesten, Eggenberger J. és fia acad. könyvtárosok' költségén, M. DCCC. XLVI.

KTÉ 7 = A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 7. kötet, 1845–1846, Budán, A' M. Kir Egyetem' betűivel, M. DCCC. XLIX.

KTÉ Ú3 = A Kisfaludy-Társaság Évlapjai Új folyam 3. kötet, 1865/6–1866/7, Pest, Nyomatott az „Athenaeum” nyomdájában, 1869.

KTÉ Ú4 = A Kisfaludy-Társaság Évlapjai Új folyam 4. kötet, 1867/8–1868/9, Pest, Nyomatott az „Athenaeum” nyomdájában, 1870.

KUCSERKA 2012 = Kucserka Zsófia, *Az arc: a jellem tükré. Fiziognómiai szemlélet Kemény Zsigmond Gyulai Pál című regényében*, Holmi, 2012/10, 1219–1236.

KULCSÁR-SZABÓ 1995a = Kulcsár-Szabó Zoltán, *Intertextualitás: létmód és/vagy funkció?* It, 1995/4, 495–541.

KULCSÁR-SZABÓ 1995b = Kulcsár-Szabó Zoltán, *Wernitzer Julianna: Idézetvilág*, Tiszatáj, 1995/6, 87–90.

KULCSÁR-SZABÓ 2011 = Kulcsár-Szabó Zoltán, *Idézet vége. Intertextualitás-fogalmak a magyar irodalomkritikában 1981 és 2007 között*, Alföld, 2011/7, 69–83.

KUNKLI 2001 = Kunkli Enikő, *A visszavonhatatlanságtapasztalataként megjelenő létértelmezési válság tematizálódása Gárdonyi Géza Az öreg tekintetes című művében*, ItK, 2001/1–2, 128–148.

KÜLLŐS 2014 = Küllös Imola, *Szikra? Fatörzs? Forrás? Adatok Erdélyi János néphagyomány-felfogásához és népköltészet-ismeretéhez*, ItK, 2014/5, 595–610.

LACZKÓ 2006 = Laczkó András, „...a *hystoria non plus ultrája...*”(Kemény Zsigmond: Gyulai Pál) = L. A., „...a *hystoria non plus ultrája...*”: doktori értekezés, Pécs, 2006, 180–237.

LAJOS 1941 = Lajos József, *Kemény Zsigmond*, Bp., Danubia, 1941.

LAKATOS 1984 = Lakatos István, *Özvegy és leánya. Fejezetek egy önéletrajzból*, Jelenkor, 1984/2, 129–139.

LÁZÁR 1896 = Lázár Béla, *Három magyar író*, Nemzet, 1896. márc. 15. (15. évf. 74. sz.), 5.

LÁZÁR 1898 = Lázár Béla, *Mikszáth*, Nemzet, 1898. jún. 14. (17. évf. 163. sz.), 1–2.

LEVIN 1970 = Harry Levin, *The Quixotic Principle. Cervantes and Other Novelists = The Interpretation of Narrative: Theory and Practice*, ed. Morton W. Bloomfield, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1970, 45–66.

LOÓSZ 1905 = Loósz István, *K. Zs. „Özvegy és leánya” című regényének forrásához*, EphK, 1905, 212–226.

LOÓSZ 1906 = Loósz István, *Adatok Kemény Zsigmond „Gyulai Pál”-jának forrásához*, ItK, 1906/1, 14–41.

LUKÁCS E. 2001 = Eszter Lukács, *Tópicos cervantinos en la novela de Géza Gárdonyi titulada Az öreg tekintetes* = SCHOLZ-VASAS 2001, 232–241.

LUKÁCS Gy. 1975 = Lukács György, *A regény elmélete* = L. Gy., *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete: ifjúkori művek*, [ford. Tandori Dezső]; [sajtó alá rend. Fodor Géza], Bp., 1975, 479–590.

LUKÁCS M. 1894 = Lukács Móricz *munkái*, összegyűjtötte Gyulai Pál, Bp., Franklin Társulat, 1894, 1. kötet.

MÁLLY 1930 = Málly Ferenc, *Mikszáth Kálmán a Galamb a kalitkában c. novellájának forrásai*, A szegedi állami leánylíceum Értesítője az 1929-30. iskolai évről, 22–25.

MARX 1998 = Marx József, *Don Quijote, avagy a nemzeti önkritika*, Nagyvilág, 1998/11–12, 961–971.

MÁTHÉ 1999 = Máthé Andrea, *Varázstárgy, A könyv csábítása*, Pannonhalmi Szemle, 1999/2, 97–111.

MEYER 1967 = Herman Meyer, *Das Zitat in der Erzählkunst. Zur Geschichte und Poetik des Europäischen Romans*, Stuttgart, Fischer Taschenbuch, 1967, 269.

MIKÓ 2015 = Mikó Zoltán Gyula, *A prózai fikció négy formája a Gyulai Pálban*, Irodalomismeret, 2015/3, 129–137.

MIKSZÁTH 1887 = Scarron [Mikszáth Kálmán], *A romantizmus (Szerkesztői üzenet V. L. úrnak)*, Pesti Hírlap, 1887. május 1. (9. évf. 119. sz.), 1–4.

MIKSZÁTH 1892 = Mikszáth Kálmán, *Galamb a kalitkában*, ill. Kiss, Linek, Mühlbek, Bp., Singer-Wolfner, 1892, 175 p.

MIKSZÁTH 1998 = Mikszáth Kálmán *összes művei*: teljes szövegű CD-ROM adatbázis, Arcanum Digitéka, 1998.

MIKSZÁTHNÉ 1922 = Mikszáth Kálmánné *viszsaemlékezései, irodalomtörténeti függelékekkel* Beöthy Zsolttól, Bp., Atheneum, 1922.

MILBACHER 1997 = Milbacher Róbert, „*Rólad a mese meztelbős cigány múzsa-leány!?*” (*Második közelítés A nagyidai cigányokhoz*), ItK, 1997/3–4, 347–384.

MILBACHER 2000 = Milbacher Róbert, „...*földben állasz mély gyököddel...*” *A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és pórias hagyományának vázlata*, Bp., Osiris, 2000 (Doktori mestermunkák).

MILBACHER 2009 = Milbacher Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama: Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Bp., Ráció K., 2009 (Ligatura).

MILBACHER 2009 = Milbacher Róbert, „*Szeresd a magyart, de ne faragd le!*”: *A csinosodásprogram kiterjesztése és visszavonása [?] a Toldiban és a Toldi estéjében* = „*Az életet, ím, megjártam!*”: *Tudományos emlékkonferencia Arany János születésének 200. évfordulója alkalmából*, szerk. Gáborjáni Szabó Botond–Gönczy Monika–S. Varga Pál, Debrecen–Budapest, Debreceni Református Kollégium Múzeuma–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2019, 45–66.

MKÖM II. = Mikszáth Kálmán, *Az apám ismerősei; Nemzetes uraimék; (Mácsik a nagyerejű): függelék: vázlatok és változatok*, [...sajtó alá rendezte Bisztray Gyula, ... Király István], Kritikai kiad. – Bp., 1956 (Mikszáth Kálmán összes művei, 2. Regények és nagyobb elbeszélések, 2.: 1878–1883).

MKÖM IV. = Mikszáth Kálmán, *Galamb a kalitkában; A kis prímás; Farkas a Verhovinán: Függelék: A romanticizmus*, [sajtó alá rendezte Bisztray Gyula], Kritikai kiad. – Bp., Akadémiai K., 1956 (Mikszáth Kálmán összes művei, 4. Regények és nagyobb elbeszélések, 4.: 1891–1892).

MKÖM VI. = Mikszáth Kálmán, *Beszterce ostroma*, [sajtó alá rendezte Bisztray Gyula], Kritikai kiad. – Bp., Akadémiai K., 1957 (Mikszáth Kálmán összes művei, 6. Regények és nagyobb elbeszélések, 6.).

MKÖM VIII. = Mikszáth Kálmán, *Ne okoskodj, Pista!; Nagy kutya a vicebíró; A zöld légy és a sárga mókus; Prakovszky, a siket kovács; A gavallérok*, [sajtó alá rendezte Bisztray Gyula], Kritikai

kiad. – Bp., Akadémiai K., 1958 (Mikszáth Kálmán összes művei, 8. Regények és nagyobb elbeszélések, 8.: 1895–1897).

MKÖM X. = Mikszáth Kálmán, *A demoktarák; Új Zrínyiász: függelék: „A demokraták” című elbeszélés vázlatai és változatai: írások: az „Új Zrínyiász” című regényről*, [sajtó alá rendezte Király István], Kritikai kiad. – Bp., Akadémiai K., 1957 (Mikszáth Kálmán összes művei, 10. Regények és nagyobb elbeszélések, 10.: 1897–1898).

MKÖM XIII-XIV = Mikszáth Kálmán, *Különös házasság*, [sajtó alá rendezte Bisztray Gyula], Kritikai kiadás – Bp., Akadémiai K., 1960, 1. kötet. (Mikszáth Kálmán összes művei, 13. Regények és nagyobb elbeszélések, 13.: 1900); 2. kötet. (Mikszáth Kálmán összes művei, 14. Regények és nagyobb elbeszélések, 14.: 1900)

MKÖM XV. = Mikszáth Kálmán, *Fili; Mindenki lépik egyet; A sipsirica*, [sajtó alá rendezte Bisztray Gyula]. Kritikai kiad. – Bp., Akadémiai K., 1960 (Mikszáth Kálmán összes művei, 15. Regények és nagyobb elbeszélések, 15.: 1902).

MKÖM XVII. = Mikszáth Kálmán, *A vén gazember; Kozsib-rovcsky üzletet köt*, [sajtó alá rendezte Bisztray Gyula], Kritikai kiad. – Bp., Akadémiai K., 1959 (Mikszáth Kálmán összes művei, 17. Regények és nagyobb elbeszélések, 17.: 1904–1905).

MKÖM XX-XXI. = Mikszáth Kálmán, *A Noszty fiú esete Tóth Marival*, [sajtó alá rendezte Rejtő István], Kritikai kiad. – Bp., Akadémiai K., 1960 (Mikszáth Kálmán összes művei, 20–21. Regények és nagyobb elbeszélések, 1906–1907).

MOHÁCSY 1993 = Mohácsy Károly, *Irodalom a középiskola III. osztálya számára*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993.

MORENO HERNÁNDEZ 1997 = Carlos Moreno Hernández, *Un episodio del Quijote y Cien años de Soledad = Quinientos años de soledad: actas del Congreso „Gabriel García Márquez” celebrado en la Universidad de Zaragoza del 9 al 12 de diciembre de 1992* / coord. por Rosa Pellicer, Alfredo Saldaña Sagredo, 1997, 627–634; <http://www.galeon.com/froblesortega/marquezepisodio.html> (Letöltés ideje: 2014. május 25.)

D. MÜLLER 1841 = D. Müller Godofréd, *Regény és dráma, párhuzamban* = KTÉ 2, 221–245.

NACSÁDY 1967 = Nacsády József, *Motiváció változások a „Toldi estéje” két kidolgozásában*, ItK, 1967/5–6, 624–630.

NAGY M. 1972 = Nagy Miklós, *Kemény Zsigmond*, Bp., Gondolat, 1972.

NAGY I. 1987–88 = Nagy Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, Bp., Helikon, 1987–1988 (hásonmás kiadás), 3. kötet.

NÉMETH G. 1971 = Németh G. Béla, *Kemény Zsigmond* = N. G. B., *Türelmetlen és késlekedő félszázad. A romantika után*, Bp., 1971, 131–139.

NYILASI 2014 = Nyilasy Balázs, *Kemény Zsigmond regényelmélete* = BÉNYEI-GÖNCZY-S. VARGA szerk. 2014, 51–58.

ONDER 2003 = Onder Csaba, *A klasszika virágai (anthológia – praetexta – narratíva)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi K., 2003 (Csokonai Könyvtár, 28.).

OROSZ 2003 = Orosz Magdolna, *„Az elbeszélés fonala”: narráció, intertextualitás, intermedialitás*, Bp., Gondolat, 2003.

ORLOVSZKY 2004 = Orlovsky Géza, *A digitális szövegkiadás helyzetéről vitaindító és javaslatok*, <http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/cikkek/og.htm> (Letöltés ideje: 2020. 02. 02.) (Filológia és digitális barbsárság. ELTE BTK, Bp., 2004. március 4.)

ORTEGA Y GASSET 1994 = Jose Ortega y Gasset, *Don Quijote nyomában; Atlantisz*, [ford. Antal Gábor], [Bp.], Új Mandátum Kvk., [1994] (Emberhalász könyvek).

PÁLFY 2019 = Pálffy Eszter, *Szerelem és házasság Kemény Zsigmond Özvegy és leánya című regényében*, Verso: irodalomtörténeti folyóirat, 2019/1, 52–64.

PÁLFFY 1853 = Pálffy Albert, *A szebeni házban*, Divatcsarnok, 1853/58–62 (okt. 20. – nov. 3.)

PAPP 1923 = Papp Ferenc, *Özvegy és leánya* = P. F., *Báró Kemény Zsigmond*, Bp., a Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1923, II, 256–283.

PÉTERFY 1901 = Péterfy Jenő, *Báró Kemény Zsigmond mint regényíró* = P. J. *összegyűjtött munkái*, Bp., Franklin, 1901, I, 106–159.

PETRIK 2002 = Petrik Géza, *Magyar könyvészet: 1872-1920*, Arcanum DVD-könyvtár II, Bp., Arcanum Adatbázis Kft., [2002].

PERRONE-MOISÉS 1996 = Lejla Perrone-Moisés, *A kritikai intertextualitás*, Helikon, 1996/1–2, 91–105.

PINTÉR 2014 = Pintér Borbála, *A levél mint a teremtettség felhívó struktúrája a Gyulai Pálban* = SZEGEDY-MASZÁK–DOBÁS–PINTÉR 2014, 204–238.

PL 1857 = [s. a.] Pester Lloyd, 1857/65 (márc. 20.).

PN 1855 = [s. a.] *Özvegy és leánya. Regény. Irta Kemény Zsigmond I. és II. kötet. Pesten. Emich Gusztáv bizománya. 1855.*, Pesti Napló, 1855. jún. 15.

K. POSONYI 1927 = K. Posonyi Erzsébet, *Erdélyi János és a népköltészet*, Ethnográfia, 1927, 81–118, 165–192.

PUKÁNSZKYNE 1938 = Pukánszkyne Kádár Jolán, *Kemény Zsigmond drámabíráói működése*, ItK, 1938/3, 258–273.

RÁKOSI J. 1882 = Rákosi Jenő, *A legnagyobb bolond I–II.*, Bp., Révai Testvérek, 1882.

[RÁKOSI J.] -ő 1886 = -ő. [RÁKOSI Jenő], *Don Quixote kisasszony*, Budapesti Hirlap, 1886/22 (január 22.), 3.

RÁKOSI 2005 = Marianna Rákosi, *Las ediciones húngaras del Quijote*, Acta Hispanica, tomus X, Szeged, 2005, 7–21.

RÁSKAI 1898 = *Egy szép história az vitéz Franciscóruul és az ő feleségéről.* Írta Ráskai Gáspár. 1552. Szilády Áron bevezetésével, Bp., Franklin Társulat, 1898.

REMÉNYI 2015 = Reményi Ferenc, *Cervantes élete és összes művei*, átd. és közread. Rakos Miklós, Bp., Magánkiadás, 2015.

RÉVAI 1914 = Révai Nagy Lexikona, Bp., 1914, X, 25.

RIFFATERRE 1996 = Michael Riffaterre, *Az intertextus nyoma*, Helikon 1996/1–2, 67–81.

RPD1 1844 = Regelő Pesti Divatlap, 1844, I. 75. (Felhívás).

SARBIN 2001 = Theodor R. Sarbin, *Az elbeszélés mint a lélektan tő-metaforája* = *Narratív pszichológia*, szerk. László János, Thomka Beáta, Bp., Kijarat Kiadó, 2001, 59–65.

SCHLACHTOVSZKY 1999 = Schlachtovszky Csaba, *A komikus Don Quijote (nézetek a Búsképű lovagról a magyar irodalom-*

ban) = *Szövegek között III. Budapesti és szegedi tanulmányok az irodalomelmélet köréből*, szerk. Bocsor Péter et al., Szeged, JATE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 1999, 83–91.

SCHOLZ 2006 = Scholz László, *Borges és a Don Quijote első mondata*, Filológiai Közöny, 2006/3–4, 298–305.

SCHOLZ–VASAS szerk. 2001 = *Cervantes y la narrativa moderna*, red. László Scholz, László Vasas, Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi K., 2001.

SCHÖNER 1931 = Schöner Magda, *Erdélyi János élete és művei*, Bp., 1931.

SHAKESPEARE 1993 = William Shakespeare, *Hamlet, dán királyfi*, fordította Arany János, [Bp.], Ikon, 1993 (Matúra klaszszikusok, 7.).

SKLOVSZKIJ 1963 = Viktor Sklovszkij, *Beszélgetés kezdődik „Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha” című regényről* = V. S., *A széppróza: Vélemények és fejtegetések*, ford. Lányi Sarolta, Bp., Gondolat, 1963, 181–190.

SÓS 1955 = Sós Endre, *Cervantes*, Bp., „Művelt nép” Tudományos és Ismeretterjesztő K., 1955.

SÖTÉR 1951 = Sötér István, *Eötvös József*, Bp., Művelt Nép Kk., 1951.

SÖTÉR 1965 = Sötér István, *Arany János = A magyar irodalom története IV. A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, szerk. Sötér István, Bp., Akadémiai K., 1965, 96–152.

STANESCO–ZINK 2000 = Michel Stanesco–Michel Zink, *A középkori regény története az európai irodalomban*, ford. Sashegyi Gábor, Bp., Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, 2000.

STOLL 2002 = *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája: 1542–1840*, összeáll. Stoll Béla, Bp., Balassi, 2002, 2. jav. és bőv. kiadás.

SZÁDECZKY 1897 = Szádeczky Lajos, *Az „özvegy és leánya” megosztozása Kézdi–Szentléleken*, Erdélyi Múzeum, 1897, 207–212.

SZAJBÉLY 2010 = Szajbély Mihály, *Jókai Mór: 1825–1904*, Pozsony, Kalligram, 2010 (Magyarok emlékezete).

SZALÁRDI 1853 = *Szalárdi János siralmas magyar krónikája*, kéziratok után szerkesztette Kemény Zsigmond, Pest, Emich G., 1853, 1–2. köt. (Újabb nemzeti könyvtár, 2.).

SZALÁRDI 1980 = Szalárdi János *síralmas magyar krónikája*, s. a. r. Szakály Ferenc, Bp., Magyar Helikon, 1980.

P. SZATHMÁRY 1870 = P. Szathmáry Károly, *A beszély elmélete* = KTÉ Ú4, 379–451.

SZEGEDY-MASZÁK 1978 = Szegedy-Maszák Mihály, *Az elbeszélő és a szereplő viszonya Kemény Zsigmond regényeiben*, Literatura, 1978/1–2, 16.

SZEGEDY-MASZÁK et al. 1982 = Szegedy-Maszák Mihály et al., *Irodalom a gimnázium III. osztálya számára*, Bp., Tankönyvkiadó, 1982.

SZEGEDY-MASZÁK 1989 = Szegedy-Maszák Mihály, *Kemény Zsigmond*, Bp., Szépirodalmi, 1989.

SZEGEDY-MASZÁK 1996 = Szegedy-Maszák Mihály, *Az újraolvasás kényszere* (A rajongók), It, 1996/1–2, 30–49.

SZEGEDY-MASZÁK 2007 = Szegedy-Maszák Mihály, *Kemény Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2007 (Szegedy-Maszák Mihály válogatott munkái).

SZEGEDY-MASZÁK–DOBÁS–PINTÉR 2014 = *A sors kísértései. Tanulmányok Kemény Zsigmond munkásságáról születésének 200. évfordulójára*, szerk. Szegedy-Maszák Mihály, a szerk. munkatársai Dobás Kata, Pintér Borbála, Bp., Ráció, 2014.

SZÉKELY 1851 = Székely József, *Liliputfalvai Liliputi Tóbiás*, Pest, Eisenfels és Emich könyvnyomdája, 1851.

SZÉKELY 1857 = Székely József, *Hölgyfutár*, 1857. máj. 19–26., 114–119.

SZEKRÉNYESY 1832 = Szekrényesy, *Cervantes*, Társalkodó, 1832. dec. 29., (103–104. sz.), 410–412.

SZILÁDY 1898 = Szilády Áron, *Ráskay Gáspár = Egy szép história az vitéz Franciscóruul és az ő feleségéről*. Írta Ráskai Gáspár. 1552. Szilády Áron bevezetésével, Bp., Franklin Társulat, 1898, p. 1–29.

SZILÁGYI M. 2014a = Szilágyi Márton, *Archaikum és modernitás (Kemény Zsigmond: Gyulai Pál)* = BÉNYEI-GÖNCZY-S. VARGA szerk. 2014, 109–118.

SZILÁGYI M. 2014b = Szilágyi Márton, *Erdélyi János és az irodalmi népiesség*, ItK, 2014/4, 519–525.

SZILÁGYI S. 1884 = Szilágyi Sándor, *Az „Özvegy és leánya”-nak történeti háttere*, Nemzet, 1884. ápr. 13. (103. sz.), 7.

SZILASI 1996 = Szilasi László, *„Környékezi már néminemű kétség”* (Arany János: A nagyidai cigányok), ItK, 1996/4, 395–414.

SZILASI 1997 = Szilasi László, *Argumenta mortis (Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban)*, ItK, 1997/3–4, 217–234.

SZILI 1992 = Szili József, *Szellemidézés Aranyéknál, avagy intertextuális közelítés a 19. századi magyar líra asztráltestéhez*, Literatura, 1992/1, 45–76.

SZINNYEI 1932 = Szinnyei Ferenc, *Kemény Zsigmond „Özvegy és leánya”-nak tárgya novellairodalmunkban*, Budapesti Szemle, 1932, 227. köt., 106–111.

SZINNYEI 1935 = Szinnyei Ferenc, *Tarnóczi Sára története novellairodalmunkban*, It, 1935, 218.

SZINNYEI J. 1897 = *Kelecsényi József (hrabói)* = Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, 5. köt. Iczés-Kempner, Bp., Hornyánszky Viktor Akad. Könyvkereskedés, 1897, 1355–1356.

SZÖRÉNYI 1970 = Szörényi László, *Arany János Visszatekintés című versének képanyaga*, ItK, 1970/3, 322–345.

SZÖRÉNYI 1989 = Szörényi László, *Epika és líra Arany életművében* = Sz. L., *„Multaddal valamit kezdeni” – Tanulmányok*, Bp., Magvető Kk., 1989 (JAK Füzetek, 45.), 164–207.

SZÖRÉNYI 2017 = Szörényi László, *A Toldi-dilógia = „...és palota épül a pusztá beszédéből”: Akadémiai tudományos ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról*, szerk. Gábori Kovács József, Major Ágnes, Bp., reciti, 2017, 17–29.

SZÜTS 2000 = Szűts Zoltán, *A hypertext*, <http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/tszz.html> (Letöltés ideje: 2020. 02. 02.)

TAMÁS 1965 = Tamás Attila, *A magyar verses regény és néhány sajátosága*, ItK, 1965/3, 306–322.

TARI 2017 = Tari Lujza, *A szülőföld hangja. Felső-magyarországi gyűjtők és gyűjtések a Népdalok és Mondákban* = *Dorom: Közköltészeti tanulmányok* 5, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2017, 321–344.

TARJÁNYI 2014 = Tarjányi Eszter, *Kritikát író költő, avagy verset író kritikus. A balladateoretikus és a balladaszerző Erdélyi János, valamint a meggyilkolt fonó lány története*, ItK, 2014/4, 526–539.

TATÁR 1896–1906 = Tatár Péter, *Bohó Misi élete és csínjei*, Bp., [s. n.], 1896–1906 (1–3. rész).

TOLDY 1842 = Toldy Ferenc levele Jósika Miklósnak 1842. júl. 21.

TOLDY I. 1906 = Toldy István, *Anatole: regény*, [bev. Mikszáth Kálmán]; ill. Cserna Károly, Bp., Franklin, 1906.

TÓTH 2019 = Tóth Orsolya, *Özvegyek leánya. Vallásos, képzeletdéli és szerelmi rajongás Kemény Zsigmond Özvegy és leánya című regényében*, Verso: irodalomtörténeti folyóirat, 2019/1, 65–87.

TURGENYEV 1884 = *Hamlet és Don Quixote*. Tanulmány Turgenyev Ivántól, Koszorú 1884/7, 8, 105–109, 121–125.

UNAMUNO 1926 = Miguel de Unamuno, *Don Quijote halála*, Korunk, 1926/7.

UNAMUNO 1998 = Miguel de Unamuno, *Don Quijote és Sancho Panza élete*, [ford. Csejtei Dezső és Juhász Anikó]; [az utószót Csejtei Dezső írta], Bp., Európa, 1998.

UDVARDY 1859 = Udvardy Vince, *Tarnóczy Sára*, Hölgyfutár, 1859/25–29, március 1–10.

VADERNA 2015 = Vaderna Gábor, *Igazságok és hazugságok: Sárga rózsá = „...író leszek és semmi más...”*: Irodalmi élet, irodalmiság és öntükröző eljárások a Jókai-szövegekben, szerk. Hansági Ágnes, Hermann Zoltán, Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2015, 101–118.

VÁRDAI 1935 = Várdai Béla, A „Toldi estéje” és az „Egy régi udvarház utolsó gazdája”, It, 1935/1, 1–9.

S. VARGA 1995 = S. Varga Pál, „...Virgilje lehet legfőlebb; de Homérja soha” (Arany János és a „népi tudalom”), It, 1995/1, 102–119.

S. VARGA 1999 = S. Varga Pál, *A pásztortűz lángja. Az eposz és a regény őrségváltásának néhány vonása a magyar irodalomban*, Hitel, 1999/7, 88–101.

S. VARGA 2005 = S. Varga Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi K., 2005.

S. VARGA 2010 = S. Varga Pál, *Metaforikus hálózatok a Toldiban és a Toldi estéjében = A hermeneutika vonzásában: Kulcsár*

Szabó Ernő 60. születésnapjára, szerk. Bónus Tibor, Eisemann György, Lőrincz Csongor, Szirák Péter, Bp., Ráció, 2010, 334–348.

S. VARGA 2014a = S. Varga Pál, *Erdélyi János romantika-fogalmáról*, ItK, 2014/4, 483–490.

S. VARGA 2014b = S. Varga Pál, *Civilizáció, történet, történelem – a titkolt motivációk szerepe Kemény Zsigmond két regényében* (A rajongók, Özvegy és leánya), 175–188.

VÉGH 2008 = Végh Dániel, *Olvasható-e a Don Quijote magyarul?*, Literatura, 2008/2, 217–233.

VÉGH 2009 = Végh Dániel, *Apokrif magyar Don Quijoték a 19. században*, Filológiai Közöny, 2009/1–2, 49–60.

VÉGH 2012 = Végh Dániel, *Kosztolányi Dezső spanyol műfordításai a spanyol-magyar műfordításirodalom tükrében*, doktori (PhD) értekezés, Bp., ELTE BTK, 2012.

WAHL 1996 = François Wahl, *A szöveg mint produktivitás*, Helikon, 1996/ 1–2, 10–13.

WERNITZER 1995 = Wernitzer Julianna, *Idézetvilág avagy Esterházy Péter; a Don Quijote szerzője*, Budapest–Pécs, Szépirodalmi–Jelenkor, 1994 (Élő irodalom).

-y 1862 = -y, *A vígjáték lényege és történelme* (*Wesen und Geschichte des Lustspiels*. Irta Mähly J. Lipcse 1862. Weber kiadása.), Szépirodalmi Figyelő, 1862. okt. 23., II/II/25, 391–392, 1862. okt. 30. II/II/26, 407–408.

ŽMEGAČ 1991 = Victor Žmegač, *Az intertextualitás válfajai*, Literatura, 1991/3, 215–223.

ZUMTHOR 1996 = Paul Zumthor, *A retorikusok útkeresztelkedése: Intertextualitás és retorika*, Helikon, 1996/1–2, 105–130.

[s. a.] Hölgyfutár, 1850. júl. 6.

[s. a.] Magyarország és a Nagy Világ, 1873/28, 349.

Arany-gyűjtemény: <https://iti.btk.mta.hu/hu/arany-gyujtemeny/internetes-szolgalattasok> (Letöltés ideje: 2020. 02. 02.)

Filológia és digitális barbárság című konferencia (2004. március 4., Bp., ELTE BTK) előadásai, <http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar> (Letöltés ideje: 2020. 02. 02.)

Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport – Elektronikus kiadások, <http://textologia.unideb.hu/elektronikus-kiadasok/> (2020. 02. 02.)

NÉVMUTATÓ

- Ábrányi Kornél 165, 297
 Ajkay Alinka 316
 Alexa Károly 100, 297
 Ambrus Judit 307
 Ambrus Zoltán 26, 27, 161, 165, 189, 297
 Angyalosi Gergely 15, 225, 227, 232, 297
 Anonymus 38
 Arany János 7–9, 11, 14, 22, 23, 25, 36, 37, 64, 67–91, 96, 97, 104, 164, 166, 172, 173, 177, 179, 183–189, 192, 193, 196–198, 208, 212, 220–222, 243, 291, 297, 298, 325
 Arany László 164, 165
 Ariosto, Ludovico 185, 189, 222
 Asbóth János 165, 299
 Áts Gyula 254
 Babarczy Eszter 299
 Bacâru, Livia 315
 Bácskádý Alojzia 31
 Bahtyin, Mihail Mihajlovics 68, 74, 199, 228
 Bajáki Rita 316
 Bajza József 36
 Balázs Mihály 95, 299
 Balzac, Honoré de 13
 Bango Péter 23
 Banó István 41, 299
 Bárány Tibor 307
 Barta János 99, 101, 127, 203, 299
 Barthes, Roland 13–15, 117, 123, 154, 227, 245, 251, 299
 Báthory Kristóf 108
 Báthory Zsigmond 109
 Bednatics Gábor 308, 310
 Bence Erika 99, 299
 Bényei Péter 11, 94, 97, 98, 101, 103, 110, 153, 239, 242, 260, 262, 299, 300, 308, 323, 326
 Benyhe János 163, 187, 195, 204, 206, 207, 212, 214, 215, 218, 222, 223, 300, 301
 Beőthy Zsolt 230, 321
 Bérczy Károly 197, 300
 Bereznay Éva 315
 Berger, Peter 221, 300
 Bernáth Árpád 118, 300
 Bertha András 305
 Berzsenyi Dániel 243
 Bethlen Farkas 108
 Bethlen István 108
 Bihari Nagy Éva 305
 Bikfalvy Péter 163, 300
 Biki Sándor 33
 Bisztray Gyula 321, 322
 Bloom, Harold 19
 Bloomfield, Morton W. 320
 Boccaccio, Giovanni 7, 9, 25, 26, 130, 225, 229, 231, 232, 237–240, 300
 Bocsor Péter 244, 300, 325
 Bodnár Zsigmond 109, 300
 Bollanyiné szül. B. Ilona 36
 Bónus Tibor 329
 Borbély Szilárd 12, 16, 301
 Bródy Sándor 165, 180, 196, 203, 301
 Bulgyovszkyné Szilágyi Lilla 98
 Byron, George Gordon Noel 83

- Cervantes Saavedra, Miguel de 24–27, 89, 118, 161–163, 165–169, 171–179, 181, 183–185, 187–192, 194–197, 204, 206, 207, 212, 214, 215, 218, 220–223, 240, 301, 311
- Cooper, Thomas Ezekiel 100, 117, 302
- Czabarka György 254
- Czövek Judit 21, 62, 302, 304
- Czövek Lajos 269, 313
- Császrtvay Tünde 315
- Csejte Dezső 302, 328
- Csengeri János 174, 302
- Csengey Gusztáv 165, 180, 181, 302
- Csokonai Vitéz Mihály 12, 36, 38, 243, 302
- Csörsz Rumen István 12, 21, 33, 34, 39, 48–50, 62, 270, 302, 303, 307, 327
- Csuday Csaba 163, 303
- Csuri Károly 119, 303
- Dällenbach, Lucien 15, 17, 303
- Danielik János 115, 260, 303
- Danielik József 31, 303
- Dávidházi Péter 22, 67, 68, 74, 97, 193, 303
- Debreczeni Attila 11, 243, 307
- Debreczeni Ferenc 189, 303
- Degré Alajos 98
- Dickens, Charles John Huffam 94, 242
- Diderot, Denis 89
- Dobás Kata 94, 186, 212, 302, 303, 308, 310, 316, 324, 326
- Dobos Ildikó 248, 254
- Dobsa Lajos 98
- Domokos Mariann 22, 39, 55, 304
- Doré, Gustave 170, 171, 174, 175, 302
- Dosztöjevskij, Fjodor Mihajlovics 162
- Dugonics András 201
- Dux Adolf 115, 260, 304
- Dyekiss Virág 304
- Egressy Béni 37
- Eisemann György 12, 94, 148, 194, 209, 227, 237, 239, 242, 304, 329
- Ekler Andrea 305
- Eötvös József 32, 165, 304
- Erdélyi Ilona, T. 21, 29, 31, 33, 39, 50, 305
- Erdélyi János 7, 9, 20, 29, 30, 32–36, 38–48, 50, 51, 59–64, 67, 69, 70, 85, 91, 172, 173, 285, 304, 305
- Esterházy Péter 244, 300
- Fábri Anna 191, 192, 305
- Faix Dóra 15, 305
- Faludi Ferenc 36
- Fazakas Gergely Tamás 154, 159, 305
- Fehér Anna 248, 254
- Fehér György 318
- Felföldi László 158, 305
- Festetics Leó 104
- Fielding, Henry 89
- Florian 166, 168, 169, 301
- Foucault, Michel 61, 305
- Frye, Northrop 68, 96, 100
- Fülöp király, III. 26
- Fütyü-Földi Klára Ibolya 52, 305
- Gaborják Ádám 22, 38, 39, 48, 49, 306
- Gáborjáni Szabó Botond 321
- Gábori Kovács József 327
- Gárdonyi Géza 165, 306
- Gehlen, Arnold 220
- Genette, Gérard 13, 15, 17, 18, 68, 70, 75, 120, 164, 242, 261, 306
- Gerencsér Zsigmond 256, 315
- Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 162

- Golden Dániel 244, 306
 Goncsarov, Ivan Alekszandrovics 162
 Gondol Dániel 24, 306
 Goretity József 306
 Gönczy Monika 33, 35, 38, 57, 94, 163, 167, 179, 300, 306–308, 321, 323, 326
 Görgey Artúr 38, 57
 Görgey Gábor 117, 254
 Greguss Ágost 115, 221, 260, 308
 Gulyás József 51, 53, 308
 Gulyás Judit 21, 39, 44, 65, 81, 308
 Gvadányi József 164, 183, 184, 308, 309

 Gyöngyössi János 36, 243
 Györffy Miklós 312
 Győry Vilmos 25, 166, 167, 173–176, 186, 189, 301
 Gyulai Pál 64, 76, 79, 81, 82, 101, 102, 116, 165, 173, 188, 192, 193, 202, 226, 230, 239, 255, 256, 309, 320

 Hafner Zoltán 244, 318,
 Hajdók János 153, 309
 Hajdu Péter 194, 195, 226, 228, 309
 Halász Katalin 317
 Haller János 230, 231
 Halmágyi Sándor 119, 262, 309
 Hamvas Béla 161, 205, 309
 Hansági Ágnes 304, 308, 310, 328
 Hász-Fehér Katalin 70, 71, 74–76, 306, 309, 310
 Hatvany Lajos 190, 310
 Heckenast Gusztáv 24
 Hegedüs Béla 307
 Hegedüs Lajos 98
 Herepei János 202, 203, 310
 Hermann Zoltán 304, 328

 Hojdák Gergely 97, 99, 101–103, 110, 310
 Hollósy Kornélia 37
 Homérosz 72, 73, 77
 Horváth Edit 190, 311
 Horváth György 166, 167, 169–172, 189, 301, 311
 Horváth Iván 244, 311
 Horváth József [Jozefo Horvath] 316
 Horváth Viktor 163, 311
 Horváth Z. Gergely 117, 254
 Hovánszki Mária, D. 243, 302
 Huszár Vilmos 176, 301, 311

 Ilosvai Selymes Péter 82–84, 87, 197–199, 292–295, 311
 Imre László 11, 12, 18, 52, 94, 98, 116, 128, 241, 242, 306, 307, 311
 Ipolyi Arnold 21, 54, 55, 60, 61, 311
 Iser, Wolfgang 93
 Istvánfi Pál 131

 Jablonczay Tímea 15, 311
 Jancsó Benedek 181–183, 312
 Jankovics József 307
 Jastrzębska, Jolanta 15, 312
 Jelloun, Tahar ben 5, 312
 Jenny, Laurent 15, 312
 Jókai Mór 7, 9, 44, 45, 49, 51–53, 64, 97, 98, 104, 105, 165, 218, 227, 243, 265, 285, 312
 Jósika Miklós 21, 24, 25, 229
 Józsa Péter 244, 312
 Juhász Anikó 302, 328
 Juhász Balázs 244, 318

 Kálai Sándor 306
 Kállay Ferenc 21, 54, 312
 Kanyó Zoltán 303, 306
 Karády Ignác 166–169, 171, 301

- Károli Gáspár 120, 312
 Kazinczy Ferenc 36, 243
 Kéky Lajos 24, 313
 Kelecsényi Gáspár 31
 Kelecsényi József 7, 9, 20–22, 29–35,
 38–50, 54–57, 59–64, 91, 269–276,
 313
 Kelecsényi Pál 37, 62
 Kemény János 154, 262
 Kemény József 94
 Kemény Zsigmond 7, 8, 15, 23, 24,
 93–111, 114–117, 119–123, 127,
 129, 130, 133, 134, 137, 139, 141–
 144, 147–149, 151, 152, 154–157,
 159, 165, 173, 193, 203, 206, 241–
 243, 245, 247, 251–256, 260–265,
 299, 314–316
 Keresztury Dezső 116, 192, 260, 314,
 316
 Kiczenkó Judit 185, 186, 316
 Király István 190, 191, 227, 316, 321,
 322
 Kisfaludy Károly 36
 Kisfaludy Sándor 36
 Kiss Gabriella 163, 193, 316
 Kiss Tamás Zoltán 163, 164, 167, 317
 Kissné Figeckzy Zsuzsanna 254,
 317
 Kézai Simon 84
 Kóbor Tamás 191, 317
 Koós István 69, 317
 Korompay H. János 11, 39, 67, 185,
 243, 298, 308, 310, 317, 318
 Kósa László 54, 318
 Kossuth Lajos 58, 168
 Kovács Árpád 183, 215, 318
 Kovács Kálmán 309
 Kovács Kálmán, ifj. 309
 Kovács Pál 98
 Kovács Zoltán, Z. 12, 19, 198, 318
 Kölcsey Ferenc 16, 36
 Kőrösi Albin 162, 318
 Kövér Lajos 98
 Krasznahorkai László 244, 318
 Kristeva, Julia 15, 318
 Kriza János 29, 149
 Kubinyi Ferenc 270, 271
 Kucserka Zsófia 99, 109, 110, 319
 Kulcsár-Szabó Zoltán 14, 15, 93,
 121, 319
 Kultsár István 29
 Kunkli Enikő 193, 319
 Küllös Imola 21, 39, 64, 319
 Lachmann, Renate 73
 Laczkó András 111, 319
 Lajos József 101, 319
 Lakatos István 262, 319
 László János 324
 Lauka Gusztáv 50
 Lázár Béla 191, 319
 Levin, Harry 200, 320
 Lisznyai Kálmán 36
 Loósz István 108, 110, 115, 260, 320
 Lőrincz Csongor 329
 Lukács Eszter 163, 320
 Lukács György 161, 320
 Lukács Laura 312
 Lukács Mór 25, 166–168, 301, 320
 Mahler Zoltán 299
 Majer István 271–275
 Major Ágnes 327
 Málly Ferenc 231, 320
 Marx József 193, 320
 Máthé Andrea 206, 320
 Máthé Éva 248, 254
 Mednyánszky Dénes 271, 313
 Meyer, Herman 200, 320
 Mikó Zoltán Gyula 100, 101, 320
 Mikszáth Kálmán 7, 9, 25, 26, 165,
 169, 191–194, 225–231, 238–240,
 243, 265, 320–322, 328
 Mikszáth Kálmánné 238, 239, 321

- Milbacher Róbert 22, 39, 48, 49, 69,
86, 91, 196, 197, 199, 216, 318, 321
Mohácsy Károly 117, 322
Molière 126, 128, 242
Moreno Hernández, Carlos 117, 118,
200, 201, 322
Morvay Mária 31
Mügge, Theodor 24
Müller Godofréd, D. 24, 322
Müllner András 244, 300
- Nacsády József 199, 312, 323
Nagy Ignác 98
Nagy Iván 31, 41, 323
Nagy László 62
Nagy Miklós 94, 323
Nagy Zsófia 310
Németh G. Béla 116, 323
Németh György 244, 300
- Nyerges Judit 307
Nyilasy Balázs 98, 323
Nyitra-Zerdahelyi Lőrinc 271, 313
Nyulassy Lajos 271, 313
- Obernyik Károly 98
Odorics Ferenc 244, 300
Onder Csaba 75, 323
Orlovsky Géza 241, 323
Orosz Magdolna 15, 17, 323
Oroszlán Éva 260
Ortega y Gasset, José 161, 323
- Pákh Albert 72, 73
Paládi-Kovács Attila 275
Pálffy Albert 119, 262, 323
Pálffy Eszter 94, 323
Pálóczi Horváth Ádám 243
Papp Ferenc 94, 115, 139, 260, 323
Perrone-Moisés, Lejla 15, 324
Pesthy Frigyes 172, 173
- Péterfy Jenő 95, 100, 101, 323
Petőfi Sándor 35–37, 51, 52, 74
Petrás Ince János 149
Petrik Géza 168, 324
Pintér Borbála 94, 100, 302, 308,
310, 324, 326
Pogány Péter 63
Posonyi Erzsébet, K. 51, 324
Pukánszky Kádár Jolán 104, 314,
324
- Radó Antal 175, 301, 302
Rakos Miklós 162, 324
Rákosi Jenő 165, 203, 324
Rákosi Marianna 163, 167, 168, 175,
324
Rapos József 62
Ráskai Gáspár 121, 129–134, 138,
250, 264, 324, 326
Rejtő István 322
Reményi Ferenc 162, 324
Révai Leó 136, 324
Révai Sámuel 136, 324
Reviczky Gyula 164
Riffaterre, Michael 15, 228, 324
- Sáfrán Györgyi 298
Sand, George 24
Sarbin, Theodor R. 200, 324
Sashegyi Gábor 325
Schiller, Johann Christoph Fried-
rich 94
Schlachtovszky Csaba 179, 180, 324
Scholz László 307, 316, 320, 325
Schöner Magda 38, 325
Scott, Walter 94, 242
Sebestyén Lajos 270
Shakespeare, William 26, 94, 110,
128, 130, 196, 242, 325
Sklovskij, Viktor 162, 325
Somlyó György 301

- Sós Endre 162, 325
 Sőtér István 190, 192, 325
 Spányik Tamás 271, 313
 Stanesco, Michel 73, 74, 325
 Sterne, Laurence 89
 Stoll Béla 33, 269, 270, 325
- Szabó József 314, 315
 Szádeczky Lajos 115, 156, 325
 Szajbély Mihály 51, 325
 Szakály Ferenc 326
 Szalárdi János 94, 119, 154, 262, 325, 326
 Szana Tamás 181
 Szathmáry Károly, P. 26, 326
 Szécsényi Tibor 244, 300
 Szécsi Mária 83
 Szegedy-Maszák Mihály 15, 16, 93–95, 99, 116, 241, 260, 302, 308, 310, 324, 326
 Székely József 115, 165, 172, 202, 260, 326
 Szekeres László 312
 Szekrényesy (Endre) 171, 172, 326
 Szenczi Molnár Albert 120, 264
 Szerdahely György Alajos 243
 Szigeti József 98
 Szigligeti Ede 36, 98
 Szilády Áron 130, 170, 311, 324, 326
 Szilágyi István 73, 80, 83
 Szilágyi Márton 39, 106, 326
 Szilágyi Sándor 43, 115, 326
 Szilágyi Zsolt 304
 Szilasi László 78, 79, 193, 220, 221, 327
 Szili József 13, 14, 327
 Szinnyei Ferenc 115, 327
 Szinnyei József 31, 327
 Szirák Péter 329
 Szirmay Antal 36, 61, 62, 302
 Szontagh Gusztáv 22
 Szörényi László 71, 199, 327
- Szunyogh Balázs 254
 Szűts Zoltán 244, 327
- Tahy Gáspár 33, 34
 Tamás Attila 19, 327
 Tari Lujza 45, 327
 Tarjányi Eszter 39, 327
 Tasso, Torquato 222
 Tatár Péter 63, 328
 Thackeray, William Makepeace 94, 128, 242
 Theodoru, Radu 315
 Thomka Beáta 324
 Tihanyi Katalin 200
 Toldy Ferenc 22, 24, 25, 30, 38, 70, 81, 82, 130, 328
 Toldy István 165, 328
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 162
 Tompa Mihály 36, 187, 188
 Tóth Ferenc 298
 Tóth Gyula 299, 314
 Tóth Orsolya 94, 307, 311, 328
 Tóth Tünde 244, 306
 Török Károly 184
 Turgenyev, Ivan 162, 181, 182, 328
 Turi László 244, 306
- Udvardy Vince 262, 328
 Új Imre Attila 298
 Unamuno, Miguel de 161, 223, 224, 328
 Ungvárnémeti Tóth László 12
- Vaderna Gábor 53, 307, 308, 310, 328
 Vadnay Károly 25
 Vahot Imre 47, 270, 271, 273, 313
 Várdai Béla 192, 328
 Varga Pál, S. 11, 39, 68, 69, 71, 85, 87, 94, 97, 300, 308, 321, 323, 326, 328, 329
 Varga Zoltán, Z. 306
 Vasas László 307, 316, 320, 325

Végh Dániel 163, 167, 168, 173, 329	Wahl, François 15, 329
Veres András 116	Weöres Sándor 12
Vergilius Maro, Publius 72	Wernitzer Julianna 15, 312, 319, 329
Vietórisz József 302	
Víg Mihály 244, 318	Zink, Michel 73, 74, 325
Voinovich Géza 186, 297, 298	Žmegač, Victor 15, 329
Vörösmarty Mihály 30, 36, 83, 85, 197	Zrínyi Miklós 72, 218
	Zumthor, Paul 15, 329

CSOKONAI KÖNYVTÁR (Bibliotheca Studiorum Litterarium)

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének szakmai hírnevét Barta János és Bán Imre professzorok kiemelkedő munkássága alapozta meg még az ötvenes-hatvanas években. A „debreceni iskolát” ettől kezdve jellemzi az elmélyült esztétikai és filológiai munka egysége, az irodalom és az emberilét kérdéseinek egymással összefüggő vizsgálata, valamint a széles körű tájékozódás. A mesterek nyomába lépő tanítványok az újabb időkben is megőrzik és továbbviszik, újabb szempontokkal frissítik azt az irodalomszemléletet, amelynek jellegadó vonása a szélsőségektől tartózkodó szakmai igényesség.

A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében ma is elmélyült irodalomtudományi kutatómunka folyik. Az intézet és a Debreceni Egyetemi Kiadó közös vállalkozásának, a Csokonai Universitas Könyvtár című sorozatnak az a szándéka, hogy ennek a műhelynek az eredményeiről adjon számot, s emellett nyitott legyen más műhelyek szakemberei számára is. Az évente két-három irodalomtudományi művet megjelentető sorozat hosszabb távon a magyar irodalom valamennyi korszakának értékeit igyekszik új megvilágításba helyezni. Az „*Eltört a kis tükör*” című könyv az ötvenkilencedik kötet.

A CSOKONAI KÖNYVTÁR-SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

1. *Debreczeni Attila:*
CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE (1993, 1997, 1998)
(A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)
2. *S. Varga Pál:*
A GONDVISELÉSHITTŐL A VITALIZMUSIG (1994)
(A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében)
3. *Tamás Attila:*
ÉRTÉKTEREMTŐK NYOMÁBAN (1994)
(Művek, irányzatok, elméleti kérdések)
4. *Dobos István:*
ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET (1995)
(Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)

5. *Imre Mihály:*
„MAGYARORSZÁG PANASZA” (1995)
(A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában)
6. *Márkus Béla:*
ÁTDOLGOZÁSOK KORA (1996)
(Sarkadi Imre és a sematizmus)
7. *Bitskey István:*
ESZMÉK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK (1996)
(Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)
8. FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT? (1996)
(A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)
Szerk.: Debreczeni Attila
9. *Imre László:*
MŰFAJOK LÉTFORMÁJA XIX. SZÁZADI EPIKÁNKBAN (1996)
10. *Lőkös István:*
ZRÍNYI EPOSZÁNAK HORVÁT EPIKAI ELŐZMÉNYEI (1997)
11. *Bán Imre:*
KÖLTŐK, ESZMÉK, KORSZAKOK (1997)
12. *Horváth János:*
TANULMÁNYOK I–II. (1997)
13. *Tamás Attila:*
KÖLTŐI VILÁGKÉPEK FEJLŐDÉSE ARANY JÁNOSTÓL
JÓZSEF ATTILÁIG (1998)
14. *Derék Pál:*
„LATABAGOMÁR / Ó TALATTA / LATABAGOMÁR ÉS FINFI” (1998)
15. *Mezei Márta:*
A KIADÓ MANDÁTUMA (1998)
16. *Szilágyi Márton:*
KÁRMÁN JÓZSEF ÉS PAJOR GÁSPÁR URÁNIÁJA (1998)
17. NÉMETH LÁSZLÓ IRODALOMSZEMLÉLETE (1999)
Szerk.: Görömbei András
18. *Gángó Gábor:*
EÖTVÖS JÓZSEF AZ EMIGRÁCIÓBAN (1999)
19. *Bene Sándor:*
THEATRUM POLITICUM (1999)
(Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban)
20. NEMZETISÉGI MAGYAR IRODALMAK AZ EZREDVÉGEN (2000)
Szerk.: Görömbei András
21. *Hász-Fehér Katalin:*
ELKÜLÖNÜLŐ ÉS KÖZÖSSÉGI IRODALMI PROGRAMOK
A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN (2000)
22. *Oláh Szabolcs:*
HITÉLMÉNY ÉS TANKÖZLÉS (2000)
(Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználata)

23. *Nagy Gábor:*
„...LEGYEK VERSEDBEN ASSZONÁNC” (2001)
(Baka István költészete)
24. *Gábor Csilla:*
KÁLDI GYÖRGY PRÉDIKÁCIÓI (2001)
(Források, teológia, retorika)
25. *Madas Edit:*
KÖZÉPKORI PRÉDIKÁCIÓIRODALMUNK TÖRTÉNETÉBŐL (2002)
(A kezdetektől a XIV. század elejéig)
26. *Ködöböcz Gábor:*
HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS KÁNYÁDI SÁNDOR
KÖLTÉSZETÉBEN (2002)
(A poétikai módosulások *Természete a daloktól a „szövegekig”*)
27. *Barta János:*
ARANY JÁNOS ÉS KORTÁRSAI I–II. (2003)
28. *Onder Csaba:*
A KLASSZIKA VIRÁGAI (2003)
29. *Tamás Attila:*
HATÁRHELYZETBEN (2003)
30. *Vallasek Júlia:*
ELVÁLTOZOTT VILÁG (2004)
31. RELIGIÓ, RETORIKA, NEMZETTUDAT
RÉGI IRODALMUNKBAN (2004)
Szerk.: *Bitskey István–Oláh Szabolcs*
32. *Lőkös István:*
NEMZETTUDAT ÉS REGÉNY (2004)
33. *Taxner-Tóth Ernő:*
(KÖZ)VÉLEMÉNYFORMÁLÁS EÖTVÖS REGÉNYEIBEN (2005)
34. A PRÓZAÍRÓ NÉMETH LÁSZLÓ (2005)
Szerk.: *Görömbei András*
35. NEMZET – IDENTITÁS – IRODALOM (2005)
(A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban)
Szerk.: *Bényei Péter és Gönczy Monika*
36. „ET IN ARCADIA EGO” (2005)
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
Szerk.: *Debreczeni Attila és Gönczy Monika*
37. *Bitskey István:*
MARS ÉS PALLAS KÖZÖTT (2006)
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
38. *Balogh Piroska:*
ARS SCIENTIAE (2007)
(Schedius Lajos János tudományos pályája)
39. *Bényei Péter:*
A TÖRTÉNELEM ÉS A TRAGIKUM VONZÁSÁBAN (2007)

40. *Tóth Zsombor*:
A KORONATANÚ: BETHLEN MIKLÓS (2007)
41. *Görömbei András*:
SÜTŐ ANDRÁS (2008)
42. *Penke Olga*:
MŰFAJI KÍSÉRLETEK BESSENYEI GYÖRGY PRÓZÁJÁBAN (2008)
43. *Keczán Mariann*:
„MIND KÁNTÁL, AKI SORSOT ÖRÖKÖLT” (2008)
(Márai Sándor emigrációbeli rádiós publicisztikája 1951–56)
44. *Knapp Éva–Tüskés Gábor*:
SEDES MUSARUM (2009)
(Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon)
45. *Tasi Réka*:
AZ ISTENI SZÓ BAROKK SÁFÁRAI (2009)
46. *Bódi Katalin*:
KÖNNY ÉS TINTA
(A magyar levélregény és heroida történeti és poétikai háttere) (2010)
47. *Baranyai Norbert*:
„...VALÓSÁGBÓL TÁPLÁLKOZIK, S MÉGIS KÖLTÉSZET”
(Móricz Zsigmond prózájának újraolvasási lehetőségei) (2011)
48. *Takács Miklós*:
ADY, A KORAI RILKE ÉS AZ „ISTENES VERS” (2011)
49. *Száraz Orsolya*:
PAOLO SEGNERI (1624–1694) ÉS MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓJA (2012)
50. *Fazakas Gergely Tamás*:
SIRALMAS IMÁDSÁG ÉS NEMZETI ÖNSZEMLÉLET (2012)
(A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben)
51. *Bodrogi Ferenc Máté*:
KAZINCZY ARCA ÉS A CSISZOLTSÁG NYELVE (2012)
(Egy önreprezentáció diszkurzív háttere)
52. *Tóth Réka*:
A SZÖVEGGENETIKA ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA (2012)
53. *Hovánszki Mária*:
CSOKONAI ÉS AZ ÉRZÉKENY ÉNEKELT DALKÖLTÉSZET (2013)
54. *Lapis József*:
AZ ELMŰLÁS POÉTIKÁJA (2014)
(A haláltapasztalat esztétikai közvetítettsége a két világháború közötti magyar költészetben)
55. Szerk.: *Czifra Mariann–Szilágyi Márton*:
TEXTOLÓGIA – FILOLÓGIA – ÉRTELMEZÉS (2014)

56. *Luffy Katalin:*
 „ROMLÁS ÉPÍTŐINEK FOGNAK NEVEZTETNI” (2015)
 (Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség
 válsága idején)
57. *Bényei Péter:*
 EMLÉKEZÉSSALAKZATOK ÉS LÉLEKTANI REPREZENTÁCIÓ
 A JÓKAI-PRÓZÁBAN (2018)
58. *Balajthy Ágnes:*
 „EGY EREDENDŐ MÁSHOL” (2019)
 Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában
59. *Kusper Judit:*
 „ELTÖRT A KIS TÜKÖR” (2019)
 Szubjektum, nyelv, emlékezet Vajda János, Czóbel Minka
 és Kosztolányi Dezső műveiben

ELŐKÉSZÜLETBEN:

61. *Posta Anna:*
 NEOLATIN BIBLIAI KÖLTÉSZET
 A 16–17. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

A kötet a 19. század közepéről, második feléből választott, elsősorban epikai, magyar nyelven írt, kanonizált, a kánon peremére szorult, vagy akár a korabeli sikerük ellenére kánonba nem került műalkotások intertextuális szövegszervező eljárásait vizsgálja. Az egyes fejezetek mindig valami műfaji billegést, váltást, transzformációt is prezentálnak egyidejűleg, amikor a korszak tanulmányozott szövegtörzsei mögött rejlő irodalmi folyamatok aspektusaira is rávilágítanak – legyen szó egy amatőr műgyűjtő kéziratos feljegyzéseiről, az eposzkérdésről és elregényesedésről, a *Quijote*-jelenségről, vagy a novella alakváltásáról.

A szövegköziség jelenségének korabeli mediális és performatív karakterére fókuszáló műelemzések azt kívánják bizonyítani, hogy az intertextualitás a klasszikus magyar irodalom esetében is gyakran a szöveg létmódjának feltétele, akkor is, amikor akár nagyon jól körülhatárolható funkciója van, vagy amikor a romantikára és a modernségre jellemző dialogikus szövegfelfogástól időnként a posztmodern szövegfelfogás decentralitása felé billen el egy-egy textus.

ISBN 978 963 318 882 8

9 789633 188828